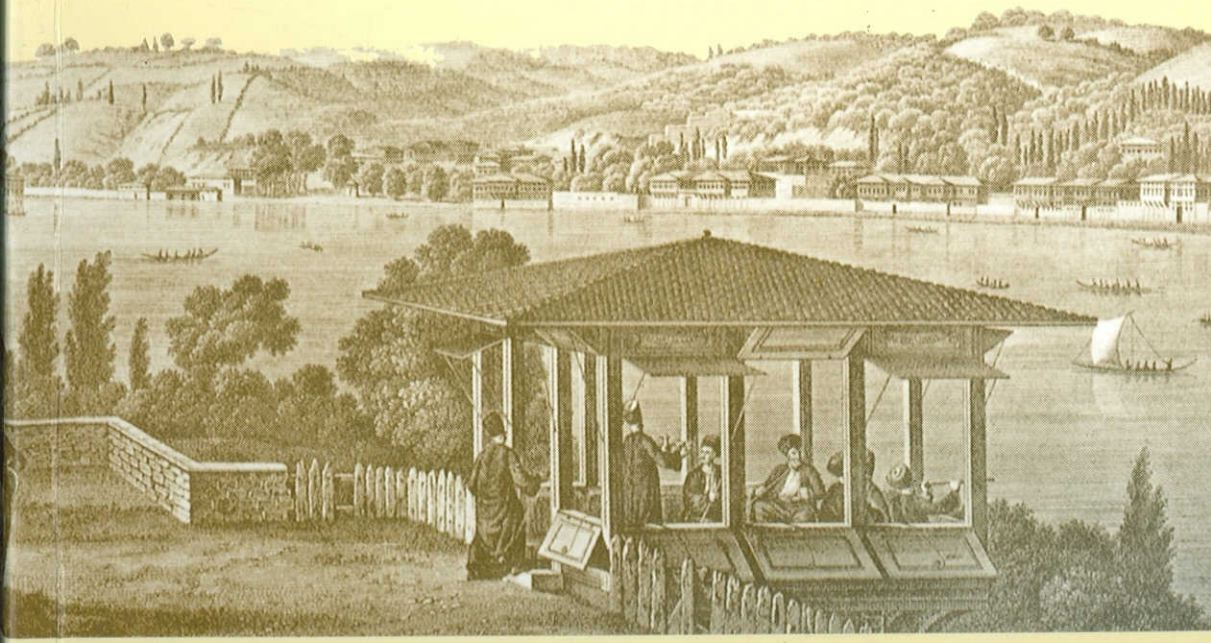
İSTANBUL ARMAĞANI

2

Boğaziçi Medeniyeti

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI

TARİHİ YARIMADA
KENTSEL TASARIM

İSTANBUL ARMAĞANI
2

Boğaziçi Medeniyeti

Yayına Hazırlayan
MUSTAFA ARMAĞAN

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI
NO: 26

ISBN
975-7580-33-3 (Takım No)
975-7580-63-5 (2. Cilt)

2000 adet basılmıştır. 1996

Yapım
İZ YAYINCILIK LTD. ŞTİ.
(0212) 211 26 22 - 211 32 88

Baskı-Cilt
ERAMAT
(0212) 506 71 25

Kaynak gösterilmeden kitabın içindeki yazı, resim ve plânlardan alıntı yapılamaz.

İçindekiler

Sunuş / RECEP TAYYİP ERDOĞAN 7
Önsöz / Mustafa Armağan 9

BOĞAZİÇİ MEDENİYETİ

Abdülhak Şinasi Hisar / **Boğaziçi medeniyeti** 13
Doç. Dr. İskender Pala / **Divan şiirinde Boğaziçi** 19
Prof. Dr. Sedad Hakkı Eldem / **Boğaziçi anıları** 39
Doç. Dr. Turgut Cansever / **Sonsuzluğa çakılı bir yıldız: Boğaziçi** 51
Faruk Nafiz Çamlıbel / **Boğaziçi edebiyatı** 55
Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver / **Boğaziçi meyvaları üzerine** 59
Abidin Daver / **Boğaz'da beyaz geceler** 69
Dr. Galip Ataç / **Boğaziçi'nde kış keyfi** 71
Asaf Akant / **Boğaziçi'nde lüfer avcılığı** 75
W. A. Duckett / **Boğaziçi sahilleri** 77
Edmondo de Amicis / **Boğaziçi** 81

BOĞAZİÇİ'NDE TARİH

Prof. Dr. Semavi Eyice / **Fetih'ten önce Boğaziçi** 95
Prof. Dr. Doğan Kuban / **Osmanlı çağında Boğaziçi yerleşmesi** 119
Dr. Aygün Ülgen / **Boğaziçi sarayları** 127
Orhan Erdenen / **Boğaziçi'nde su tesisleri ve su yapıları** 147
Ekrem Işın / **Boğaziçi'nde ortadan kalkan tekkeler** 165
Haluk Y. Şehsuvaroğlu / **Kırım Harbi esnasında Boğaziçi** 177

YAŞAYAN BOĞAZİÇİ

A. Haluk Dursun / **Yaşayan Boğaziçi** 183

Çelik Gülersoy / **Boğaziçi neydi?** 193

Sezer Tansuğ / **Resimlerde Boğaziçi** 209

Prof. Dr. Ahmed Yüksel Özemre / **Çocukluğumun ve gençliğimin Üsküdar'ı (1935-1955)** 219

Mustafa Armağan / **Boğaziçi'ne küsülen devir!** 237

BİR BOĞAZİÇİ TANZİMATÇISI: ŞİRKET-İ HAYRİYE

Ekrem Işın / **Bir Boğaziçi Tanzimatçısı: Şirket-i Hayriye** 245

Yrd. Doç. Dr. Murat Koraltürk / **Şirket-i Hayriye'nin kurucu ve ilk hissedarları** 257

Emin Nedret İşli / **Necip Fazıl ve Şirket-i Hayriye** 279

Selahattin Güngör / **Sezai Kaptan'la Boğaziçi'ne dair konuşma** 285

Emin Nedret İşli / **Şirket-i Hayriye ile ilgili gazete ilanları** 289

Emin Nedret İşli / **Şirket-i Hayriye bibliyografyası** 295

Sunuş

Son derece hızlı bir değişmenin yaşandığı ülkemizde tarihî şehirlerimiz giderek asıl kimliklerinden uzaklaşıyor. 1950'lerden beri yaşanan büyük iç göç yüzünden, başta İstanbul olmak üzere, bütün şehirlerde yerli nüfus azınlığa düşmüş, yeni sakinler ise yerleştikleri şehrin kültürünü, tarihî ve tabiî dokusunu korumak hususunda yeterli hassasiyet göstermemişlerdir..

Türk ve İslâm kültürünün bir özeti olmak bakımından bizim için çok ayrı bir önem taşıyan İstanbul, bu mânâda en fazla zarar gören şehirlerin başında gelmektedir. Geçerli tedbirler alınmadığı için, ne yazık ki, nüfusu inanılmaz bir hızla artan bu güzel şehir korkunç bir yağmaya uğramış, tarihî ve tabiî dokusu, dili, kültürü ve incelmiş gelenekleriyle birlikte yok olmaya yüz tutmuştur.

İstanbul'u korumak görevimiz ve tarihî sorumluluğumuzdur. Bu bakımdan belediyelere büyük iş düştüğünü söylemeye bile gerek yoktur. Biz kanunla sınırları çizilmiş "belediî" hizmetlerin yanısıra, sorumluluğunu üstlendiğimiz şehrin kimliğinin korumayı ve bu kimliğin çeşitli yönleriyle araştırılmasını sağlamayı da aslî görevlerimizden sayıyoruz.

Kültür İşleri Daire Başkanlığı tarafından yayımlanacak kitaplarla, İstanbul'un geçmişiyle bugünü ve geleceği arasında kopan bağların yeniden belli ölçüde kurulabileceğine inanıyor, yeni kuşakların bu kitapları okuyarak İstanbul'u daha çok seveceklerini ve İstanbul'da yaşamanın bir ayrıcalık olduğunu öğreneceklerini ümit ediyoruz.

Bu düşüncelerle yayımladığımız bu güzel kitabı İstanbullu aziz hemşerilerime sunmaktan gurur ve bahtiyarlık duyuyorum.

Recep Tayyip Erdoğan

İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı

ÖNSÖZ

12. yüzyılda Konstantiniyye'yi gezmiş olan ünlü seyyah Herevî'nin dudaklarından, şehrin kapısını yüzümüze kapatırken şu sözler dökülür: "Cenab-ı Allah inşaallah bu güzel şehri Müslümanlara nasib eder."

Herevî Bizans İstanbul'unu, özellikle de o çağlarda bir şehrin en büyük umran göstergelerinden birisi olan muazzam surlarını olanca teferruatıyla kaydederse de, surların dışını anlatılmaya değer görmediği besbellidir. Hele hele o devirde tarihiyle değilse bile tabiî güzellikleriyle, el değmemiş koyları, bakir tepeleri ve zümrüt bir kadehi çok andıran bitki örtüsüyle daha da gönül çelici olması muhtemel olan Boğaziçi'nden bahsettiğini söylemek hiç mümkün değildir. Ne var ki, bu tutum yalnız Herevî'ye mahsus addedilmemeli; daha çok Bizans devrinin Boğaziçi ile olan ilişkisizliğini gösteren bir genel suskunluk tavrının yansımalarından bir tanesi olarak görülmelidir.

Tarihin bize öğrettiğine göre her ne kadar yer yer bazı Boğaz koylarında veya tepelerinde manastırlar ve kısmen köşk denilebilecek yapı kalıntıları görünüp kaybolmuşsa da, Bizans ruhu, anlaşılan, Boğaziçi'ne pek yatkın bir mizaçta değildir. Zaten imparatorluk saraylarını Boğaziçi'ne bakan yamaçlarda değil, Sultanahmet Camii'nin altında Marmara'ya bakan eğimli arazide kurmalarından da belli ki, Bizans'ın Boğaziçi ile pek ülfeti olmamıştır.

Acaba bu soğukluğun sebebi sadece bir mizaç uyuşmazlığına mı bağlanmalıdır? Bizans'ı Boğaziçi'nden soğutan daha somut sebepleri de görmek gerekmez mi? Bu somut faktörlerin başında hiç şüphesiz güvenlik gelmektedir. Boğaziçi Bizans için her zaman tehlikeli meçhullere açılan kapılar olmuştur. Sık sık vaki olan kuşatmalar sebebiyle sur içine kapanıp kalmış bu başkentin sayfiyelere uzun süreli açılması ve bu açılmanın daimilik kazanması mümkün olamamış, bu yüzden de Boğaziçi'nde Osmanlılar'ın tesis edeceği türden bir insan-tabiat-mimari ilişkisi, giderek kültürü oluşmamıştır. Dolayısıyla Bizans'ın 'Gizli Tarihi'ni kaleme alan ünlü tarihçisi Prokopius'un İstanbul için söylemiş olduğu "suyun taçlandırdığı güzellik" ifadesinin asıl anlamını, Boğaziçi'ne gözlerini ve gönlünü kapatmış olan Constantinopolis'de değil, İstanbul'da bulduğu söylenmelidir.

Zaten Bizans devrinde Boğaziçi'nin hâkimiyeti hemen daima Cenevizliler'in elinde olmuştur. Hatta aslında bir Ceneviz kolonisi olan Galata (Pera) bölgesi, Bizans'dan bağımsızlığını muhafaza etmekten başka Boğaz geçişlerinden haraç da al-

makta, zaman zaman bu işe öfkelenen Bizanslıların haraca el koyma yolundaki umutsuz teşebbüsleri Ceneviz devletinin baskısıyla neticesiz kalmaktaydı.

Velhasıl Boğaziçi, keşfedilmemiş toprak olarak Osmanlılar'ı beklemekteydi.

Boğaziçi'ni gören ilk Müslüman gözlerin 650 yılında düzenlenen ilk İstanbul kuşatmasına katılan ve çağu sahabilerden oluşan ordu mensupları olduğu söylenebilir. Kutalmışoğlu Süleyman'ın 1075 yılı dolaylarında geldiği Üsküdar civarına Osmanlılar Orhan Gazi döneminde ulaşmışlar ve bu 'nehr-i azîz'e daha kalıcı bir nazar fırlatmışlardır.

"Nehr-i azîz"... Bu olağanüstü güzellikteki teşhis ve terkibi, *Târih-i Ebu'l-Feth* müellifi Tursun Beğ'e borçluyuz. Daha 15. asır ortasında, bir kaç asır sonra torunlarının elinde bir yeryüzü cennetine bürünecek bu *terra incognitia*'nın kapılarını şu altın anahtarlarla açıyordu Tursun Beğ:

"Hakk'ın kudretiyle Karadeniz'in dalgalarından bir dağ, ortasından yarılıp bir cedvel olmuştur ki, Nil'den büyük, Tuna'dan geniştir. Yer yer kulaklar ve koltuklar yapılmış, orasında burasında kısıklar göstermiş bir nehr-i aziz şeklinde akar."

Ardından da Boğaziçi'nin Karadeniz ile Marmara ve Ege Denizleri arasındaki bir geçit olmayıp bütün bu denizlerin merkezinin, kaynağının Boğaziçi olduğunu ve diğerlerinin onun kolları, bacakları mesabesinde bulunduğunu revnaklı bir dille anlatması, Osmanlılar'ın daha fethin ilk günlerinde bile Boğaziçi'nin açık âinat telakkilerine en uygun mahal olduğunu farkettiklerini gösteren çarpıcı bir örnektir. 1453 tarihi, yalnız belirli bir mekânın fethi değil, Yahya Kemal'in dediği gibi zamanın da fethinin başlangıcı olacaktır.

Kısacası Boğaziçi Osmanlı gökkubbesinde ücra ve yalnız bir gezegen değil, Turgut Cansever'in deyişiyle sonsuzluğa çakılmış bir yıldız olacaktır.

***

İstanbul Armağanı'nın elinizdeki ikinci kitabında konu olarak Boğaziçi'ni seçişimiz, bu keşfedilmemiş kıtayı bir başka keşfedilmemiş kıta olan Osmanlı medeniyeti ile kaynaştıran derunî bağlantıları açıklıkla ortaya koymak amacına yönelikti. Boğaziçi'nin gerek İslam-Osmanlı geleneği içerisinde işgal ettiği ayrıcalıklı mevki, gerekse medeniyet tarihi çerçevesi içerisinde ortaya koyduğu özgünlük aslında Boğaziçi'nin sadece doğal güzellikleriyle tebarüz etmiş bir mekân parçası olmayıp aynı zamanda insanlığa, hatta günümüz insanlarına gönderilmiş çok önemli mesajlar taşıyan bir 'terkip' de olduğunu yeterince belgeliyor. Bu açıdan Boğaziçi ne Venedik ile ne de Thames Nehri ile mukayesesi mümkün olan nev'-i şahsına münhasır bir medeniyet anlayışı sunmaktadır.

Boğaziçi Medeniyeti kitabının ismini, bir başka Boğaziçi sevdalısı olan Abdülhak Şinasi Hisar'ın aynı adlı yazısından aldık. Bu nedenle kitabımızın başlangıcında bu medeniyetin nasıl yaşandığını bütün letafetiyle anlatan bu son derece önemli metne yer verdik. Ardından bu medeniyeti en iyi yansıtan sanat olan Divan edebiyatında Boğaziçi'nin nasıl algılandığına dikkat çeken İskender Pala'nın araştırması geliyor. Sedad Hakkı Eldem'in muhteşem kitabından aldığımız makalesi ise Boğaziçi'ni yalılarından saraylarına kadar uzanan mimarî bir boyutta geziye çıkartıyor.

Turgut Cansever'in yukarıda aktardığımız tesbitini yansıtan kısa ama özlü yazısının ardından Boğaziçi medeniyetinin meyvalara yansıyan yüzüyle karşılaştırıyor bizi rahmetli Süheyl Ünver'in yazısı. Daha sonra ise 1937'lerde *Boğaziçi* dergisinde çıkan üç yazıyla hayatın içine giriyoruz. Boğaziçi'nin gecelerini, kışını ve meşhur lüferini tanıtan bu yazılardan sonra iki Avrupalı seyyahın hemen hemen aynı yıllarda kaleme aldıkları Boğaziçi 'rüyaları'nı sunuyoruz.

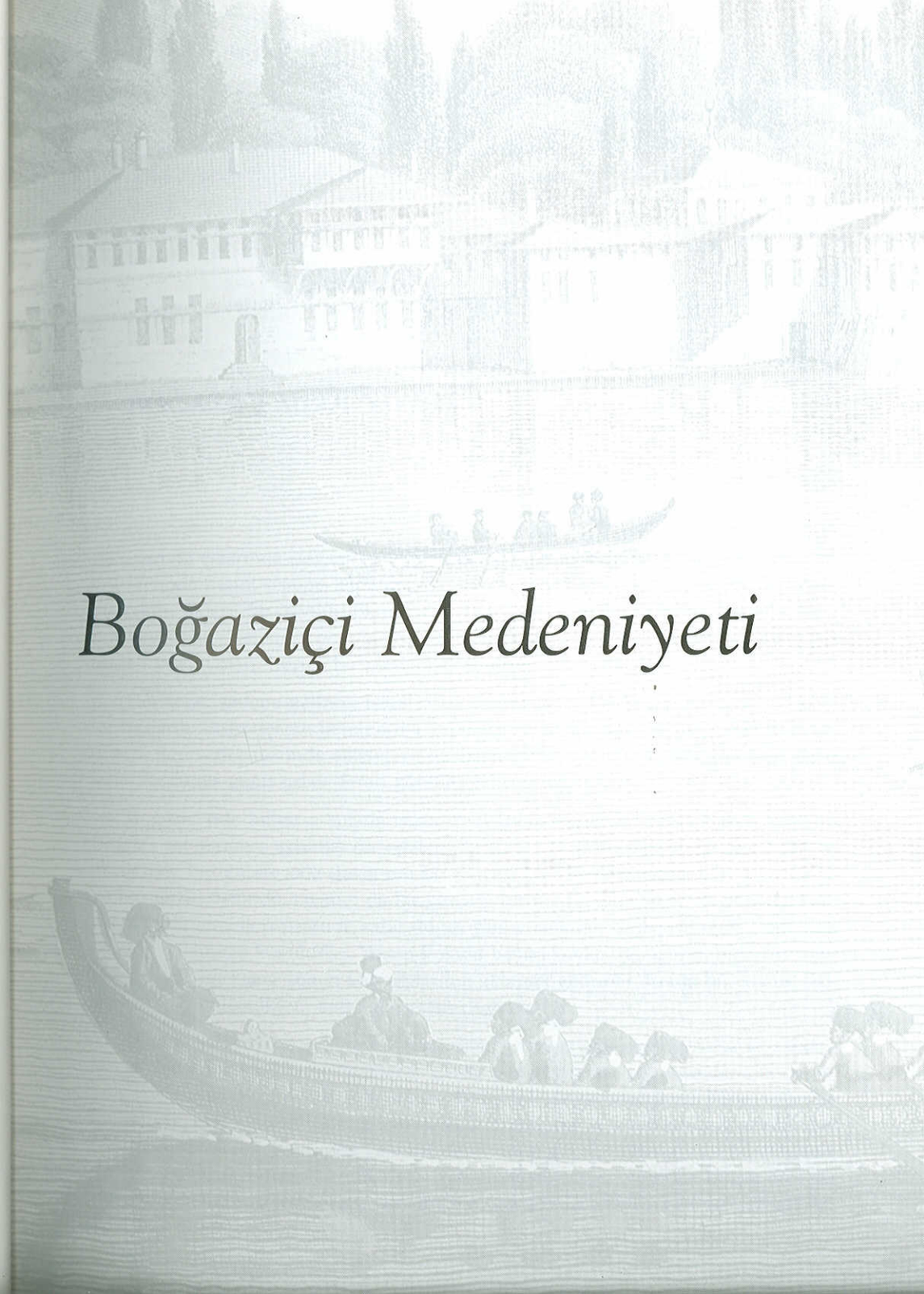
"Boğaziçi'nde Tarih" başlığı altında Semavi Eyice, Doğan Kuban, Aygün Ülgen, Orhan Erdenen, Ekrem Işın ve Haluk Şehsuvaroğlu'nun yazıları tarih içinde Boğaziçi medeniyetinin teşekkülünü adım adım aksettiriyor bize.

"Yaşayan Boğaziçi" bölümü ise Haluk Dursun'un Boğaziçi'nden bugüne kalanları incelediği yazısıyla başlayıp Çelik Gülersoy'un Boğaziçi kurtarılabilir mi? sorusuyla devam ediyor, Sezer Tansuğ'un resimlerde yaşayan Boğaziçi'ni anlattığı ilginç metni Ahmed Yüksel Özemre'nin çocukluk ve gençlik yıllarının Üsküdar'ını anlattığı hatıratıyla şekilleniyor. M. Armağan'ın yazısı ise 1930'larda Boğaziçi'nden kaçışın sebepleri üzerinde belgesel bir açımlama niteliğinde.

Kitap, Şirket-i Hayriye üzerine yazılarla sona eriyor. Ekrem Işın'ın efradını cami, ağyarını mani tarihçesiyle başlayan bölüm Murat Koraltürk ve E. Nedret İşli'nin katkılarıyla zenginleşiyor, bir Şirket-i Hayriye kaptanıyla yapılan hoş bir konuşma ile sona eriyor.

Son olarak bu kitabın dizgi işlerini yapan Semiha Arslan'a, mizanpajında emeği geçen Remzi Tabak ve Hamdi Akyol'a, özellikle Şirket-i Hayriye dosyasını oluşturmama yardımcı olan kadim dostum E. Nedret İşli'ye teşekkür etmek istiyorum.

Mayıs 1996
MUSTAFA ARMAĞAN

Boğaziçi Medeniyeti

BOĞAZİÇİ MEDENİYETİ

Abdülhak Şinasi HİSAR

Bu asrın ilk yıllarında Boğaziçi –en çok hatıra getirdiği eski Venedik gibi– sanki bir göl tarzında kendi üstüne kapanmış ve kendine mahsus âdetleri ve zevkleri olan büsbütün hususî bir âlemdi. Barındırdığı birtakım an'aneler kendine has tabiatının hususiyetlerine katılarak ona, birçok kısımlarıyla eş bulunduğu İstanbul medeniyetinden bile ayrılan, hususî bir medeniyet kurmuş oluyordu.

Her sene, zamanı gelince; İstanbul'un mahallelerinden Boğaz'ın köylerine göçler başlardı. Boğaziçi'nin kenarlarına yapılmış ve hâlâ kısmen olsun eski erkân sedirleri, kerevetler üstünde şilteler ve halılar üstünde yer minderleri gibi eski eşyalarla döşenmiş geniş odalı, ferah gönüllü yalılara taşınırlardı.

Boğaziçi'nde bilhassa sularla ışıkların oyunları esrarlı bir canlılıktadır. Yalıların Boğaz'ı seyretmeye ayrılmış ön odalarında sulara çarpan ışıkların içeriye sıçramış akisleriyle birdenbire oda duvarının bir parçası bir vücudun derisi gibi ürpermeğe ve başımızın üstünde, tavanın da bir parçası, bir nehrin altın sularıyla akmağa başlar. Karada temelleri üstünde sabit duran yalılar sularda, başları aşağıda, temelleri havada, yüzmeğe koyulurlar. Yosun kokulu kayıkhaneler, denizin mırıldanan sularını yalının, bir kısım zemin kat odalarının altlarına getirirler. Arada bir, küçük dalgaların kâh gülüştükleri, kâh ağlaştıkları duyulur.

Burada yalıların gezen birer parçası, birer yavrusu gibi olan kayıklar ve sandallar, gezintileri özler gibi bekleşirlerdi. Böyle hususî kayıkları olmayanlar için de, iskele başlarında, Venedik'te olduğu gibi, Boğaziçi'nde de, arabaların yerini tutan ve ikide birde öteye beriye gitmek için binilen kira sandal ve kayıkları bulunurdu. Birçok yerlerde deniz kenarında yalıların önlerinden geçen yollar ancak kendilerinin daracık ve hususî ahşap rıhtımlarıydı. Yalının kayıkhanesi önünden bitişik bir yalının rıhtımına altı desteklenmiş bir tahtanın teşkil ettiği küçücük köprüden geçilir-

di. Bir sahil, karşıki sahile bir bahçe gibi görünürdü. Şirket vapurları, bir şarkının nakaratı gibi, ikide bir geçerlerdi. İçlerinde oturanların konuşa konuşa bu sahilleri, bu suları seyrettikleri bu vapurlar İstanbul'a gidip gelirken, Boğaz'ın seyrine mahsus seyyar salonlara benzer, Boğaziçi köylerinde oturanların birbirleriyle buluşmaları için zikzak vapurlar işlerdi. Vapurlar Boğaz'daki burunların önün gelir gelmez bir işaretçi, boğa güreşlerinde olduğu gibi, fakat vapuru kızdırmak için değil, yolun açık olduğunu bildirmek için, kırmızı bir bayrak sallardı. Her gün İstanbul'a inip esnafın ve mahalle halkının şehirden toptan aldıklarını taşıyan ve kocaman küreklerinin her birini bir kayıkçının iki eliyle tuttuğu ve ayağa kalkıp yavaş yavaş otırarak çektiği beş altı çifte gedikli pazar kayıkları gider gelirlerdi. Süslü, hususî birçok, bazan şişkin karnının iki tarafında faaliyet halinde birer su değirmeni taşır gibi bir yandan çarklı çatanalar, geçer, bazan badi badi bir râmorkör sıra sıra halatlarla arkasına taktığı inanılmıyacak kadar kalabalık bir sürü halinde mavnaları, yelkenleri, kayıkları, sandalları sürükliyerek çekerdi. Tarihten evvelki acaip şekilli mahluklara benziyen bazı yelkenliler kahraman edalarıyla gelir, yalıların rıhtımlarına yanaşarak, sadece onlara mevsimlik meyvalarını, senelik soğanlarını, kışlık odunlarını ve kömürlerini getirirlerdi. Yalıların önlerinden daha nice satıcı kayıkları geçer ve içlerindekiler sattıklarını kendilerine mahsus şiveler ve seslerle haykırarak, balıkçılar daha canlı balıklarını, mısır satanlar daha kazanda kaynayan mısırlarını ve dondurmacılar tenekelerinde donan dondurmalarını methederlerdi ve söyledikleri basit şeyleri duymakla aynı zamanda ırklarını, milliyetlerini, memleketlerini, yaşlarını, talihlerini ve sanki ahlâklarını da duyar, anlardınız. İkindi sularında hanımlar ve beyler için sandalla gezinmek âdetti. Cuma ve pazarları Küçüksu, Göksu, Kalender, Çubuklu gibi incesaz yerlerine, mesirelere gidilirdi.

Akıntı burunlarına gelindiği zaman böyle sandalların geçmesini bekleyen bir yedekçi karadan onlara bir ip atar ve ucunu omuzuna alıp yürüyerek kayıkları çekerdi. Böylece Boğaziçi hayatında suların ve üstündeki nakil vasıtaları olan kayık, sandal, yelkenli ve vapurların büyük ehemmiyeti vardı.

Karaya çıkıldığı zaman eski tarihimiz içinden gelen daracık, yamrı yumru, lezzetli bir meyva gibi yavaş yavaş olgunlaşmış ve bazı yerleri belki çürümeğe yüz tutmuş, o kadar yosunlaşmış, tadı o kadar taşmış, uslanmış halli, yüksek duvarlı ve görünüşleri, yüzleri akrabalarımızın yüzleri, gözleri gibi muhabbetli mânalar almış yollar, her geçen yolcuyu, Anadoluhisarı, Rumelihisarı gibi İstanbul'un fethinden eski bir mahalleden alır, onu yalnız Körfez ve Kanlıca gibi, Baltalimanı ve Emirgân gibi, diğer bir eski mahalleye değil, eski tarihimizin içine de götürmüş olurdu. Bu yolların şiiri, gözle görülür bir hal almıştı. Geçen yelkenlilerin isterlerse halatlarını takarak konaklayabilmeleri için iki sahil boyunca rıhtımın müsait olduğu noktalara hayrat olarak dikilmiş top ağzı şeklinde ince, uzun, yuvarlak taşlar vardı. Önlerinden geçilen mezarlıkların ayakta duran bekçileri, kökleri ahrete varan hisli, içli, yüksek ve güzel servileri ikide bir başlarının titreyen uçlarıyle sanki boyun eğerek

teessürlerini söylerdi. Sağa veya sola sapılınca korulardaki, kalbimizin bizi hayatla barıştıracak yollarını insanlardan iyi bilen ihtiyar ağaçlar kendilerine gelenlere kucak açar ve muhtaç oldukları teselliyi ve gönül rahatlığını gölge, koku ve sessizlik halinde bol bol sunarlardı.

Bu günler ve geceler içinde güzel sesli meyzinler gönüllere göklerin merhametini, rahmetini, şefkatini, şefaatini ve şiirini döker, ezan sesleri, beş kere, geniş ve açık ufukları ve ruhları doldururdu.

Gece olunca fenerlerde Anadolu sahilinin kırmızı ve Rumeli sahilinin yeşil gözleri açılıp kapanmağa, parlayıp sönmeğe başlardı. Geceleri gezerken bazan sular üstünde çalı çırpı yakarak suları tutuşturmakla meşgul sihirbazlara benzemiş, ateş balığı avlayan balıkçılara rast gelinirdi. Bazan gecenin koynunda menekşe rengini alan titrek bir servinin serildiği ve gûya teessüründen titreyerek parıldadığı görülürdü.

O zamanlar Boğaziçi'nin, hattâ, kendine mahsus ıstılahları bile vardı. Meselâ "mehtap" demek mehtaplı bir gecede Boğaziçi'nde dolaşan bir kayıkta bir saz takımı peşinden onu dinleyerek yapılan gezinti demekti. "Valde Paşanın mehtabı" demek bu saz âlemini onun tertib ettiğini söylemekti. "Mehtapçılar" demek de bu gezintiye iştirâk edenler demekti. "O mâhîler ki deryâ içredir, deryâyı bilmezler!" Biz de bu yalı, kayık, Boğaziçi hayatını o kadar tabiî bulurduk ki bunların hususiyetleriyle alâkalanmak hatırımızdan geçmezdi. Fakat birkaç şehir genişliğindeki İstanbul'un başka semtlerinden bize misafir gelmiş akrabalarımız, bizim meselâ mehtapta denize çıkarak bir saz takımı arkasından dolaşmak gibi âdetlerimizin birçoğunu esrarlı bulurlar ve kendileriyle beraber mehtaba çıktığımız geceler kayığın döşemelerini ıslatan rutubette hastalanacaklarını sanırlar, incecik kayığın devrileceğinden korkarlar ve bu tılsımlı ışıklar içinde esrarlı bir haz ile mırıldanan suların üstünde bir nevi periler diyarına girmiş olduklarını sanırlar ve belki de bu güzelliğin kendilerini çarpacağından korkarlardı.

O zamanlarda Boğaziçi'ndeki harem ve selâmlık eski sarayların, eski büyük vükelâ yalılarının eski büyük korularda gizlenen köşklerin, limonlukların, servilerin, kameriyelerin birçokları yıkılmış, yıkılmağa yüz tutmuş birçok büyük yalıların da ancak harabeleri ve hâtıraları kalmış, yahut bu bile kalmamıştı. İçlerinde artık bir daha dönmiyecek geçmiş servet ve saadetlerin hâtıraları tüten eski birçok yalılar ve köşklerse büyük hulya mahlûkları ve sükût mâbetleri gibi, şimdi sazları ve sözleri susmuş olmakla beraber, yine yerli yerindeydi.

Gerçi çâresizliğin ve imkânsızlığın doğurduğu bakımsızlık ve sefalet eski tabiatlerin ve âdetlerin birer ifadesi olan yüksek ve kıskanç duvarları aşarak, bu duvarlarda zamanın eskitip aşındırdığı ve açılmasını güçleştirdiği ahşap ve harap kapılardan girerek, yabanî otlar gibi, birçok koruları, köşkleri kucaklıyor, birçok yalıları alt katlarından sarıyordu. Akrabalarımızla bunların içinde oturanları görmeğe git-

tikçe çocukluğumuzun neşesiyle içlerinde koşup oynadığımız bütün bu büyük yalıların alt katlarında taşlıkların ve sofaların hep böyle harap olmağa yüz tutmuş, mermer kurnalı çeşmelerin muslukları kırılmış, suları kurumuş, eşyaları kaldırılmış, hasırları eskimiş, sofalarla odaları daima birbirinden ayıran birer ikişer yayvan basamağın tahtalarını çürümüş, mahun, ceviz dolaplarında kuyruklu saatleri geçmiş bir zamanda durmuş, bütün bu âlemi tozların bürümüş olduğunu görürdük.

Artık tedavilerine imkân olmayan bu yalılar, ölüme razı olmayan bütün vücutlar gibi, bilinmez neyi, bilinmez şeyleri bekliyor gibiydiler. Bu eski yalıların birçoklarının görünüşlerinde, yüzlerinde artık ihtiyarların o için için durgun, dalgın, fersiz, hep maziyi sayıklıyan, geçmiş bir devirden arta kalmış, şikâyetli, somutkan ve ölgün yüzlerinde ve gözlerindeki mânalar peyda olmuştu. Bunlar, belki, köklerinden başlayarak için için kurumağa yüz tutmuş o susuz kalmış, ihtiyarlamış, ömürlerini tamamlamış ağaçlar gibi tâ temellerinden sızlayarak için için göçmeğe koyulmuşlardı.

Fakat biz onların, yorgun ve durgun bile olsa, düzgün ve heybetli hallerini görüyor ve şüphesiz ki artık içlerinden çürüdüklerini hissedemiyorduk. O zamanlar gözlere çarpan, bu gizli göçüş değildi. Bu yalıların daha birçokları harab olmamış, önlerindeki rıhtımlar bozulmamış, bahçelerindeki süslü parmaklıklar kaldırılmamış, saksılar kırılmamış, çiçekler solmamış, mezarlıklardaki serviler ve korulardaki ağaçlar kesilmemiş, gece, bazı açık mezarlıklarda, kımıldamayan ateşböcekleri gibi, fenerleri içinde yanan mumlar sönmemiş, yüksek duvarların taşları dökülmemiş, bunların hepsi de daha ayakta, sıra sıra, yanyana, omuz omuza, yerli yerindeydi.

Bahar gelip birçok ağaçlar yeşil, beyaz ve pembe renklere bürününce, erguvanlar kırmızı alevlerini tutuşturunca, Boğaz'ın nazlı çiçekleri kokularını havaya katınca, hayat lezzeti mavimtrak akşamları gözlerinden gönüllere süzülünce, bütün bu cennet diyarı, bütün Boğaziçi Tophane'den, Salıpazarı'ndan, Rumelifeneri'ne ve Harem iskelesinden, Salacık'tan, Anadolufeneri'ne kadar birçok yangın yerleri ve harabeler saklamakla beraber, yine, yalı, rıhtım, bahçe, çiçek, yol, ağaç, kayıkhane, kayık, duvar parmaklık, iskele, merdiven, hulâsa saatlerce süren bir mesafede hâlâ bir büyük refah hissini veren, dünyanın belki en geniş olduğu gibi en güzel, demek emsalsiz bir caddesi sayılabilecek muntazam ve muhteşem bir haldeydi.

Maliye Nezareti bu yalıların sahiplerine, sakinlerine aylık olarak dağıttığı para ile, deniz kıyısında uzayan bu büyük bahçeyi, buradaki yalıları ve içlerindeki hayatı her sene milyonlarca altınla sulamış oluyordu. Bu yalı sahiplerinin çoğu da aldıkları bu altınları hemen birer müvezzi gibi başka birçoklarına dağıtır ve sarfederlerdi.

O zamanki Boğaziçi'ninin turizm idaresi yok fakat turistleri çoktu. Türk olan Mısır Hidivinin Mısırlılar dediğimiz milyoner ailesinin bir hayli âzâsı her yazı geçirmek için mutlaka Boğaziçi'nin muhtelif mahallelerindeki yalılarına gelirlerdi. Avrupa müthiş rekabetiyle, İstanbul ve Boğaziçi'ni bu Müslümanların gözlerinden daha düşürememişti.

Boğaziçi ahalisinin Müslüman olmayan unsurları içinden o zaman bu hayatın an'anelerine, zevklerine, hulâsa medeniyetine iştirâk edenler de çoktu. Boğaziçi köylerinin bir haylisinde büyük Ermeni ailelerinin tamamen alaturka yalıları bulunduğu gibi bu ailelerin en genç âzaları da bu zevkteki hayata iştirâk ediyorlardı. Saz âlemleri bu Hıristiyan yalılarında da tertip olunurdu. Müslüman olmayanlar da o zaman millî kültürümüzün daha ziyade tesiri altındaydılar.

Eski büyük yalılar Osmanlı İmparatorluğunun küçücük birer minyatürü gibiydiler. Burada her türlü vazife gören adamlar yalının müşterek hayatından istifade ederlerdi. Dadı Çerkes, bacı Zenci, hizmetçi Rum, evlâtlık Türk, sütnine melez, kâhya kadın Rumelili, ayvaz Ermeni, aşçı Bolulu, hamlacı Türk veya Rum, harem ağası Habeş, bahçıvan Arnavut olur; Müslüman, Hıristiyan bu unsurlar bu çatı altında toplanarak imparatorluk içindeki anlaşmayı ve anlaşmamazlığı, yaşayışı burada devam ettirirlerdi.

Böyle büyük yalıların âdeta anavatanının artık koruyamadığı, uzak ülkeleri, müstemlekeleri telâkki edilebilecek bakımsız yerleri bulunurdu. Bazılarının selâmlık dairelerinin dışında ayrı bir çatı altında belki bir tek odadan ibaret dinlenme köşkleri, sık ağaçlar arasında, ayrı iklimler içinde gibi unutulmuş ve kendi hallerine bırakılmış eserler, limonluklar, kameriyeler olurdu. Bunların kendilerine mahsus nebatî hayatları yavaş yavaş sahipsiz kalmış bir hayvanın talihi kadar olsun dokunaklı görünürdü.

Bu büyük yalıların kendi içlerinde bile artık daima boş kalan, hiç kullanılmayan yerleri, köşeleri, meselâ alt katlarında selâmlık ve harem taşlıkları, sofaları, lüzumsuz oldukları için kapıları bile açılmayan odaları, ihmalden ve bakımsızlıktan tozlu ve hattâ belki viran yerleri de olurdu. Kayıkhanelerin sonlarına doğru denizin durmadan ıslatarak çamur haline getirdiği yosunlu topraklar yalının hasta bir yeri gibi kalırdı. Yalılarda, hattâ sahiplerinin hiç bir gün bile girmemiş bulundukları nice yük odaları, oda gibi büyük kilerler, ayak yolları vardı.

Boğaziçi'nin Rumeli ve Anadolu sahillerindeki bütün yalıların sahiplerini burada herkes tanırdı. Beyler birbirlerinin servetlerini, nüfuzlarını, rütbelerini, kabiliyetlerini bilirlerdi. Gıyaben olsun birbirlerini tanıyan bu hanımların, bu beylerin en çokları kendi haklarında fısıldanan rivayetlere alâkalanmakla beraber, yine birbirlerini takdir etmekten ve incitmek istemekten geri kalmazlardı. Hepsi de karşılıklı bir iyilik ve bir terbiyeden istifade etmekteydiler. Bu müşterek duygu ve anlayış birçok zevkleri birleştirir ve bir topluluk meydana getirirdi.

Bütün bu usuller, bu âdetler o kadar eski ve âdeta ezelî bir zevkle karışarak okadar maddeten mevcut bir hal almışlardı ki, buradaki kadınların ve erkeklerin

remizden anlayan gözleri bu güzelliklerin birer zerresini bile kaçırmıyor ve bu tiryakiler onların her yudumunun keyfini çıkarıyorlardı.

Elbette bu insanlar kendilerinin Boğaziçi kadar derin ve onun suları kadar canlı binlerce duyguların ve düşüncelerin birleşip hâsıl ettikleri bütün bir telâkki ve itikat denizinde yüzdüklerini duyuyorlardı. Bu, terkibine su, mehtap, bülbül sesi ve saz karışan nâzik bir medeniyetti ve Allah'la uyuşmuş bir dünya içinde yüzen bu bahtiyarlar şüphesiz, kendilerine bir musiki gibi gelen ve kendilerini bir hava gibi saran bu medeniyet sayesindedir ki, talihlerini sevmiş, kabul etmiş ve ona baş eğmiş, rahatlarını bulmuş olarak yaşıyorlardı. Bu, ahirete, ebediyete inanan, dünyevî olduğu kadar dinî ve uhrevî bir medeniyetti. Şifahî bir kültüre dayanan bu medeniyette, yani bu ruh ve maddenin birleşik âleminde, bütün kanaatler sanki köklerini ebediyyete saldıkları içindir ki, bu insanlara büyük bir tevekkül geliyor ve onlar büyük ümitlerinin yanında ikinci safta kalan bu küçük ve fanî lezzetlere bir terbiye teşrifatiyle ve bir kalb saffetiyle, böyle nezaket ve belki merhametle bakıyorlardı.

Bütün bu mânaların hep beraber kaynaşarak bu kıvamı almaları, tadlarının bu raddeye gelmesi, kalblerin bu sevgiyle yumuşaması, bakışların bu emniyetle tatlılaşması, tabiatın bir lûtfu olan güzelliğini bu kadar seven ruhlar ve vücutların bu kadar güzelleşmesi, fanî insanların bu kadar ezelî ve maverâî hisler duyabilmeleri, hulâsa bütün Boğaziçi medeniyetinin böyle açılıp yayılması için kimbilir ne uzun hazırlıklar, ne zahmetli hazırlanışla, ne yavan zamanların yavaş yavaş geçmesi, ne kadar hayal ve melâl mevsimleri, tahakkuk etmemiş nice hulya ve rûya, israf ve heba edilmiş ne çok malzeme, kaç bin türlü emek; irsî terbiyelerin ne kadar tekerrür etmesi; ruhlardan ruhlara miras olarak geçen nice huy; kaç tâlih ve kaç refah senesi; ne kadar tecrübenin neticelenmesi; ne kadar merhalenin aşılması; ne kadar çilenin dolmuş olması; ne kadar biçarelerin yol açmaları; ne kadar ham ruhların pişmesi; ne kadar ustaların ve üstatların anlaşılmamış kalmaları ve anlaşılmış olmaları; ne kadar gönüllerin merhameti; ne kadar mevsimin rahmeti; ne kadar tesadüfün mürüvveti lâzım gelmişti!

Kimbilir geçenlerin kaçı eski acemiliklere ne kadar gülmüş veya nasıl ağlamışlardır! İnsanın kendini bulması için ne kadar araması lâzım geliyor! Her zevkimiz ya kendimizin yahut bizi hazırlamış olanların kimbilir ne kadar ıstırabına malolmuştur! Boğaziçi'nde mehtapta musikiden bu kadar his, hayal ve şiir duyulması için de kimbilir ne uzun zamanlarda israf edilmiş ne çok his, hayal ve şiir lâzım gelmiştir!

Bu bir şehrayindi. Biz, gözlerimizi kamaştıran bir havaî fişeğin karanlıklarda vardığı son yükseklikte hulyalarımız ve rûyalarımız gibi şefkatli ve güzel renklerle açılarak parladığını ve ruhumuza döküldüğünü seyrediyorduk!

DİVAN ŞİİRİNDE BOĞAZİÇİ

Doç.Dr. İskender PALA

Ol saltanatın yeller eser şimdi yerinde

Klasik Türk edebiyatını bir bütün olarak ele aldığımızda, içinde bulunulan zamanın ve yaşanılan şehrin ister istemez o edebiyata tesir ettiğini görürüz. Bu açıdan bakıldığında divanların orasına burasına serpiştirilmiş şehir tanımlarından ayrı olarak hassaten şehri konu edinmiş eserlere (şehrengizlere) de rastlarız. Bu türden eserler arasında İstanbul'u konu alanların sayısı 10'un üzerindedir.[1]

Şehrengizler haricinde pek çok mesnevilerde İstanbul'un çeşitli yönlerinden sık sık bahsedildiği görülür.[2] Binaenaleyh şehrengiz türü dışında, yalnızca İstanbul'u konu alan manzum ve mensur eserlere de rastlamak mümkündür. Latifî'nin (ö. 1582) İstanbul hakkında yazdığı risalesi buna bir örnektir.[3] Bütün bu ve benzeri eserlerde, asırlar boyunca anlatılıp durmuş olan İstanbul'un en belirgin özelliği, hiç şüphesiz iki deniz arasında kalan harikulade coğrafyasıdır (*Bir gevher-i yekpâre iki bahr arasında* – Nedîm). Bu coğrafyanın tam ortasında bir çizgi halinde Boğaziçi yer alır ve dolayısıyla bütün bu eserlerde Boğaziçi ister istemez şiire damgasını vurur. Her asra ait bol renkli Boğaziçi manzaralarının yer aldığı bu şiirlerden yola çıkarak o devir Boğaz köylerinin tarihçesini bile yazmak mümkün olabilir. Hele bu manzumeler sosyolojinin ışığı altında inceleme masasına yatırılacak olursa, karşımıza şimdikinden bambaşka bir alem çıkacaktır. Bugün içinde bunaldığımız kaba taklitçiliğin sonucu olarak uyuşuk bir kıpırdanmadan gayri hareket kabiliyeti kalmayan Boğaziçi yamaçlarının, o devirlerde hülyalı şark masallarından sıçramış bir panorama misali her renkten ve her sesten birer örneği barındıran bir medeniyet sahnesi olduğu yahut iğne oyası nezaketinde mısralara işlenmiş Boğaziçi sah-

nelerinin, manzumeler arasında illüstrasyonu andıran birer Ayvazovski tablosu kadar canlı durduğu görülür. Tarih ve sosyolojiye katıştırılacak bir parça hayal kabiliyeti, bugün bile dimağlarımızda o eski Boğaziçi'nin leziz bediiyatını harekete geçirmeye kâfidir. Makine medeniyetinin silindiri altında miskinliğiyle beraber ezilip giden o koca şark, Boğaziçi'nden de pek çok güzellikleri beraberinde alıp götürmüş ve böylece Boğaziçi, hissedişin mekânı olmaktan ayrılıp hayal kurmanın mekânı olarak kalakalmıştır.

Dünyanın pek çok yerinde deniz de vardır, nehir de. Ancak denizin nehir -yahut diğer ifade ile nehirin deniz- olduğu en müstesna mekân, yalnızca Boğaziçi'dir. Türk'ün dehası, 1453'te buradaki karayı da deniz yapmış; 70 pare gemi yelken açarak Nişantaşı sırtlarını aşarken Ortaçağ son nefesini vermişti. Şimdi, denizi kara yapan iki gerdanlığımız var ise de deniz bizatihi kara'rmaktadır. Onun içindir ki biz, petrol atıklı modern zamanların mekanik duvar manzaralı Boğaziçi'nden ziyade şiirin ve muhayyilenin çılgın kanatları üzerinde yükselen Boğaziçi'nden, platin sırtlı bir yılan gibi kıvrılan (Katip Çelebi, *Cihannümâ*'sında Boğaz için böyle der), kıyılarını yeşil kabartmadan mavi bir şeridin dolandığı ve içinde dünyanın bütün zümrütlerinin eritilerek akıtıldığı o muhteşem kanaldan söz edeceğiz. Bizim anlatacağımız Boğaziçi, Ziyâ Paşa'nın ifadesiyle:

İki cânibde zengin kâhlar, kâşâneler yer yer
İki sâhil serâpâ bâğ u bostân u gülistândır.

* * *

Osmanlı şairleri tabiata önem vermişler ve teşbihlerinde tabiattan azami ölçüde istifade etmişlerdir. Ancak ne aşıkın aka aka denizler oluşturan gözyaşları; ne de mâşukun bir çiçek bahçesini andıran hey'eti (gözleri nergis, yanağı gül, saçı sünbül, dudağı gonca, boyu servi vb.) bir araya gelse, günün herhangi bir saatindeki en kötü Boğaziçi manzarasını vermeye yetmez. Hatta şair Boğaziçi'nden bahsedeceği zaman buna özel bir beyit yahut manzume ayırsa bile, söylemek istediklerinin ancak pek azını mısralara dökebilir. Çünkü ne şehir; ne de tabiat, klasik şiirimizin ana konuları arasında yer almaz. Belki bu yüzdendir ki şair, şehir yahut tabiattan ancak bir vesile ile bahsedebilir ve onu gaye değil, vasıta olarak terennüm eder. Mamafih onların, içinde yaşadıkları şehrin atmosferinden, dolayısıyla sık sık tenezzühe çıktıkları Boğaziçi'nin büyüsünden uzak kalmaları da mümkün olamazdı. Nitekim asırlar boyunca hemen her fırsatta Boğaziçi'ne dair beyitler söylemeyi yahut pasajlar açmayı ihmal etmemişlerdir. Bu beyit ve manzumelerin tamamını burada zikretme imkânından mahrumuz ve bu konu başlıbaşına kitap olacak kadar bol malzemeye sahiptir. Bizim amacımız, Boğaziçi'ni terennüm eden eski şairlerin beyitlerinden örnekler vererek oranın klasik şiirimizde gizlenmiş olan tarihini, coğrafyasını, yerleşimini ve sosyal hayatını ana hatlarıyla göstermeye çalışmaktır. Bunu yaparken Asaf Halet Çelebi'nin *Divan Şi'rinde İstanbul*[4] adlı çalışmasından istifade ederek kronolojik bir sıra takip edeceğiz. Belki böylece Boğaziçi'nin asırlar boyu edebiyatımıza akseden fotoğraflarını tesbit etmek de mümkün olabilecektir.

* * *

Boğaziçi'nde ilk Türk yerleşme bölgesi, Anadoluhisarı olmuştur. Sultan Yıldırım Bayezid'in, İstanbul kuşatmasında Karadeniz'den gelecek yardımı kesmek amacıyla yaptırdığı bu hisara, kale dizdarları ve muhafızları ile onların aileleri yerleşmiş, İstanbul fethine kadar da nüfusları artarak burada barınmışlar; hatta kale dışına bile taşmışlardı. Dolayısıyla Türkler tarafından Boğaziçi'yle ilgili ilk edebî ürünlerin bu hisar ve çevresinde verildiğini söylemek mümkündür. Ancak elimizde o devirden kalma Boğaziçi konulu bir mısra kırıntısı bile yoktur. O sebeptendir ki, bu elmas parçası asude mekânın edebiyatımıza yansıması için Boğazkesen Hisarı'nın da yapılmasını ve İstanbul'un fethini beklememiz gerekecektir. İstanbul fethine bir cengâver olarak katılan yazarlar ve şairler, Boğaziçi'nin büyülü güzelliği karşısında şüphesiz yeni hayaller geliştirmiş, yeni ilham perileri edinmişlerdi. Bunlardan Aynî adlı bir şair, "Revnakı bu kâinâtın şehr-i Kostantin'dedür" mütekerrir mısralı murabbaına,

Şehr-i a'zam kim binâsı gerçi mâ' u tîndedür
Yâ anun üstündedür cennet yahod altındadur
Bu haber kim söylenür hem zâhir ü bâtındadur
Revnakı bu kâinâtın şehr-i Kostantin'dedür

diyerek deniz ile karanın İstanbul'da bir cenneti andırdığını ve bu haliyle şehrin, dünyada eşine az rastlanır bir güzelliğe sahip olduğunu söyler. Tabii bu güzelliğe denizin ve Boğaziçi'nin katkısı inkâr edilemez. Bu fethin tarihini yazan Tursun Bey'in "Hakk'ın kudretiyle Karadeniz'in dalgalarından bir dağ, ortasından yarılıp bir cedvel olmuştur ki, Nil'den büyük, Tuna'dan geniştir. Yer yer kulaklar ve koltuklar yapılmış; orasında burasında kısıklar göstermiş bir nehr-i azîz şeklinde akar" dediği[5] o devrin Boğaziçi'si henüz iskân edilmemiş, yarı ağaçlık, yarı ormanlık, yarı kıraç tepelerden ve yamaçlardan oluşan, fazla bir yerleşimi, ulaşımı ve insanı bulunmayan, kısmen bâkir bir tabii kanaldan ibarettir.

Maamafih o devir İstanbul'unun her yeri Boğaziçi kadar güzeldir ve gerek şairler, gerekse müelliflerin ilham devşirmek için Boğaziçi'ne gitmelerine hiç gerek yoktur. Onlar ömürleri boyunca yalnızca tarihî yarımadayı anlatsalar, yine de başka bir mekân özlemi duymayacaklardı. Bütün bu faktörler bir araya gelince, 15. asır şiirinde Boğaziçi'nin fazla üzerinde durulmaya değmediği sonucuna varılabilir. Nitekim Boğaziçi'nde yerleşim ve iskân ancak fetihten sonra gerçekleşecek ve Fatih'in emri ile şehrin imar faaliyetleri yürütülürken sur dışına taşmalar görülecek, bu arada Boğaziçi kıyıları ve vadileri de yerleşime açılacaktır. Salıpazarı'ndan Bebek'e kadar olan mahallerde bazı bölgeler tarım ve balıkçılıkla geçinen kişilerce is-

kân olunurken, özellikle Beşiktaş birdenbire köy ve ardından kasaba oluvermişse de İstanbul'daki edebiyat muhitini pek cezbedememiştir. Henüz Boğaziçi'nde yollar ve mesireler yoktur, kayık safaları, mehtap eğlenceleri, yazlık yalı geleneği vs. başlamamıştır. Can güvenliği de pek öyle sağlanmış sayılmaz. Bütün bunlardan daha önemlisi ise o devirlerin, klasik Türk şiirinin kuruluşunu henüz tamamladığı dönemlere rastlaması ve şairlerin önünde tabiattan ziyade klasik edebiyatın altyapısını oluşturma endişelerinin bulunması, onları Boğaziçi'nden uzak tutmuştur. Nitekim o devre ait manzumelerde İstanbul ve Galata'dan sık sık bahsedilmesine rağmen, Boğaziçi'yle ilgili hemen hiç bir mısraa rastlanmaz.

* * *

16. asır, Osmanlı İmparatorluğu'nun her alanda ihtişam çağıdır. Edebiyat ve sanatta da kendini gösteren bu ihtişam, klasik şiirin çerçevesini genişletmesi ve yüksek medeniyet şiiri oluşuna kapı aralar. Özellikle Kanunî devri, müteakip asırların şa'şaalı bir gündoğumu mesabesinde şiire Osmanlı damgasını vurur. Keza aynı dönemde Boğaziçi'nin yerleşimleri yönlendirilmiş ve sahil şeridi çeşitli kullanışlarla şehrin aksam-ı mütemmimi durumuna gelmiştir. Boğaziçi'ne deniz ulaşımının başlaması da yine bu devre rastlar. Böylece insanlar Boğaz'ın asude yamaçlarını daha yakından tanıma imkânı bulurlar ve vadiler, koylar, korular vb. birer eğlence ve mesire mahalli olarak ön plana çıkar. Bu mutantan hayatın şiire aksedişi de en az tabiatın güzelliği kadar ihtişamlı olmuştur. *Hevesnâme* müellifi Tacizâde Câfer Çelebi (ö. 1514),

Güzellikte nazîri yok cihânda
Misâli gelmemiş devr-i zamânda

diyerek övdüğü şehrin denizine ve denizciliğe aralanan kapısına dikkat çekerek,

Vücûd-ı şâh ile olmuş tuvânâ
Dolanmış kapu kapu anı deryâ

Gedâ-veş yüz sürer kapularına
Ağaç keçkûl elinde her sefîne

derken Boğaziçi'nin vazgeçilmez bir güzellik olarak şehri etkilediğini vurgular. Bu devre ait Boğaziçi iskân faaliyetlerini de onun mısralarında,

Yine her küşede bî-hadd ü gâyet
İmâret eylemiş a'yân-ı devlet

Mutabbak kasrlar, hurrem serâlar
Muallâ hânkâhlar hoş binâlar

Dolu her künc-i kasr u sahn u eyvân
Muganni, câriye, sâzende, gılmân

Kamu bazâr u kûy u sûk u berzen
Meleksîmâ perîlerle müzeyyen

ifadeleriyle yer aldığını görürüz. Artık Beşiktaş, Rumelihisarı, Yeniköy, Beykoz, Anadoluhisarı ve Üsküdar, Boğaziçi'nin vazgeçilmez kasabaları olup gerek sanatta, gerek edebiyatta, gerekse eğlencede çağa damgalarını vururlar. Özellikle Üsküdar (bilâd-ı selâse'den biri olmak hasebiyle) ve Beşiktaş (kaptan-ı derya mekânı ve donanmanın buradan denize açılması, surre alaylarının buradan Üsküdar'a hareketi vs. ulaşım-ticaret ekseninde yer alması hasebiyle) Boğaziçi'nin has mekânları olup çıkmıştır. Dahası, Boğaz'ın iki yakasında saraylar, kasırlar, yalılar, kâşâneler, sayfiyeler devri de açılış merasimini tamamlamıştır. Artık bu muhitlerin hiç de yabancısı olmayan şairler, ister istemez içinde yaşadıkları mekânın şiirini yazmaya koyulacaklardı.

Latifî, *Evsâf-ı İstanbul* risalesini nesir yazmasına karşın şiirle süsledi ve her bir pasajda beyitlere yer verdi. Özellikle kitabının altıncı bölümünde "Sıfât-ı deryâ-yı dürer-bâr ve bahreyn-i gevher-nisâr" (İnciler yüklü Boğaz'ın ve mücevher saçan iki denizin -Karadeniz ve Marmara- özellikleri) bahsinde Boğaziçi'nin dünyaya meydan okuyan güzelliğini ve buradaki sosyal hayatı, balıklarını, kumsallarını, bahçelerini, yalılarını, kayıklarını, yelkenlilerini vs. zengin teşbihler ve bol çağrışımlı ilhamlarla anlattı. Eser bize o dönemdeki deniz ticaretini, zahire yüklü gemilerin geliş gidişlerini, denizciliği ve sahil hayatını birinci ağızdan dinleme imkânı verir: "Her tarafı hezâr zevrak-ı hilâl-revnâk ile lücce-i gerdûna hemser ve bahr-i şipihr-i nîlgûne berâber olup nice fülk-i felek-peyker ve sefîne vü kamer-lenger ki bâdbânı sehâb, rîsmânı şihâb, külegi âfitâb, her biri bir mürg-i sîmîn-bâl anber-nesîm ü şimâl olup rûy-ı deryâda tayran veyâhud taht-ı Süleymân'dur ki bâd ile âlemi seyrân eder."[6]

Aynı asrın şehrengiz müellifi Cemalî (ö.1583), Boğaziçi'ni pek çok vechesiyle anlatır ve hatta topografyasından bile bahseder:

Aceb düşmüş aceb ol cây-ı pür-sûd
Yedi deryâ o mülk içinde mevcud

Hep anda Karaderyâ Akdenizi hem
Şecer deryâsı ile bahr-i âdem

Şairin anlattığına bakılırsa 16. asırda Boğaziçi'nde yedi adet koy (yedi derya) yerleşime açıktır ve adından bahsedilmeye değer bulunmaktadır. Ayrıca Boğaz'ın iki yanının ağaçlarla kaplı olduğunu (*şecer deryası*) ve nüfusunun da azımsanamayacak derecelere vardığını (*bahr-i âdem*) bu mısralardan istihrac etmek mümkündür. Şair, şehrengizinin çeşitli yerlerinde Boğaziçi'ne tekrar tekrar yer ayırır. Şu beyitler onlarcasından birkaçı olarak zikrdilmeye değer:

Kenârına deniz olmasa lâhik
Bulunmazdı çanak yapmağa balçık

Denizde pâre-i mihr içre hûbân
Uçar san kasr ile cennetde hûbân

*

Bugün Göksu gibi bir cây-ı hurrem
Yarın cennetde görür mü ki âdem

*

Kavağu Kadıköyü gibi hoş câ
Budur da'vâ ki yok âlemde kat'â

*

Hemân Allâh saklasın hatardan
Beyân etme dilâ geç Üsküdar'dan

*

Bırağur sayd-ı mâhî içün ekser
Beşiktaşı'nda oğlancıklar ağlar

Devrin ünlü şairi Zatî (ö.1546) Boğaziçi'nin aşıklarından olsa gerek. Bir beytinde, sevgiliyi dolunaya, bindiği kayığı da hilale teşbih ile,

Ey müneccim yâr zevrakda, hilâl üstünde bedr
Görmek istersen eğer gel seyre deryâdan yana

buyuruyor. Bu türden sanatlı söylenmiş bir beyit de Zihnî mahlaslı Mumcuzade Balı Çelebi'nin dilinden dökülmüştür:

Gözümden şehrin önünde akan cûş ile deryâdur
Olur eşk-i revânumdan sadef gibi bu deryâdûr

Kanunî devrinde mesnevileriyle ün yapmış usta şair Taşlıcalı Dukaginzâde Yahyâ Bey (ö.1582), İstanbul hakkında pek çok şiir yazmış, mesnevilerinde İstanbul'u klasik mekânlar arasına sokmuş ve böylece edebiyatımızdaki yerli hayatın arşivini oluşturmuştur. Gerek *Şehrengiz*'inde, gerekse *Şâh u Gedâ* adlı mesnevisinde İstanbul ve dolayısıyla Boğaziçi, artık şiirle olan ülfetini pekiştirmiş sayılır. İstanbul'un çeşitli semtleri ile o dönem Boğaz yerleşim mekânlarını zımnen de olsa sık sık andığı bu mesnevileri dışında divanında da şehir ve denizden asla vazgeçememiştir. O İstanbul için,

Girdi bahr içine o şehr ammâ
Dizine çıkmadı anun deryâ
İki bahr eylemiş o şehri penâh
Biri Bahr-i Sefîd ü biri Siyâh

hükmünü veren ve şiirlerinde şehre hep bu zaviyeden bakan adamdır.

Devrin tarih ustası Hoca Sâdeddin Efendi (ö.1599) de İstanbul hakkında uzun manzumeler yazan şairlerdendir. Boğaziçi'ne onun perspektifinden bakanlar, eski masal diyarlarını seyrettiklerini sanırlar. İşte hisarlar hakkında söylediği pasajdan bir bölüm:

Ne vüs'atde ana vardır mümâsil
Ne rif'atde hisâreyne muâdil

Sipihre muttasıl evc-i hisârı
Felek bâmına peyveste kenârı

Cenûb u kıble vü şark u şimâli
İki bahr-i muhîti oldu mâlî

Hisârın cümle bahr almış araya
Hemân bir cânibi kalmış karaya

16. asır şairlerinin divanları araştırıldığında daha pek çok beyitlerde Boğaziçi'nin ve mültehekâtının anıldığına şahit olmak mümkündür. Ahî, Aşkî, Nişanî Torlak Çelebi, Celalzâde, Bakî, Hayalî vb. şairler yanında devrin şehrengizleri de bu arada zikredilebilir.

* * *

17. asırda Boğaziçi, savunma maksatlı yerleşmelerin yayıldığı ve Boğaz'ın Karadeniz sahillerine kadar keşfedildiği, Anadolu'dan gelen insan göçünün tercihleri arasına girdiği, sahilsaray ve kâşânelerin çoğaldığı, yazlık semt olmak bakımından öneminin arttığı, saray erkânı ve devlet ricalinin özel arazi sahibi oldukları mekândır. Eski kasaba ve köylere ilaveten Kilyos, Anadolu ve Rumeli Fenerleri, Kavaklar ve Garipçe'nin şehir iskânına geçilip kadastrosunun gerçekleştirildiği Boğaziçi, artık sosyal hayatta ortaya çıkan değişmelerin, etkilenmelerin ve hızlı gelişimin imarına kapı açan; bununla birlikte sorumsuz tahribin de temellerinin atıldığı devrini yaşamaya başlar. Artık şairlerin İstanbul mahfilleriyle birlikte Boğaziçi mesirelerine tiryaki oldukları sahilsaray ve leb-i derya yalılarda sazlı sözlü eğelencelere revaç verdikleri, denizi iyiden iyiye benimseyerek Boğaziçi'ne şehir kimliği kazandırdıkları devirler gelişti ve Boğaziçi'nde şairane panaromalar birer birer boy göstermeye başladılar. Göksu, İstinye, Tarabya vb. mekânlar, Boğaz'ın geceli gündüzlü cazibe merkezleri olarak eğlence dünyasına doğdular; mehtap alemleri ile mesire meclisleri, şeyhlere bile tevbeyi bozdurur cinsten birer şevk ve zevk coşkunluğuna fırsat verdiler.

Devrin başında Nev'izâde Atâyî (ö. 1632),

Göksu ile bahr değil sanasın
Pîş ü pesine komuş âyinesin

Semt-i Hisâr'a gelip et âlemi
Ömre sürer işretinin her demi

Çerh-i sevâbitle sipihr ü esîr
Olmaya Kandilli serâya nazîr

Şehr-i cihân olmasa ger rûh-nümâ
Göksu yeter ana muâdil sana

diyerek o zamanların Boğaz semtlerindeki kıpır kıpır sosyal hayat meydanlarını anar. Artık Kandilli, Hisarlar, Göksu, Bebek, Sarıyar (Sarıyer) gibi yerleşim merkezleri İstanbulluların özlediği eğlence merkezlerinden olmuştur. Şair Kâşif'in (ö. 1699),

Şinâh idüp yine vâfir bütân-ı kûy-ı Hisâr
Pür oldu dürr ile deryâ-yı cûş gulû-yı Hisâr

Aceb mi Göksu'ya lebriz-i şevk olursa gönül
Hemişe bâde ile pür gerek sebû-yı Hisâr

dediğine bakılırsa bu semtler, güzelleriyle, mahbublarıyla ve meclisleriyle 17. asrın coşku dolu mahfillerinden sayılmaktadır. Yine onun "Aldı bin seksende İstanbul'u kar" diye düşürdüğü tarih (miladi 1670), aynı zamanda Boğaz'ın donması ve iki yanından insanların yürüyerek karşı kıyılara ulaşmasının olay tarihidir. Bu yüzyılın Boğaziçi'si gerçekten de gönüller aydınlatır, ruhlar ferahlatır manzaraları ve eğlence muhitleriyle en şa'şaalı baharlarını yaşar. Devrin Şeyhülislam'ı Yahyâ Efendi'nin (ö. 1643) bile şuhane bir eda ile İstinye'ye bülbül dinlemeye gittiği bu devirlerin ihtişamını anlatmak, yine ancak onların zengin edalı mısralarıyla mümkün olabilir:

Ko kafes nâlesini nağme-i peyderpeye gel
Râygân dinleyelim bülbülü İstinye'ye gel

Sultan Ahmed Han'dan Nef'î'ye, Nergisî'den Neşatî'ye her sınıf ve zümreden şairin anlattıkları dillere destan mehtap alemleriyle, eğlence meclisleri ve sohbet halkalarıyla, yalılardaki helva sohbetleri ve şevkengiz musiki nağmeleriyle 17. asrı kapatan Boğaziçi, bir sonraki asırda başka taravetlerin, başka zevklerin mekânı olacaktır.

* * *

18. asrın Boğaziçi'ne hediye ettiği yeni yerleşim merkezlerinden ikisi Bebek ve Tarabiyye'dir. İstanbul'un aristokrat tabakası ile zengin eşrafı bu asırda kendilerine yeni sahil zevkleri edinmekte gecikmediler. Özellikle Anadolu'dan göçün kalabalıklaştırdığı tarihî yarımadadan taşan insanlar, şimdi banliyöleri tercih etmeye başlamışlardı. Bazı yabancı elçilikler Boğaz sahillerini ve sırtlarını (özellikle Büyükdere ve Yeniköy) mekân edinirken Boğaziçi'ndeki mimariye Batı tarzında yeni bir

çehre kazandırma çabaları rengarenk bir sahiller şehrini ortaya koymuştur. Denilebilir ki Boğaziçi, tarihinin ilk köklü değişikliğini bu asırda yaşamış ve her çeşit mimarinin küçük merkezler halinde bütün sahillerini kapladığına şahit olmuştur. Tabii ki bu merkezlerin müdavimleri arasında şairler de vardır ve yeni tenezzühleri anlata anlata bitiremezler.

Devrin sadrazamlarından Ramî Mehmed Paşa (ö. 1706), Bebek'i kendisine mekân edinenlerin başında gelir:

Merdüm-i dîde-i giryânda hayâl-i ruh-ı yâr
Gûyîyâ sâhil-i deryâda Bebek bahçesidir.

Bebek yalılarını ağlayan bir gözün gözbebeğindeki sevgilinin hayaline benzeten Paşa, doğrusu hiç de haksız sayılmazdı. Bebek, bugün dahi Boğaz'ın gözbebeğidir.

Aynı asrın ortalarında bürokrasinin nimetlerinden istifade etmiş şairlerden Çelebizâde Asım Efendi (ö.1760) ise "Azim-i sûy-ı semâ-sây-ı Sitanbûl olalım" derken adeta Boğaz'ın koruluklarındaki rüzgâr ıslıklarını da şiirine nakşediverir ve her bir karışını diğer mekânlarından ayrı tutmadığını gösterir.

Devrin ünlü şairlerinden Sâbit (ö. 1712), bir İstanbul âşıkı sıfatıyla şehrin bütün semtleri kadar Boğaziçi köylerine, yalılarına, sayfiyelerine de itibar eder ve şiirlerinde buraları sık sık anar. Onun meşrebi biraz şuhane, rindane ve kalenderane olduğundan mıdır nedir, şiirleri sebu ve şarap ile memludur:

Dökse gulû-yı rinde mey-i erguvân sebû
Şeytan Akıntısı'yla Boğaz'dan hemân sebû

Fânus-ı keştiyân-ı donanma-yı şevk ile
Yaktıkça meş'al-i mey-i âteş-feşân sebû

Bintü'l-ineb olunca derûnunda cilveger
Kız Kullesi gibi görünür ol zemân sebû

*

Münâsib idi bu mevsimde zevrak-ı sahbâ
Çekilse semt-i Hisâr'a havâ da limanlık

Eyledim yâr ile tenhâca temâşâ-yı Hisâr
Bahtıma Karye-i Çengel'de bulundu ağyâr

Sâbit'in bütün bu beyitlerinde Hisar, favori semt olarak görünür. Zavallı âşık, sevgilisinin adını anamayınca belli bir semtini anarak mecaz-ı mürsel yapıyor. İşte onun, İstanbul halkının sayfiyeye koşuşmasından izler taşıyan bir Hisar macerası daha:

Çıkdı İstanbul'un mevâlîsi
Her birinin şeneldi yalısı

Gitdiler zevk için Hisâr'lara
Göksu seyrine, Sarıyârlara

Tayy ederler mesâfe-i bağın
Buldu bir hatvede Alem Dağı'n

Bu çağın Hisar tutkunlarından biri de devrin üstadı "Ekmel-i şuarâ-yı Rûm" olan Nâbî'dir (ö. 1712). Kendisi İstanbul'dan hayli zaman ayrı kalmış olsa da Boğaz'da teneffüs ettiği havaların hayali ve hatırasını hiç unutmaz.

Lezzet-perest-i sîne hüsn-i gulûyı bilmez
Hep sâkin-i Sitanbul seyr-i Hisâr'a gelmez

Hele onun *Hayriye* adlı muhteşem eserinde anlattığı Boğaz'da bir kayık gezintisi tasviri vardır ki, pek az Osmanlı şairi bir hayat sahnesini bu kadar canlı tasvir edebilmiştir:

Ne kadar âlemi devr etse sipihr
Bulmaz İstanbul'a benzer bir şehr

diyerek anlattığı bu şehirde yaşadığı asude demlerin anısına, koca şair, Boğaziçi'ndeki bir tenezzühünü şöyle dile getirir:

Gayrı dursun nedür ol zevk ü safâ
K'olasın tâir-i rûy-ı deryâ

İttikâ eyleyesin bâlîne
Bakasın âyine-i sîmîne

Olasın pâre-i bâd ile vezân
Edesin bir nice şehri seyrân

Olup âsûde-rev-i dûş-ı hevâ
Gezesin âlemi bî-minnet-i pâ

Biri birine olup âyine-vâr
Eylemiş cümleyi yem zîb-i kenâr

Binesin tahta Süleymân-âsâ
Ola hükmünde hevâ vü deryâ

Olmuş üstünde kayık vakf-ı şitâb
Bâdbândan kanat açmış mürgâb

Şairin bu hasret dolu mısralarına bakılırsa yelkenli ile çıktığı Boğaz safalarının lezzetini hala dimağında duyduğu anlaşılır. Meğer bir zamanlar kayığın kıç üstünde bir mindere yaslanıp Boğaz'ın iki yakasında birbirlerine ayna gibi duran sahil süsleri yalıları, köyleri, kasabaları seyrederek, hiç yorulmadan, sanki Süleyman tahtına kurulmuş gibi martı kanatlarında uçarcasına gezmiş, tenezzüh eylemişmiş.

Asrın İstanbul şairi Nedîm (ö.1730),

Bir gevher-i yek-pâre iki bahr arasında
Hurşîd-i cihân-tâb ile tartılsa sezâdır

buyurduğu şehrin adeta tapu memurudur. Gezilse, Boğaz'ın bütün eski semtlerinde Nedim'in ayak izlerine rastlamak, şarkılarından nağmeler devşirmek mümkündür. Hatta onun gazelleri ve kasideleri dahi semt semt İstanbul ıtırları ve esintileri ile doludur. Hani ne diyordu bir gazelinde:

Eyvâh o üç çifte kayık aldı karârım
Şarkı okuyup geçdi bir âfet var içinde

Ey şûh Nedîmâ ile bir seyrin işittik
Tenhâca varup Göksu'ya bir işret var içinde

Nedîm'in şiirleri tarandığında onun Sadabad kadar Boğaziçi'ne de kıymet verdiği görülür. Gerçi o dönemde Sadabad'da yeni imar faaliyetleri görülmekte ve semt yeniden canlanmakta idi ama Boğaziçi de eski cazibesini devam ettirmekteydi. Keza mevsimine göre bazı semtlerin bazarı germ olmaktaydı. O, bir yandan,

Göksu bir nâhoş hevâ şimdi Çubuklu pek zihâm
Sevdiğim tenhâca çekdirsek mi Sa'dâbâd'a dek

veya,

Yaklaşdı şitâ ebr-i siyeh tutdu cihânı
Kalmadı sabânın gezecek tâb u tüvânı
Kurbânın olam geçdi Boğaz seyri zamânı
Serd oldu hevâ çıkma koyundan kuzucağım

diyerek sevgilisine yalvarırken; diğer yandan ona evinin adresini vermeyi unutmaz:

Geçersen semtimizden yolun uğrarsa Beşiktâş'a
Efendim gel, mürüvvet kıl, senindir bende ve hâne

*

Münâsibdir sana ey tıfl-i nâzım hüccetin al gel
Beşiktaş'a yakın bir hâne-i vîrânımız vardır

Nedîm'in Beşiktaş'ı, yine o çağın renkli eğlencelere salıne olmuş Çırağan'a pek yakındır. Bu vesile ile onun sık sık Çırağan'dan dem vurması da tabiidir. Nitekim,

Çırâğân vakti geldi gülsitânın dîdesi rûşen

ve

Müjdeler gülşene kim vakt-i Çırâğân geldi

nakaratlı iki şarkısında yalnızca bu semti ve bu semtteki eğlenceleri, tabiatı ve güzellikleri anlatmaktadır.

Onun adını andığı diğer Boğaz semtleri arasında Üsküdar, Ortaköy, Hisarlar, Kandilli, Bebek ve Sarıyer sayılabilir. Bu semtlerle birlikte sosyal ve mahalli hayat; kasırlar, yalılar, köşkler ve sahilsaraylardaki mevsimlik eğlence dünyası; içki meclisleri, mehtap âlemleri, helva sohbetleri vs. ile 18. asır İstanbul'u ve Boğaziçi'si, Nedim'in şiirlerinde zengin epizodlarla anlatılır.

Nedîm ile aynı zamanlarda yaşamış Samî (ö.1730), Boğaziçi'nin başka bir âşıkıdır. Özellikle şarkılarında İstanbul'un değişik muhitlerinden ve bu arada Boğaz semtlerinden de söz eder. En fazla rağbet ettiği semtleri topluca zikrettiği bir kıtasında şöyle der:

Sarayburnu, Beşiktaş, Üsküdar u kasr-ı Tersâne
Cihan bağında yokdur gerçi bunlar gibi şâhâne
Velî gayr-i mükerrerdir bu tarh-ı pâdişâhâne
Safâlar ile Sa'dâbâd'a gel şevketlû hünkârım

Seyyid Vehbî (ö. 1736) ise,

Gül-bûseler yerin gör o zerrîn ızârda
Güyâ, kirâs mevsimidir Sarıyâr'da

Gözüne eşk-i çeşm bi-aynihî rakîbin
Şeytan Akıntısı'na müşâbih Hisâr'da

diyerek Boğaz'ın yukarı mahallelerini anar ve ardından Üsküdar'ı öven bir murabba kaleme alır. İlk kıtası şöyledir:

Cân bağışlar âdeme âb u hevâ-yı Üsküdar
Nefha-i İsâ mıdır bâd-ı sabâ-yı Üsküdar
Bâhusûs ol misli yok sâhilserâ ile hemân
Gülsitân-ı cennete konmuş fezâ-yı Üsküdar

Bütün klasik zamanlar içerisinde, Boğaziçi hakkında yazılmış en değerli şiir yine bu asırda kaleme alınmıştır. O güne kadar edebiyatımızda örneğine hiç rastlanmayan bu mesnevinin müellifi Fennî İsmail Efendi'dir (ö. 1747). *Sevahilnâme* adıyla meşhur olup müteakip asırlarda nazireleri kaleme alınan bu şiir Galata'dan başlayarak Rumeli Kavağı'na kadar Avrupa yakasının bütün iskeleleri ve yerleşim merkezlerini sıra ile anlatıp sonra Anadolu yakasına geçerek Fenerbahçesi ve Adalar'a kadar Anadolu yakasının iskele ve yerleşim merkezlerini beyit beyit ele alıp anlatır. Fennî, bu şiirinde okuyucularını alır ve bütün iskeleleri sırasıyla dolaşan bir yelkenliye bindirip Boğaz seyrine çıkarır. Her semtin en önemli özellikleri ile anıldığı beyitlerde, genellikle semt isimleri üzerinde edebî sanatlar ve cinaslı kullanımlar ile nükteler yapar.

Boğaziçi hakkında bu şiirden daha derli toplu bir başka şiir daha yazılmamıştır. Bu bakımdan Fennî'nin şiiri, 18. asır Boğaz semtlerinin tapu sicil kayıtları kadar değerlidir. Kara yoluyla ulaşımın olmadığı zamanlarda denize kapı açmış ve bütün mahremiyetini iskeleye gelecek deniz vasıtalarına emanet etmiş bu semtlerin her biri Fennî'nin muhteşem manzumesinde kendilerine has yerleri almakla tarihe mal olmuşlardır. Bu şiire bakarak kendisi de bir Boğaz çocuğu olan Fennî'nin Boğaziçi tutkusunun ne derece engin olduğu anlaşılabilir. Ancak onun diğer manzumeleri de Boğaziçi'nden vareste kalamaz. Bilinebildiği kadarıyla İstanbul Boğazı'nın Boğaziçi adıyla anıldığı ilk gazel de onun kaleminden çıkmıştır. Bu gazelinde şunları söylüyor:

Kırıldı deyû kederlenmeniz bezmde sebû
Boğaziçi'nde husûsâ durur iken Göksu

Hazer hazer bizi sonra topa tutar kâfir
Hisâr'a gitdiğimiz duymasın seninle adû

Hezâr-veş tutalım Aşiyan Kayalar'da
Öte geçince Kabataş'ı yok imiş kaygu

Bebek de aynı ile Kuru Çeşme'ye döndü
Cihânda şimdi göz açdırmayın yasakdır bu

İmam serviye dek uyduk ardına sonra
Kavağ'a dek bizi çekdi o kâmet-i dilcû

Rakîbi Çengel'e sal dil seninle mahfîce
Safalar eyleye Beylerbeyi de ey meh-rû

Teb-i gam ile görün şimdi ki ne hâl olduk
O Sarı Yâr benim benzim etdi zerdâlû

Bu asrın ilk yarısındaki Beşiktaş'ı anlatan iki gazel de Neccarzade Şeyh Rızâ'nın (ö. 1746) kaleminden çıkmıştır:

Açıldı yine gonca-i gülzâr-ı Beşiktaş
Mânend-i cihân oldu çemenzâr-ı Beşiktaş

ve

Açıldı dilâ lâle-i gül-reng-i Beşiktaş
İşrâb-ı Çerâğân eder âheng-i Beşiktaş

matlaıyla başlayan bu gazellerde eski Beşiktaş'ın hemen bütün özellikleri sayılıp dökülmüştür.

18. asrın diğer şairleri arasında Boğaziçi'nden bahseden isimlerden birkaçı şunlardır: Sâhib, Mustafa Rahmî, Hâtem, Çelebizâde Asım, Belîğ (Bursalı), Nevres-i Kadîm (Abdürrezzak), Muhlis Mustafa Paşa, Koca Râgıb Paşa, Haşmet, Nâşid, Esrâr Dede, Şeyh Gâlib...

Boğaz'ın donmasına bir kıt'a- i kebiresinde,

Bin yüz altmış sekizin evvel-i hamsîninde
Dondu deryâ-yı Stanbul hele bu hikmete bak

beytiyle tarih düşüren (miladi 1755) Hevayî de bu asrın Boğaziçi müptelalarındandır. Ancak asrın sonunda, Sultan III. Selim için yazdığı medhiyesi ile şöhretini arttıran İzzet Efendi'yi (ö. 1798) de burada anmak gerekir. Fennî'nin *Sevahilname*'sine özenerek yazılan 65 beyitlik bu kaside "Vasf-ı iskele-i İstanbul" başlığını taşıyan bir sahilnâmedir. Bu da tıpkı Fennî'nin eserinde olduğu gibi Galata'dan çıkılarak Karadeniz'e; oradan Anadolu yakasına geçilip Fenerbahçesi'ne kadar yapılmış bir yolculuk gibidir.[7]

* * *

19. asır, Boğaziçi'nin şiire damgasını vurduğu, şairler üzerinde derin tesirler gösterdiği asırdır. Tabiri caiz ise asrın bütün şairleri Boğaziçi'nden bahsederler. Tabii bunda Boğaziçi'nin kalabalıklaşan nüfusunun, artık iyiden iyiye sayfiye haline gelen sahillerinin, Haliç ve çevresindeki mesire merkezlerinin eski önemini yitirmesinin ve tabii hepsinden önemlisi de imar faaliyetlerinin çoğalmış olmasının büyük etkisi vardır. Bu devirde Boğaziçi, tarihinin en parlak zamanlarını yaşamıştır. Yapılar çoğalmış, iskele ve sahillerde küçük meydanlar oluşmuş, müsait yerlerdeki geniş çayırlar halkın uğrak yerleri haline gelmiştir. Kış mevsiminde banliyö hayatı süren köyler, baharla birlikte canlanmaya, köylerin yakınlarında yer alan mesirelikler de şenlenmeye başlayıp yaz boyunca İstanbul'un mütemmim sahilleri kabul edilmişlerdir. Kibar muhitin sayfiye ve yalıları da kapılarını açar açmaz Boğaziçi'nin her yıl yeniden başlayan şuh hayatı bütün cazibesiyle ortaya çıkmış sayılır. Artık sazlı sözlü sohbetler, gezintiler, meclisler, mehtaplar vb. ile Boğaziçi iki yakada olduğu kadar deniz üzerinde de hayatın gündemine girmiş olur. Özellikle şuhane gazellerin, şarkıların, murabbaların şairleri için bu manzara, bir ilham kaynağı, hatta biraz da kaçamak vesilesidir. Nitekim onlar da fırsatı fevt etmez ve mısralarını Boğaziçi'nin güzellikleriyle süslerler.

Asrın başında Kâmi Efendi (ö. 1805),

Dâne-i hâli bırakmış mürg-i diller saydına
Dâm kurmuş perçemin gördüm Boğaziçi'nde ben

diyerek ikinci defa "Boğaziçi" ismini şiirinde kullanmıştır. Bu ifade bize, o güne kadar Avrupalı oryantalistlerin "Bosphorus" dedikleri İstanbul Boğazı'nın, Boğaziçi adıyla köklü biçimde bu asırda kullanıldığını gösteriyor. Aynı şairin,

Sînede şâh-ı mahabbet kurdu âteşden otâğ
Tıfl-i dil pervânesin etsün Beşiktaş'da çırâğ

mısralarıyla başlayan bir gazeli ve,

Orucu tutdu uykuya, aciz verme o gül-hûya
Çifte kayıkla Göksu'ya, akşama iftâre buyur

dediği bir de iftar davetiyesini biliyoruz. Yine o yıllarda Neş'et'in (ö. 1807) "Der vasf-ı Bebek" serlevhalı bir kasidesi, Neşetâbâd sahilsarayı için söylenmiş bir tarih kasidesi ve Beşiktaş vasfında bir gazeli vardır.

Şair Pertev'in Nedîm'in bir gazeline yazdığı tahmiste,

Adalar seyri muvakkat, hem de zevk olmaz müdâm
Çamlıca dağında ben tutmam dırahı-âsâ makâm
Bâki nüzhetgâhlardan da virem bir bir peyâm
Göksu bir nahoş hevâ şimdi Çubuklu pek zihâm
Sevdiğim tenhâca çekdirsek mi Sa'dâbâd'a dek

dediğine bakılırsa bu asırda Çamlıca ve Çubuklu gibi Boğaz semtlerinin de gündem dışı kalmadığı anlaşılır.

Çağın şair sultanı III. Selim (İlhamî) (ö. 1808) Boğaziçi vasfında şarkılar yazan, sanatkâr kişiliğiyle ön plana çıkmış padişahlardandır. Özellikle Boğaz ve Göksu mehtaplarını konu alan şarkıları içinde dikkate değer bir kıtası,

Üsküdar'a gidelim geldi çü vakt-i leylak
Bir iki sâz ile al dilberi gel zevkine bak
Çıkalım Beykoz'a Sultâniyye'den ayak ayak
Gidelim seyr-i çemenzâr edelim leyl ü nehâr

mısralarında ifadesini bulan Boğaz'ın üst mahallelerinin, yani manzara seyredilen nüzhetgâhlarının anlatıldığı mısralardan oluşur. İlhamî'nin andığı semtler içinde Göksu, Hisarlar, Küçüksu, Dolmabahçe ve Beşiktaş önemli yer tutar. Buna ilaveten Sarıkaya, Karabağ, Tophane, Beşiktaş, Bebek, Beykoz vs. de onun manzumeleri içinde ayrıca zikredilir.

Devrin üstad şairlerinden Sünbülzade Vehbî'nin favori semtleri, Beşiktaş, Galata ve Hisarlar olarak sıralanır. Kalenderane ve şuhane ifadelerle anlattığı ve özellikle içkili eğlencelerinden bahsettiği Boğaz'ın diğer semtleri için o,

Göz bahsidir hayâl-i Hisâr-ı derûnda kim
Merdüm-nişîn-i çeşm-i ümîdim Bebek'lidir

Seferber-i reh-i aşkın nice diyâra gider
Güzel adın işidip tâ Güzel Hisâr'a gider

Teşnesin suya götürse yine susuz getirir
Acı Musluk'da Kuru Çeşme'li Sakkâ-zâde

gibi sanat ve kelime oyunlarıyla dolu beyitler de söylemiştir.

Devrin bir başka ünlü şairi olan Endurunlu Fâzıl Bey (ö. 1810), İstanbul'u ve Boğaziçi'ni nefes nefes yaşayan ve yaşadıklarını da mısra mısra şiirleştiren adamdır. Özellikle mehtap alemlerinin ve kibar eğlencelerinin vazgeçilmez isimleri arasında bulunan bu şuh şair, Boğaziçi'nin en müstesna demlerinde en coşkun şiirleri kaleme almıştır:

Şevk ile âb ü hevâya uyalım
Vaktidir zevk ü safâya doyalım
Ne Hisâr u ne Tarabya koyalım
Tâ seher sâz ile mehtâb edelim

gibi coşkun ifadelerine bakılırsa saz meclislerinde onun güfteleri icra edilmekte ve musiki ile yaşanılan hayat mehtap altında kucaklaşmaktadır. III. Selim'e sunduğu bir bahariyesinde ve hassaten Beşiktaş kasırları için yazdığı kıtalar ile tarihlerde bu semt hakkında sitayişkâr sözler eden şair Ihlamur Kasrı'nı, Neşetbad Sahilsarayı'nı, Çırağan Sarayı'nı öve öve bitiremez. Binaenaleyh söylediğince de vardır. Tophaneli bir dilberin tutkunu olan Fâzıl, bu semt için de bir hayli manzume kaleme almıştır. Bunlar arasında,

Yandım âteşlere Tophaneli bir dilber için

nakaratlı şarkısı ile,

Cihân içre eğer bir kerre o Tophaneli şuhun
Dudağın emse âşık bal yemez ta ömrü oldukça

beyti zikredilmeye değer (dudak ve balyemez, birer topçu tabiridir). Şairin *Hubannâme* ve *Zenannâme* mesnevileri, genel olarak İstanbul'dan ve İstanbul dilberlerinden bahseder.

Asrın diğer ünlü şairi Sürurî'dir (ö. 1814) ve o da diğer ayakdaşları gibi Beşiktaş'a rağbet edenlerdendir.

Arif Mehmed Efendi'nin (ö. 1816) devam ettiği semt ise Tarabya'dır:

Bir muğbeçenin dâvetidir gel olalım pâk
Hânende ve mutrible Tarabya'da tarabnâk

Bu asırda bir şarkısında Boğaziçi adını kullananlardan biri de odur:

Boğaziçi'nde seyrânı
İdelim cânımın cânı
Oku geh şarkı, geh mâni
Efendim eylesek mehtâb

* * *

Hayâl-i şevk-i ruhsârınla mehtâb eylesün âşık
Gel ey nûr-ı basar sen sâhil-i bahr-ı Bebek'den geç

diyen Refî-i Kalayî (ö. 1821) ve ardından Halim Giray (ö. 1822) Boğaziçi'ni şevkle anlatanlardandır. Gariptir, Boğaziçi'ndeki hayatı ve mehtap alemlerini en güzel anlatanlardan birisi bu Kırım'lı şehzade ve onun en güzel manzumelerinden birisi de şu gazeldir:

Meh-cebînimle olup hemdem şeb-i mehtâbda
Çekdirip Göksu'ya dek gitsem şeb-i mehtâbda

Alem-i âb içre açsa sîne-i sâfın o mâh
Garka-i envâr olup âlem şeb-i mehtâbda

Cennetin aynı değil mi böyle süt liman iken
Cûy-ı şîre benzemez miyem şeb-i mehtâbda

Huldi sen tercîh edermişsin Boğaz'ın zevkine
Vâizâ olmaz mısın mülzem şeb-i mehtâbda

Eyledim tebyîz tesvîdin Halîmâ dünkü gün
Tab'a oldu bu gazel mülhem şeb-i mehtâbda

Boğaziçi'nin en görkemli çağlarının şairlerinden biri de Endurunlu Vâsıf'tır (ö. 1824). Divanının neredeyse üçte biri şuh şarkı güfteleriyle dolu olan Vâsıf, tabiri caizse tam manasıyla Göksu ve mehtap alemlerinin şairidir.

Cânib-i Göksu'ya lûtf eyle azîmet edelim

*

Olalım mahfice Göksu'ya revân
Göksu'ya gel ey çeşm-i kebûd âlem-i âb et

gibi mısralar onun Göksu ve mehtap alemlerini anlatan şarkılarının nakaratlarındandır. Söylediklerine bakılırsa Vâsıf, Bebek mehtaplarını da koynunda büyüten-

lerdendir. Şarkılarında Kandilli, Hisar, Tarabya, Çırağan gibi semtlerin mehtaplarına da yer veren şair, bir gazelinde de Paşalimanı'ndan bahseder.

Asrın diğer şairlerinden İzzet Molla (ö. 1829) Hisar ve Galata'ya; Hızırağazade Saîd Bey Göksu'ya; Sultan II. Mahmud (Adlî) (ö. 1839) Çamlıca'ya; Aynî (ö. 1842) de Üsküdar-Doğancılar'a hayran olanlardandır. Şiirlerinde bu semtlere dair beyitleri bulunur.

Devrin şarkılarıyla ünlü şairi Sermed (ö. 1839), Göksu ve Çubuklu'daki mehtap eğlencelerinde her daim görünen simalardandır. Der ki:

Geçen hafta kayıkla ben geçerken
Çubuklu'da seni gördüm gezerken
Aceb bilmem n'olur bu gizlemekden
Çubuklu'da seni gördüm gezerken

*

Mekânı Sermed'in olmuştu Göksu

Bu devrin kadın şairlerinden Şeref Hanım (ö. 1858) yine Boğaz'da seyrana mübtela olanlardandır. Galata'dan ve Bebek'ten sık sık bahseder. Bir şarkısında,

İster isen seyr-i mehtâb eylemek
Muntazır teşrîfine kasr-ı Bebek
Ferş-i istiğnâda yatsın subha dek
Kaldı bu şeb şîvekârım uykusuz

Şeyhülislam Arif Hikmet Bey (ö. 1850) devrin gidişatına uyup mehtab eğlencesine çıkarak küçük kaçamaklar yapanlardandır. Bir gazelinde der ki:

Seyr-i mehtâb ederek âlem-i âb içre gönül
Zevrak-ı meyle bu şeb gitdi Neşât-âbâd'a

Fatîn Efendi (ö. 1866) ise Göksu mehtaplarını şiire nakşeden son Osmanlılardandır. Şu kıta onun bir şarkısında yer almaktadır:

Vaktidir şimdi Küçüksu'ya gidersek gidelim
Geh Fıstıklı'ya, geh Çamlıca'ya azm edelim
Sûy-ı gülşende olan nağmeleri gûş edelim
Mevsimidir gidelim Göksu'ya ey çeşm-i kebûd

Tanzimat döneminde ebebiyatımız çehre değiştirirken ünlü Tanzimatçılar Boğaz'daki mehtab alemlerini terennüme devam ederler. Bunlardan Ziyâ Paşa, Çırağan sahilsarayı için yazdığı kasidede, Pertev, Münif ve Şakir Ahmet Paşa'lar bazı gazellerinde Boğaziçi'nden bahsetmişlerdir.

Bunların haricinde o asrın bazı şarkılarında ve kime ait oldukları tesbit edilemeyen manzumelerinde Boğaz hayatından canlı sahneler tasvir edilmektedir. Radyomuz açıksa, günün herhangi bir saatinde o günlerin hatıralarıyla dolu bazı şarkılar, bizi Boğaziçi'nin eski günleriyle yüzyüze getiriverir. Duyarız:

Al yanına bir dilnüvâz
Gönlünce gez zevk et bu yâz
Başdan başa işte Boğaz
Gönlünce gez zevk et bu yaz

* * *

Osmanlı, kendine has hayatıyla Boğaziçi'ne özel bir çehre kazandırmıştı. Osmanlı'nın şairi de bu tabiatı ve coğrafyayı, içindeki hayat ile birleştirerek özel bir medeniyet sahnesi halinde anlatmıştır. Gerçekte de Boğaziçi asla İstanbul gibi yaşanmamıştır. Her yıl zamanı gelince İstanbul'dan kaçarcasına Boğaz'ın köylerine koşan insanlar, Boğaziçi'ni şehirden ayrı telakki etmişler ve oraya itibar kazandırmışlardır. Şairler bu itibarı dile getiren sanatkârlardır. Yalılarıyla, mesireleriyle, yelkenleriyle, mehtabı, sazı-sözüyle mevsim mevsim canlanan ve bütün mahremiyeti şairlerin büyülü mısralarıyla günümüze ulaşan Boğaziçi, bugün ulaşıma açılan yolları, birbirine kalbolan köyleri, kalabalıklaşan nüfusu ve yitirdiği efsunu ile eski güzelliğini arayan gelinler kadar mahzundur. Artık insanımız, taş plakta duyduğu,

Gidelim Göksûya bir âlem-i âb eyleyelim

mısranın ne demeye geldiğini bilmiyor!...

Notlar

1. Agâh Sırrı Levend'in tesbitlerine göre İstanbul hakkında şehrengiz yazan şairler şunlardır: Kâtip, Taşlıcalı Yahya, Fakirî, Safî, Fikrî, Kıyasî, Tab'î, Cemalî, Azizî. yazar bunların haricinde üç adet de şairi belli olmayan şehrengiz kaydetmektedir (bk. *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, 144 s., İstanbul 1958.
2. Tacizade Cafer Çelebi'nin *Hevesnâme*'si, Taşlıcalı Yahya'nın *Şâh u Gedâ*'sı ve Nabî'nin *Hayriyye*'si bu tür mesnevilerden olup kendi dönemlerinin İstanbul'una dair ihatalı tanımlar verirler.
3. Latifî, *Evsâf-ı İstanbul* (Nşr. N. Suner), 120 s., İstanbul 1977.
4. Bkz. Çelebi, A. Halet, *Divan Şi'rinde İstanbul*, 252 s., İstanbul, 1953.
5. Tursun Beg, *Târih-i Ebu'l-Feth* (Hzl. M. Tulum), s. 216, İstanbul, 1978.
6. Bkz. Latifî, *a.g.e.*, s. 55 vd.
7. Fennî'nin *Sevâhilnâme*'sine elinizdeki cildde yer verilmiştir.

Kaynaklar

Çelebi, A. Halet, *Divân Şi'rinde İstanbul*, İstanbul, 1953.
Bursalı M. Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, c.I-III, İstanbul, 1333-1343 h.
Ayvansarayî Hüseyin b. İsmail, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, İstanbul, 1281 h.
İnal, İbnülemin M. Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, c.I-IV, Üçüncü B. İstanbul, 1988.
Fennî İsmail Efendi, *Sevâhilnâme*, İstanbul, 1327 h.
Aslan, N. F., *Şâir, Edib ve Tarihçi Kalemiyle İstanbul*, İstanbul, 1973.
Latifî, *Risâle-i Evsâf-ı İstanbul*, (Hazırlayan: N.Suner-Pekin) İstanbul, 1977.
Nabî, *Hayriyye* (Hazırlayan: İskender Pala) İstanbul, 1988.
Pala, İskender, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Üçüncü Baskı, Ankara, 1995.
Levend, A. Sırrı, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul, 1957.
Çavuşoğlu, Mehmed, "Taşlıcalı Dukakinzâde Yahya Bey'in İstanbul Şehrengîzi", *TDED*, XVII. (1969).
Kontantamer, Tunca, *Eski Türk Edebiyatı, -Makaleler-*, Ankara, 1993.
Mazıoğlu, Hasibe, *Nedîm'in Divân Şiirine Getirdiği Yenilik*, Ankara, 1993
Mehmed Raif Efendi, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul, 1314 h.
Şehsuvaroğlu, H. Yavuz, *Asırlar Boyunca İstanbul*, ts.
Koçu, R. Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, c.IV., İstanbul, 1958.
Önol, H. Şinasi, *Boğaziçi Şiirleri*, İstanbul, 1942.
Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c.I-II, Ankara, 1990.
Károly Kós, *İstanbul -Şehir tarihi ve mimarisi-*, Ankara, 1995.
Galland, Antoine, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar*, c.I-II, Ankara, 1987.
Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c.II-III, İstanbul, 1994.
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c.I-VII, İstanbul, 1977.

BOĞAZİÇİ ANILARI

Sedad Hakkı ELDEM

Avrupalı gezgin ve tarihçilerin anlatımlarına göre tanıdığımız Boğaziçi, esas olarak 18. yüzyılda kişiliğini bulmaya başlayan bir Türk mimari yaratığıdır. Türklerin fethinden önce ise, bu bölge şehirden uzak, şuraya buraya serpilmiş küçük balıkçı köyleri ve terkedilmiş manastırların bulunduğu bir doğa parçasından ibaretti.

Türkler tarafından bayındır hale getirilen, dünyada eşi ve benzeri olmayan, 20 kilometre uzunlukta, ortalama 1-1,5 kilometre genişlikteki deniz yolu, olağanüstü genişlikte bir cadde gibi sıra ile birbirinden güzel yalılar ve saraylarla çevrili idi. Bunlar hemen hemen kesintisiz bir dizi halinde kıyı boyunca sıralanmıştı. Arkalarını küçüklü büyüklü korular, çeşitli köşk ve pavyonlar almaktaydı. Her taraf yeşilliklerle bezenmişti. Gene yer yer bazı tepelere fıstık ağaçları dikilmiş, bunlar bir köşk veya bahçenin çevresini sarmıştı. Büyüklü küçüklü vadi ve dereler arazi içine gömülmekte ve Boğaz bölgesini genişletmekte, böylece çayırların ta dibinden ve uzaktan Boğaz'ın sularını görmek mümkün olmaktaydı. Aklımıza Göksu, Beykoz, Büyükdere, İstinye ve Baltalimanı çayırlarının Boğaziçi'nden başlayarak arazi içine doğru uzanış ve yayılışları gelmektedir. Bunlar büyük arazi kümeleriyle çevrilmiş ve yer yer taş sofalar, çeşmeler ve köşklerle zenginleştirilmiştir. Buraları İstanbul'un doğal parklarıdır. Diplomasız Türk şehircileri burada da büyük bir yetenek ve anlayışla davranmışlar, doğayı zorlamamışlar, aksine tüm güzelliklerini görünmez bir elle belirginleştirmeyi bilmişlerdir. Bunun ne demek olduğunu, bugün park yapmak amacıyla el attığımız alanların ne kadar yapma bir durum aldıklarını gözümüzün önüne getirerek daha iyi anlayabiliriz. Boğaziçi, yalıları, köyleri, park ve çayırlarıyla haklı olarak döneminin en görkemli su yolu durumunda idi. Karşılıklı kıyılarının kilometreler boyunca birbirinden farklı ve hep sürprizler yaratarak uzanmaları, Boğaz'ı benzersiz bir duruma getirmişti. Boğaziçi en parlak durumunu 19. yüzyıl ortalarında bulmuştur. Eski eserlerin çoğu mevcut, yalılar ve köyler ise gelişmelerinin en üst düzeyine erişmiştir.

Boğaziçi'ni Avrupa'daki tanınmış iki benzeriyle kıyaslamak mümkündür. Bu biricik şehircilik örneği ve peyzajist eser, bazen Venedik'teki Büyük Kanal'a benzetilmiştir. Bu benzetme, gerçekten uzaktır. Venedik'te mesafeler çok daha küçük, doğa ise denizden ibarettir. Ona karşın, yalı yani "Palazzo"lar, daha ağır malzemeden inşa edilmiştir ve Boğaz'daki kuş kafesi örneği yalılara oranla malzeme çok daha değerli ve mimari ağırlıktadır. Böyle olmakla birlikte, bu saraycıklar da sanki eski Bizans'ta mevcut olmayan bir Boğaz havası taşımaktadırlar. Şöyle ki, mimarileri, yaşıt İtalyan saraylarından farklı olarak çok daha fazla revak ve pencere ihtiva eder. Bu tip, 13 ve 14. yüzyıllarda Gotik bir kisveye bürünerek bezemesi bakımından hafiflemiş, kitleleri bakımından masifleşmiş ve yükselmiştir. Tekrar ediyorum, bütün bu özelliklerine karşın, kanalların üzerindeki bu yalı-saraycıklar Boğaz'dakilerden daha sağlam ve değerli malzeme ile inşa edilmiştir. Çoğu mermer ve değerli taşlardan oluşturulmuştur. Oysa Boğaz yalıları kesinlikle ahşaptır, hafif ve narindir. Doluluktan çok boşluk, yani pencere, daha doğrusu kafestir. İkinci büyük fark, Venedik'te hemen hiç ağaçlık yer bulunmaması, hele tepelerin hiç olmamasıdır.

Bu bakımdan çoğu zaman ortaya atılan bu benzerlik üzerinde fazla durmadan başka bir yere dikkat ve görüşleri çekmek isterim. Burası Londra ve Thames Nehri kıyılarıdır. Burada, şehirleşmiş bir bölgeden kır ve doğaya doğru uzanan, Boğaziçi kadar geniş ve uzun olan nehir boyu, 15. yüzyıldan beri saray ve yalılarla donatılmıştır. Bunlar City, yani Şehirden başlamak üzere White Hall ve Westminster Sarayları, Kew, Richmond, Hampton ve Windsor Sarayı ile son bulurdu. Bu mesafe Boğaz'da olduğundan da uzun bir doğa içinde serilidir. Doğa daha geniş ve yayvan, tepecikler daha azdır. Asıl büyük fark, suyun deniz değil, nehir oluşundadır. O hava, o akıntı burada yoktur. Fakat Boğaz'da olduğu gibi burada da şehirden sık bir şekilde başlayarak, Chelsea'dan itibaren gittikçe seyrekleşen sıra yalılar vardır. Bunların çoğu, bildiğimiz yalı biçiminden farklı ve şato şeklinde idiler. Çoğu bugün ortadan kalkmış fakat semtlerine isimlerini bırakmışlardır. Bunların önemlileri sırasıyla Essex House, Arundel House, Somerset House, Savoy Şatosu, Salisbury House, Durham House, Baltimore House, York House, Suffolk House, Norfolk House, North Cumberland House ve White Hall saraylarıdır. Bu diziyi Tophane'den Beşiktaş Saraylarına kadar uzanan eski yalılar dizisine benzetmek kabildir. Bundan sonra binalar seyrekleşir, bahçe ve doğa içinde yer alırlar. Başlıcaları karşılıklı Westminster ve Lambeth Saraylarından sonra, Chelsea Gough House, Walpole House, York House, Chiswick ve Burlington House, Syon House, Marble Hill, Twickenham ve Radnor House, A. Pope'un villası, Walpole'un Strawberry Hill köşkü ve sonunda Hampton Court Sarayıdır.

III. Sultan Ahmed zamanında, Pasarofça barış anlaşmasından sonra Sadrazam İbrahim Paşa, Boğaziçi'ni şehirleştirmeye koyuldu. Yeni sarayların çevresinde şehir merkezleri yarattı. Bunlara devrin modasına göre iddialı Farsça adlar verilmişti:

Şevkabad, Eminabad, Nevabad, Nümayunabad, Nusretabad, Mihrabad gibi. Bu eğlence konutları çok acele inşa edilmiş, dayanıksızlıkta birbirleriyle yarışıyorlardı. Sonuç olarak kullanılan malzeme, ne her zaman birinci kalite, ne de sağlamdı. Bu sebeple bu rüya sarayları geçiciydi ve kolayca yok oluyorlardı. Fakat yerlerini fazla zaman geçmeden günün modasına uygun yenileri alıyordu. Türkler yıpranmışı, eskimişi sevmez, onlar için eskimişle köhneleşmiş aynıdır. Bazı kişiler resmi kimseler gibi çok yakından sarayın hareketini takip ederler ve hatta Padişahın oturduğu yerlerin ölçüsünü aşan büyüklükte konut yaparlardı. Herkes cömertçe kendi meslektaşını veya komşusunu aşardı. Evler ahşaptan ve duvarlar dolma olduğundan taşla elde edilmesi güç ölçekte mekânlar yaratmak mümkün olurdu. Evler ilk yapıldıkları formda uzun zaman kalmazdı, çünkü sık sık değişikliğe uğrar, insan eli veya kaza (genellikle yangın) ile yok olmadan önce birçok kere yenilenirdi. Yalı denen konutlar 19. yüzyıl sonuna doğru en büyük sayıya çıkmış, çoğalmış, yeşil alanlar, sevimli küçük kıyı meydanları ve geniş çayırlar, genellikle nehirlerin ağzında yer alan parkların dışında Boğaz'ın iki yakasında kesintisiz bir sıra teşkil etmişlerdi. Bu yeşillikler halkın birbiriyle karşılaştığı ve piknik yaptığı gezinti ve mesire yerleriydi.

Boğaziçi, yaz-kış oturulan köyler dışında, sayfiye, yani mevsimlik bir oturma yeriydi. Çoğu yalı ve köşklerin kendi bağ ve bahçeleri vardı. Buralarda erguvan, manolya, mavi çam, sedir ve fıstık çamı gibi nadir süs ağaçlarından başka türlü yemiş ağaçları da yetişirdi. Bunlar semtlerine göre tanınmış ve İstanbul piyasasını doğa etkiler durumda idi. Beykoz cevizi, Sultaniye inciri (İncirköy) gibi. Beylerbeyi, Çengelköy ve Arnavutköy'ün kirazları meşhurdu. Arnavutköy'de ayrıca en iyi Osmanlı çilekleri yetişirdi. Saraya ait bahçelerin de ayrıca sebze bahçeleri ve bostanları vardı. Buralarda çalışan bostancı er ve ustaları sarayın çeşitli ihtiyaçlarını sağlar, icabında fazlasının da dışarıda pazarlanmasıyla gelir kazanırlardı. Bunlar ayrıca "kulluklar" kimliği ile Boğaziçi'nin güvenliğini sağlamakla da görevli idiler. Son zamanlara kadar eski ocaklarının kalıntıları Kuruçeşme, Bebek ve Çengelköy'de görülebiliyordu. Ocağın 19. yüzyıl ilk yarısında kaldırılmasıyla Sultan Mahmud ve Mecid'in karakollukbinaları yapıldı. Bunlar da önlerindeki mermer sütunlu revaklarıyla birer saraycık niteliğinde idi. Sultan Hamid zamanında bu karakollar kendilerine öz, dendanlı birer şato karakterini aldılar. Bu binaların da çoğu son 10-15 yıl içinde yıktırıldı.

Boğaziçi'nin göze çarpan ve doğaya hakim camileri olmamıştır. Çoğu zaman ufak mescitlerle yetinilmiştir. Ancak Sultan Mahmud ve Mecid'den itibaren sahilde büyükçe mabedler inşa edildi. Bunların en büyüğü Dolmabahçe'de Pertev Nihal, en güzeli Ortaköy'deki Mecidiye camileridir. Bu camiin yeri de ayrıca önemlidir ve denizden bitme durumu ile Boğaziçi'ne özel bir katkıda bulunur. Beylerbeyi ve Emirgân camileri Hamid-i Evvel yapıları olmakla birlikte türlü eklentiler yüzünden üslûp güzelliklerini yitirmişlerdir.

Boğaz halkının çoğunlukla kendi bahçeleri, dolayısıyla nefes alacak, gezinecek bol bol yerleri olduğu halde Boğaziçi'nin iki sahilinde birbirinden güzel mesireler mevcuttu. Bunlar çoğu zaman doğal durumdan yararlanılarak vadiler içinde uygulanmış, sağ ve solları yamaç ve tepeciklerle çevrili ve Boğaz tarafına doğru açık olarak farklı uzunluktaki yeşillik şeritleriydi. Bu yeşillik hemen her zaman bir dere ile beslenirdi. Bu yeşil vadi ve çimenlikler daha çok şehir halkına gezinti ve eğlenti yeri görevi yapıyordu. Böylece Boğaziçi, İstanbul'un her yönünde bulunanlar için hava alınacak yerlerden biri durumunda idi. Bu bölgeler bugünkü büyük batı şehirlerinin parklarına karşılık oluyordu. Doğa olduğu gibi bırakılmaz, doğanın eğilimlerine katkılar yapılırdı. Ağaçlık desteklenir, çayır beslenir ve yaşatılırdı. Zaten bu mesire yerlerinin kendilerine göre düzen ve kuralları vardı. Yoksa başka türlü ve denetimsiz özellik ve güzelliklerini koruyamazlardı. Yasa ve daha çok örf ve âdet ve halkın saygısı, bu mesirelerin yüzyıllar boyunca her türlü gasp ve saldırıdan uzak olarak yaşayabilmelerini sağlamıştır. Ancak son on yılların hengâme, aşırı kayıtsızlık ve düzensizliğidir ki, bu güzelim, cennetin dünyada bir parçası sayılabilecek mesirelerin yok olmalarına neden olmuştur.

Halkın eğlencesi gayet basit ve saftı. Tatil ve yılın belli günlerinde bu yerler çok kalabalık olurdu. Kalabalık, şehirden ve çevreden kayık, sandal, vapur ve araba ile akın ederdi. Ağaçların altı, gölgelikler kapışılır, hasır ve halılar serilir ve bütün gün böylece seyir ve huzur ile geçirilirdi. Gençler çayır yerinde at koşturur, daha eskiden de cirit ve tomak oynarlardı. Gezici takımlar hünerlerini gösterir, para toplarlardı. Bazen çengi, köçek, saz takımları belirir, bazen bunların kurulmuş yerleri olur, ortaoyunu düzenlenirdi. Gezici satıcılar güzel takımlarıyla yiyecek ve içecek satarlardı. Çayırın iç, yani dağ tarafı, çoğu zaman bostanlar halinde belirli düzenlere uygun olarak işletilirdi. Ürünleri de kent ve ülke çapında anılır ve aranırdı.

Boğaziçi'nin birinci mesiresi şimdi 2 No'lu park olan Dolmabahçe-Harbiye vadisi idi. Burası derin bir körfezin ucunda idi ve Karabali bahçeleriyle son bulurdu. Sonradan batak hale gelen körfez, doldurula doldurula şimdiki yerine kadar kapandı ve ismi kaldı, kendisi yok oldu. Bu arada Küçük Levent bahçesi meydana geldi. Sahili Dolmabahçe isminde Beşiktaş Sarayı'na bitişik bir Hasbahçe aldı. Sonradan Taşlık ismini alan tepenin yamacında birbirini izleyen güzel köşkler yapıldı.

Beşiktaş ve Ihlamuraltı mesiresi 19. yüzyıldan itibaren şehirleşmeye başladı. Eskiden iki dere ile beslenen bu vadi, Hayrettin ve Beşiktaş iskelelerinde denize ulaşırdı. Sinan Paşa burada büyük ve o zamanın şehirden en uzak camiini inşa ettirmişti. Vadi zamanla bostanlık oldu ve ucundaki Ihlamur mesiresi setleri ve havuzu günümüze kadar kısmen ayakta kalabildi.

Yahya Efendi mesiresi Ekmekçi deresi boyunca uzanırdı, fakat öncekilerden çok daha dik, dolayısıyla daha kısaydı. Tepesinde Yıldız Köşkü, sahilinde Mevlevihane, yamaçlarda yoğun ağaçlık ve servilik vardı. Ortaköy Vadisi mesirelik niteliğini çoktan yitirmişti, çünkü köy, sanıldığından daha fazla büyüyüvermişti. Ancak Dereboyu uzun süre güzelliğini koruyabildi. Burada sahilden ta içerilere, meşhur çiçek bahçelerine kadar sandalla gidilebilirdi. Vadi Balmumcu ve Zincirlikuyu'ya kadar uzanırdı ve Boğaz'ın en uzun ve geniş yerlerinden birisi idi. Sonra dere ağzı dola dola denize doğru ilerledi. İşte bu çürük arazi üzerinde Sultan Mecid, İstanbul'un değilse de, Boğaziçi'nin en güzel biçimli ve manzaralı camiini inşa ettirdi. İç mekânının göklere doğru yükselişi, aydınlık ve ferahlığı başka hiç bir camide bu ölçüde yoktur.

Büyük ve Küçük Bebek'in doğa durumu, tarihlere karışmış, yani Sultan I. Selim zamanına kadar gitmektedir. Burası erkenden şehirleşmiştir. Bundan sonra gelen önemli vadi, Baltalimanı ve Kanlıkavak mesireleridir. Aynı adları taşıyan iki derenin denize aktığı yer, eskiden (III. Selim'e kadar) körfezdi. Bu derin körfezde gemiler barınabilirdi. Şimdi burası tümüyle dolmuş ve üzerinde Baltalimanı Sarayı yer almıştır. Vadi on onbeş kilometre uzunlukta, bir kolu Levent, bir kolu Maslak'a kadar uzanır ve serapa bahçe ve bostanlarla kaplı idi. Burası da bir körfez ile başlardı. Bu körfez Boğaziçi'nin en derin ve uzun körfezidir ve hâlâ mevcuttur. Yeniköy, Kalender, Tarabya büyük mesire yerleri değildi. Daha ilerideki Büyükdere vadi ve çayırı ise, Rumeli tarafının en uzun ve önemli mesiresi idi. Burası Bahçeköy, Paşa Deresi, Çifte Havuzlar, Cendere Boğazından Kâğıthane vadisine kadar uzanır ve zamanın en çok sevilen, at üstü gezinti yeriydi. Buradan Bentler ve Belgrad ormanına ulaşılırdı. 17. yüzyılda Istranca ormanlarına kadar serapa ağaçlık ve ormanlıktı.

Sarıyer vadileri içme suları ile ün yapmıştı. Çırçır, Hünkâr, Kestane suları ayrı ayrı uğraklar durumunda idi. Daha ilerisi şehrin dışı sayılır ve pek rağbet görmezdi.

Anadolu yakası, Büyükdere'ye karşılık hemen hemen aynı ağırlıkta sayılabilecek bir mesire manzumesi oluşturuyordu. Bunlar Hünkâr İskelesi ve Yalıköyü'nden başlamak üzere 4,5 kilometre boyunca, Tokat deresini izleyerek Akbaba, Dereseki, Karakulak mesireleri olarak tanınırdı. Bu vadi ve çayırlıkları büyük sayıda çeşmeler ve Hünkâr köşkleri süslerdi. Sultan III. Selim burada saray kadar güzel bir Kâğıthane inşa ettirmişti, son zamanlara kadar kalıntıları ayakta idi.

Sahile açılan geniş vadilerden biri de Sultaniye'dir. Bu mesirenin özelliği fazla derin ve içerilere girmiş olmayıp sahil boyunca yayılmış olmasıdır. Burada büyük bir çınar kümesi, karşısındaki Büyükderesi meşhur Çınaraltı bölgesi ile yarışır durumdaydı. Üstelik önünde denizin üstünde İstanbul'un en güzel köşklerinden birine sahipti. Çubuklu'da da sahilde Feyzabad ile sonuçlanan büyük bostanlar vardı.

Bundan sonra gelen tanınmış mesirelerden bazıları Kanlıca Körfezi, Kavacık, Mihrabad mesireleridir. Bunlar, Küçük ve Büyük Göksu mesirelerine oranla çok daha küçük ölçüdedirler. Göksu mesiresi İstanbul'un en tanınmış yerlerinden biriydi. Burada yedi kardeşler (bazen dört deniyor) yöresine kadar, sandalla gelinir, piyasa yapılırdı. Çengelköy, sebze bahçeleri ile tanınmıştı. Minyatür ölçüdeki Ha-

vuzbaşı, eskiden denize kadar açılırdı. İstavroz deresi Çamlıca sırtlarından kopar, Beylerbeyi'nde denize dökülürdü. Yolda ve çevresinde Anadolu yakasının en büyük Hasbahçelerinden bazıları toplanmıştı. Aslında Çamlıca, Boğaz'ın bir mesiresi sayılırdı. Valdebağ ve Acıbadem'e rağbet artınca, Çamlıca, Marmara'ya bağlanmış oldu.

Istavroz, yüzyıllar boyunca halka açılmamıştır. I. Sultan Hamid, buralarını parsellemek yoluyla Beylerbeyi'ne katmıştır. Çamlıca'da Libade, Sarıkaya, Bulgurlu, Küçük Çamlıca son zamanlara kadar kısmen halka açık (Millet Bahçesi), kısmen özel bahçeler halinde İstanbul'un en güzel Cihannüması olmuştur. Sultan Aziz zamanında en büyük saygınlığını bulmuştur.

Bunlardan sonra sayılı mesire yoktur. Nakkaş Tepe, çoğu zaman özel ellerde kalmıştır. Buna karşılık Köprülü Hüseyin Paşa Bahçesi zamanla elden çıkıp bostan olmuştur.

Üsküdar'a doğru uzanan sırtlar, vadi oluşmasına olanak tanımamış, buralar özel korular olarak Paşa Limanı ile Sultan Tepesi arasında uzanmıştır. Kaya Sultan, Piyale Paşa bahçeleri de buralarda idi.

O zamana kadar iki yaka ve şehir arasındaki ulaşım bazen oldukça hızlı kayıklar ve çoğu zaman pek rahat olmayan tıklım tıklım dolu pazar kayıklarıyle yapılırdı. İnsanlar sık sık yer değiştirmezlerdi. Aileler bir kere konutlarına yerleşti mi, fazla çıkmadan mevsim sonuna kadar kalırlardı. Vadinin rüzgârdan korunan çukurlarında oturan köy sakinleri yerleşikti. Oysa kıyılarda oturanlar mevsimlikti. Bütün ulaşım denizden yapılırdı. Kadınlar ve çocuklar yalnız seyrek ziyaretler için çıkar, fakat erkekler, sivil memurlar hemen hemen her gün şehre inerlerdi. Buharlı gemi yaşamlarını kolaylaştırıyordu. Gidiş ve dönüş saatlerinde servis sayısı çoğaltılıyor, seferlerde sık sık gecikme olurdu. Çünkü her iskelede yolcuların selâmlaşmaları ve birbirlerine yol vermeleri için beklemek gerekiyordu. Varlıklı ailelerin yazı Boğaz'da, ilkbahar ve sonbaharı da İstanbul'un diğer köylerinde geçirmeleri âdetti.

Mülkiyet dağılımı belli bir sınıflandırmaya tabiydi.

Boğaziçi yalıları semt semt farklı karakter taşımış ve farklı ellerde olmuştur. Saraydan, dolayısıyla şehirden uzaklaşmalar oranında önemleri azalmıştır. "Şehir", Beşiktaş anlamındadır. Yukarıda sözünü ettiğim şirket vapurlarının işlemeye başlaması ile de bu sıralamada sapmalar olmuştur. Daha uzak köyler saygınlık kazanmış ve o zaman Boğaz'da gittikçe kök salan Hidiv ailesi, mesela yukarı Boğaz'da büyük yalılar inşa ettirebilmiştir. Beşiktaş'ta ise sarayların yapımından önce başlıca yalılar, Kazancıoğlu, Civan Kapucubaşı, Cağaloğlu yalıları idi.

Dolmabahçe, Beşiktaş ve Çırağan Saraylarından sonra 19. yüzyıl ikinci yarısından itibaren ilk sırada Feriye, yani Şehzade yalıları gelmiştir. Bunlar Ortaköy'e kadar uzamıştır. Buradan itibaren Sultan ve Damad, "şehriyari" (eşleri) yalıları yer almıştır. Doğal olarak bu gelenek zaman içinde değişiklikler geçirmiş ve yukarıda belirttiğimiz gibi, vapur servisinin genişlemesiyle uzaklık mefhumu anlamını yitirmiştir. Ancak protokol, önemini her zaman kaybetmemiştir. Örneğin Anadolu yakası, Beylerbeyi Sarayı'nın varlığına rağmen, Rumeli kadar Saraya yakın sayılmamıştır. Sultan Hamid'le birlikte bu konunun önemi artmış ve yalıların yer ve semt seçimi âdeta sarayın istemine bağlı olmuştur.

Ortaköy'de eskiden sıra ile Musevi ve Ermeni yalıları bulunurken, bunlar 19. yüzyıl içinde peyderpey kamulaştırılmış ve yerlerine Sultan Sarayları yapılmıştır. Bu yalılar sırası ile Hatice, Fehime, Naime, Fatma Sultan yalılarıdır. Defterdarburnu'nda da gayrımüslim yalıları var iken yerlerine 19. yüzyılda Neşetabad inşa edilmiştir. Burası yüzyılın sonuna doğru Hatice Sultan'ın eline geçmiştir. Bu sırada Melling'e bazı onarımlar ve yenilikleri yaptırılan Saray'ın yıkılmadan önceki son biçimini fotoğraflarımızda görebiliriz. Sultan Hamid, Sarayı yıktırarak yerine kızları Zekiye ve Ulviye Sultan Çifte Saraylarını inşa ettirmiştir. Bunların yerini şimdi kısmen Lido işgal etmektedir. Defterdarburnu ile Kuruçeşme iskelesi arasında Sultan Sarayları yanında Vükelâ yalıları da yer almıştı. Evliya Çelebi zamanında bunlar Baltacı Mahmud Paşa, Safiye Sultan, Ekmekçizade Ahmed Paşa, Cağaloğlu Mehmed, Kara Hasanoğlu, Nakkaş Paşa yalıları idi. Bir süre sonra Tırnakçı Yalısı, buranın en büyük yalısı sayıldı. Uzun süre Esma, sonra Seniha Sultan'ın olan bu yalı, Boğaziçi'nin en büyük ahşap yalılarındandı. 18. yüzyıl başında Muhsinzade Yalısı yapıldı. Heybetullah Sultan Sahil Sarayı da aynı devir yapısıdır. Birinci Dünya Savaşına kadar ayakta duranlar Kaptan Paşa, Ethem Paşa, Naile-Nazime Sultanlar, Mazlum Paşa, Şeyhülislâm Cemalettin Efendi yalılarıdır. Kuruçeşme köy ve Bostancı ocağından sonra Eflâk ve Buğdan beylerinin yalıları gelmektedir. Bunlar 18. yüzyıldan itibaren buraya yerleşmiş ve Arnavutköy burnuna kadar uzanmışlardır. Bunlar da Kalimaki, Muruzi, Karatodori, Düzoğlu, Muzurus, Hançerlioğlu yalılarıdır.

Bebek'te, Akıntıburnu'nda ilk yalı Hasan Halife yalısı idi. Burası bir aralık Miriye geçip Hasbahçe oldu. Sonra, Halilpaşazadelerin yalıları burada yer aldı. Resimlerin çekildiği 1860 yıllarında bunlar da yıkılmıştı. Beyhan Sultan Sarayı, Hanım Sultan Çifte Sarayı şekline girdikten sonra, yol açılması için yıkıldı. Köçeoğlu Yalısı, otuz sene evvel yıkıldı. Bundan sonra gelen Himmetzade, Dürrizade, Yesarizade yalılarının yerini Büyük Halim Paşa ve Ali Paşa yalıları almıştır.

Küçük Bebek'te Şeyhülislâm ve ulema yalıları vardı. Bunların arasında Ata Efendi, Dürrizade ve Hekimbaşı yalıları ile Mümtaz Efendi ve Arifi Paşa yalıları en büyükleri idi. Haşim Paşa yalısı burunda idi ve yolun üstünü örterek denize kadar uzanıyordu. Yılanlı Yalı, Harem ve Selâmlığı ile 18. yüzyılın büyük yalılarından sayılırdı.

Rumeli Hisarı'nda da Baltalimanı'na kadar birbirini izleyen yalı sıraları vardı. Daha küçük olanları, İskele, Hamam ve Camiler çevresinde, büyükleri ise Boğaz'a

doğru idi. Şeytan Akıntısı hizasında, denize taşkın çeşmeli meydan arkasında Mekkizade ve Köprülüzade Asım yalıları bulunuyordu. Bunların yerini sonradan Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın büyük taş yalısı almıştır. Bunları Telgraf Nazırı Hasip Paşa, Ali İhsan Paşa, Mısırlı eski Halim Paşa'nın büyük yalıları izliyordu. Bunun bitişiğinde Mustafa Reşid Paşa'nın sonradan Selâmlık olan Pembe yalısı ve sonunda körfezin doldurulmasıyla elde edilen kıyı üzerinde Reşid Paşa veya Mediha Sultan Sarayı ve uzun bahçe cephesi gelmektedir. Bunların arkasında III. Sultan Selim'in küçük bir biniş köşkü vardı. Köprübaşı ve Baltalimanı Camiinden sonra, Boyacıköy'e kadar Ermeni ve Rum yalıları vardı. Bunlar 18. yüzyıl başlarında yapılmış zengin ve süslü yapılardı. Arada gene Reşid Paşa'nın evlâtları için ayrı ayrı yaptırdığı büyük yalılar bulunuyordu. Bu yalıların bahçeleri gayet dik ve setli idi. Üstleri fıstık çamlarıyla süslü idi. Önlerinden 2-3 metre genişliğinde halka açık rıhtım geçerdi. Kayıkhaneler hep bu rıhtımın altından geçen tonozlar arkasında idi.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 1750 ile bunu izleyen yüzyıl arasındaki devirde ulaşım kayıklarla yapılırdı. Bunun için evlerin aralarında kayıkların yanaşabileceği iskeleler yapılmıştı. Arasıra birkaç yalı boyunca uzanan bir rıhtıma rastlansa da bunlar genellikle çok dar olduğu için pek fazla sayıda insan alamazdı. Buralara ancak hizmetkârlar biraz hava almaya gelir, balıkçılar ağlarını yayar, onarırlar ya da tuttukları balık v.b. satarlardı. Çünkü -şaşılacak şey- kayıkçılar ve balıkçılar bu şaşaalı ikametgâhların rıhtımlarını mütevazi uğraşılarında kullanma haklarına sahiptiler.

Boyacıköy'den sonra Emirgân'ın yalıları gittikçe büyüyen bir ölçüyle başlardı. Bunlar resimlerin çekildiği dönemde Mekke Şeriflerinin Yalısı, Karadağ Beyinin ve Mısırlı İsmail Paşa'nın eski ve pembe yalılarıdır. Eski yalı Sultan II. Mahmud zamanında Koca Hüsrev Paşa'nın uhdesinde idi. İki katlı taş hazne yapısı da o zamandan kalmadır. Tokmakburnu'nda kısa ömürlü büyük bir yalı da İbraim Paşa Yalısıdır. Ondan İstinye Körfezi'ne girince Şale biçimindeki birinci yalı Hüseyin Hilmi Paşa'nın, kârgir olan büyük yalı Deli Fuat Paşa'nındır.

Bu yerlerin tümü, eskiden *Münşeât* yazarı Ahmed Feridun Paşa'nın bağı iken, IV. Sultan Murad zamanında Emirgûne Yusuf Paşa'ya armağan edilmişti. Paşa'nın idamından sonra yalı ve arsası Şeyhülislâm Abdullah Vassaf Efendi ailesine geçmişti. İstinye Körfezi içinde İsmail Paşa ve benzeri orta boyda yalılar vardı. Burunda Kabuli Efendi, Afif Paşa, Büyük Reşit Paşa Kızları yalıları sıralanıyordu. Bunların çoğu III. Ahmed zamanından kalma daha eski yalılaların yerini almış bulunuyordu. Eski pazar kayığı ve çarşı iskeleleri ile subaşı kulluğundan sonra sıra ile orta halli Rum yalıları gelirdi. Bunlar dar cepeli, sık sık ara iskele çıkmazlarıyla kesilmiş, sevimli yapılardı. Sayıları 20-30 kadardı. Bazılarının içi güzel barok süslemeler taşırdı. Bunlardan sonra Tıngırların büyük malikâne ve yalıları, sonra Logetet, Karatodori, Vlahos, Kristaki gibi Rum zenginlerinin yalıları vardı. Köybaşı batarya

yöresinden başlayarak, 19. yüzyıl ikinci yarısı ve sonlarına ait Cezayirliyan, Kuyumcuyan, Allahverdi, Selim Melhame ve Evyenidis yalıları sıralanırdı. Bunların önünden Kalender'e kadar devam eden yeni yol geçerdi. Bu yol dar bir patika halinde Tarabya'da Düzoğlu Yalısı, onu izleyen Fenerli beylerin yalılarına kadar uzanırdı. Bunların şehirle bağlantıları karadan, Hacı Osman Bayırı ve Bülbülderesi'ndendi. Burada yalıların başlıcaları Mavrokordato, Mavroyeni, Bizani, Baltacı, İpsilanti ve Muruzi'lere aittir. Resimlerin çekildiği tarihte bu yerler Alman, Fransız, İngiliz ve Rus sefaretlerine geçmişlerdi. Alman Sefareti yerinde II. Sultan Mahmud zamanında Tarabya Kasrı vardı. Buranın Evliya Çelebi zamanındaki Gümrük Emini Ali Ağa'nın yeri olması olasılığı vardır. Yabancılar tarafından ötedenberi yazlık sayfiye olarak kullanılan Belgrad ormanı 18. yüzyılda oturulmaz hale gelmişti. Bunun üzerine elçilikler kendilerine yeni yerler aramaya başladılar ve Büyükdere'de vadinin girişindeki evleri buldular. Bu kira evleri yerine sonradan devamlı ikametgâhlar temin ettiler. Bunlardan ikisi (Rus ve İspanyol sarayları) hâlâ duruyor. Diğer yabancı görevliler tercihen Tarabya'ya taşındılar ve zengin Ermeni aileleri 19. yüzyılda onların yerlerine geçti. Frenk ya da gayrimüslim yalılarının özellikleri vardı. Derinlemesine inşa edilmiş sağlam yapılardı. Renkleri gri, bej veya gri-mavi gibi nötr renklerdi, pencere veya kapı kasaları beyaz boyalıydı. Büyükdere'de evlerin doğrudan doğruya denizin üstünde olmadıkları ve denizden ayıran geniş bir rıhtımla çevrili oldukları dikkati çeker. En ilginç gezinti ve piyasa yerlerinden biri olan Büyükdere rıhtım boyunun belki de dünyanın en eski kıyı gezinti yeri olduğu söylenebilir.

Anadolu Yakasında büyük ve önemli yalılar, Paşabahçe'den başlar. Bunların birincisi Saib Molla yalısıdır. Çelebi'ye göre Hezarpare Ahmed Paşa'nın sarayı İncirli, yani İncirköy'de imiş. Semte Paşabahçe ismini veren bu yalı olabilir. Kesin yeri bilinmemekle beraber Burunbahçe yöresi veya civarı akla yakın geliyor.

19. yüzyılda Tevfik ve Tahir Paşa Yalıları büyük bahçeleriyle dikkati çekmekteydiler. Zaten Anadolu yakasındaki yalıların genellikle daha büyük bahçeli ve daha aralıklı olduklarını da eklemek gereklidir.

Kırsal karakter burada daha kuvvetlidir. Çubuklu'da Rıfat Paşa koyunda yalılar dört tanedir ve aralarında koruluk ve ağaçlıklı büyük mesafeler vardır. Bunlar Rıfat Paşa, sonradan hidiv Abbas Paşa, Halil Eldem ve Münir Paşa yalılarıdır.

Çakal Burnu'ndan sonra büyük boşlukları izleyerek kısa ömürlü Keçecizade Fuat Paşa Yalısı, ondan sonra Kanlıca Fenerburnu'na kadar arka yola bağlı büyük Şeyhülislâm ve Kezubî ve Mektubî Ali Bey yalıları gelir. Bunların bahçeleri kat kat setli olarak arka yola kadar yükselir. Fener hizasında Rasim ve Asaf Paşa yalıları bulunmaktadır. Burada yol, merdivenlerle kıyıdaki yalıların arkasına kadar iner, hattâ uzunca bir bölümü arka bahçelerin altından, tünel şeklinde geçerdi. Yol ortaya çıkınca, Sahaflar ve Rıfat Paşa'nın eski yalısı hizasını bulur ve Yağlıkçı Hacı Şe-

fik Efendi Yalısı hizasında Kanlıca Meydanı'na ulaşırdı. Buradan başlayarak, birbirinden görkemli yalılar kıyı boyunca dizilirdi. Bunlar, Yahya Efendi, Saffet Paşa, Nevres Paşa, Nâzım Paşa, Kadri Paşa yalılarıdır. 17. yüzyılda da Şeyhülislam Bahai Efendi'ye göre Bahai adını taşıyan çekici Mihrabad koyu mehtabı ve yankısı ile meşhurdu. Koyun tam ortasını Vecihi Paşa'nın yalıları süslüyordu. Bu konutların en eskisi bozulmuş olarak hâlâ mevcuttur. En önemli olanı Mısır prensesi İffet tarafından tamamen onarıldıktan sonra satıldı. Onu satın alanlar Türk-ampir stilinin bu şahane örneğini yıkıp yerine adî kutu şeklinde beton bina yapmayı daha uygun gördüler. Bahai Burnu'nda İhtisap Ağası Kör Tahsin Efendi'nin Çifte Yalıları ve deniz köşkü Boğaz'ın tanınmış eserlerinden sayılırdı.

Çelebi'nin sözünü ettiği Longazade Yalısı burada mıydı? Bilinemiyor. Küçük Kanlıca körfezi üzerinde Hekimbaşı Salih Efendi yalısından çok, bahçesiyle gururlanabilirdi. Bunu izleyen yalılar arasında Marki d'O'nun yalısı, resimlerin çekildiği tarihte henüz mevcut değildi. Sırada en önemli bina, Köprülü Hüseyin Paşa'nın meşruata (Amcazade) yalılarıdır. Bunların yanısıra Zarif Mustafa Paşa, Yasinci ve Hasan Paşazadelerin yalıları gelmektedir. Bunların tümü, geniş cepheleri, dağlara doğru uzanan arka bahçeleriyle ayrı ayrı üzerinde durulmaya değer kıyı sarayları-dır. Kandilli'de Kıbrıslı, İsmail ve Server Paşa, Abud Efendi ve Ostrorog Yalıları en tanınmışlardandır. Mustafa Fazıl Paşa'nın yaptırdığı Cemile Sultan Sarayı, 1870'lerde yepyenidir. Güzel oranlar ve uzun cephesiyle Kandilli'ye ayrı bir anlam verir. Burundan sonra Vaniköy'e doğru Mühürdarzadelerin yalısı bunun bir karşılığıdır denebilir. Vaniköy'de eski Papas korusu sanki hâlâ durmaktadır. 17. yüzyılda Vaniköy'ün yaratıcısı Vani Efendi'nin yalılarının yerinde pek çok yenileri yapılmış, Nazif Paşa yalısı bunların en eskisidir. Aralarında cüssesiyle en ağır basacak olanı Mimar Vallaury eseri Serasker Rıza Paşa Yalısı olup, bunun murassa nişanı gibi sadece selamlığı mevcuttur. Çengelköy'e doğru uzandıkça yalılar seyrekleşir. Büyük bir boşluktan ve Morali Yalısından sonra 1750 yıllarının başaseri Çifte Köçeoğlu yalıları göze gelir. Yalıların dağdaki köşkleri de tanınmıştır. Beylerbeyi'ne doğru Sadullah, Selim, Mehmed Ali Paşalar, Prenses Fatma, Sermet, Hasip, Haşim, Debreli İsmail Paşa yalıları bir gerdanlığın incileri gibi eski İstavroz bahçeleri önüne serilmiştir. Saraydan sonra gene bir dizi birbirinden güzel yalı vardır. Bunlar Şehit Ali Paşa, Yusuf Ziya ve Üryanizadeler yalılarıdır. Nakkaş'tan sonra Köprülüzade Hafız Ahmed Paşa, aradaki Musevi evlerinden sonra Fethi Paşa, Arabzadeler ve Hüseyin Avni Paşa yalıları gelir. Buralarda ve üstteki sırtlarda daha eskiden Kaya ve Gevher ve Üsküdar tarafında Mihrimah Sultan sarayları vardı. Şemsi Paşa'ya doğru Direkli Yalı, biraz ötede Kaptan Paşa Yalısı (daha doğrusu Konağı) gelir. Bundan sonra Şerefabad Köşkü ile Salacak ve İhsaniye'ye doğru uzanmış oluruz.

Boğaziçi yalılarında yapı çoğu zaman asma kat üstünde cumbalı bir esas kattan oluşurdu. Çıkmalar alışap konsollarla destekleniyordu. Zemin kattaki odalar servislere ayrılmıştı. Döşeme Karadeniz'den gelen kalaslarla (bazan 80 cm. eninde, 20 m. boyunda) yapılır, üzerlerine kaplanan ince mısır hasırları kafeslerden süzülerek giren ışığı yansıtarak tatlı bir ışık verirlerdi. Hasırların üstüne yer yer ince halılar veya nihaliler serilirdi. Pencereli üç duvar boyunca uzanan sedirleri, işlemeli yastıklar süslerdi. Odalar daima aydınlık ve ferahtı, 19. yüzyıla kadar mobilya ile yüklenmemişti. Birkaç raf ve yazıdan ibaret süslemenin dışında duvarlar çıplaktı. Avrupa'daki gibi tablolar, yığınla eski objeler yoktu. Yüzyılın yarısından itibaren alafranga adı verilen akımla birlikte büfeler, dolaplar, yüklüklerin yerini aldı. Koltuklar, kanepeler evleri doldurdu. Zevk değişmişti. Bu durum Birinci Dünya Savaşı'na kadar daha da kötüleşerek devam etti.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonu, eski yalı yaşamının da sonu oldu. Toplumsal yıkım ve değişmeler mülk sahibi aileleri konutlarını terketmeye zorluyordu. Çünkü artık bu konutları elde tutmak güçtü. Yalılar depo olarak kiralandılar. Sonunda yıkıcıların ellerine düştüler. Böylece eski yalıların büyük bir kısmı 1930'la İkinci Dünya Savaşı arasında kayboldu. En önemli ve tarihî olanlarından bugün ancak on-oniki kadarı duruyor. Diğerlerinin de sayısı kaza ile ya da kasten çıkarılan yangınlarla azalmaktadır.

Bu arada büyük bir yerleşme akımı şehircilik dengesini alt üst etti. Bundan Boğaz da etkilendi. Zevksiz, orantısız gelir getirici ve spekülatif yapıların yanı sıra Boğaz'a bakan bütün sırt ve tepelere yapılmış gecekondular kalan son yeşillikleri de yok etmeye başladı.

Bunlardan başka kendi hayatına tamamen yabancı bir tabakanın yerleşmesi artakalan pek az şeyi de yıkıp yok etti. Politik yapı bu yıkımın durdurulmasına yardımcı olamadı. Tam tersine gecekondu denilen konutlar, siyasî yatırım konusu haline dönüştürüldü. Ne bir kültür kuruluşu, ne planlama, ne de idarî merci bu felâketi önleyecek veya sınırlayacak kudreti bulamadı.

Önümüzdeki yıllarda birkaçı hariç çoğu yalıların yok olacaklarını tahmin etmek zor değildir. Başıboş bir şehirleşme neticesinde Boğaziçi'nin yalılarından başka bütün eski köy ve sit görüntülerini de kaybedeceği kesindir. Böylece biricik ve efsanevi güzelliği ile dünya tarih ve literatüründe yer almış olan Boğaziçi sadece bir hatıradan ibaret kalacaktır.

SONSUZLUĞA ÇAKILI BİR YILDIZ: BOĞAZİÇİ

Turgut CANSEVER

Boğaziçi, yıldız kümesi biçimindeki bir şehirleşme modelini benimseyen Osmanlılar döneminde, İstanbul'un bir grup yıldızını ihtiva eden son derece müstesna bir yerleşim alanıdır. Bu yerleşmelere ilaveten saraylar, büyük mesire yerleri ve çok müstesna bahçelerin oluşturduğu bir manzumedir.

Mesireler halka açık yerlerdir, oysa bahçeler saraya aittir. Boğaziçi'nin harikulade bahçe örneklerinden birisi, III. Murad'ın Anadolu Hisarı'nda meydana getirdiği yalnızca mavi servilerden oluşan bahçesiydi. Bir tek bitki türünden bir saray bahçesi meydana getirmenin ne kadar yüce, az'ın hikmetine erişmiş bir kültürün ürünü olabileceğini gösteren çarpıcı bir örnektir bu bahçe. Sadece kumlardan ibaret Japon bahçeleri, III. Murad'ın bahçeleri kadar zühdün ürünü bahçeler değildir.

Mesireler halkın sadece belirli mevsimlerde kullanmasına uygun yerlerdir. Mesela ilkbaharda rüzgâr almayan latif bir iklime sahip korunmuş yerler, yani koylarda yer alır bunlar. Boğaz'ın kuzey-güney aksına dik gelen vadilerindedir, bu nedenle rüzgârdan korunmuş ve nisbeten mutedil bir iklime sahiptirler. İlkbahar ve sonbahar mevsimlerinde bu vadileri teşkil eden çayırlar üzerinde insanın yürümesinde bir mahzur yoktur. Fakat kış mevsiminde yüründüğü zaman Evliya Çelebi'nin bu çayırlarda yetiştiğini söylediği 17-18 tür bitkiyi öldürülebilir. Yazın kurak günlerinde de bazı çayırlarda aynı tehlike sözkonusudur. Osmanlılar 'çayır bekçiliği' adında bir müessese kurarak çayırların çatal tırnaklı hayvanlar tarafından çiğnememesini engellemeye çalışmışlardır.

Bu yeşil halının üzerinde grup halinde yüce ağaçlar, yamaçlar fundalarla kaplı olduğu için yücellikleri belirlenecek bir ölçü düzenine sahip olabilmişlerdir. Çı-

nar ağaçları makilerin küçük modülasyonlarına nazaran gerçekten etkili monümantal varlıklar olmuşlardır. İslâm mimarisinde camilerin ölçülerini yüceltmek amacıyla evlerin ölçülerini küçültmeye benzeyen bir işlemdir bu.

Bir diğer husus, Boğaziçi'ndeki mesire yerlerinin suyla ilişkisidir. Bu vadiler genellikle büyük tatlı akarsulara sahiptir. Vadilerin içerisinde, akarsuların kenarında İstanbul'un suyla beraber yaşama kültürü ortaya çıkmıştır. Venedik de su kenarında yaşar ama orada suya elinize uzatamazsınız. Halbuki bütün bu derelerde suyun *içinde* hayat vardır, *kenarında* ve *üzerinde* hayat vardır.

Sedad Hakkı Eldem'in Boğaziçi ile Venedik'i karşılaştırmasına şu ilâveyi yapmalıyız: Venedik'te bina sahipleri binaların kalıcı olmalarını istiyor; gösterişçiliği ön plana alan, yanyana dizilmiş yapılardan oluşan bir şehir görünümü esastır orada. İstanbul'da ise dere kenarlarında ve deniz kıyısında tabiatla ve suyla temastan insan alıkonulmaz. Her ev tek başına bir varlıktır ve hemen yanıbaşındaki suyla birleşmiş durumdadır. Mesela kayıkhaneler, suyun evin içine kadar girmesini sağlar. Yan veya arka bahçede de bir havuz, fıskiye veya selsebil, suyun zevkini karada devam ettirir ve bütün bu güzelliklerin yaşanacağı yerler olarak kameriyeler ve ağaç altları yalnız tabiatın bahşettikleri ile sınırlı kalmadan insan eliyle takdir edilmiş bir şekilde tekrar insana ulaştığı örneklerdir. Bu açıdan denebilir ki, Boğaziçi, Sadabad, Haliç, tabiatın verdiği imkânlarla su-tabiat ilişkisine yeni bir yorum getirmiş ve onu her biçiminde yücelterek insana sunma düzeyine erişmiş bir kültürün ürünüdür.

Tabiatın ve suyun yüceltilerek, adeta takdir edilerek sunulması yanında bir başka gerçek, insan eliyle meydana getirilen sun'î olanın tabiîiliği olan sanatın, Boğaziçi mimarisinde çok yüce şekilde tekrar gündeme getirilmesidir. Bu, insanlık tarihinde mimari düşüncede erişilmiş en büyük hikmetlerden biridir.

Sadullah Paşa Yalısı gibi ahşap bir evin kaplaması, hiçbir girinti ve çıkıntı olmadan dümdüz bir satıhla meydana getirilecek şekilde düzenlenmiştir. Bu satıh, yalının cephesine adeta çelikten bir levha mahiyetini kazandırır. Bununla beraber bu yalıda büyük bir immateryalliğin son haddine ulaştırılmış keskinliğinden söz etmek gerekecektir. Mondrian'ın resminde yahut Osmanlı çini kaplama satıhlarında var olan keskinliğin bir benzerini sunar bize bu yalı. Bu keskinlik pencere kapaklarıyla birlikte düşünüldüğünde yapıyı, dışarıya açılan gözlerle içinin yaşandığını, yana veya yukarıya doğru açılmanın ayrı ifadelerinin zenginliğini ortaya çıkartırken, aynı zamanda bu kapaklar kapandığı zaman da, her ev müthiş bir tektonik, oraya yerleştirilmiş, bütün maddî hüviyyetinden tecrit edilmiş manevî bir kaya parçası gibi, Sultan Selim Camii'nin kübik biçimlerinin manevî ifadesi gibi manevî hayatı çevreleyen bir manevî varlık düzenini sembolize eder.

Köprülüler Yalısı, Boğaz'daki mimari kültürü anlatmak açısından çok önemlidir. Sultan, yalının önünden özellikle zaman zaman geçer, tam önüne geldiğinde yavaşlar yahut durur ve yalının güzelliğini seyredermiş. Bu yalı, dolayısıyle hayatının bir parçasını mimariyi seyretmeye tahsis eden bir neslin ürünüdür. Yalının divanhanesinden söz edersek, iç düzenlemesindeki asimetriler, odanın sol taraftaki profillerinin dışa doğru şişkin, sağ taraftakilerin ise içe doğru oyuk olması, kubbenin altına düşen havuzun sol tarafa 8 cm. kayık bulunması, odaya giren herkesin sağdan yürümesini ve kubbeyi, eyvanların küçük tonozlarını, içerideki büyük altın zemin üzerindeki, saksılardaki çiçek tezyinatını ve bunların arasından açılmış pencereden İstanbul yarımadasını görmek imkânını sunmaktadır. Bu asimetri, adeta farkedilmeyecek şekilde yapılmış bir asimetridir. Bunu farketmek fakire nasib oldu. Mezun olduğum yıl 3 ay binanın ölçülerini almakla uğraşırken bunu farkettiğimde rahmetli hocam Sedad Hakkı beye söylemiş, kendisi 'Olamaz, olamaz' diye bir süre direndikten sonra çizimleri gösterdiğimde büyük hayretini ifade etmişti.

Boğaziçi bu derece özel meselelerini çözmüş yapılardan oluşan bir bütünlüktü. Tabii Abdülhak Şinasi Hisar'ın koylarda çalınan müziği anlatması, mimari kadar o mimari çevrede meydana getirilen müziğin de özel bir önem taşıdığını gösteriyordu. Bu müzikte, Batı Barok müziğinden farklı olarak her ses gökyüzüne çakılı bir yıldız idi ve bu yıldızlar gene sonsuzluğa çakılmış ritmik bir düzenin üzerinde cereyan ediyordu. Usûllerdeki parlaklık, berraklık, vuzuh ve keskinlikle insan ölçüsüne, insanın yüceliğine dayanan bir idrakin ürünü olarak ortadaydı.

Tabii Beşiktaş Sarayı'nın Çinili Köşkü'nü yıkıp yerine yapılan kaba, anlamsız, tecavüzkâr ifadeler yığını olan 19. asır Osmanlı saraylarının Boğaziçi mimarisinin bu aslî ifadesiyle hiç bağdaşmayan yapısının Boğaziçi için bir kazanç olduğunu ifade etmek imkânsızdır. Sedad Hakkı Eldem'in bu saray yapılarının planimetrisinin Osmanlı ev planimetrisinin devamı olduğunu söylemesi son derece doğru. Her şeye rağmen bir bakıma bu saraylar, geleneğin direnişi ve devamıdır.

Bu noktada Boğaziçi'deki mimari üzerinde biraz daha durmak istiyorum. 19. asır gravürlerinde gördüğümüz gibi, denize yahut bahçeye doğru uzanan yapılar alt kattan üst kata doğru genişler. Bu, bir ehramın tam tersidir. Yani ehramın tersine oturtulmuş, atektonik bir düzenlemesidir. Kendisi varlık olarak tektonik olmakla beraber buna gayri maddilik kazandıran bir başka biçim özelliği, aşağıdan yukarıya doğru genişleyen karakteridir. Atektonikliğin eriştiği son husus, saçakla kendisini gösterir. Minarenin külahının aksine dışa doğru genişler saçak. Piramidal karakterde olmakla beraber çok dik değil, sakin bir şekilde alçalır. Sâkin pramidal varlığın kendisi de bir tektoniktir. Özellikle güneş altında saçakların gölgesinin oluştuğu, koyu kırmızı ile koyu yeşilin birleştiği yerlerde çatılar açık pembemsi renkleriyle havada duran, gökte uçan varlıklara benzerler. Bu, bahçeli şehirler olan bütün Osmanlı şehirlerinin ortak vasfıdır. Saçakların tabiat içinde keskin ince üçgenler meydana getirerek uçuşan halleri bazen bir bina cephesinin konsollar üzerine oturmasıyla tekrar başka bir boyutta tezahür eder.

Tanzimat'tan sonra meydana getirilen yapılarda bile devam eden bir husus, ev planimetrisinin her odanın varlığını gösterecek şekilde düzenlenmiş olması, her odanın pencerelerle dışarıyla ilişkisini tek yönde kuracak şekilde değil, tam aksine her odanın dışarıya doğru çıkıntılı olup karşıya ve köşelerden karşı taraflara bakma imkânını verir. Fakat Tanzimat'tan sonra daha tek istikamete bakan yapılar öne çıkar. Halbuki geleneksel dönem yapılarında gördüğümüz üç tarafa bakma imkânı tek istikamette bakmaya yönelik tavrın reddini içerir. Her şeyin çeşitli istikametlere bakılarak anlaşılması gerektiği hususundaki tevhidî/hareketli kültür tavrının bir devamıdır. Bu, bütünüyle insanî bir ölçüye sahiptir.

Bu özellikleriyle Boğaziçi, gerçekten Osmanlı kültürünün bütün geçmiş bağlarıyla irtibatını ortaya koyar. Boğaziçi bütün bu kültürel kontekst içerisinde Osmanlılar'ın dünyaya hediye ettikleri bir kültür hazinesidir.

Osmanlı evinde neredeyse suya elinizi uzatmak ve değmek mümkündür. Su üzerinde hayat çok önemlidir Boğaziçi'nde. Venedik'te gondollarda şarkı söylenir. Ama A. Şinasi Hisar'ın anlattığı gibi bir koyda çalınan müziği dileyenler onu bırakıp başka bir koydaki müziği dinlemeğe gitme imkânına Venedik'te sahip değillerdir. Çünkü kanallar yollar gibidir. Halbuki Boğaz, büyük bir sofa ve körfezler de onun odaları addedilmiş, böylece bu zengin yaşantı ortaya çıkmıştır.

Boğaziçi'nin her semti bir yıldız gibidir.

BOĞAZİÇİ EDEBİYATI

Faruk Nafiz ÇAMLIBEL

Dört mevsimin, kıştan başka, herhangi birinde Boğaziçi'nde gezmek, biraz da şiirin içinde seyahat gibidir. Bizde zaman zaman edebiyatın öldüğünü iddia edenlere, güzel bir havada, Boğaz'a akın eden geniş kafileleri göstermekle en doğru karşılığı verebiliriz: İçlerinde sanat ateşinden bir kıvılcım taşımıyanlar, bir ibâdet halinde, her zaman bu yolculuğu göze alırlar mı? Vapur güvertesini dolduran, kadın erkek, sayısız yüzlere dikkatle bakarsanız, iki yandan taşan güzel manzaranın gönüllerde canlandırdığı büyük heyecanı derhal sezersiniz ve gönüllerimizde yaşayan Bebekli büyük Hâmid'e hak verirsiniz:

Seherdir, bahardır, kûhsardır, fasl-ı rebîîdir,
Bu yerlerde doğan bir şair olmak pek tabiîdir!

Kahramanlar gibi mevkiler de edebiyata geçtiği nisbette değer taşırlar. İstanbul'un her yeri güzeldir, fakat, bu yerlerden Türk şiirine en fazla tesir eden, hiç şüphesiz, Boğaziçi'dir. Bu üstünlükten de anlaşılıyor ki, tabiat güzelliğinin en fazla coştuğu yer burasıdır: Bütün seyyah gemileri, Boğaziçi'ni görmeden, İstanbul'u terketmeğe razı olamaz. Eserlerine Şarkı nakşeden büyük garp ediplerinin hız aldığı yer Boğaz değil midir? Boğaziçi'nin küçükkardeşi Haliç, kıymet tanımaz ellerde, bugünkü sefil hale düştükten sonra, o, tek başına kaldı. Ona da bakan yok, bakmak şöyle dursun, her gün biraz daha gözden düşürmek için, ne yapmak lâzımsa esirgenmiyor. Şirket vapurları, gezinti postalarından başka, bütün seferlerinde boş iskeleleri biribirine bağlıyan öksüz birer nakil vasıtasıdır... Böyle olduğu halde Boğaziçi, bütün güzelliğiyle ayaktadır! Güzelliğin bu kadar kahraman oluşuna başka hiç bir yerde tesadüf edilemez.

Beşiktaş'tan geçerken, şair Nedim, o semtin bütün karanlık tarihi üzerinde parlayan tek yıldız gibidir:

Muvâfıktır heman ey tıfl-ı nâzım hüccetin gel al,
Beşiktaş'a yakın bir hâne-i virânımız vardır!

Vaniköyü'nde eski üstatlardan biri doğmuştur: Recaizade Ekrem. O da çocukluk hatıralarını anlatırken doğduğu yeri asla unutmaz:

Hani seyranları Vânîköyü'nün?

Yalılarında yangın çıktığı zaman İcadiye tepesinden -şimdiki Rasathanenin bulunduğu yer- top atılmış, çocuk Ekrem bunu de lezzetle yâdeder.

Şiire en fazla hulûl eden kısım, Hisarlar arasındaki Boğaz parçasıdır. Göksu, Kandilli, Bebek, hep bu havzanın içindedir:

Çeşm-i pür-girye-i hasretle hayali ruh-i yâr,
Gûya sahil-i deryâda Bebek bahçesidir.

Yahya Kemal de küçük bir göle benziyen bu sahanın hayranıdır:

Bin mâh önünde kasr-ı Çırağan iken Bebek,
Abdeyledik bu sohbeti cananla subha dek
Bir ömr-i âşıkaneye bir şeb rehâ gerek.

"Ses" şiirinde de ondan bahseder:

Mevsim mütehayyil, vakit akşamdı Bebek'te...
Birdenbire bir pancur açılmış gibi yazdan
Bir bestenin engin sesi yükseldi Boğaz'dan,
Dağ dağ, bu güzel ses bütün etrafı gezindi,
Görmüş ve geçirmiş denizin kalbine sindi!

Kandilli de şaire tesir etmiş, henüz tamamlanmayan bir şiirin yegâne beytini yazdırmıştır:

Kandilli yüzerken uykularda,
Mehtabı sürüklesek sularda

Göksu'da şair Nigâr binti Osman'ı anmamak kabil değil. Onun ruhu, hâlâ, iki hamlacının çektiği beyaz bir sandalla derede dolaşıyor. Nedim'in de burasını sevdiği belli:

Göksu bir nâhoş havâ şimdi Çubuklu pek zihâm,
Sevdiğim tenhaca çekdirsek mi Sâdâbâd'a dek.

Fakat tenhalığından ötürü Kâğıthane'yi tercih ediyor. Köşkünü Rumelihisarı'nın birisine kurduran Fikret de burada çok dolaşmış:

Önümde Göksu, yeşil sath-ı bîkarârı ile...

Bu, "Şehitlikte"den bir mısradır. Gene aynı "Mezarlıkta" yazdığı şiir Fikret'in en kuvvetli parçalarından birini teşkil eder. Emin Bülend'in "Hisarlara karşı" terennüm ettiği hisler, Fecr-i Atî edebiyatının belki en muvaffak şiiridir.

Biraz ilerde Kanlıca körfezi, gök ve dağ güzelliğinin yeşil bir aynasıdır:

Körfezdeki dalgın suya bir bak, göreceksin,
Geçmiş gecelerden biri durmakta derinde!

Mısraları sayılı olan Yahya Kemal'in hemen yarıya yakın şiirini kendisine hasrettirmesinden de Boğaziçi'nin ne olduğu anlaşılmıyor mu?

Son bir cümle ile, Boğaziçi, insan güzelliğini bile gölgeleyen eşsiz bir şiir diyardır. Onu sevmek ve saymak, büyük vazifelerimizin en başında gelir.

BOĞAZİÇİ MEYVALARI ÜZERİNE

Ord. Prof. Dr. A. Süheyl ÜNVER

Önsöz

Her ne kadar sakinlerinin bir kısmıyla temasımızdan bazı ufak neticeler alabildikse de, Türkiye'de geçen asır meyvacılığımızın tarihi hakkında, ufak bir toplamadan başka yazılı bir eser bulamadık. Bu konuyu, dostlarımızla temasımızdan bazı ufak notlar alarak ve daha doğrusu, bahis geçtikçe toplananları sıraya koyarak açıklamağa çalıştık.

Bunlar Boğaziçi meyvalarını yazmağa aslâ yeterli olmadığından şimdiye kadar böyle bir denemede bulunmaya da cesaret edemedik. Fakat aziz dostum, Boğaziçi âşıkı ve oranın bugünkü acıklı durumundan pek üzgün bulunan Prof. Dr. Besalet Pamay ile konuyu görüşerek ve mümkün olduğu nisbette Boğaz'ın bugünkü perişanlığının büsbütün artmaması hususunda mutabakata vararak bu mühim ve lâkin tam olmayan Boğaziçi meyvacılığı konusunu işlemeğe çalıştık.

Noksan bile olsa bunlardan bir özet çıkarmamı arzu ettiler. Bütün noksanlarımı müdrik olarak nezaketen kendisine "pekiy" dedim ve 12-15 Kasım 1973'de Boğaziçi ve Çevresi Sorunları Simpozyumu için İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nin ufak bir dershanesinde toplanıldı. Olumlu konuşmalar oldu ve aynı açılış günü, üyelerin iştirakiyle Boğaziçi'nde yemekli bir gezi yapıldı. Eskürsiyon mahallerinde verilen izahata karşı bazı temenniler de izhar edildi.

Aziz dostum, toplantıda takdim olunan ve bu yazımın sonuna eklediğim özeti tamamlayacak ve mümkün olabilecek yeterlilikte veremediğim meyva çeşitleri hakkında hiç olmazsa işittiklerimi bildirmemi arzu ettiler. Ben de buraya onları bir deneme mahiyetinde sıraladım. İlgililerin bunları tamamlamalarını dirayetlerinden dilerim.

Boğaziçi meyvacılığının, yetiştiricilerinin ayrıca mistik folklora girebilecek temennileri de önemlidir. Zira, "bu meyvaları sahiplerinin severek benimsemeleri tam yetişmelerinde tesirli olur" kanaati umumileşmiştir. *Lisan-ı Ezhâr* namında bazı toplamalarda da meyvalar üzerine çok güzel söylentiler, hattâ manîler düzenlenmiştir.

Boğaziçi'nde yetişen meyvaların bir kısmı, asırlardan beri yerli mahsulüdür. Ancak bir kısım meyva meraklıları da Anadolu ve Rumeli'den ve diğer yerlerden, aynı zamanda Garptan ve Orta Şarktan getirilenleri de yetiştirmişlerdir. Bunlar, meyvalar risalesinde ayrıca tasrih olunmuştur.

Bu gidişle, Boğaziçi'nde sahilde veya yamaçlarda artık bahçe kalmayacağından, Boğaziçi'ne mahsus meyvacılık da, kanaatime göre maalesef tarihe karışmış olacak ve Boğaziçi'nin eski ferah, verimli, güzel ve pitoresk mahiyeti ancak bu gibi yayınlardan öğrenilebilecektir.

Paşabahçesi'nde oturan ve yalısının arkasında büyük bir bahçesi olan Şeyhülislâm Sahip Molla, rahmetli Esad Fuad Tugay dostumuzun anlattığına göre turfanda getirilen hiç bir şeyi yemez, ancak İstanbul ve havâlisinden getirilenlerle kendi bahçesindekiler olgunlaştığı zaman yermiş, "Herkese, kendi toprağında yetişen iyi gelir, başka toprak ve uzak semtlerdeki uygun değildir" dermiş.

Birçok meyvalar muhtelif yerlerde olur. Mesela dut, Çamlıca'da iyi yetişir. Boğaziçi'nden, yalnız Rumeli ve Anadolu kısımları murat edilmemeli. Elbette onların, uzakça bile olsa, içerilerini de dikkate almak lâzımdır; biz de öyle yaptık.

Ecnebi memleketlerin meşhur meyvalarından getirilen fidelerin Boğaziçi bahçelerinde yetiştirilmiş olması ve çoğunun buraya intibak etmesi keyfiyeti, herhalde, Meyvacılık Enstitüsü'nce tesbit edilmiş olmalıdır. Fakat maalesef Boğaziçi'nde bahçelerde yetiştirilmiş olan meyvalar artık kaybolmuştur, diyebiliriz.

Boğaziçi bahçelerinde sebzeler, yerlerin müsaadesi nisbetinde az değildir. Birçok büyük yalı ve köşk bahçeleri olduğundan, her bahçede yetişen meyvaların çeşitleri, tarafımızdan incelenememiştir.

Ağaçlı bahçelerde sebze az yetiştirilir, çok ekilmez. Çünkü, "ağaçların kuvvetini alır" telâkkisi vardır.

Boğaz'da oturanlardan, bilhassa, bahçe sahipleri, hâriçten meyva almazlardı. Boğaz etrafında da sebze yetiştirilir, dışarıdan hemen hemen sebze satın alınmazdı. Boğaz'daki bağ bahçe sahipleri bizzat bağ ve bahçeleriyle kendileri meşgul olurlardı.

Boğaziçi'nde denizin kıyısındaki birçok yalıların, yamaçlarda yer alan ve önünden yol geçen köşk ve evlerin bahçelerinde, daha ziyade arka taraflarda ve hattâ köşklerin civarında, kendi ihtiyaçlarına göre, sahipleri ve hattâ kiracıları tarafından meyva ve sebze yetiştirilirdi.

Boğaziçi'nde yetişen meyvalardan çileğin, Arnavutköyü'ndeki "Osmanlı" denen cinsi, bilhassa geniş satış imkânına malik olmuştur. Beykoz'un bazı mahsulleri; "Kavak incirleri"nin, şimdi pek işitilmemekle beraber semtiyle maruf "Çengelköy ayvaları"nın kanımızca, mahdud miktarda da olsa İstanbul meyve hoşuna (*tazehoşk*) gönderildiği muhakkaktır. Fakat, Boğaz'ın bu maruf yemişleri dışında, başka yerlerden, ezcümle Marmara havzasından getirilenlerin de Boğaziçi'ne mahsus adlarla satılmış olmalarından, mutlaka onların Boğaz'dan getirildiği manası çıkarılmamalıdır.

Bir Ziyaretten Ne Öğrendim?

Geçen yılın Ağustos ayında Çengelköyü'nde Çakal tepesinde rahmetli büyükbabam hattat Mehmed Şevki Efendi muasırı Hattat Yahya Hilmi Efendi ile tanıdığım mahdumu Naim Bey ve kerimesi ressam Feyhaman Duran'ın, eşi ressam Güzin Duran'ın sahip oldukları köşke bir ziyarette bulunduk.

Yahya Hilmi Efendi'nin iki dönümlük 45 çeşit meyve ağacı bulunan bahçesinde dolaştık ve sanatkâr Güzin Duran ile görüştük. Babası ile dedesinin odalarını ziyaret ettik. Unutulmamak üzere dolap kapağı içine daha çok Naim Bey ve eşinin, birkaç tane de dedesinin kurşun kalemiyle yazıldığı anlaşılan şu kayıdlarla ciddi şekilde ilgilendim. Benim üzerimde büyük etki yapan kayıtları aynen alıyorum:

— 13.X.339. Ekmek ayvası koparıldı. Gayet nefis oluyor. (1923).

— 14.X.339. Kış akçası (Armut) koparıldı (1923).

— 25.X.340. Kış akçası ve kış armudu ve kuyunun başındaki ayva koparıldı (1924).

— Efrenci 24 Ağustos'da üzümler nefis oluyor.

— 15.VII.931. Bağ üzümlerine mahsus kese alındı 74 adet.

— 11.IX.328. Rumi, Engürü armudu koparıldı, kuyu başında (1912).

— 5.X.341 Efrenci, Kış armudu ve kış akçası koparıldı (1925).

— Gül aşısı zamanı, 12 Haziran 1928.

— 25 Ağustos 1949, Frenk armudu koparıldı.

— 12.IX.1943 Ekmek ayvası koparıldı.

Bu listede unutulmasın diye şunlar da yazılı:

Ufak İdris dikildi. Yabani kiraza aşı yapılır, dikildikten beş yıl sonra yabani kiraza aşılanırsa çok dayanır. İdrise aşılanırsa kurt yer çabuk kurur.

Tarihte Maruf Olan Boğaz Bahçe ve Yalı Bahçeleri

1. Hekimbaşı Yalısı: Nebatatcı Hekimbaşı Salih Efendi'nin de Kanlıca ile Anadolu Hisarı arasında bir yalısı ve bahçesi var. Abdülhak Molla Hekimbaşı yalı ve bahçesi de Bebek'te.

2. Tokat Bahçesi (Tokattan) kaydı ile ayrıca 16 çeşit meyva var. Mecmuada ismi çok geçer.

3. Tarabya bahçesinden (Tarabya kasrından).

4. Akbaba'dan.

5. Çamlıca'nın bağları: (Boğaz'a hakim ve etekleri Boğaz'a inen bu yamacı da bahsimize aldık).

6. Hekimbaşı çiftliği: Beykoz'la Alemdağı arasındadır. Boğaziçi'nde Kanlıca ile Anadolu Hisarı arasında olan Hekimbaşı Nebatatçı Salih Efendi'ye mi aittir yahut ismini bilemediğimiz bir diğer hekimbaşı mıdır bilmiyoruz. Boğaziçi'nde Bebek'deki Hekimbaşı Abdülhak Molla ve oğlu Hekimbaşı Küçük Hayrullah Efendi Yalısı ve bahçesi de Hekimbaşı yalısı itibar olunabilir mi?

7. Rıza Paşa Hazretlerinden; şeftalisi meşhur bir yer, fakat semti yazılı değil.

8. Abdülhak Efendi de yerini vermiyor. Lâkin yalısı, "Hekimbaşı" diye meşhur. Bebek'de Hekimbaşı yalısı, buraya da râci olmalı. Lâkin Çamlıca'da da bahçesi var.

9. (Belgrat'tan) Bu da Boğaziçi'nde Belgrad ormanlarına giderken malûm olan yerde demektir.

Boğaziçi'nin Önemli Meyveleri

Ahududu: Pek makbul. Boğazda Yeniköy'de zamanında yetişir. 1970.

Armutlar

— Hekimbaşı yalısından, "tereyağ armudu".

— "Misk armudu", Hekimbaşı yalısında. Necmettin Üstat der ki,

— "Mustafa Bey armudu". Boğaziçi ve İstanbul.

— Hekimbaşı yalısından, sarı büyük "kış armudu".

—"Misk armudu". Hekimbaşı yalısından. Necmeddin Üstat der ki; Üsküdar'daki bahçemde büyük "akçe armudu" olurdu.

— "Şekerhand" denen armud vardı. Daha diğer çeşitleri de sayabilirim. Son ismini verdiğim kara noktalı ve çok lezzetli idi.

— Çengelköyü'nde Çakal dağında bundan 96 yıl önce dikilmiş armudlar var.

Birisi halis "Ankara". Çok güzel, yumuşak ve lezzetli. 1973'de az mahsul vermiş. Ayrıca Mustafa Bey, "akça" ve "frenk" armudlarından başka "kış akçası" denen de var. Bu, karda bile olur. Rengi sarıdır. İstanbul'dan gelir koparırdık. Hâlâ frenk armudu var.

Ayva: Çengelköyü'nde. "Ekmek ayvası". Çok yumuşak ve makbuldür. Nine hanım, geniş bahçesindeki ayvaları satar ve eline, altın zamanı, çok para geçermiş.

"İstanbul Meyvaları" yazma mecmuasında şu bilgi var:

"Şeker", "gevrek ayvası", yalıdan.

Üstâd Necmettin Okyay der ki: "Çengelköyü'nde bacanağımın bahçesinde güzel ayva olurdu."

Lâkin Naim Bey bahçesindeki ayvalar kaybolmuş. "Şeker", "ekmek ayvası"na isim olmuştur. Kalabilen bostanlarda bile yok. Ayrıca Naim Bey'de, "armut ayvası" da var. Kezâ "limon ayvası" da bahçesinde yer alıyor.

Ceviz: Beykoz'un cevizi meşhurdur. Yumurtadan iri olanları varmış. Akbaba'da yetişeni meşhur.

Hattat Necmettin Okyay der ki: "Üsküdar'da bahçemde bir ceviz vardı, yumurtadan büyük mahsul verirdi."

Çilek: Arnavutköyü. "Osmanlı Çileği" diye meşhur. Ayrı bir nevi, ufak, derli toplu ve mükemmel. Bilhassa nefis kokulu.

Ressam Güzin Duran, "Çilek Çengelköyü ve havalisinde de çok olur, biz de civarda bir çileklikten alırdık" der. Bu havalidekiler hep Arnavutköyü'ndeki tipten. Osmanlı çileği. Bu ufak, yuvarlak lâkin düzgün olduğu gibi mis gibi de kokar.

Arnavutköyü'nden itibaren Hacı Osman bayırı kadar gerilere, sırtlara uzanan dört yüz dekarlık arazide, "Osmanlı" denen bu çileğin dikildiği tarlaları seneler önce bir fırsatla dolaşmış ve iyi evsafta çilekleri müşahade etmiştik. Yalnız Arnavutköy'ün çok mahdud yamaçlarına münhasır olamayan çilek tarlalarının tâ gerilere kadar uzandığı ve ayni cinsin çok üretilebileceğini bu suretle öğrenmiş olduk. Çileğin bu havalide tarihi çok eski değildir.

19. asırda, bu sahadaki üzüm bağları yerine ilk önce İsplanti aileleri getirttikleri ilk aşılı fidanlarla çilekleri yetiştirmişlerdir. Bu sahada yalnız Osmanlı değil, Frenk çileği de toplanmıştır.

Dutlar: Beylerbeyi-Kuzguncuk sahasında çok yetişir, denir. Duta Adli Sultan Mahmud çok meraklı imiş. Beylerbeyi'nde eski ahşap sarayı tamir ettirdikten sonra birkaç yaz bütün harem halkı ve saray adamlarıyla buraya göç etmiş. Orada bulundukları yazlarda, hem sahadaki dutları toplar ve hem de ayrı ayrı sahipleri olan bütün dut ağaçlarını kiralar, meyvelerini ağacından toplattırırmış.

Üsküdar'da İstaniye'de Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer bahçesinde çekirdeksiz dut vardı. 30 sene önce bir Ramazan'da Güzel Sanatlar Akademisi Şark Süsleme Bölümü öğretmen ve öğrencilerini davetle, eliyle bir bir toplamacasına bize de yedirmişti. Çok iri, tatlı ve güzeldi.

Çamlıca'da dut olur. Bunun dağınık yerlerde envâi var: "Ekşi kara", "tatlı kara", ve "uzun Musa" dutları gibi.

Çengelköyü'nde Çakal dağında "kara dut", "beyaz dut", "pembe dut", "uzun saplı" ve "Bektaşi dutu" meşhurdur. Ayrıca kurutmaya yarayan küçük küçük -yabani gibi- beyaz dut da vardır. Lâkin bahçede bunları kurtlar gelip yiyorlar.

Erikler

— "Vişne eriği", Hekimbaşı yalısından.

— "Can eriği", Tokat'taki bahçeden.

— "Türbe eriği", renkli, büyük olup kemale ermeden koparılmaz, zira ekşidir. Mezarlıklarda da yetiştirildiği için bu isimle anılırdı. Bahçesi olmayanlar ve fakir çocuklar, olmasını beklemeden ağaca tırmanıp ham ham koparıp ekşiliğine rağmen yerler. Türbe eriği her bahçede olur.

Lavta Dr. Eyüp Aksoy'un, kayısı gibi iri enfes bir eriği vardır. Kataloğa geçmiştir. I. ve II. nevini yetiştirdi. Bunları tecrübî olarak elde etmiştir. Kendisinden epeyi izahat atmış ve resimlerini de yapmıştım. Dosyasını, maalesef bütün aramalarıma rağmen bulamadım.

— Mürdüm Eriği'nin irisi makbul değil. Ufağı beğenilir. Sarısı her yerde var. Necmeddin Efendi'nin Toygar tepesindeki bahçesinde var. Tuğrakeş Recâi Efendi'nin Paşalimanı'ndaki bahçesinde sarı renklisi olurmuş.

— Çakal dağında somaki renginde bir erik var ki, mor ve yeşil karışık: "Mürdüm eriği". Bu erik 1973'de meyve vermemiş ve diğer erikler de olmamış. Can eriği aşısını Naim Bey Hattât Rıfat Efendi'den almış. "Kış eriği"ne "Renkilod" diyorlar. Pederi Yahya Hilmi Efendi zamanında bir de yeşil nevi varmış. Naim bey kırmızı renkte olan bir erik daha dikmiş, çok olur ve hem de pek lezzetliymiş. Kayısı gibi çekirdeğinden ayrılabiliyormuş ve orta büyüklükteymiş.

— Eskiden inek gözü (*'aynü'l-bakar*) denen nevi de yine bu bahçede yetişir, büyük ve kırmızı olurdu. Bazı tarafları yeşilimtrak kalıyordu. Yine Çakal dağında yetişen "bardak eriği" de büyük ve uzuncadır.

— "Üryani eriği", Boğaziçi'nde kezâ iyi olur. Kabuğu deri gibi çıkar ve kurutulabilir. Kastamonu'dan gelme. Bunun orada ticaretini yapıyorlar.

— "Japon eriği", burada iyi meyve vermiyor. Naim Bey eriğe çok meraklı. Bundan çok aşı yapmıştı.

Elma

— Hekimbaşı yalısında "Sibir elması". Çok meyve verir. Kasım'a kadar dayanır.

- "Frenk elması" resminde, çekirdekleri oynar. Senesine kadar dayanır, sarılı ve kırmızılı elma.

— "Canik elması" biçiminde bir dilimi sarı, bir dilimi yeşil elma. Tarabya bahçesinden.

— "Pul pul rıhlı", rayihası güzel enfes elma (Akbaba'dan).

— Bir yanı sarı, bir yanı lâl gibi kırmızı, beheri altmış dirhem misket elması (Tarabya Kasrı'ndan).

— "Üçü bur ufak" (1280 gram), Ekim'de olur. "Tavşanbaşı elması" (Akbaba'dan).

— "Meyveler Mecmuası"nda "Tokat'tan ve Tokat'taki bahçeden" kaydıyla şu elmalar sıralanmıştır: "Buzağı elması", "Civan elması", "Şeker elması", "Kum elması", "Saçlı Timur elması", "Yağlı kızıl elma", "Milas elması" ve "Güz elması".

Hurma

Trabzon Hurması: Son zamanlara kadar Trabzon hurması, zeytin tanesi kadardı. Lâkin mandalinadan büyük de olurdu. Halen var. Çengelköyü'nde Çakal dağında büyük Trabzon hurması yetiştirilmektedir. Dikilen bazı hurmalar da iyi olmamış. Ufağından bir bahçede varmış.

Hıyar: Çengelköyü'nde yetiştirileni meşhurdur. Ayrıca "Rus hıyarı" vardı. Burada güzel olurmuş.

İncir

"Kavak inciri"nin Rumeli Kavağı'ndaki makbuldür.

- Kavak inciri, Anadolukavağı'nda, öğleden sonra akşama kadar güneş alır. Rumelikavağı'ndaki öğleden sonra gölgede kalır. İstanbullular Rumeli yakasındaki inciri tercih ederler.

— İncir çeşitlerinden, "Kavak inciri"nden başka "Kumru göğüs" gibi daha 5-6 çeşidi vardır.

— "Sultan Selim inciri" Sultan Ahmed Camii mahfeli bahçesinde yetişirmiş;

bunu Sultan Selim III. duymuş. Zamanında gelmiş, ikram etmişler, pek beğenmiş. "Aman bunu kaybettirmeyin, çoğaltın", demiş. Beyaz renktedir.

— "Lop inciri" Necmeddin (Okyay) üstâdda var. Ayrıca yarısı beyaz, yarısı yeşil diğer bir nevini de yetiştirmiş.

— Naim Bey'de Boğaz'ın Anadolu tarafında iyi oluyor diye incirlerin çeşidi vardır. Çekirdeği az olan incir nadirdir. Dışı koyu renk, daha ziyade morumtrak ve hatta yeşilimtrak olur. Rumeli tarafındaki başkadır, deniyor.

Kiraz

Rumeli Hisarı'nın kirazı meşhurdur.

— Çamlıca'nın kirazı da maruf. Çamlıca denince Büyük ve Küçük diye ayrılan her iki Çamlıca murad ediliyor. Kezâ bu kiraz bağları İzmir'e kadar uzanır. Bir nevi kiraz daha mezkûrdur ki, bir tarafı siyah, bir tarafı beyaz, Ağustos'tan sonra olur. Bundan, meyvalar (üzerine) yazma eserinde Abdülhak Efendi de bahsediyor. Abdülhak Efendi'nin yalısı Bebek'te idi ve Hekimbaşılığı vardı. Hekimbaşı Hayrullah Efendi de oğludur. Bebek'teki yalının varisi olmuştur.

Çakal dağında Yahya Hilmi Efendi bahçesinde kiraz çok iyi olur. "Dal bastı" denen cinsi var. Ayrıca elifli, kırmızı, ortada koyu renk çizgili, beyaz kirazdan başka, siyah kiraz (geç olur, katı) da yetişir. Halk "dal bastı kiraz"a şöyle der:

Dalları bastı – Yolları kesti -Çamlıca kirazı.

Bundan bir ağaç duruyor. Yumuşak ve kırmızı renkte olur. Kütür kütür denen kirazlar da erik cinsi gibi, az değil. Naim Bey kerimesi Ressam Güzin Duran der ki: "Bahçemizde kiraz o kadar çok olurdu ki, verecek komşu bulamazdık. Sebebi de herkesin bahçesinde mevcud ve bol olmasıdır."

Kavun

"Sadullah Kavunu": Bulgurlu'da Nuri Pehlivan, son zamanlarda, yazları Çengelköyü'nde, kışları Aksaray'da Horhor'da oturan meşhur celi sülüs ve celi talikten en birinci meşhur hattât Sâmi Efendi'ye gelir, yazılarını tashih ettirirler. Bu aziz üstadın bahçesinde olan "Sadullah" denen kavundan getirir. "Hem de, ne kavun, ne kavun" diye çok medh edilmiştir. Buna mahallinde bir de isim takmışlar: "Hırsız almaz". Biçimsiz ama tatlı.

Kavun ve Karpuz: Paşabahçesi'nde Sultaniye Çayırı civarında, mevsiminde, kavun ve karpuz yetiştirilir. Resim Hocam Ressam Üsküdarlı Ali Rıza Bey, 1920-1922'lerde beni mektupla davet etmişti. O zaman orada otururlardı. Evinden peynir ekmeklerimizi aldık, götürdük ve o nefis kavun ve karpuzlardan yemiştik. Fakat çok bahçe sahipleri, kavundan ekmezler.

Kayısı: Okyay hocamız der ki: "Hatib-Hattât Ömer Vasfi Efendi, Tophane bahçesinde bir kayısı aşıladım. Kiraz bir sapa dizilmiş gibi alt alta olmuştu. Ben kendi bahçemde ondan aşıladım. Seneler geçti, bir tek meyve alamadım. Bundan Bülbülderesi'nde birisine aşıladım. Bir sene sonra kayısı çok mahsul verdi. Adam bir kesekâğıda koymuş, bana getirdi."

Kestane: Anadoluhisarı'nda Mumcuzâde Hüseyin Paşa yalısı arka sırtında yetişir. Ağaçlarını Birinci Cihan Harbi'nde kesip yakmışlar. Bu kestane vakfın malı, Amucazâde'ye aiddi. Kestaneler satılınca vakfında, epeyi gelir sağlıyor. Bunları daha olmadan iltizame veriyorlar. O topluyor ve vakfa, parasını o veriyor.

Kızılcık: Pek çok bahçelerde meyve çeşitleri arasında buna da ayrı bir yer ayırırlar ve bulunur. Yaz ishallerine karşı kabız yapar telâkkisi, bunda âmil olmaktadır ve bunun mayhoş reçeli de makbul sayılır ve zamanında ikram olunur.

Mısır: Ta eskiden buradaki bahçelerde yetişirdi. Şimdi, her yerden getirilip "Anadolu Hisarı mısırı" diye pişiriliyor. Suda pişirilir veya kebab yapılır. Anadolu Hisarı, Küçüksu ve Göksu arası ve havalisi kâmilen bostandı. Mısır buralarda yetiştirilirdi. Aynı zamanda buralarda patlıcan, domates ve fasulye de elde edilirdi.

Muşmula: Çengelköyü muşmulası frengistandan gelen muşmulaya benzer.

Şeftali: Bostanı (Zühre) şeftalisi. Hekimbaşı yalısında yetiştirilirdi.

Üzüm

— "Hacı balbal".

— "Tilki kuyruğu". Uzuncadır. Asmalarda iyi olur.

— "Kokulu çavuş": Misk gibi kokar. Bunu, kaplumbağalar ve tavşanlar gelip yemesini severler.

— "Kırmızı çavuş": "Pembe çavuş" da derler. Daha çok pembe olur ve uzuncadır.

— "Çavuş üzümü"nden iyi üzüm yoktur. Vaktiyle Bağlarbaşı ve Çamlıca bütün dağ imiş, sonra bağ olmuş.

Üzüm bağları, Bağlarbaşı'nda başlar. İzmit'e kadar uzanır. Bahçe ve çiçek meraklısı üstadımız Necmeddin Okyay, 80 sene önce hafız olmuştur. O zamana aid olarak şunu anlatır. "Çamlıca'da Nuri pehlivan bir gün demiş ki; 'Ben, çocuk iken 40 at yükü üzüm gelirdi. Bunları Çamlıca etrafından getirirlerdi. Çamlıca'dan şuraya buraya sevk ederlerdi. Şimdi (20. asır başında) 10 yük bile gelmiyor'."

Çamlıca'da, Libade suyu altında. Hasan Ağa'nın bir bağı varmış, herkes gidip

oradan üzüm alırmış. Geniş bir sepet dolusu üzüm için, 80 sene önce, bir mecidiye öderlermiş.

Yine Okyay üstâdımız anlattı: "18 yaşında idim (1974'de halen 94 yaşında), babam, 'sepeti götür, üzüm doldur, getir' dedi. Hasan ağanın bağına gittim. Orasını bizim rahmetli Hattât Halim'in İstanbul'da Tepebağı'ndaki üzüm bağı gibi yapmış. Üzümün bir dalından kesti, o bir sepeti doldurdu, verdi."

Çengelköyü'nde Hattât Yahya Hilmi Efendi ve oğlu Naim Bey bağında üzümlerin çeşitleri şunlardır:

— "Çavuş": Şimdi zor bulunuyor. Naim bey buna çok meraklıdır.

— "Yapıncak": Malûm.

— "Ruhu Nigâr: Kırmızı yanaklı, kırmızı yüzlü olur. İsmi budur. "Nuru Nigâr" da derler. Asma kütükleri çok olan yerler, sebzelere müsait olmaz.

Üvez: Şimdi görünürde bahçelerde yok ise de, Naim bey'de var. "Fazla yumuşarsa inkıbaza iyi gelir" inancı ile birlikte, bağırsakları düzelttiği de söyleniyor.

Vişne: Boğaz'da vişne alelâde bir meyve olup çok yetişir. Pek de makbul sayılmaz. Herkesde "Kütahya'da yetişeni meşhurdur" telâkkisi hakimdir.

NOTLAR

1. "İstanbul, Boğaziçi ve Türkiye Meyveleri Mecmuası", El yazması. Gayri matbu. Avrupa'dan getirilip burada yetiştirilenler de var. Kısa izahlı yazma bir nüsha. Esad Fuad Tugay merhum (vefatı 2. VIII. 1973) kütüphanesinden Büyükdere Belediye fidanlığına verilmiştir. Orada da görülebilir. Bunda da M. Cevdet merhumdan iktibas ettiğim nüshası, ayrı bir defter halindedir. 19. asra aittir.
2. Çengelköyü'nde Çakal Dağı'nda, Hattât Yahya Hilmi Efendi bahçesi ve meyveleri hakkında oğlu Naim Bey'den ve Naim bey kerimesi ressam Güzin-Feyhaman Duran'dan topladığım bilgi. Halen hayatta bahçe ve meyvelerle meşgul, bu Hanımefendi var.
3. Üstâd Necmeddin Okyay'dan Üsküdar'da Toygar tepesinde muazzam bahçesinde 400 çeşit gül yetiştirmekle meşhur. Aynı zamanda çeşitli meyveleri de vardı. Sırası gelince yazıldı. 4. VIII. 1973.

BOĞAZ'DA BEYAZ GECELER

Abidin DAVER

Ecnebîlere tercümanlık ve rehberlik eden Rus kız ve kadınlarının hemen hepsi gibi iyi bir tahsil görmüş olan Tavariş Jenya, Leningrad'ın beyaz gecelerini heyecanla anlattıktan sonra sordu: "Güzelliğini işittiğim ve hayatımda, Parisle beraber en çok görmek istediğim bir şehir olan İstanbul'unuzda da beyaz geceler olur mu?"

O zaman Boğaz'ın, sevgili Boğaz'ın beyaz geceleri gözlerimin önüne geldi:

— Evet, olur, dedim. İstanbul'da da sizin Neva'nıza benzer bir nehir vardır ki adı Bosfor'dur. Yalnız Bosfor, Neva gibi bir tatlı su nehri değil, iki denizi birbirine bağlıyan bir boğazdır. Suları, böyle iki basık sahilin arasından dümdüz bir hat halinde değil; yüksek ve yeşil tepeler arasından kıvrıla kıvrıla bir güzel kadın vücudunun inhinaları, girinti ve çıkıntılarıyla akar. Sonra, Bosfor'un suları da böyle çamurlu ve sarı bir lav seli gibi ağır ve çirkin değildir; sizin balelerinizdeki rakkaseler gibi kıvrak, cilveli, çeviktir. Zaman zaman, yeşil, mavî, lâcivert olur. Güneşli havalarda Bosfor, bir altın ve elmas nehri halinde, pırıl pırıl yanarak akar; mehtaplı gecelerde erimiş nurdan bir ırmak gibidir. Fakat Boğaz'ın en güzel zamanı, karlı, beyaz geceleridir...

Tipili havalarda, Boğaz'ı beyaz bir duman sarar. Hırçın, köpüklü dalgalarıyla deniz bile beyaz bir karanlık olur. Yolunu arayan Şirket vapurlarının projektörleri, beyaz boşlukta, uzun bir nur çizgisi halinde dolaşırken sanırsınız ki gökte, bir yasemin dünyası yıkılmış ve fırtına bu beyaz çiçekleri önüne katarak Boğaziçi'nin üstüne savurmuştur.

Çocukluğumda ve gençliğimde Baltalimanı'nda, Yeniköy'de büyük çini sobaların yahut da kaloriferin ısıttığı sıcak yalıların pencereleri önünde, Boğaz'ın tipisini seyretmekten ne büyük bir zevk duyardım. Bir yıl, dehşetli bir kış olmuştu. O geceki beyaz gece, en karanlık gecelerden daha korkunçtu. Karadeniz kudurmuş bir

canavar gibi uluyarak Boğaz'ın üstüne saldırıyordu. Kar, beyaz kelebek sürüleri gibi değil; beyaz bir dağ gibi, nefes aldırmayan bir kâbus gibi Boğaz'ın üstüne çullanmıştı. Şirket-i Hayriye'nin bir vapuru, Yeniköy iskelesinin ilerisindeki sığlıkta potrel üzerine yapılmış iki küçük odalı ahşap bir fener dubasını tipiden göremeyerek üstüne bindirmiş ve dubayı parçalayıp batırmıştı. Dubanın içindeki zavallı fener bekçilerini, korkunç beyaz gece bir anda yutuvermişti. Yandan çarklı 44 numaralı bu vapurun iskele tarafındaki çarkı parçalanmış, sular gemiyi, sadrazam merhum Said Halim Paşa'nın yalısına doğru atmıştı. Duvarları kocaman tablolarla süslü salonlarında, Türkiye'yi büyük harbe sokmuş olan Türk-Alman ittifaknamesinin 2 Ağustos 1914 tarihinde imzalandığı bu güzel yalı, henüz o zaman daha böyle tarihî bir şöhret kazanmamıştı. Said Halim Paşa, o yıllarda vezir ve sadrazam olmağı hatırından bile geçirmeyen Şura-yı Devlet âzalarından bir mîrimiran paşasıydı.

Hüseyin Kaptan, vapuru, büyük bir ustalıkla yalının rıhtımına yanaştırıp içindeki halkı çıkardı ve yolcuları ölümden kurtardı. Fakat beyaz gece talihsiz fener bekçilerini karlı kefeniyle sarmış ve Boğaz'ın azgın suları, onları alıp ebediyete götürmüştü.

Bir kaç gece sonra, ayın on dördüydü. Beyaz fırtına yatışmıştı. O azgın tipi, sanki Boğaz'ın ilâhesi secdeye kapanmış, sessiz ve hareketsiz ibadet ediyordu. Bembeyaz bir ay, Anadolu kıyısındaki bembeyaz tepelerin üstünde serilmiş yatan tembel bembeyaz bulutlara gülümsüyordu. Yalılar beyaz, rıhtımlar beyaz, bahçeler beyaz, çamlar beyaz, herşey bembeyazdı. Boğaz'ın durgun ve uslu suları gümüşten bir sel gibi akıyor, hayır! erimiş bir ayna gibi kayıp gidiyordu.

Hayatımda, böyle sâkin, böyle beyaz, -o zaman, moda olan tabiriyle böyle nûrânûr- bir gece görmemiştim. Bir arkadaşımla beraber, iki çifte mavun fıtamıza atılıp denize çıkmaktan kendimizi alamadık. Boğaz'ın ortasındaki nur kaynağına, eski şairlerimizi heyecana getiren servisîmînin, gümüş selvinin ortasına kadar ittik. Kürekleri bıraktık. Bu beyaz, bu berrak, bu nurlu Boğaz gecesini dindârane bir hayranlıkla seyrettik.

Akıntının sesi, suların sinesinden çıkan başka bir âlemin esrarlı musikîsi gibi beyaz gecenin gözlere dolan şiirini besteliyordu. Hayatımda ilk defa, şair, fakat o gördüğüm harikalı beyaz tabiatı, siyah mısraların içine sokabilecek kudrette bir şair olamadığıma yandım.

O gece Boğaz, mermerden değil, donmuş nurdan yapılmış canlı bir füsûn âlemi idi. Boğaz'ın baharı, yazı, sonbaharı, kışı, sabahı, öğlesi, ikindisi, akşamı, yıldızlı gecesi, karanlık gecesi, mehtaplı gecesi, tipili gecesi, seheri, şafağı, tulûu, gurubu, yağmur sağnakları, sâkin zamanları, fırtınalı anları, lapa lapa kar yağan dakikaları, hafif sisli havaları... hepsi hepsi güzeldir; fakat karlı, sâkin ve mehtaplı beyaz gecesi emsalsizdir.

BOĞAZİÇİ'NDE KIŞ KEYFİ

Dr. Galip ATAÇ

Bu sene kış mevsimi pek soğuk olacak, diyorlar. Sebebi bizim dünyanın güneş lekelerinden birinin karşısına gelmesi imiş. Bu lekelerde güneşin faaliyeti daha fazla olduğundan yazın çok sıcak, kışın da onun aksine pek soğuk olur, bir tarafdan da salgın hastalıklar artar, hem de dünyanın işleri karışırmış.

Geçen yaz pek de dayanılamıyacak kadar sıcak olmadıysa da İstanbul'da Karahumma hastalığı epeyce ehemmiyetli bir salgın halini aldı. Dünya işlerinin karışmasına gelince, bir tarafta İspanyolların birbirleri arasında boğuşmaları, öteki tarafda da Japonların Çin'de harp etmeleri, dünyanın geri kalan kısmını da birbirine karıştırmak tehlikesini hemen her gün gösteriyor. Şu halde, hava âlimlerinin haber verdikleri dört şeyden ikisi doğru çıkınca, biri doğru çıkmamış olsa bile, dördüncünün de doğru çıkmasına yarı yarıya ihtimal var demektir.

Bereket versin ki, İstanbullular soğuktan korkmazlar. Boğaziçi sayesinde İstanbul hiç bir zaman sıcak bir iklim sayılamaz. Yazın Boğaziçi'nin küfür küfür serinliğine alışmış olan İstanbulluların kışın soğuğundan da keyif duymaları tabiîdir.

Zaten İstanbullular arasında biraz yaşlı olanlar burada arada sırada şiddetli kışlar ve büyük soğuklar olduğunu hatırlarına getirirler. Benim de bildiğim bir kış mevsiminde o kadar soğuk olmuştu ki, o zaman da Sultanahmet Câmii'nde kurulan Çarşamba pazarındaki satıcıların sesleri donduğundan pazar söküldükten bir kaç gün sonra da yine (yirmi paraya bir okka pırasa, kırk paraya bir baş lahana!) diye sesler işitildiğini söyleyenler bile olmuştu. Keşke şimdi de pırasanın kilosu yirmi paraya, bir baş lahana kırk paraya olsa da yine o kadar soğuk yapsa.

Soğuk pek şiddetli de olsa sağlığımıza dokunmadığını herkes biliir. Hele kar yağdıktan sonra yerler donduğu vakit kuru soğuk insana büyük keyif verir. Hayat

daha ziyade faaliyet kesb eder. Herkes neş'elenir. Öyle bir havada kartopu oynamak, kızak kaymak İstanbulluların eskiden beri pek sevdikleri eğlencelerdir. Hele Boğaziçi'nin, deniz kenarından sonra çabuk yükselen köylerinde kızak kaymak bizim çocukluğumuzda en büyük keyfimizdi. Şimdi kızak kaymak eğlencesi pek işitilmiyorsa da türlü kış sporları için Boğaziçi dünyanın en münasip yerlerinden biridir.

Bugün, Boğaziçi'nde en büyük kış keyfi olarak denizin donması manzarasını söyleyeceğim. Yedi, sekiz sene oluyor, Karadeniz'den Boğaziçi'ne büyük büyük buz parçaları geldiği vakit pek güzel bir manzara teşkil ettiğinden İstanbullular akın akın Boğaziçi'ne giderek o manzarayı keyifle seyretmişlerdi.

Boğaziçi'ne böyle yalnız buz parçaları gelmesi yine büyük bir şey değildir. Boğaziçi'nin büsbütün donduğu da vardır ki:

Üsküdar'a yol oldu, bin otuzda akdeniz dondu

tarihli mısraı söylenilmiş ve o zamanı görmemiş olan İstanbulluların bile aklında kalmıştır. Zaten Boğaziçi'nin sadece bin otuzda değil, daha başka yıllarda da donmuş olduğunu tarihler haber verirler.

Boğaziçi'nin donması pek eski zamanlardan beri meşhur olduğundan, tarihçilerin babası Heredot bile burada deniz sularının üzerinde bazı yıllar kalın bir buz tabakası tuttuğundan ahalinin Rumeli yakasından Anadolu yakasına yürüyerek geçebildiklerini zevkle anlatır. Ondan sonra eski Romalı meşhur şair Ovid, Boğaziçi sularının üç defa donmuş olduğunu hikâye ettiği gibi yine Romalı ve meşhur şair Virjil de Boğaziçi sularının —hatta her yıl— donduğunu yazar. Bunların ikisi de şair oldukları için sözlerine inanmasanız da onlardan sonra gelen Romalı tarihçi Marcell'in 401 senesinde Karadeniz'in ve Boğaziçi'nin donduğunu ve ilkbaharda bile iri iri buz parçaları görüldüğünü söylemesine inanmak zarurîdir.

Daha sonra Bizans tarihçileri Boğaziçi'nde denizin donması hadisesini kaydetmiş olduklarından bu hadisenin hangi senelerde olduğunu öğrenmek daha kolaylaşır. Bizans zamanında ilk vak'ası ve en meşhuru 730'da donmasıdır. Ondan sonra 753'de, 755'de yine donmuştur. Bu son vak'asında Çanakkale Boğazı'nın donması çok dikkate değer. Çünkü Boğaziçi sularının sık sık donması onların Akdeniz sularından çok daha az tuzlu olmasından ileri gelir. Çanakkale Boğazı'nın da buz tabakası ile örtülmesi 755'de buralarda kutuplardaki kadar soğuk olduğunu gösterir.

Yedi yıl sonra, 762'deki soğuk, Patrik Nikefor'un bırakmış olduğu tarife göre pek dehşetli olmuştu. Bütün Karadeniz ve bütün Boğaziçi donduktan başka oralardan kopan büyük buz parçaları Marmara Denizi'ni de Çanakkale'ye kadar doldurmuştur; bu parçalardan biri İstanbul'un deniz kenarındaki surlarını sarsmıştı. Patrik, Midya önündeki buz tabakasının otuz kulaç derinliğinde olduğunu da yazar.

Tam 800 senesinde ve daha sonra 928 ve 934 senelerinde Boğaziçi sularının yine donduğunu Bizans tarihçileri yazarlar. 1011 senesinde yine büyük bir kış olmuş ve Boğaziçi donmuştu. O yıl da bütün dünya pek soğuk olacak ki, Nil nehrinde bile büyük buz parçaları görenler olmuştu.

O büyük soğuğun acısını çıkarmak için Boğaziçi iki asırdan ziyade bir müddet, 1232 senesine kadar donmamıştı. Ondan sonra da 1620 yılına kadar yeni bir kayıt yoktur. Bu 1620 tarihi bildiğimiz tarihli mısradır ki, eski takvimlerle 1030 senesine tesadüf eder. O yılın son kânun sonunda Avrupa'nın başka yerlerinde de şiddetli soğuk olduğundan İstanbul'dan Üsküda'ra buzlar üzerinden yol olmasını mübalağaya hamletmemelidir. 1669 yılında İstanbul'da yine pek şiddetli bir soğuk olmuş, fakat Boğaziçi donmamış, yalnız deniz sularının üzerinde büyük buz parçaları görülmüştü. Yine o yılın yazı içinde, 28 Temmuzda, Mısır'da, her yerde bir kiloya yakın ağırlıkta iri dolu taneleri düşmüştü.

O yıldan sonra, 1755 senesinde, İstanbul'da yine şiddetli soğuk olmuş ve Boğaziçi suları donmamışsa da, Şubatın 16. günü Defterdarburnu ile Sütlüce arasında, üzerinde yürünebilecek kadar kalın buz tabakaları görülmüştü. O günden sekizbuçuk ay sonra, 1 ikinciteşrin 1755'de, bütün Avrupa'da, Lizbon şehrini yıkacak kadar büyük bir zelzele olmasını tarihçiler, o yıl içinde dünyanın büyük bir aksiliğe maruz olduğuna hamlederler. Bizim dünya belki o yılda da güneşin bir lekesine karşı gelmiş olsa gerek... 1823 senesinde yine Haliç içerisinde deniz suyu donmuştu. 1849 senesinde, 6 Şubat tarihinde, hep Haliç içerisinde tersanenin önü ve Feshane ile Kumbarahane kışlasının arası buz yaylasına dönmüştü. 1862 senesinde de, 9 ve 10 Sonkânun ikinci günleri, iki köprünün arasında deniz suları buz tabakası ile kaplanmıştı.

Boğaziçi'nin suları, Karadeniz'e dökülen büyük nehirlerden dolayı zaten başka deniz sularından daha az tuzlu olduğu halde, Haliç suları oraya dökülen Kâğıthane suyundan dolayı bir parça daha az tuzlu olduğundan, Haliç'te denizin donması biraz şiddetli soğuk yıllarda bile olağan işlerdendir. Balat'ta oturan hemşerilerimiz bunu gözlerinde büyüterek korkarlarsa da asıl İstanbullular için denizin donması bir eğlence zemini olur.

Keşke Boğaziçi yine sık sık donsa... Hem İstanbul iklimi daha soğuk ve sağlam olur, hem de ancak kutuplarda görülebilecek o manzarayı burada görebilecek meraklılar İstanbul'a gelirler de, yaz mevsiminde lâyık olduğu kadar çok seyyah toplayamayan İstanbul hiç olmazsa kış mevsiminde bir turist şehri olur.

Boğaziçi'ne Münhasır Zevkli, Menfaatli Eğlencelerden: LÜFER AVCILIĞI

Asaf AKANT

Eylül ve Birinci Teşrin aylarında olta ile avlanan balıkların en zevklisi "Lüfer" avcılığıdır. Boğaz'ın binbir güzelliği, eğlencesi içinde lüfer avının da bir mevkii vardır. Akşamları guruptan sonra karanlık basıncaya kadar ve mehtaplı gecelerde sabaha kadar devam eden bu balık avcılığı ne kadar zevkli ve taamı ne mertebe lezzetli ise av hazırlığı da o derece meşguliyetli olur. Fakat bu meşguliyet sıkıcı, üzücü bir iş değil, eğlenceli ve tatlı bir meşgaledir.

Mesela mevsim gelince, meraklılarda hararetli bir hazırlık başlar. Olta kutuları açılır, güveden korumak için şişe kavanozlarda saklanan oltalar meydana çıkar, inceden inceye muayeneler başlar, yeni misinalardan bedenler bağlanır, zokalar dökülür, parlatılır, velhasıl amatörlerce itina-yi mahsus ile yapılan bu hazırlıklar gece toplantılarında, vapur yolculuklarında pek tatlı musahabeler mevzuu olur.

Boğaziçi'nde oturanlardan genç, ihtiyar hemen herkes bilhassa yalı sahipleri tatil günlerini balık hazırlığı ile geçirirler. Öğleden sonra yem tutmağa çıkılır. Tutulan yemlerden izmarit, istavrit ve istirongülos gibi balıkların yarı canlıları kesilerek hazırlanan ihtiyat yemler diri diri livarlarda saklanır. İstirongülos lüferin bayıldığı yemdir. Akşam olup ta vakit yaklaşınca, lüfer yerlerinde toplanan sandallarda "rastgele", "bereketli olsun" temennileri işitilmeğe başlar... Akşamın gölgesi sulara çökerken oltalar denize koyuverilir. Bu zamanda ses, seda kesilmiş herkes hevesli ve tatlı ümitler içindedir. Aynı zamanda kulaklar kirişte, gözler etrafı tetkikte, ha balık başladı; ha başlayacak...

Balık başlar; sürekli olursa çok kerre sayıları yüzü geçen sandal ve kayıklarda çıt bile çıkmaz. Fakat, bir kerre de balık tavsadı mı? İlk önce hançereden çıkan boğuk boğuk kısa ve kaba seslerle madrabazlar sükûtu yırtarlar: "Gümüş, haydi gü-

müş!..." Bu sesler, bir nevi talep ve tekliftir. Balık satın alıyorum manasınadır. Gümüş paranın tedavül ettiği zamandan kalmış olan bu tabir halen bâkidir.

Madrabazların seslerini karadan işitenler balığın mebzulen tutulduğuna hükmederler. Vakit vakit tutulan balık için "tav yapıyor", devamlı olursa "corum" denir.

Bazı akşamlar da ta sabahtan başlamış olan bunca hazırlıklara rağmen "tık" bile demez. Akşamın loşluğu, karartıya ve nihayet geceye tehavvül edip de "yakamoz" -oltanın su içinde parıltı yapması- başladı mı balıktan ümit kesilir; etraftan "haydi sabah balığına" nidaları işitilir. Bu sesler, -oltalarınızı sarın, evinize dönün, bu gece balık yok, sabah balığına çıkarsınız- manasınadır.

Lüfer balığı, büyük ve küçüklüğüne göre başka başka isimler almıştır: En küçüğüne yaprak, biraz daha büyüceğine çinekop, daha büyüceğine sarıkanat, ikiyüz gramdan beşyüz grama kadar olanlara lüfer, daha büyüklerine kofana, bir kilodan fazlasına akya denir ki, bunları ancak dalyanlar tutabilirler.

Tonoz yerlerinde veya demir üzerinde lüfer avcılığının başka başka hususiyetleri, eğlenceleri olur. Tonoz; bir ucu denizin dibine çapa ile tesbit ve diğer ucu karaya raptedilmiş ipin altına sandalı sokarak muayyen bir mevki üzerinde durmak. Demir ise sandalı demirledikten sonra demir ipine küçük bir şamandıra ilâve edip üç beş kulaç da kalıma bıraktıktan sonra sandalı suların cereyanına tâbi bir vaziyette bulundurmaktır.

Zaman olur ki; tonozlarda ipin melanetine ve mevkiin müsaadesine göre üç beş sandal bir kürekboyu ara ile bir arada avlanırlar. Bir taraftan balık tutulur, sohbet edilirken tutulan balıklar sandalların baş taraflarına yerleştirilen mangallarda ızgaralara konur, o tatlı sohbetlere revnak veren demlerle son baharın mehtaplı, lâtif geceleri tes'id edilirdi.

Yaşadığım böyle demlerin hatırasını andıkça diyorum: Bu zevkler, senin unutulur zevklerinden midir? canım Boğaziçi!

1850'LERDE BOĞAZİÇİ SAHİLLERİ

W.A. DUCKETT

Avrupa'nın mesire yerleri Altın Boynuz'un sonunda, Rumların ahenkli dillerinde Kydaris ve Barbyses dedikleri Kâğıthane ile Alibeyköyü derelerinin ağzındadır. Bunlar, içinden, İngiliz parklarındaki sunî ırmaklara benzeyen bir derenin geçtiği güzel çayırlıklardır. Bu sakin ve asude yerler bayram günlerinde gezmeye gelenlerle kalabalıklaşır; bununla beraber, kışın gelenler daha çoktur. Sultanın burada fıskıyeli, çağlayanlı bir kasrı ve köşkleri vardır. Bunları II. Mahmud inşa ettirmiştir; artık terk edilmiş gibidir ve harabolmaktadır.

Tatlı suların, mesire yerlerinin iki fersah ötesinde büyük Belgrad ormanları uzanır. Burada, Beyoğlu'na su götüren büyük bentlerle Diana hamamları diye anılan güzel baraj gölleri görülür.

Asya'nın tatlı suları (Küçüksu), Boğaziçi'nin öbür sahilindedir. İstanbul halkının bu gözde mesire yeri, muhteşem çınarların gölgelediği, denize kadar uzanan büyük bir çimenliktir. Yaldızla, arabesklerle örtülü, zarif sivri çatılı, beyaz mermerden yapılmış güzel bir çeşmesi vardır.

İstanbul köylerinin görünüşü umumiyetle kurudur. Buna karşılık, Boğaziçi sahillerinin manzarasıyle kıyaslanabilecek hiçbir manzara yoktur. Boğaz, bir dizi saray, köşk, köy, bahçe ve tepeler arasından akan dev gibi bir nehre benzer.

Tophane'yi geride bırakıp Karadeniz'e doğru çıkarken, Avrupa sahilinde önce Çırağan Sarayı görülür. Sarayı, II. Mahmud Avrupaî bir tarzda inşa ettirmiştir. Paris'teki Millet Meclisi'ne benzer. Üçgen alınlıklı, zarif sütunlu, iki kanatlı, denize kadar inen beyaz mermerden yapılmış geniş merdiveniyle güzel bir tesir uyandıran muhteşem bir yapıdır.

Karşıda, Üsküdar'ın ötesinde, çınar, dişbudak ve kocayemişlerin gölgelediği yeşil boyalı Türk yalıları uzanır.

Dolmabahçe ile Beşiktaş arasında, Sultan Abdülmecid'in Rönesans üslûbuyle yaptırttığı, mermerden, çok büyük bir saray yükselir.

Bu kadar zarif ve bundan daha müzeyyen bir bina görebilmek mümkün değildir. Balyan adında bir Ermeni olan mimarına, en büyk iftihar duygusunu verir. İçini görme bahtiyarlığına erişen T. Gautier sarayı fevkalâde güzel bir şekilde anlatır. Sarayın Boğaziçi tarafında, birbirine yaldızlı demirlerle bağlı âbidevî sütunlardan yapılmış, son derecede süslü bir parmaklıkla çevrili doldurma bir rıhtımı vardır.

Hepsi de boyalı tahtadan yapılmış, çıkma katları, cumbaları, kafesli daireleri ve taraçalarıyle ardı arkası kesilmeyen bir saray ve sahilhane dizisinin birleştirdiği Ortaköy ile Kuruçeşme'den sonra, Boğaziçi'nin o kuvvetli ve çeşitli akıntılardan biri geçilerek Arnavutköyü'ne varılır.

Daha ağaçlı, daha gölgeli olan Asya sahilindeki köyler, köşkler ve saraylar daha seyrektir. Kuzguncuk, İstavroz, Sultan Mahmud'un sahilsarayını yaptırttığı Beylerbeyi, Çengelköy, Vaniköy, Kandilli ve Bebek'in karşısındaki Asya'nın tatlı suları (Küçüksu). Bütün bu köyler, yumuşak, tatlı meyilli tepelerin ahenkle çevrelediği parlak bir yeşillik örtüsü üzerinde yayılır.

Burada, Boğaziçi'nin iki yakası, birbirine belli bir şekilde yakındır. Dara'nın İskitlerle savaşmaya giderken ordusunu geçirdiği yer, burasıdır. Sonradan yapılmış bütün akınlar, Asya'dan da gelse, Avrupa'dan da, aynı yolu takib etmiştir; İranlılar, Romalılar, Gotlar, Türkler, Boğaz'ı ancak dört yüz kulaç enindeki bu yerden geçmişlerdir.

Burası, köşelerinde kuleler olan mazgallı iki müstahkem mevki ile korunur. Bunlardan biri Avrupa yakasındaki Rumeli Hisarı, öteki Asya yakasındaki Anadolu Hisarı'dır.

Daha sonra, Avrupa sahilindeki Baltalimanı, İstinye, Yeniköy, Kalender, Asya sahilindeki Kanlıca, Çubuklu, İncirköyü, Mısır dikilitaşı biçimindeki bir çeşmenin bulunduğu vadi ağzına yerleşmiş setiyle dikkate değer Sultaniye önünden geçerek Beykoz koyuna gelinir. Beykoz, 1853'te İngiliz ve Fransız filolarının bu koyda demirlemesiye meşhur olmuştur. Koyun ucunda, Türk balık avcılığının yapıldığı Boğaz'ın ve Karadeniz'in birçok yerinde olduğu gibi, dalyanlar vardır. Dalyanlar, tepesinde balık geçişini gözetleyen bir balıkçının durduğu hasırdan bir kulübe olan, kazıklardan yapılmış bir yapı iskelesine benzer. Az ileride, Beykoz'un büyük köyü, Yalıköyü bulunur.

Tam karşıda, İstanbul çevresinin en hoş yerlerinden biri olan Tarabya yer alır. Fransız sefaretinin yazlık sarayı buradadır.

Asya sahilinde karşıdaki Hünkâr vadisinin manzarası büyüleyicidir. Burada II. Mehmed bir köşk, Muhteşem Süleyman da yazlık bir saray yaptırtmıştır. Vadi, Sultan'a mahsus bir iskelenin bulunduğu ve Hünkâr İskelesi denen koyun üstündedir. Aydın bir hükümdar olan III. Selim, hükümdarların oturduğu bu yerde bir Kâğıthane tesis etmiştir. Bu tesis, oyma mermerdenyapılmış su haznelerine varıncaya kadar bütün teferruatıyle, şevketli kurucusunun şanına lâyıktır. Şunu da ilâve edelim ki, Türklerin kâğıda karşı hususî surette hürmetleri vardır; çünkü üstüne filigranla İsm-i Celil yazılır. Bu yüzden, kâğıdın yakışıksız işlerde kullanımasına tahammül edemezler. Yerde yırtılıp atılmış bir kâğıt parçası bulunca kaldırıp, münasip bir yere, mesela oralardaki bir duvar deliğine, bir ağaç kovuğuna, gelip gğeçenin üzerine basmaması için saklarlar.

Son zamanlarda, Hünkâr İskelesi koyu, birbiri ardına tarihî bir şöhret kazanmıştır. Bunlardan biri, 1833 baharında, Rusların burada 16.000 kişilik bir ordugâh kurmaları, diğeri aynı yılın Temmuz ayında Bâbıâlî ile Rusya arasında bir ittifak antlaşmasının imzalanmasıdır.

Anadolu sahilinden Karadeniz'e çıkarken, Dev Tepesi'ne veya memleket dilinde Yuşa Tepesi denen 186 metre yüksekliğinde, kireçli taştan oluşmuş tepeye varılır. Tepenin üstünde, bir ağaç kümesinin altında, bir deve izafe edilen mezar vardır. Bu mezar, Türklere göre Yuşa Peygamber'in mezarıdır. Buna, eskiden Herkül'ün Yatağı denirmiş; Rumlara bakılırsa, Herkül burada gömülüymüş. Türk efsanesi, Yuşa'yı koskocaman görür ve onu Dev Tepesine oturturken, ayaklarını Boğaz'da yıkar. Ölümünden sonra mezar için kâfi büyüklükte bir yer bulunamadığından, oraya ancak bir ayağının gömüldüğü de rivayetler arasındadır. Yuşa Tabyası, Dev Tepesi'nin eteğindedir.

Boğaziçi'nin öteki sahilinde Büyükdere zarif bir kavis çizer. İstanbul tüccarlarının her akşam buharlı vapurla gelip dinlendikleri, temiz hava aldıkları yalıları, nefis köşkleri, sarayları, Rus sefirinin yazlık ikametgâhı, kahvehaneleri, çalgıları, güneşin batışından sonra süslü püslü, güzel Rum veya Ermeni hanımlarının, Paris modası garvürler gibi giyinmiş gençlerin gezindiği deniz kenarıyle, Büyükdere.

Büyükdere'nin yanında, Godefroy de Bouillon Ağacı denen bin yıllık bir çınar ağacı vardır. Söylenenlere göre, birinci Haçlı seferinin kumandanı bu ağacın gölgesinde karargâh kurmuş. Her ne olursa olsun, dünyadaki en büyük ağaçlardan biri olduğu su götürmez. Kule gibi bir gövdesi vardır. Çobanlar, bu ağaca, mağaraya girermiş gibi girer ve içinde ateş yakarlar. Uzaktan bakınca, bir tek ağaçtan ibaret bir orman gibi görünür.

Büyükdere'den sonra, Boğaz daha da daralır. Burada topçu bataryalarının geçide hâkim olduğu iki müstahkem mevki vardır: Rumeli Kavağı ve Anadolu Kavağı. Mareşal Marmont'a göre buradan bir filonun geçmesi pek mümkün değildir. Az ileride, Asya sahilinde, eski bir Ceneviz kalesinin oldukça iyi muhafaza edilmiş kalıntıları görülür. Daha kuzeyde, başka bataryalar vardır: Bilhassa Asya tarafındaki

Fil burnu ile Poyraz burnu, Avrupa tarafındaki Büyük liman ile Garipçe bataryaları. Boğaz, nihayet, Kızıl Kayalar'a kadar açılarak Karadeniz'de kaybolur.

Gece, her iki tarafa yerleştirilmiş fenerler, gemicilere yol gösterir. Bu yüzden uçtaki iki burun, müstahkem mevkileri gibi, Asya'da da, Avrupa'da da, Fener Burnu veya Fener mevkii diye anılır.

İstanbul çevresinin tasvirini tamamlamak için, geriye dönüp Marmara üzerinde de biraz konuşmak gerekir.

Kadıköy (Kadıların Köyü), Asya yakasının ufak bir köyüdür. Eski Chalkedon'un hâlâ çok belli olan harabeleri üzerine kurulmuştur. Burası, çok rağbette olan bir gezinti yeridir. Biraz uzağında, Üsküdar'ın hemen arka tarafında, Bulgurlu tepesi yükselir. Bu tepeden, muhteşem bir tablo gibi, bütün şehir, güneş ışıkları altında pırıl pırıl parlayan sedef bir kadehe benzeyen Marmara, yedi büklümlü koca bir yılanı andıran Boğaz, güneyde Uludağ göz alabildiğine seyredilir. Bu güzel yer, bu fevkalâde manzara, tatil günlerinde dolar taşar. Hele kadınlar çok gelirler. Hiçbir şey, yeşil yamaçlar boyunca orada burada, ağaçların altında küme küme oturan bu kadınları seyretmek kadar hoş değildir.

Nihayet, Boğaz'ın girişinde Marmara denizine serpilmiş yedi adadan meydana gelen ve küçük bir takımada olan Prens Adaları: Kınalı, Burgaz, Heybeli, Büyükada, Tavşanadası, Sivriada, Yassıada. Bunlar, büyüleyici İstanbul'un havası lâtif, pek gözde sayfiyeleridir.

"Yüz yirmi sene evvel İstanbul", Çeviren: Prof. Dr. Beynun Akyavaş, *Dünya Edebiyatından Tercümeler*, Sayı 1, Ocak 1977, s. 39-42.

Ünlü gravürcülerden E. Flandin'in kaleminden Beşiktaş iskelesinden egzotik bir köşe.

Melling'in 18. yüzyıl sonlarında resmettiği Beşiktaş'taki Hatice Sultan Sarayı ve diğer sahilsaraylar.

Boğaz'dan Karadeniz'e doğru... Kavaklar ve Yoros Kalesi.

Arnavutköy'ün 20. yüzyıl başlarına ait bir kartpostalı.

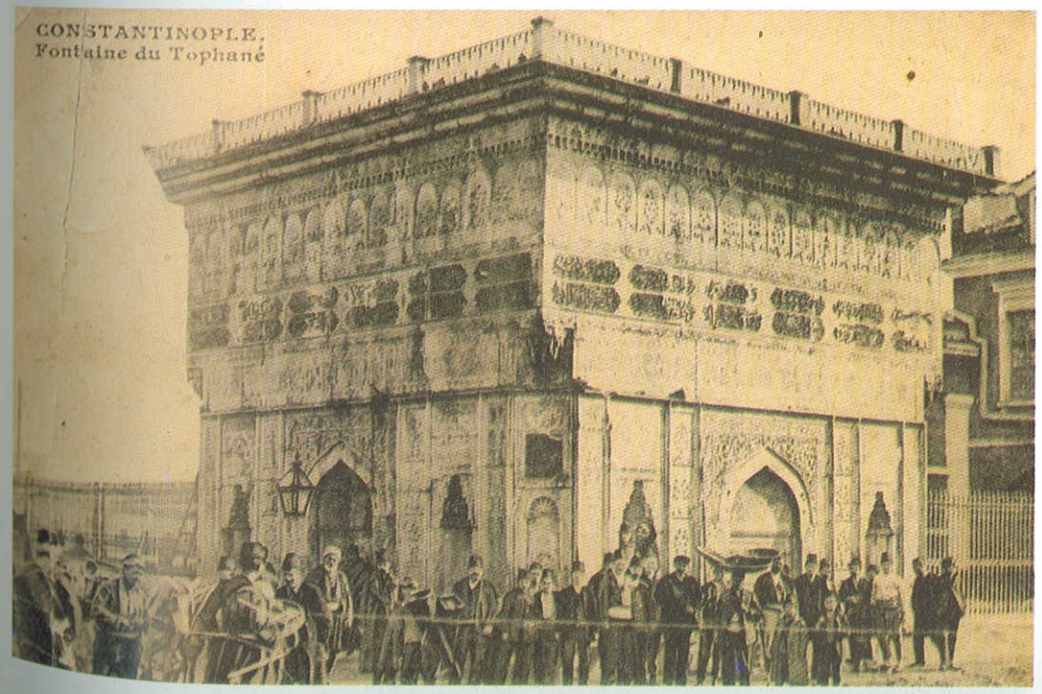
Boğaziçi'nin su kültüründe önemli bir yeri olan mekânlardan
Göksu deresinin artık tarihe karışmış olan görüntülerinden birisi.

Rumelihisarı açıklarında yelkenliler

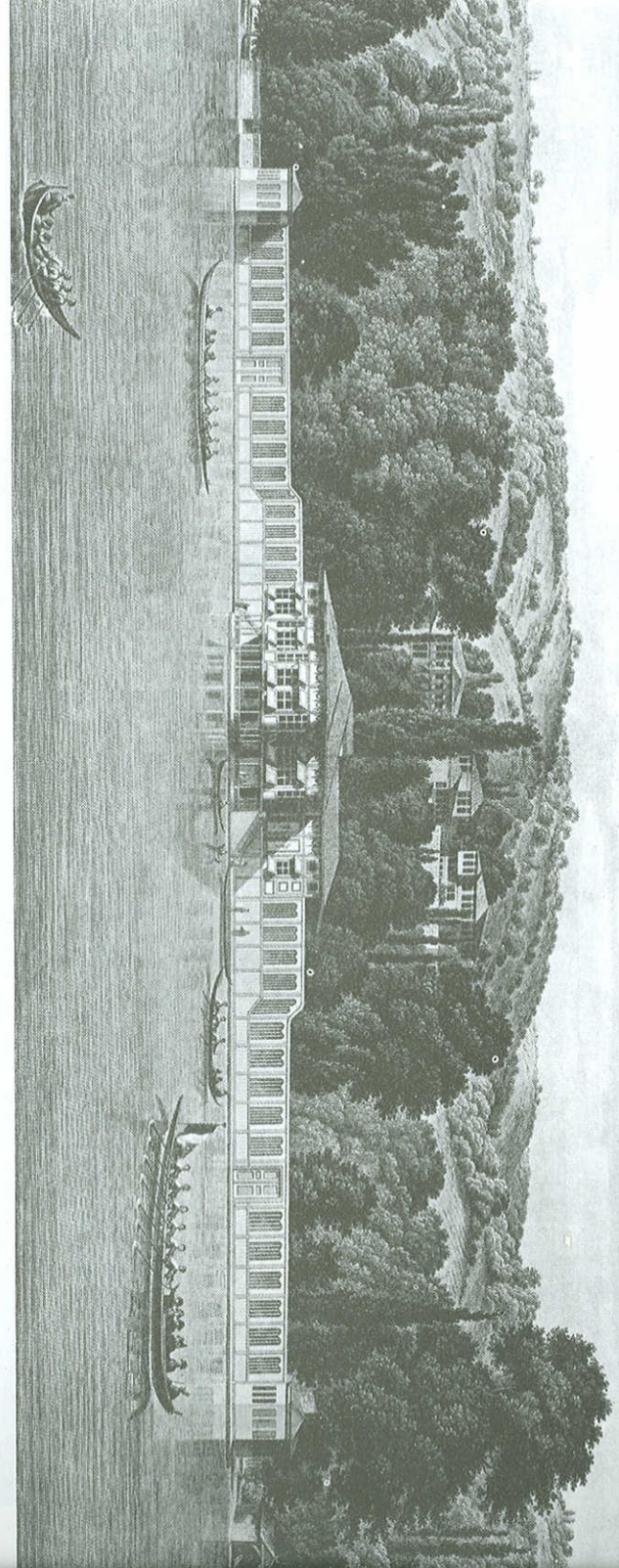
İstanbul yarımadasından Boğaziçi'ne 20. yüzyıl başlarında bir bakış.

Boğaziçi'nin en güzel çeşmelerinden Sultan I. Mahmud'un yaptırdığı
muhteşem Tophane Meydanı Çeşmesi (yapım tarihi 1732).

Johann Michael Witter'in Küçüksu mesiresini canlandıran bir tablosu.

*Hamse-i Atâ'î*den bir Rumelihisarı minyatürü (16. yüzyıl).
Hisarın önünde cami, toplar ve yelkenli...

III. Selim zamanında İstanbul'a gelen Melling'in kaleminden Bebek Köşkü.

BOĞAZİÇİ

Edmondo de AMICIS

Pırıl pırıl, ılık, güzel bir sonbahar akşamı. İstanbul bize hiçbir zaman bu kadar sevimli ve bu kadar büyük görünmemişti. Koca şeklini ve hayal meyal sihirli şehir renklerini son defa olarak hafızamıza nakşetmek istiyoruz ve az sonra ebediyen kaybolacak o fevkalâde Altınboynuz'un nihayetine kadar son defa bakıyoruz. Beyaz mendiller görünmez oldu. Gemi sarsılıyor. Herşeyin yeri değişiyor sanki: Üsküdar öne, İstanbul arkaya gidiyor, Galata ayrılışımızı görmek'istermiş gibi kendi etrafında dönüyor. Elveda Altınboynuz! Geminin bir hareketi Kasımpaşa semtini yokediyor, bir başkası bizi Eyüp'ün ötesine götürüyor, bir diğeri gözümüzün önünden İstanbul'un altıncı tepesini kaldırıyor, beşincisi kayboluyor, dördüncüsü gizleniyor, üçüncüsü saklanıyor, ikincisi siliniyor, geriye, Tanrı'ya şükür, bizi hemen terketmeyecek olan Saray tepesi kalıyor. Boğaz'ın tam ortasında süratle gidiyoruz. Tophane semti, Fındıklı semti geçiyor, Dolmabahçe sarayının beyaz ve oymalı cepheleri kayboluyor ve Üsküdar bahçelerle, köşklerle örtülü set set yükselen tepelerini son defa gözler önüne seriyor. Elveda İstanbul! aziz ve büyük şehir, çocukluğumun rüyası, gençilğimin emeli, hayatımın unutulmaz hatırası! Elveda, şark'ın güzel ve ölümsüz kraliçesi! Zaman bahtını, güzelliğini bozmadan değiştirsin ve çocuklarım seni bir gün benim seni gördüğüm ve terkettiğim aynı delikanlı heyecanının sarhoşluğu içinde görebilsinler.

Ayrılık hüznü ancak birkaç dakika sürdü, zira Altınboynuz'da bıraktığım İstanbul'dan daha büyük, daha güzel, daha sevimli bir başka İstanbul, önümde 27 mil uzunluğunda, dünyanın en güzel iki sahili boyunca uzanıyordu.

Sol tarafta, Boğaz'ın Rumeli yakasında görünen ilk köy Beşiktaş'dır; bir tepenin eteğinde, küçük bir iskelenin etrafında yayılan büyük bir Türk köyü veya daha ziyade İstanbul'un büyük bir semti. Köyün arkasında Beyoğlu'na doğru yükse-

len güzel bir vadi, Bizans'ın kadim Aziz Stefano'nun tefne ağaçları vadisi açılır; evlerin arasında meşhur Barbaros'un türbesini gölgeleyen bir çınar kümesi vardır. Tıklım tıklım insan dolu, kazıkların üstüne oturtulmuş büyük bir kahve denizin üstüne doğru uzanır; iskele sandallarla, kayıklarla örtülü, kıyı kalabalık, tepe yeşillikle kaplı, vadi evlerle, bahçelerle doludur. Bu manzara İstanbul semtlerinin manzarası değildir artık. Gördüğümüz şey, Boğaziçi köylerine has zarafet ve neşedir, unutulmaz bir zarafet ve neşe. Şekiller daha ince, yeşilik daha gür, renkler daha canlıdır. Karayla deniz arasına asılmış gibi görünen bir sürü sevimli küçük ev, güzel bir yaz gecesi bir arzudan doğmuş, ihtiras veya ilham kadar sürecek küçük bir âşık ve şair köyü. Bu köyü seyredecek zamanı bulamadık, geride kaldı; Çırağan sarayının veya daha ziyade, beyaz mermerden yapılmış, sade ve fevkalâde, uzun sütun dizileriyle süslenmiş, üzerinden bir sürü beyaz Boğaz kuşunun canlı mazgallar gibi yükseldiği parmaklıklı taraçalarla çevrilmiş, sahil tepelerinin gür yeşili içinde daha belli olan bir saray ordusunun önünden geçiyoruz.

Ama burada birini hayranlıkla seyrederken bin güzelliğin kaçıp gittiğini görmenin ıztırabı başlıyor. Beşiktaş ile Çırağan'ı seyrederken, insanın mücevher gibi satın alıp götürmek istediği pek güzel köylerle örtülmüş Anadolu sahili öbür taraftan kayboluyor. Süsen çiçeğinin bütün renkleriyle boyanmış Kuzguncuk, efsaneye göre, geçen Io'nun, Hera'nın öfkesinden kurtulmak için Boğaz'ı geçtikten sonra çıktığı küçük iskelesiyle geçiyor; iki minareli güzel camiiyle İstavroz geçiyor; Beylerbeyi saray-ı hümayunu, kendisine bir prenses manastırının esrarlı ve garip görünüşünü veren mahrutlu ve ehram şeklindeki çatıları, sarı, kurşunî duvarlarıyla kayboluyor; sonra arkasından Bulgurlu tepesinin yükseldiği, denize aksetmiş Beylerbeyi köyü; küçük yeşil tepelerin eteğinde toplanmış veya dağılmış ve kendilerini gizlemek istermiş gibi görünen pek sık bir yeşillik örtüsüyle örtülmüş bütün bu köyler birbirlerine çiçek çelenkleri gibi köşkler ve küçük evlerle, sahil boyunca uzanan veya dama tahtası gibi yahut kat kat düzenlenmiş ve yeşilin her türlüsüyle boyanmış birçok bahçe, bostan ve ufak çayırlıkların arasından geçip tepelerden denize kadar zikzaklar çizerek inen uzun ağaç dizileriyle bağlanmıştır. Başımızı durmadan bir sağa bir sola otomatik bir sırayla çevirerek herşeyi çabucak görmeye tevekkül göstermemiz gerekiyor.

Çırağan'ı geçer geçmez, solda, Rumeli yakasında, üst tarafında Sultan Abdülaziz'in annesinin, Valide Sultan camiinin pırıl pırıl kubbesinin ve Rıza Paşa sarayının zarif çatılarının görüldüğü büyük Ortaköy göze çarpar. Ortaköy, üstünde, bol bir yeşilliğin içinde Yıldız saray-ı hümayununun beyaz ve hafif duvarlarının yükseldiği bir tepenin eteğine yerleşmiştir. Ortaköy'de çok sayıda Ermeni, Fransız ve Rum bankacı oturur. Bu sırada İstanbul yolcu vapuru oraya yanaşıyordu. Vapurdan bir kalabalık çıkıyor, başka bir kalabalık binmek için iskelede bekliyordu. Türk hanımları, Avrupalı hanımlar, zabitler, din adamları, haremağaları, züppeler vardı; birbirini karışmış sarıklar, fesler, kadın şapkaları, erkek şapkaları vardı; Boğaziçi'nin

yirmi iskelesinin herbirinde, bilhassa akşamları görülen manzara budur. Ortaköy'ün karşısında, Anadolu kıyısında, II. Mehmed'in sahilinde bulduğu eski bir gemi demirine izafeten Çengelköy diye anılan, köşklerle çevrilmiş, rengârenk köy pırıl pırıl göze çarpar ve hemen oradaki yamaçta, zalim bir kıskançlıkla kıvranan IV. Murad'ın çayırlıklardan şarkı söyleyerek geçen neşeli insanların öldürülmesi için emir verdiği hüzünlü beyaz köşk bulunur.

Yeniden Rumeli'ye doğru bakınca, kendimizi, İason ile beraber karaya çıkan Medea'nın meşhur tefne ağacını diktiği eski Anaplus'un, güzel Kuruçeşme köyünün ve zarif iskelesinin karşısında buluyoruz; Anadolu'ya doğru dönünce, sahil boyunca, bir hükümdar sarayına benzeyen, sulara aksi vurmuş koca bir kışlanın sağında ve solunda yayılan iki sevimli köyü, Kuleli ile Vaniköy'ü görüyoruz. İki köyün arkasında büyük bir bahçeyle taçlanmış bir tepe yükselir, bahçenin ortasında, Muhteşem Süleyman'ın, babası Sultan Selim'in peşindeki casuslarından ve cellâtlarından kaçmak için küçük bir kuleye gizlenmiş olarak üç yıl yaşadığı ağaçların arasında kaybolmuş köşk parlar. Kuleyi ağaçların arasında ararken, gemi, Rumeli sahilinde, yelkenli gemilerle dolu küçük bir koyun etrafına hilâl şeklinde yerleşmiş, eskiden Arnavutların, bugün Rumların oturduğu Arnavutköy önlerinden geçiyor. Ama herşey nasıl görülebilir? Bir köy ötekini saklıyor, güzel bir cami lâtif bir manzarayı unutturuyor ve köylerle iskelelere bakarken, vezir, paşa, sultan, haremağası, bey sarayları geçiyor; suyun üzerinde yüzüyormuş gibi gelen, sarmaşıklarla kaplanmış, çiçek dolu taraçalarla örtülmüş ve küçük selvi, tefne ve portakal ağacı ormanlarının içine yarı gizlenmiş sarı, mavi, erguvanî evler; Korent alınlıklı ve beyaz mermer sütunlarla süslenmiş binalar; İsviçre tarzı köşkler, Japon tarzı küçük evler, mağribî ufak saraylar, haremlerinin demir parmaklıklı balkonları Boğaz'ın maviliği içinde asılı duran ve önlerinde küçük merdivenlerle akıntının okşadığı küçük bahçeleri bulunan birbiri üzerinden uzanan üç katı olan Türk köşkleri; içinde yaşayanların bahtını, genç bir kızın muvaffakiyetini, bir entrikanın başarısını, yarın kaybedilecek mühim bir vazifeyi, sürgünde bitecek bir şan ve şerefi, kül olup gidecek bir serveti, çöken bir haşmeti olduğu gibi gösteren hafif ve narin binalar. İki kıyıda evlerle örtülmemiş bir yer hemen hemen yoktur.

Kocaman bir köy, Venedik'in Büyük Kanal'ı gibidir. Her birinin bütün cephesi belli olacak ve arkadaki evler öndeki evlerin çatısının üstüne asılmış gibi görünecek şekilde yerleşmiş yalılar, köşkler, saraylar birbiri arkasına yükselir; en yakındakilerden en uzaktakilere kadar bütün evlerin arasında herşey yeşildir; her tarafta, aralarında çeşmelerin beyaz beyaz ortaya çıktığı ve ıssız türbelerle camilerin küçük kubbelerinin pırıl pırıl parladığı meşe, çınar, akçaağaç, kavak, çam, incir tepeleri yükselir.

İstanbul'a doğru dönünce, Saray tepesiyle berrak ve yaldızlı gökyüzünde siyah duran Ayasofya'nın koca kubbesini halâ belli belirsiz görüyoruz. Aynı zamanda Ar-

navutköy, Vaniköy, Kuleli, Çengelköy, Ortaköy kayboluyor ve etrafımızda herşey değişiyor. Büyük bir gölün içindeymişiz gibi geliyor bize. Sol tarafta, Rumeli sahilinde küçük bir koy açılıyor; sağda, Anadolu sahilinde bir başkası. Soldaki sahilde, aralarından eski güzel bir cami ile vaktiyle sultanların Avrupalı sefirleri gizlice kabul ettikleri Hümayun-âbâd kasr-ı hümayununun yükseldiği çok yüksek ağaçların altındaki küçük güzel bir köy olan Bebek yarım daire şeklinde uzanıyor. Köyün bir kısmı küçük birv adinin gür yeşilliği içine gizleniyor, başka bir kısmı, zirvesinin üstünde bir atın yürüyüşünü aynen bir süvari bölüğü geçiyormuş gibi gürültüyle aksettiren meşe ağaçlarıyla örtülü bir tepenin sırtlarına dağılıyor. Bir kraliçeyi sarhoş edecek kadar zarif ve sevimli bir manzara, fakat karşı tarafa dönünce unutuluyor. Anadolu sahili yeryüzü cennetinden bir manzara gösteriyor. Geniş bir burunun üstünde, bembeyaz bir cami ve sık köşklerle, bir Hollanda köyü gibi rengârenk, dışa doğru bükülmüş bir yay şeklinde Kandilli köyü uzanıyor; onun arkasında, üstünde her iki sahildeki yangınlara gözcülük eden mazgallı bir kule olan çiçekli İcâdiye tepesi yükseliyor. Kandilli'nin sağında, koyun üstünde, birbirinden az bir uzaklıkta, büyük ve küçük ilâhi dere vadileri açılıyor, bunların arasında akçaağaç, meşe ve çınarlarla kaplı, Dolmabahçe sarayı üslûbunda çizilip oyulmuş ve kocaman kıpkırmızı gül bahçeleriyle çevrilmiş Sultan Abdülmecid'in annesine ait kasrın hâkim olduğu Asya Tatlı Sularının (Küçüksu'nun) enfes çayırlığı yayılıyor ve "büyük ilâhî dere"nin öbür tarafında, Rumeli sahili üzerinde inşa edilmiş II. Mehmed (Rumeli) hisarının karşısında bulunan Yıldırım Bayezid (Anadolu) hisarının ince kulelerinin yükseldiği bir tepenin sırtları üzerine yayılmış Anadoluhisarı köyünün çeşit çeşit renkleri görülüyor. Boğaz'ın bütün bu kısmı, bu sırada, hayat dolu idi. Rumeli tarafındaki koyda yüzlerce sandal kayıp gidiyordu; Bebek iskelesine giden yelkenli ve buharlı gemiler geçiyordu; Türk balıkçılar çapraz iki uzun sırığın suyun üstünde tuttuğu kocaman sepetlerinden ağ atıyorlardı; bir İstanbul vapuru küçük Avrupa köyünün iskelesine Rum hanımlar, lazaristler, Amerikan protesan mektebi talebesi, paket ve sepet taşıyan ailelerden meydana gelen bir kalabalığı boşaltıyordu ve karşı tarafta, dürbünle bakınca, Tatlı Suların ağaçlarının altında gezinen veya Türk beyleri ve Türk hanımlarıyla dolu bir sürü tenteli kayık ve sandal sahil boyunca gidip gelirken "ilâhî dere"nin kenarına daire halinde oturmuş küme küme Müslüman hanımlar görülüyordu. Bayram günü gibiydi. Bu, insana gemiden atlayıp yüze yüze sahillerden birine çıkmak, orada kalıp: "Ne olacaksa olsun, artık buradan hiçbir yere kıpırdamam; Müslümanlara mahsus bu saadetin içinde yaşamak, bu saadetin içinde ölmek istiyorum" demek arzusunu veren ne olduğunu bilmediğim Arkadia saadeti ve aşk gibi bir şeydi.

Fakat sahne birden değişiyor ve bütün bu hülyalar uçup gidiyor. Boğaz önümüzde uzanıyor ve hayal meyal bir Ren nehri manzarasını Şark'ın sıcak ve zengin renkleriyle süslenmiş olarak önümüze koyuyor. Sol tarafta, bir selvi ve çam ormanıyla kaplanmış bir mezarlık o ana kadar arkası kesilmemiş ev çizgisini kesiyor ve

hemen sonra, kayalık küçük Hermaion tepesinin meyli üzerinde, deniz kıyısına kadar resim gibi güzel kat kat harabe halinde inen, mazgallı duvar parçaları ve daha küçük kulelerle çevrilmiş Avrupa hisarı, Rumelihisarı'nın üç büyük kulesi yükseliyor. Bu, İstanbul'un zaptından bir yıl önce II. Mehmed'in, elçileri, bilindiği gibi, ölüm tehdidiyle geri gönderilen Konstantinos'un şiddetli ihtarlarına rağmen, inşa ettirdiği meşhur bir hisardır. Akıntının en sert olduğu yer burasıdır; Rumlar buna büyük akıntı, Türkler Şeytan akıntısı derler; burası aynı zamanda Boğaz'ın en dar yeridir, zira burada iki sahil birbirinden ancak beş yüz metre kadar uzaktır. Sisamlı Mandrokles üzerinden Dara'nın yedi yüz bin askerinin geçtiği sandallardan yapılmış köprüyü burada kurmuştur, Asya'dan dönen Onbinler'in de buradan geçtiği sanılır. Fakat artık ne Mandrokles'in iki sütunundan, ne de Pers kralının ordusunun geçişini seyrettiği Hermaion tepesi kayalığına oyulmuş tahttan eser vardır. Hisarın eteğine çömelip oturmuş küçük bir Türk köyü esrarlı bir şekilde gülümsüyor ve Asya sahili daha yeşil, daha neşeli olarak geçip gidiyor. Balıkçı ve bahçıvan kulübeleri, içinden yeşillikler fışkıran küçük vadiler, altından ufak beyaz balıkçı yelkenlerinin ağır ağır geçtiği sahildeki ağaçların dev gibi dallarıyla hemen hemen örtülmüş ıssız küçük körfezler; suyun kenarına kadar tatlı bir meyille inen çiçekli çayırlar; sarmaşıklı bahçelerin çakıl döşemeleri; dik tepelerin üstünde beyaz beyaz görünen küçük mezarlıklar birbiri arkasına sıralanıyor. Aynı Asya sahilinde dalgaların gürültüyle çarpıp kırıldığı iki kayalık burnun üstüne yerleşmiş, bir selvi ve fıstık çamı yığınının üstünden iki beyaz minaresi yükselen güzel bir cami ile süslenmiş kıpkırmızı güzel Kanlıca köyü birden göze çarpar. Bahçeler, birbiri üstünden, cihannüma şeklinde yeniden yükselmeye başlar; bir sürü köşkün arasında, diplomat, şair, kendini beğenmiş, zarif ve sevda düşkünü olan, Osmanlı Lamartine'i diye anılan meşhur Fuad Paşa'nın* fevkalâde güzel sarayı dikkati çeker. Biraz daha uzakta, Rumeli yakasında, içinden küçük bir ırmağın limana aktığı ufak bir vadinin ağzına yerleşmiş, aralarından Reşid Paşa'nın eski sarayının yükseldiği üzerine köşkler serpilmiş bir tepenin hâkim olduğu sevimli Baltalimanı köyünü; sonra ortalarında suların yıkadığı ve üzerinde yaldızlı büyük bir kubbe olan münzevî bir camiin kargi gibi bir beyazlıkla parladığı yemyeşil selvilerle örtülmüş küçük Emirgânoğlu Bahçesi koyunu gösteriyorlar bize. Bu sırada gemi kâh o sahile kâh bu sahile yanaşıyor ve o vakit büyük manzaranın bir sürü teferruatını görüyoruz; burada dip tarafında bir sedirin üstüne uzanmış şişman bir nâzırın tütün içtiği, zengin bir Türk evi selâmlığının kumsala açılan avlusu; orada peçeli iki Türk kadının bir kayığa inmesine yardım eden, bir yalının dış merdiveninin son basamağının üzerinde duran bir haremağası; daha uzakta, altında Kur'an üzerinde derin düşünceye dalmış ak sakallı ihtiyar bir Türk'ün bağdaş kurup dinlendiği bir çınarla hemen tamamen örtülmüş, çitlerle çevrili ufak bir bahçe; setlerde toplanmış gezintiye çıkmış aileler; yüksek çayırlarda otlayan keçi ve koyun sürüleri; sahil boyunca dört-

(*) Keçecizâde Fuad Paşa.

nala giden süvariler, acaip şekillerini sakin gökyüzüne çizerek tepelerden geçen deve kervanları.

Boğaz birden genişliyor, sahne değişiyor, kendimizi yeniden büyük bir gölün ortasında, iki koyun arasında buluyoruz. Sol tarafata dar ve derin bir koy var, koyun etrafında, adını Argonautların Bebrykler kralı Amykos'a karşı mücadelelerinde zafer kazanmalarını temin eden Siyanet meleği şerefine inşa ettikleri adak yeri ve kanatlı heykelden alan küçük Rum köyü İstinye, Sosthenrion uzanıyor. Geminin Rumeli'ye doğru çizdiği hafif bir eğri çizgi sayesinde, kahveleri ve kıyı boyunca dizilmiş evleri, zeytinlikler ve bağlar arasına dağılmış köşkleri, iskelede açılan vadiyi, bir tepeden inen suları, üzerinden balıkçı ağları sarkan kocaman akçaağaçların gölgesindeki tertemiz beyaz mermerden yapılmış meşhur çeşmeyi, başlarında testi taşıyarak gidip gelen Rum kadınlarının arasında açık bir şekilde görüyoruz. İstinye'nin karşısında, Anadolu sahilindeki koyun üzerinde, vaktiyle gece gündüz durmadan dua edip ilâhi söyleyen meşhur Uykusuzlar Manastırı'nın bulunduğu bir Türk köyü olan Çubuklu ağaçların arasından farkediliyor. Boğaz'ın iki kıyısı, bir denizden ötekine, beşinci asrın, tepelerin üzerinde haçlar ve zincirler taşıyan, kıllı kuşaklar ve boyunlarına geçirilmiş demirlerle ıztırap çeken veya prenslerin, askerlerin, hâkimlerin ve çobanların Tanrı'nın bir lûtfu olarak bir takdis veya bir irşat niyaz ederek gelip etrafında yere kapandıkları, aç durdukları, dua ettikleri, göğüslerine vurdukları bir sütunun yahut bir ağacın tepesinde haftalar ve aylar boyu kımıldamadan kalan mutaassıp keşişlerin ve münzevîlerin hatırasıyla doludur. Bununla beraber, Boğaz'ın, kıyılarından ilk defa geçen yolcuyu maziye dalıp gitmekten önüne geçilmez bir şekilde alıkoyan tuhaf bir gücü vardır. Tarihin veya buralara ait efsanenin bütün hatıraları, en büyük, en güzel veya en hüzünlü tasvirleri, nebatın bu mucizevî coşkunluğu, parlak renklerin bu göz alıcılığı, bu hayat taşkınlığı içinde herşeyin cümbüş ve tebessüm olduğu bu güzel tabiatın kudretli ve fevkalâde diriliği ile saklanmış, gizlenmiş, üstü örtülmüş olarak kalır. Bu dalgaların içinde, bu hârikulâde güzelliğin ortasında, Bulgar, Got, Herul, Bizans, Rus, Türk donanmalarının şiddetle çarpıştıklarına, birbirlerini ateşe verdiklerine, kana bulandıklarına inanmak zordur. Tepeleri taçlandıran kaleler bile başka yerlerdeki bu çeşit harabelerin ilham ettiği bu şairâne korku hissini uyandırmaz; bunlar, vaktiyle ölüm kusmuş hakikî harp âbideleri olmaktan çok manzaranın sunî bir dekoru olarak görülebilir. Herşey sadece sakin düşünceler ve sonsuz bir huzur arzusu uyandıran bir rehavet ve letafet rengiyle örtülmüştür.

İstinye'nin ötesinde, Boğaz daha da genişliyor ve gemi birkaç dakika içinde oraya kadar gördüğümüz bütün manzaralardan daha fevkalâde bir manzaranın zevkine vardığımız bir yere geliyor. Rumeli'ye doğru dönünce, önümüzde yüksek bir tepenin meyilleri üzerine kurulmuş, bağlar ve küçük çam ormanlarıyla örtülmüş ve akıntının büyük bir gürültüyle kırıldığı kayalık bir sahilin üstünde burun teşkil eden küçük bir Rum ve Ermeni köyü olan Yeniköy uzanıyor ve biraz daha

uzakta, üstünde bir hünkâr köşkünün setlerinin yükseldiği, kayık dolu, bahçıvan kulübeleriyle çevrilmiş ve bol nebatatla süslenmiş fevkalâde güzel Kalender körfezi var. Arkaya bakınca, önümüzde büyük bir yay şeklinde bükülen ve tepelerden, köylerden, iskelelerden meydana gelen fevkalâde bir anfiteatro teşkil eden Anadolu sahilini görüyoruz. Bu, bahçelerle taçlanmış İncirköy'dür; İncirköy'ün yanında, bir ormanın içine saklanmış gibi duran Sultaniye; Sultaniye'den sonra bahçeler ve bağlarla çevrilmiş, koca ceviz ağaçlarının altındaki büyük Beykoz köyü. Beykoz adını Boğaz'ın en güzel koyuna, Bebriyklerin kralının Pollux tarafından mağlûp edildiği ve yapraklarına dokunan insanı deli eden sihirli tefne ağacının bulunduğu koya vermiştir. Beykoz'un öbür tarafında, uzakta, artık büyük yeşil bir halının üzerindeki sarı ve kırmızı çiçek yığınından başka bir şey değilmiş gibi duran, eski Ameae, Yalıköyü var. Ama bu, büyük tablonun sadece bir taslağıdır. Sevip okşamak istenilen, tarif edilemeyecek kadar zarif olan bu tepeler, oraya bir ressam eliyle yerleştirilmiş gibi duran şu isimsiz bir sürü küçük köy, şu her iklimin nebatatı, şu her memleketin mimarîsi, şu kat kat bahçeler, şu çağlayanlar, şu koyu gölgeler, şu göz kamaştırıcı camiler, şu beyaz yelkenlerle beneklenmiş sema ve şu batan güneşin pembeye boyadığı gökyüzü tasavvur edilmelidir.

Fakat, oraya varınca, hemen herkesin Boğaz'ın belli bir yerinde duyduğu gibi, bir doygunluk hissediyorum. Bu ardarda gelen bitmez tükenmez yumuşak çizgiler ve sevimli renkler sonunda yoruyor. Bu cazibe ve zarafet yeknesaklığı içinde düşünemez oluyor insan. Bu kıyılardan birinin üzerinde şekilsiz ve dev gibi bir kayanın birden meydana çıktığını veya uzakta deniz kazalarına ait enkazın orasına burasına saçıldığı ıssız ve hüzünlü bir kumsalın uzandığını görmeyi istiyorsunuz. İşte o zaman, oyalanmak için yapılacak şey dikkatinizi dalgalara vermektir. Boğaz sonu olmayan bir limana benziyor. Osmanlı donanmasının parlak zırhlı sefinelerinin, rengarenk yelkenleri ve acaip pupaları olan ve tuhaf bir kalabalığın toplandığı dört bir taraftan gelmiş ticaret gemisi filolarının ortasından geçiyoruz; Karadeniz'in Asya limanlarına ait garip şekilli gemilere ve sefaretlerin küçük zarif korvetlerine rastlıyoruz. Sahile dizilmiş seyircilerin önünde birbirini geçmek hevesiyle uçan yelkenli tenezzüh kayıklarının ok gibi gittiklerini görüyoruz; her renkte insanla dolu çeşit çeşit kayıklar iki kıt'anın bir sürü küçük iskelesinden ayrılıp yanaşıyor; sandallar yük dolu büyük mavna dizilerinin arasında kayıyor; bayraklarla donanmış şalupalar, balıkçı sallarıyla, yaldızlı paşa kayıklarıyla, bütün iskelelere uğramak için kanalı zikzak geçen sarık, fes ve peçe dolu İstanbul vapurlarıyla karşılaşıyor. Bizim gemimiz de yılankavî ilerlediği için, bütün bu sahne etrafımızda dönüyormuş gibi geliyor; burunlar yer değiştiriyor, tepeler hiç akla gelmez şekilde başkalaşıyor, köyler kayboluyor, sonra yeni bir surette ortaya çıkıyor, önümüzde ve arkamızda, Boğaz kâh bir göl gibi kapanıyor, kâh açılıp sıra sıra gölleri ve uzak tepeleri gözler önüne seriyor; sonra, birden, tepeler, ileride ve geride, yeniden bir araya geliyor, kendimizi yeşil bir havuzda buluyor ve nereden çıkabileceğimizi an-

lamıyoruz fakat yakınımızda duran biriyle üç beş lâf edene kadar havuz kayboluyor ve etrafımızda yeni tepeler, yeni köyler, yeni iskeleler görüyoruz.

Tarabya, "Medea'nın zehirleri sebebiyle Pharmacias" körfezi ile 1833'de Ççanakkale boğazını yabancı donanmalara kapatan meşhur muahedenin imzalandığı Hünkâr iskelesi körfezi arasındayız. Burada Boğaz manzarası güzelliğinin hemen hemen zirvesine çıkar. Tarabya Büyükdere'den sonra sahillerini süsleyen en şaşaalı köydür ve Hünkâr iskelesi körfezinin arkasında açılan vadi Marmara deniziyle Karadeniz arasında hayranlıkla seyredilebilecek en yeşil, en sevimli, en şairâne vadidir. Tarabya'nın bir kısmı, büyük bir tepenin eteğinde, düz bir kıyı üzerinde, başka bir kısmı da, derin bir koyun etrafında uzanır. Köyün iskelesi olan bu koy gemilerle, sandallarla doludur, köyün geri kalan kısmının yeşillik içinde yayıldığı Krio-Nero vadisi buraya açılır. Kıyı suyun üzerine uzanmış resim gibi güzel kahveler, şık oteller, gösterişli evler, küçük meydanları ve çeşmeleri gölgeleyen kocaman ağaç kümeleriyle örtülüdür; ötede Fransa, İtalya ve İngiltere sefarethanelerinin yazlık sarayları, bunların üstünde bir hünkâr kasrı ve bütün civarda, tepe boyunca, set set üstüne, bahçe bahçe üstüne, köşk köşk üstüne, koruluk koruluk üstüne yükseliyor ve rengârenk giyinmiş bir kalabalık kahvelerde, iskelede, sahillerde, tepelere çıkan yollar da, küçük bir payitahtın bayram günlerinde olduğu gibi kaynaşıyor. İstanbullu zengin Ermenilerin gözde sayfiye yeri olan küçük Hünkâr iskelesi köyü, çınarlarla selvilerin arasında, çabucak geçen tek tük sandalın izini bıraktığı ufak iskelesinin etrafında uyukluyor; köyün öbür tarafında, kat kat yükselen büyük bahçelerin üstünde, Sultan Abdülaziz'in fevkalâde güzel köşkü tek başına ortaya çıkıyor; köşkün ötesinde tarif edilmez bir tropikal nebatat bolluğunun içinde padişahların sır ve rüya dolu gözde vadisi derinleşip yokoluyor.

Fakat bütün bu güzellik, bir mil uzakta, gemi Büyükdere koyunun önüne varınca hiçbir şey ifade etmiyor. Boğaz'ın haşmeti ve üstün zarafeti buradadır. Burada, güzelliğinden yorgun düşmüşseniz ve adını saygısızca telâffuz etmişseniz, şapkanızı çıkarıp af dilersiniz. Bütün kıyıları, bütün sahilleri hep birden görmek için geminin başında dervişler gibi dönme arzusunu uyandıran harikalarla çevrilmiş büyük bir gölün ortasında bulunuyoruz. Rumeli yakasında, akıntının yumuşak dalgalar halinde öldüğü derin bir koyun etrafında, üstüne bir sürü villanın saçıldığı büyük bir tepenin sırtında, saraylarla, kasırlarla ve damlardan, duvarlardan çıkıyormuş gibi duran ve sokaklarla meydanları dolduran canlı bir yeşilliğin içine gömülmüş köşklerle dolu kocaman bir çiçek tarhına benzeyen büyük, renkli Büyükdere köyü uzanıyor. Köy sağ tarafta koy içinde koy gibi olan küçük bir körfeze kadar yayılıyor, körfezin etrafında Kefeliköy var.

Köyün arkasına, Sultan Mahmud'un büyük su bendine ve Belgrad ormanına gidilen, yemyeşil çayırlarla kaplı geniş bir vadi açılıyor. Söylenene göre, ilk Haçlı ordusu 1096'da bu vadide ordugâh kurmuş ve buraya şöhret kazandıran dev gibi ye-

di çınardan biri Godefroi de Bouillon çınarı* diye anılır. Buradan Kefeliköy'e selvileri yeşil, evleri beyaz başka bir körfez açılıyor ve körfezin öbür tarafında, koyu yeşil tepesinin eteğine dağılmış Tarabya yine görülüyor. Oraya kadar bakıp geriye, Asya'ya doğru dönünce, şaşırıp kalıyor insan. Üç farklı efsaneyle isimlendirilen meşhur kabrin bulunduğu koca yeşil bir ehram şeklindeki Dev tepesinin, Boğaz'ın en yüksek dağının karşısında duruyoruz: "Herkül'ün yatağı, Amykos'un hendeği, İbranîlerin hâkimi Yûşâ'nın mezarı". Buraya şimdi iki derviş nezaret ediyor ve çaput bağlamaya gelen hasta Müslümanlar tarafından ziyaret ediliyor. Dağ çiçekli ve ağaçların gölgesinde kalmış eteklerini, kıyılarına gönüllerince dağılmış bir Müslüman köyünün evleriyle renk renk minelenmiş güzel Umuryeri körfezinin iki yeşil burnun arasında açıldığı sahile kadar yayıyor, bu evlerle beraber çayırlıklarda ve civardaki tepelerin üstünde, oraya buraya atılmış çiçekler gibi dağılmış başka küçük ev ve köşk kümeleri var. Fakat bu çevredeki manzaranın hepsi bu değil. Tam karşınızda Karadeniz ışıldar ve İstanbul tarafına dönünce, Tarabya'nın öbür tarafında, morumsu ve hayal meyal bir uzaklıkta, hakikî manzaralar olmaktan ziyade uzak bir dünyanın hayalî manzaralarına benzeyen Kalender körfezi, İncirköy, Sultaniye, Yeniköy halâ görülür. Güneş batıyor, Avrupa yakası mavi ve kül rengi gölgelerle örtülmeye başlıyor, Asya yakası yine yaldızlı, çırpıntılı sularda şimşekler çakıyormuş gibi, İstanbul'dan gelen kocalarla, sevgililerle dolu bir sürü ufak sandal, yalılardan gelen hanımlarla, çocuklarla dolu başka sandallara rastlayarak, durdurularak, etrafları çevrilerek Avrupa sahiline doğru koşuyorlar. Büyükdere kahvelerinden kulağımıza kopuk kopuk musikî ve şarkı sesleri geliyor; kartallar Yûşâ tepesinin etrafında uçuyor, martılar suları sıyırıyor, yunus balıkları geminin etrafında yüzüyor, Karadeniz'den gelen serin hava yüzümüze çarpıyor. Neredeyiz? Nereye gidiyoruz? Bu hülya ve sarhoşluk anında, Boğaz sahilleri üzerinde iki saatten beri gördüğümüz herşeyin bıraktığı hatıralar, zihnimizde, İstanbul'dan on defa daha büyük, dünyanın dört bir tarafından gelmiş insanların oturduğu, Tanrı'nın bütün nimetlerinden nasibini almış ve daimî bir bayramı yaşayan tek mucizevî şehir tasvirinde birbirine karışıyor ve bu tasvir bizi hüzünle ve imrenme duygusuyla dolduruyor.

Ama gördüğümüz son manzara bu. Gemi Büyükdere koyundan süratle çıkıyor. Sol tarafta, mezarlıklarla çevrilmiş Sarıyer köyünü görüyoruz, köyün önünde, Rum gemiciler için hususî bir âyin yeri olan Venüs Meretricia mâbedinin yükseldiği eski Simas burnuyla meydana gelmiş ufak bir körfez var; sonra Yenimahalle köyü; sonra Asya sahili üzerinde, Yûşâ tepesinin eteğinde inşa edilmiş başka küçük bir müstahkem mevki ile karşı karşıya olan Telli Tabya; sonra sert şekillerini gurup vaktinin son ışıklarıyla pembeleşmiş gökyüzünde gölge halinde gösteren Rumelikavağı kalesi. Karşı sahilde, Rumelikavağı'nın tam karşısında, Argoslu Phryxos'un, Khalkedonlular tarafından tesis edilmiş ve Justinianus tarafından büyük melek Mi-

(*) Büyükdere'deki Yedikardeşler çınarı. Avrupalıların Godefroi de Bouillon çınarı dedikleri ve sonradan yanan alt yanları birleşik yedi büyük gövdeden meydana gelmiş çınar.

kâil adına kilise yapılmış "müsait rüzgârların dağıtıcısı" Jüpiter mâbedinin yanında inşa ettiği On iki Tanrı mâbedinin yükseldiği burunu taçlandıran başka bir kale vardır. Boğaz burada, Bithynia dağlarının son koluyla İstiranca silsilesinin son ucu arasında son defa daralır, burası her zaman kanalın Kuzey'den yapılacak akınlara karşı müdafaa edilmesi gerekli ilk kapısı olarak görülmüştür ve bu yüzden Bizanslılarla barbarlar, Venediklilerle Cenevizliler arasındaki bitmez tükenmez mücadelelere sahne olmuştur. Aralarına kanala geçişe mani olan bir zincir gerilmiş ve karşı karşıya yerleşmiş iki Ceneviz müstahkem mevkiinin harap kuleleri ve duvarları halâ seçiliyor. Buradan itibaren Boğaz yavaş yavaş genişleyerek denize doğru açılıyor; kıyıları iki koca burç gibi yüksek ve diktir ve birkaç fukara evinden, tek tük ıssız kulelerden, manastır harabelerinden, eski dalgakıran veya sed enkazından başka bir şey görülmez.

Uzun bir yoldan sonra, Rumeli sahilinde Büyükliman köyü ışıklarının pırıldadığını, öbür tarafta Fil burnuna hâkim bir kalenin fenerini, sonra solda, akbaba vücutlu perilerin tahrib ettiği Phineas sarayının yükseldiği eski Gypopolis'in büyük kaya yığınlarını görüyoruz halâ ve sağda, bize kül rengi gökyüzünde belli belirsiz karanlık bir kütle gibi görünen Poyraz burnu kalesi var. Burada sahiller birbirinden çok uzak, kanal büyük bir koya benziyor; gece oluyor, deniz rüzgârı gemi halatlarının içinde inliyor ve hüzünlü Kimmerios denizi önümüzde ucu bucağı olmayan, morumsu ve tasalı ufkunu geriyor ama aklımız halâ tabiat güzelliğinin unutturamadığı şiir ve hatıra dolu bu kıyılarda, zihnen, sol tarafta, küçük Balkanlar'ın eteğinde, sürgün Ovidius'un* kulesini** ve Anastasios'un fevkalâde surunu arayarak sağ tarafta, geniş bir yanardağ arazisinin üzerinde, yaban domuzlarıyla çakalların tahrib ettiği ormanlarda, vahşi ve kim oldukları pek bilinmeyen insanların kulübelerinin arasında, fera littora Ponti'ye uğursuz bir seyahat dilemek için yüksek sahili dolduran acaip hayaletler gördüğümüzü zannederek dolaşıyoruz. İki ışıklı nokta sihirli geçidin muhafazasına memur edilmiş iki cinin ateşli gözleri gibi karanlığı son defa dağıtıyor: Anadolu Feneri, sağda; Rumeli Feneri, solda, onun dibindeki efsanevî Symplegades*** bize, sahilin karanlığı içinde, kayalarının inişli yokuşlu çizgilerini belli belirsiz gösteriyor. Sonra Avrupa ile Asya sahilleri sadece iki kara çizgi halini alıyor ve nihayet, Ovidius'un terennüm ettiği gibi, *quocumque adspicias nihil est nisi pontus et aer.* Fakat onu, benim sevgili İstanbul'umu, bu kaybolan iki karanlık sahilin arkasında halâ görüyorum; Valide Sultan köprüsün-

(*) Publius Ovidius Naso, Latin şairi (M.Ö. 43-M.S. 17 veya 18). Bilhassa aşk ve kadınlar üzerine yazdığı şiirleriyle tanınır. Hayatının sonlarında Köstence'ye sürülmüş ve orada ölmüştür. Sürgündeyken yazdığı Tristia (Eem şarkıları) ve Epistulae ex Ponto (Karadeniz'den Mektuplar) Ovidius'un çektiği acıları dile getirir.

(**) Boğazın dışında İstiranca dağları eteklerinde vaktiyle fener vazifesi gören ve Ovidius kulesi diye adlandırılan yer.

(***) Boğazın Rumeli sahilinde "birbiriyle vuruşan kayalar" manasındaki en son yer.

den veya Üsküdar tepelerinden hiç görmediğim kadari büyük, hiç görmediğim kadar ışıklı görüyorum; geçip giden gençliğimin son ve en sevgili manzarasıymış gibi onunla konuşuyor, onu selâmlıyor ve ona tapıyorum. Ama birden serpilen tuzlu su yüzümü kamçılıyor ve şapkamı yere fırlatıyor. Uyanıp etrafıma bakıyorum: geminin baş tarafı tenha, gökyüzü bulutlu, soğuk bir sonbahar rüzgârı kemiklerimi donduruyor, sevgili Yunk, deniz tuttuğu için, beni bırakıp gitti; artık fenerlerin şakırtısından ve gece karanlığında, dalgaların arasında sallanarak giden geminin çatırtısından başka bir şey duymuyorum... Şark'a ait güzel rüyam sona eriyor.

İstanbul (1874), Çeviren: Prof. Dr. Beynun Akyavaş, s. 384-399, TTK, Ankara 1993.

Boğaziçi'nde Tarih

FETİH'TEN ÖNCE BOĞAZİÇİ

Prof. Dr. Semavi EYİCE

İstanbul boğazı iki kıtayı ayırır ve Akdeniz'i, Adalar denizi ile Marmara üzerinden Karadeniz'e bağlar. Bu tabii kanalın uzunluğu 30 km.yi bulur. Asya'yı Avrupa'ya ulaştıran karayolu ile, tarihin her döneminde en işlek deniz ulaşımının kavşağında olan Boğaziçi'nin jeolojik yapısı gibi, tarih öncesindeki durumu ve İlkçağ içindeki yer adları tesbit edilmiş ancak bunları destekleyecek arkeolojik buluntular hemen hemen hiç yok denilecek kadar kısıtlı kalmıştı. Kalıntıların azlığı, İlkçağ'da Boğaziçi kıyılarının geniş çapta bir yerleşmeye sahne olmadığını gösterir denilebilir.

Ufak yerleşmelerin ise, rüzgarlardan korunmuş yamaçlarda ve Boğaziçi'ne dökülen sayıları pek çok olan ve içlerine ufak teknelerin girebildiği akarsuların vadilerinin diplerinde bulunduğuna ihtimal vermek herhalde yanlış olmaz. Nitekim tarih öncesi yerleşimlerini genellikle basit sel yatağı olmayıp içlerine her mevsimde kayıkların girebildiği derelerin sonlarında kuruldukları bilinir. İlkçağ Boğaziçi'si ile ilgili bilgilerde Mitologya'ya dayanan efsane ve hikayelerin çokluğu, bunları müsbet esaslara bağlamağı, bilhassa kıyılar tabii özelliklerini kaybettikten sonra, çok zorlaşmış hatta pek çok halde imkânsızlaşmıştır.

Bizans devrinde Boğaziçi'nin tarihçesi ve yer adlarına dair ise şimdiye kadar yeterli bir inceleme yapılmamıştır. Geçen yüzyılın sonlarında bazı tarihî topoğrafya meraklıları ufak derlemelere girişmişler, Josef von Hammer, Patrik Konstantios, Skarlatos Byzantios, A.Dethier ve son olarak da R. Janin, Boğaziçi'nin Bizans çağındaki yer adlarını teşhise gayret etmişlerdir. R. Janin'in bu konudaki yazısı belli başlı Bizans kaynaklarının referansını verdiğinden, çok faydalı bir repertoire olmakla beraber, arazi üzerinde yeteri kadar inceleme yapılmaksızın teşhislere girişildiğinden tamamen tatmin edici olmamıştır. Bizans devrinin Boğaziçi'sinin de arkeolojik buluntuları çok az ve bu hali ile yetersizdir.

Diğer taraftan kaynakların verdikleri bilgiler tartışılır ve değerlendirilirken, Boğaziçi kıyılarının son yıllarda çok değişen topoğrafyası hesaba katılmalı, birçok tepelerin, burunların biçim değiştirdikleri, ölçülerini kaybettikleri, kıyı girintilerinin ortadan kalktığı göz önünde tutulmalıdır. Kaynaklar değerlendirilirken, Boğaziçi'nin geçen yüzyılın ilk yarısı içlerinde Sultan II. Mahmud (1808-1839) zamanında ilk buharlı geminin burada dolaşmasına kadar, rüzgarları, çok şiddetli akıntıları, kıyıların girinti ve çıkıntılarını bilmek ve kullanmak zorunda olan yelkenli veya kürekli gemilerle geçildiğini de unutmamak lazım gelir. Basılalı sadece 146 yıl geçmiş bir deniz rehberi, İstanbul'dan Karadeniz'e çıkacak yelkenli gemilerin ne kadar zorlukla Boğaziçi'ni geçtiklerini denizcilere belirtmektedir.

Gemicilerin korku verici bir deniz olan Karadeniz'e çıkarken bu tabii kanalın bütün özelliklerini tecrübeleri ile öğrendikleri muhakkaktır. İlk haritasının ise ne vakit çizildiğini şimdilik bilmiyoruz. Bu eski haritaların bugün en büyük faydası, topoğrafyası son yıllarda çok değişen Boğaziçi kıyılarının, eski devirlerdeki gerçek biçimini velev ki nisbetsiz de olsa, göstermesi, böylece kaynaklardan derlenen bilgi kırıntılarını, yerleştirme imkânını sağlamasıdır. 17. yüzyılda İstanbul'da olan Fransız A. Galland (1646-1715), 1672 yılına ait İstanbul hatıraları arasında, 29 Aralık günü Mehmed Çelebi adlı bir Türk tarafından yapılmış gayet güzel bir İstanbul haritası gördüğünü yazar. Birçok pafta halindeki bu harita, Karadeniz'e açıldığı yere kadar Karadeniz boğazını da ihtiva ediyordu. Ne yazık ki ne olduğunu bilmediğimiz bu değerli harita bugüne kadar ele geçmemiştir. İlkçağ ve Ortaçağ denizcilerinin tecrübeleri, ustalıkları ve hatta insiyakları ile ve tabiat kuvvetleri karşısında mücadele edercesine içinden geçtikleri Boğaziçi'nin akıntı ve rüzgarları o sırada 22-23 yaşlarında olan Comte de Marsigli (1658-1730) tarafından incelenerek İsveç Kraliçesi Kristina (1626-1689)'ya sunulan 108 sahifelik bir kitap halinde ilk defa olarak 1681'de yayınlanmıştır. Bundan sonra Boğaziçi'ne dair başlangıçda çok yanlış, fakat gitgide daha gerçeğe uygun ve bugün artık bir tarihî vesika sayılabilecek haritalar meydana getirilmiştir. Çoğu birbirinden kopya olmakla beraber bazen ilgi çekici detayları işaretleyen bu haritaların hepsi gözden geçirilmeden Boğaziçi'nin tarihî topoğrafyası bir bütün olarak ele alınamaz. Marsigli'nin etüdünden sonra günümüze gelinceye kadar Boğaziçi'nin jeolojisi, akıntıları, coğrafyası hakkında pekçok araştırma yapılmış ve bunlar yayınlanmıştır. Bu konular üzerinde en geniş ve etraflı ayrıca içinde ansiklopedik her çeşit bilgiye de yer verilen bir eser ,tanınmış Rus coğrafyacısı P. de Tchihatcheff'in kaleminden çıkmıştır. Boğaziçi ile ilgili olarak geniş bir çalışma yapıldığında haritalarla birlikte bu çeşit incelemeler de ihmal edilmemelidir.

Boğaziçi'nin İlkçağdaki topoğrafyası hakkında Byzantion'lu Dionysios tarafından ve bazılarının görüşüne göre çok eski denizcilik kılavuzlarının kopyası olarak rehber mahiyetinde bir risale meydana getirildiği bilinmekte ise de ikinci yüzyılın sonlarına doğru yazılan *Anaplus Bosporu* başlıklı bu ufak kitap kaybolmuştur.

Fransız tabiat bilgini Pierre Gylli (veya Gyllius) bunun tamam bir nüshasına sahip olmuş ve Boğaziçi hakkında 1561'de basılan kitabında bunu geniş ölçüde kullanmıştı. *Anaplus Bosporu*'nun birkaç sahifeden ibaret eksik bir elyazma nüshası ise 1841'de Aynaroz'da bulunmuş ve önce 1874'de Wescher, sonra 1927'de R. Güngerich eliyle yayınlanmıştır. Bütün eksikliğine rağmen Dionysios'un eseri, Boğaziçi'nin İlkçağdaki topoğrafyasını tesbitte yardımcı olmaktadır. Fakat Bizans çağı için böyle bir kaynağa sahip bulunulmamakta ve dağınık bilgilerin yardımına başvurmak gerekmektedir.

Fransa'da Albi'li olan zoolog Pierre Gylli (1495-1555), 1544-1548 ve 1550-1551 yılları arasında İstanbul'da bulunduğu sırada Boğaziçi'ni büyük bir merak ve dikkatle incelemiş ve Dionysios'un risalesini de karşılaştırarak, Boğaziçi hakkında ilk monografyayı yazmıştır. Ölümünden sonra basılabilen bu kitap, Boğaziçi hakkındaki sistemli tek araştırma olduğundan uzun yıllar tek başvurulan kitap olarak kalmıştır. Pek çok eseri olan Ermeni yazarı P.G. İnciciyan (1758-1833), P.S. Akontz ile birlikte yazdığı büyük onbir ciltlik *Coğrafya*'sının V. cildindeki İstanbul ve dolayısiyle Boğaziçi hakkında verdiği bilgilerden başka doğrudan doğruya Boğaziçi hakkında da bir kitap yazmıştır. *Boğaziçi Sayfiyeleri* başlıklı olan bu Ermeni dilindeki küçük kitap ne yazık ki Türkçeye çevrilmemiştir. İnciciyan *Coğrafya*'sında, Boğaziçi'nin coğrafyası ve Bizans devrine ait kalıntıları hakkında bazı bilgiler verdiğine göre bu ikinci eserinde de faydalı bilgiler olabileceği sanılabilirse de bu küçük kitap Boğaziçi'nin daha çok 18. yüzyıl sonlarındaki durumu ile birlikte İstanbul hakkında tarih ve topoğrafya bilgilerine yer vermektedir. Josef von Hammer (1774-1856)'in Boğaziçi hakkındaki sahifeleri fazla bir müşahedeye dayanmaz ise de uzun süre kaynak olarak kullanılmıştır. 1830-1834 yılları arasında İstanbul Patriği olan Konstantios (1770-1859)'un kitabının Boğaziçi bölümünde ise Bizans devri adlarının, 19. yüzyılın Boğaziçi'sine intibak ettirmeğe çalışıldığı görülür. İstanbul hakkında büyük üç ciltlik bir eser yazan Skarlatos Byzantios (1798-1866)'un büyük kitabının ikinci cildi Boğaziçi'nin tarihine ayrılmıştır. Bu İstanbul'lu Rum tarihçi iki yakanın yer adlarını Gylli'nin eserine dayanmak ve Bizans çağının kaynaklarda bahsi geçen adlarını yerleştirmeğe çalışarak, 19. yüzyılın Boğaz'ında değerlendirmeğe uğraşmıştır. Fakat bu gayretlerin inandırıcı sonuçlar verdiği söylenemez. Boğaziçi tarihi ve topoğrafyası ile uğraşan bütün yazarların en yanlış olan tutumları, İlkçağın en eski çağlara dair bilgileri, mitologyadan alınanlarla harman etmeleri ve bunları Bizans çağı kaynaklarının notlarına katmalarıdır. Bu arada 1844 yılında İstanbul'da basılmış garip bir kitapdan da bahsetmek yerinde olacaktır. Fransız romantizmi ile dolu Beyoğlu Levantenlerinden olan Alexandre Timoni, Boğaziçi'nin güzelliğini ve tarihini, romantik tasvirler içinde ve felsefe ile karışık mistik düşünceleri katarak anlatan ve bu tutumunu başlığında da gösteren iki ciltlik bir kitap yazmıştır.

Fransız hükümetinin görevlendirmesi ile Trakya ve Boğaz'da tarih ve arkeoloji incelemeleri yapan A. Dumont, 1869'da bu İstanbul'lu Rum iki yazarın, Byzanti-

os ve Konstantios'un Boğaziçi'ni yerinde inceleyip kaynakların bir kritiğini yaparak eserlerini yazmamalarından yakınmaktadır. A. Dethier (1804-1881)'in 1873'deki Viyane sergisi için hazırlanan İstanbul'a dair kitabında bulunan Boğaziçi hakkındaki sahifeleri de hemen hemen bu esaslar içinde kaleme alınmıştır. Robert College öğretmenlerinden E. Grosvenor'un (1845-1936) İstanbul'a dair büyük kitabında Boğaziçi'ne ayrılan sahifeler hususunda da aynı şey söylenebilir. Burada Boğaziçi'nin geçmişine ayrılan satırların az olmasına karşılık romantik ifadeli tasvirlere bol bol yer verilmiştir. Yakın tarihe dair satırların oldukça iyi olmasına karşılık, pek az müşahede ile karşılaşılır. Bunların da ne derecede yerinde yapılan incelemelere dayandıkları ve dolayısiyle ne ölçüde doğru oldukları anlaşılamaz. İlkçağ kaynaklarının büyük ölçüde taranması suretiyle Boğaziçi'nin İlkçağdaki tarihî topoğrafyası E. Oberhummer tarafından yapılmış olmakla beraber bunun bir benzeri Ortaçağ için meydana getirilmemiştir. Boğaziçi incelemeleri için Oberhummer'in bu güzel araştırması hâlâ yardımcı olmaktadır. 1907'de Boğaziçi topoğrafyasına dair notlar yayınlayan A. D. Mordmann (1837-1912), Gylli'nin eserinin buraların manzarası ve biçimi çok değiştiğinden artık topoğrafik bir temel olarak kullanılamıyacağını belirtmekte ve yeni tanınan kaynakların, yeni araştırmaların yardımıyla bu çalışmanın baştan yapılması gerektiğine işaret etmektedir. O günden bu yana, bu hususda fazla bir ilerleme olmamıştır. Seyyah rehberlerinde Boğaziçi hakkında verilen bilgiler ise eskilerin ve birbirlerinin hep tekrarından ibarettir. İstanbul'daki Assomptioniste teşkilatından P. J. Pargoire (1872-1907) birkaç makalesinde, Bizans kaynaklarından o vakte kadar bilinmeyenleri de değerlendirerek, Boğaziçi'ndeki bazı yer adlarının mevkilerini bulmaya çalışmış ve onun bu sahadaki büyük otoritesi bugüne kadar hakimiyetini sürdürmüştür. İstanbullu amatör tarihçilerden Miliopulos'un çok ters düşen bir takım hipotezleri ile, yine Rumca olarak birkaç Boğaziçi mevkii hakkında yazılan monografyalar bir tarafa bırakılacak olursa, Boğaziçi ile ilgili üzerinde durulmağa değer bir şey yapılmamıştır. Gene İstanbullu bir Rum yazarın, I. G. Kyphiotos'un Boğaziçi ile ilgili olduğu başlığından anlaşılan kitabı ise çok ufak ve basit bir broşür olup eski teşhis ve yakıştırmaları tekrarlayan, kaynakları belirtmeyen çok basit bir vulgarisation yayınıdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bazı İstanbul planları ve Türk sanatı ile Ankara hakkında kitaplar yayınlayan Alexandre M. Raymond'un, babası Marc Raymond'un hazırladığını bildirdiği İstanbul'un Bizans ve Türk Ansiklopedisi (Boğaziçi hakkındaki maddeleri ile)'nin ise hiçbir vakit basılmadığı bilinir. Bu çok iddialı kitabın müsveddesinin nerede olduğu öğrenilememiştir. Rahip Pargoire'ın görüşlerine çok bağlı ve onun gibi Assomptioniste olan R. Janin (1882-1972)'in İstanbul topoğrafyasına dair büyük repetuar çalışmasında ilk defa olarak Boğaziçi kıyılarının Bizans devrindeki yer adları, bunları bildiren kaynakları tarayarak derlenmiş ise de, bu eserde de bilgilerin yukarıda da işaret edildiği gibi arazi ile bağdaştırılmasında şüpheli hususlar bırakılmış, en önemlisi gerekli açıklamalar yapılmamıştır. Bu kitabın 1950'de yapılan ilk baskısından bu yana, aynı konuda daha iyi ve tamam bir çalışma meydana getirilmemiştir. Bugün, Janin'in bu toplama ve başvurma eseri, Boğaziçi tarihi üzerinde çalışacaklara yardımcı olmakda, fakat ileri sürülen teşhislere tamamen güvenmemek lazım gelmektedir. Aynı R. Janin, aynı adlara sahip kilise ve manastırlara dair topladığı bilgileri ortaya koyduğu yazılarında Boğaziçi'ndeki manastır ve kiliselerinden de bahsettiği gibi, 1954'de basılan uzunca bir yazısında, Boğaz'ın yalnız Anadolu yakasında oldukları bilinen dinî tesislerin tarihçelerini, haklarında bilinenleri ve bunların muhtemel yerleri hakkındaki görüşlerini belirtmiştir.

Türkçe olarak ise çok yıl önce Şirket-i Hayriye tarafından yayınlanan *Boğaziçi Salnamesi* çok değerli ansiklopedik bilgilere sahip olmakla beraber, tarih hususunda hemen hemen yabancı dillerdeki seyyah rehberlerinin verdikleri bilgileri tekrarlamaktadır. *Türk Ansiklopedisi*'nin 1954 de yayınlanan "Bosporos" başlıklı maddesinde İlkçağ ve Bizans devrindeki Boğaziçi belli başlı bilgilerin derlenmesi suretiyle özetlenmiştir. Biz de, 1976'da basılan *Bizans Devrinde Boğaziçi* başlıklı bir kitap yayınlayarak, toplayabildiğimiz bilgileri, referansları ile birlikte takdim etmiştik. Daha etraflı bilgi isteyenler bu kitabımıza baş vurabilirler.

Bizans devrinde Stenon denilen Boğaziçi'nin önemli bir geçit yeri olarak bir takım tarihî olaylara sahne olduğu bilinmekle beraber, kıyılarındaki iskân yerlerinin tarihçeleri hakkında pek fazla bir bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Bizans devrinde de İlkçağ'da olduğu gibi Boğaziçi'nin iki hususda sağladığı imkânlardan faydalanılmıştır. Bunlardan birincisi balıkçılık, ikincisi de buradan geçmek zorunda olan her çeşit gemiden ve yüklerinden alınan gümrük ve geçiş harçlarıdır. 6. yüzyılda I. İustinianos (527-565) zamanında, Boğaziçi'nden geçen bütün gemilerden gümrük ve vergi alınıyordu. Boğaziçi'nin İstanbul'u koruyan geniş ve tabii bir su hendeği teşkil ettiğini de, Bizansı tehdit eden birçok akınların başarısızlığa uğraması isbat eder. Herakleios (610-641) zamanında, 626'da Sahrbaraz idaresindeki bir Sasani ordusu Khalkedon (Kadıköy)'u ele geçirerek, Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında ordugah kurmuş, 717'de kuvvetli bir Arap donanması yine burada üslenmiştir. 813'de Bulgarlar Boğaziçi'nin Rumeli yakasının sahiline kadar inerek buradaki meskun yerleri tahrip etmişler, 860'a doğru güney Rusya'dan yola çıkan Rhos denen Vikingler kalabalık bir filo halinde Boğaziçi kıyılarını tahrip ederek geçmiş ve Bizans başşehrine korkulu günler yaşatmışlardır. Bu korsanların akınları 10. ve 11. yüzyıllarda da tekrarlanmıştır. 1096-1097 yıllarında imparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118)'un yardımıyla birinci Haçlı seferi ordusu birlikleri Boğaziçi'ni geçmiştir. Dördüncü Haçlı seferi kuvvetlerinin İstanbul önüne gelip şehri ele geçirmesi sonunda 1204'de Latin krallığı kurulduğunda Boğaziçi İstanbul Latin kralı olan I. Baudouin (1204-1206)'in idaresine bırakılmıştır. Bizans imparatorluğu'nun son devrinde Boğaziçi, Bizans-Osmanlı-Cenova-Venedik arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Bu devirde Boğaziçi üzerinde Bizansın hiç bir hükmü olmadığını, 1328'de, Cenovalılara ait olan Galata'yı zor durumda bırakmak için Venediklilerin haftalarca Boğaziçi'ni abluka etmeleri olayı açıkça gösteriyor. 1347'de Bizans im-

paratorluğu Boğaziçi gümrük gelirinin yüzde 87'sinin Cenovalılara geçmesine son vermek gayesiyle birtakım tedbirler almak istemişse de, bu teşebbüsünde muvaffak olamadıktan başka, 1349'da Bizans donanması Boğaziçi'nde Cenovalılara yenilmiştir. Bu mücadele daha da genişliyerek 13 Şubat 1352'de Boğaziçi'nde büyük bir deniz çarpışmasına yol açmıştır. Paganino Doria idaresindeki Cenovalılar Osmanlılardan yardım görmüşler, buna karşılık, Nicola Pisani idaresindeki Venedik donanması ise, Bizans ve Katanlar tarafından desteklenmiştir. Çarpışma bütün bir gece sürmüş ve her iki taraf da ağır kayıplara uğradıktan sonra, Venedikliler çekildiklerinden, Bizans çok ağır şartları olan bir barış imzalamak zorunda kalmıştır. 1377'de Boğaziçi'nde Cenova ve Venedik filoları arasındaki bir çarpışma daha olmuştur. 14. yüzyıl sonlarına doğru Boğaziçi'nin Anadolu yakası Osmanlıların eline geçmiştir. Burada Yıldırım Bayazıd tarafından Gözleyici veya Güzelce hisar (Anadolu hisarı) yapıldıktan başka, yukarı Boğaziçi'ndeki Yoros kalesi de işgal edilerek bir garnizonla takviye edilmişti. Halbuki bu esnada karşı kıyıdaki yegane Bizans kalesi harap ve metruk bulunuyordu. Sultan II. Mehmed 1452'de Boğazkesen hisarı (Rumeli hisarı)'nıyaptırtarak Boğaziçi'ni sıkı bir kontrol altına almış ve böylece iki yaka arasındaki irtibatı da sağlamıştır. İstanbul'un muhasarası esnasında 1453'de Baltaoğlu Süleyman Bey idaresinde kuvvetli bir Osmanlı donanması Boğaziçi'nde Baltalimanı'nda üslenmiştir.

Boğaziçi'nin Bizans devrinde bazı çok şiddetli kışlarda buzlarla kaplandığı da bilinir. Bunlardan 401 ve 739 kışlarında, Boğaziçi'nin buzlandığı hakkında kaynaklar bilgi vermektedir. 753-755 yıllarında ise üst üste iki kış, Theophanes'e göre çok şiddetli olmuş ve her iki boğaz da buzlarla örtülmüştür. Patrik Nikephoros'un etraflı surette anlattığı 762 (bazı kaynaklarla 763, hatta 764) yılı kışında ise, imparator V. Konstantin'in hükümdarlığının 23. yılında sonbaharda büyük soğuklarla Karadeniz kıyıları donmağa başlamış ve arkasından başlayan kar yağışı metrelerce kalınlığında bir örtü halinde bu buzun üstünü kaplamıştır. Şubata doğru çatlayan buz kitleleri Boğaziçi'ne inerek, iki yakadan biribirine yaya geçmek imkânını sağlamıştır. 1011 ve 1232 yıllarında da Boğaziçi'nde buz kitleleri görülmüştür. Karadeniz Boğazının yine aynı devirde üzerinde bir defaya mahsus olmak üzere bir köprü kurulduğu da bilinmektedir. Bizans tarihçilerinden 9. yüzyılda yaşamış ve 806-815 yılları arasında Patrik olmuş Nikephoros (ölümü: 829)'un 602-769 yılları arasındaki olayları bildiren Tarih'inde yazdığına göre hayatının son günlerinde bir ruh hastalığının tesiriyle sudan ürken imparator I. Herakleios (610-641)'un Suriye'ye yaptığı bir seferden dönüşünde, denizi görmeden karşıya geçebilmesi için kayıklar üzerine bir köprü yapılmış ve bu köprünün iki yanı ağaç dallarıyla duvar halinde örülmüş böylece imparator at üstünde karşı yakaya ulaşmıştır. Bazı yazarlar İmparator Herakleios'un suyu görmeden geçmesi için iki tarafı dallarla kapatılarak yapılan köprünün Haliç'in yukarı kesiminde ve büyük ihtimalle Kağıthane deresi üzerindeki köprü olduğunu ileri sürmekte iseler de, biz buna pek ihtimal vermiyoruz. İmparatorun Boğazı geçtikten sonra, muhakkak surette Kağıthane deresini aşmasına zaten lüzum da yoktu.

Boğaz'ın iki yakası arasında bütün tarih boyunca kayıklarla yapılan bağlantının Bizans devrindeki biçimi hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Akıntı ve bilhassa İstanbul'un rüzgarları hesaba katılacak olursa kayıklarla olan geçişin yalnız Üsküdar-Galata veya Tophane'ye inhisar etmediği, daha yukarılarda da geçiş iskeleleri olduğuna ihtimal verilebilir. Dolayısiyle de gerilere giden yolların bu iskelelere bağlanmış olmaları gerekir. Herhalde Osmanlı devrindeki gibi değişik ihtiyaçları cevaplayan çeşitli tiplerde kayıklar da olmalıydı. Tarih içinde büyük bir şöhreti olan ve hatta İstanbul'un başlıca gelir kaynaklarından birisini teşkil eden Boğaziçi balıkçılığı ile deniz ürünlerinin ticaretinin de Bizans devrinde son yüzyıla kadar canlılığını koruduğu muhakkaktır.

Boğaziçi'nin iki yakasının Bizans devrindeki tarihçeleri hakkında müsbet bilgilerin hiç yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Kaynaklarda adları geçen yer ve tesislerin bugünkü mevkilerini bulmak adeta imkânsızdır. Boğaziçi'ndeki Bizans devrine ait yer adlarından sadece bir kaç tanesi günümüze kadar gelmiştir: İstinye, Tarabya, Yoros dışında kalanlar ancak bir takım yakıştırmalarla Bizans devri yer adlarına bağlanmak istenmektedir. Mesela Rumeli yakasının kuzey ucundaki Garipçe koyu adının Homeros'daki Kharybdis'den geldiği yolundaki hipotez bu hususda bir misal teşkil eder. Kanuni Süleyman devrinde İstanbul topoğrafyası hakkında araştırmalar yapan P. Gylli'nin Rumlardan öğrendiği ve eski Bizans devri adlarının değişmiş, bozulmuş şekilleri gibi gözüken yer adları da bu arada kaybolmuştur. Nihayet Bizansın 'çifte taş' anlamına gelen Diplokionion'un içindeki taş kelimesinden dolayı Beşiktaş adına bağlamak kanaatimizce inandırıcı olmaktan uzak kalmaktadır. Gene içinde taş kelimesi olduğu için Kabataş yer adına, Diplokionion ile ilgili görmek ve buradaki çifte sütunun kaidelerine bu adın verildiğini ileri sürmek yanlıştır. Çünkü, Kabataş adı, ya burada kıyıda su içindeki tabii bir kaya kitlesi olduğundan veya Türk devrinde cereyan etmiş bir olayla ilgilidir. Sultanahmet semtinde Baruthane olarak kullanılan Güngörmez kilisesi, 1490'da şiddetli bir fırtınada bir yıldırımın düşmesi sonunda barutun ateş alması ile havaya uçmuş, kubbesi Fındıklı civarında kıyıya yakın bir yerde denize düşmüş ve su yüzündeki bir parçası uzun süre burada bir işaret gibi görülmüştür. Bizans devrindeki Boğaziçi'nin tarihi ile buradaki çeşitli tesisler hakkında kaynaklarda raslanan dağınık bilgiler ve sadece anmalar pek çok olmakla beraber, bunları araziye yerleştirmek son derecede zor ve bir çok halde de imkânsızdır. Gylli'den bu yana yapılan bütün yerleşmeler bir takım tahminler, yakıştırmalar ve boşlukta kalan yaklaştırmalardan ileri gitmemektedir. Pargoire'in 80-90 yıl önceleri yaptığı teşhisler de yazarın inandırıcı yazış gücünün desteği ile ortaya konulmuş hipotezlerdir. Pargoire'ın İstanbul'un varoşları ile ilgili büyük araştırmaları, kullanılan kaynakların çeşitliliği ve çokluğu bakımından erişilmesi güç bir zenginliktedir. Bu rahip araştırıcının ko-

nuyu işleyişi ve meseleleri sunuşu ise başka hiç bir tarihî topoğrafya uzmanında raslanmayacak güçte bir metoda sahiptir. Fakat ne olursa olsun bunlar gene de hipotezlerdir. Pargoire 35 yaşında iken ölmeyip İstanbul'un dış semt ve mahalleleri hakkında çalışmalarını sürdürdüğü takdirde Bizans devrindeki Boğaziçi de belki daha iyi tanınmış olurdu. Fakat şurası da bir gerçek ki, onun da vereceği bilgiler bir takım kilise ve manastırların yerlerini tesbitten ileri gitmeyecekti. Sonuç olarak Bizans devri Boğaziçi'sindeki yapılar –ki bunlar kilise, manastır ve nadir hallerde yazlık köşklerdir– ile ilgili adların hemen hepsi boşlukta kalmaktadır.

R. Janin, İstanbul'un Bizans devrindeki topoğrafyası hakkındaki kitabının ikinci baskısına eklediği kısa iki notta (s. 468 ve 482) Rumeli yakasının, emniyetli ve verimli yerleşme yerlerine ve gemiler için güvenilir koylara sahip olduğundan, kalabalık bir yerleşmeye sahne olduğunu, Anadolu yakasının da aynı olabileceğini bildirir. Her iki tarafda da, onun görüşüne göre küçük yerleşme yerleri sıralanıyordu. Fakat Janin, bu görüşünü destekleyecek dayanaklar göstermez. Sadece Rumeli yakasında İmparatorların üç yazlık sarayı, ondokuz kilise ile onaltı manastır, bir tane de düşkünler evi tesbit edildiğini, Anadolu yakasında ise üç saray, (Brokhtoi, Meludion, Sophianae), ondört manastır, onbir kilise ile dört düşkünler yurdu ve bir öksüzler yurdu tesbit olunabildiğini de sözlerine ekler. Gene ona göre, küçük yerleşme yerlerinin de ayrıca kendilerine mahsus özel kiliseleri olmalı idi. Ancak ne var ki, Janin Boğaziçi'nin iki yakasında da manastır, kilise ve dinî kuruluşlardan başka belirli yerleşme yerlerinin varlığını ortaya koyamamaktadır. Sadece ne kadar uzun ömürlü oldukları bilinmeyen yazlık saraylar kesinlikle bellidir. Halbuki aynı yazar, 1954'te yayınlanan, Boğaziçi'nin Anadolu yakasındaki Bizans kiliseleri hakkındaki uzun makalesine şu cümleler ile başlamıştır: "Boğaziçi'nin iki yakasının İlkçağda Byzantion'lu Dionysios'un M.S. 2. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı *Anaplus tu Bosporu* sayesinde oldukça iyi tanınmakta olmasına karşılık doğrudan doğruya Bizans çağı hakkında sadece dağınık bilgiler bulunmaktadır. Sistematik bir tasviri olmadıktan başka, Byzantion'lu Dionysios'dan sonra bazı yerlerin de adları değişmiştir. Çeşitli yazarların (Vekayinameci, tarihçi, Aziz yortuları ve Aziz hayatları yazarları gibi) verdikleri dağınık parçalar halindeki bilgiler genellikle o derecede bulanıktır ki Bizans devrindeki yerlerin bir haritasını meydana getirmek fiilen imkânsızdır. Halbuki bu yerlerden birçoğunun bir vakitler çok şöhretli oldukları anlaşılmaktadır. Fakat haklarında bilinenler o kadar eksiktir ki, bunlara kesin bir yer göstermek mümkün olmamaktadır. Bu durum, büyük bir ihtimalle böylece sürüp gidecektir. Her şeyden evvel bu konuda daha çok aydınlatıcı yeni kaynakların meydana çıkarılması gereklidir. Ancak bu yoldaki ümidin de oldukça zayıf oluşundan kuşku duyulur." Kaynakların yetersizliği hususunda bu derece açık konuşan R. Janin'in, 1950'de ilk, 1964'de ikinci baskısı yapılan kitabında bu sözlerin dışına çıkarak daha keskin hükümlerde bulunmasına şaşmamak kabil değildir. Kısacası bizim görüşümüze göre Bizans devrinde Boğaziçi'nin geniş ölçüde iskân edilmediği de

açık bir gerçektir. Çoğu ancak denizden erişilebilen ve belki karada bazı patikalarla gerilere bağlanan pek az sayıdaki köy ile bir kaç sayfiye ve av köşkü veya villa ile sayıları hayli yüksek olan manastırlar, kiliseler bilhassa Bizans tarihinin ilk yüzyıllarında kurulmuştur. Hatta bu villa veya köşklerin Bizans devri ilerledikçe ilk görevlerinden uzaklaştırılarak dinî tesis, genellikle manastır ve dinî-sosyal müessese haline getirildikleri görülmektedir. Bizans devri içerilerinde Boğaziçi'nde gerçek manası ile İmparatorluk köşkü olarak kullanılmağa devam eden bina kalmamış gibidir. Tam olarak nerede olduğu bilinmeyen Meludion av köşkünde 1185'de I. Andonikos Komnenos, bir Fransız prensesi olan 15 yaşındaki karısı Anna ve metresi ile gönül eğlendirirken şehirde aleyhine bir ayaklanmanın başladığını haber aldığına göre, bu köşk Latin istilasına kadar durmuştur. P. R. Pargoire, Bizans hükümdarlarının sayfiyede yaşamağı sevmekle beraber Boğaziçi'ne pek ilgi göstermediklerini açık surette belirtmiştir. Bizans idaresinin zayıflaması ve dış tehlikelerin büyümesi ile boşalarak, buradaki manastır ve dinî tesisler de ortadan silinmiştir. 1403'de Boğaziçi'den geçen İspanyol elçisi Clavijo, Anadolu yakasının tamamen Türklerin elinde olduğunu ve her iki yakada da hepsi de harap bir halde pek çok kilise ile kötü durumda başka yapılar da görüldüğünü belirtmektedir. Boğaziçi'nden geçen gemilerden vergi ve gümrük almak, gerekince de geçidi kapatmak gayesiyle yukarı Boğaz bölgesinde, Bizans devrinde yaptırılan karşılıklı Kavaklar kaleleri de büyük bir tarihî rol oynayamamıştır. Bütçesinin önemli bir gelir kaynağını Bizans İmparatorluğu 1348'de Cenovalılara kaptırmış ve geçit resmini, Bizansın burnunun dibinde Cenovalılar alır olmuştur. Hatta gümrük tesislerinin Rumeli yakasındaki kalenin dibinde olduğu bilinir. Philippe le Bon adına yakın Doğu ve Anadolu'da uzun bir yolculuk yapan Bertrandon de La Broquiere 1432'de Escutary dediği Üsküdar'a geldiğinde, henüz Bizans idaresinde olan İstanbul'a geçmek için buradaki Türklere geçiş haracı vermek zorunda olduğunu bildirir.

Fetih'den önceki Boğaziçi kıyılarındaki yerleşmelerin maddi izleri çok azdır. Tophane surlarında Kaadirihane denilen tekkenin yerinde evvelce Bizans dönemine ait bir yapının kalıntıları bulunmuş olmakla beraber bunların bir manastıra ait olup olmadıkları bilinmez. "Gümüş şehir" anlamına gelen Argyropolis olarak adlandırılan bu yerde bazı Bizans mezartaşları bulunmuştur. Taşlardan biri ismi belirtilmeyen bir kişiye, diğeri ise Yudas adlı bir Museviye aittir ve yedi kollu şamdan motifi ile süslenmiştir. 1895 yılında Tophane'deki askeri tesislerde bir kuyuda bulunan iki kitabeden biri M.S. 2. yüzyıla ait bir Roma kitabesidir. Ötekisi Tesalya'da Larissa (Yenişehir) metropoliti Neiolos'un 1372/73 tarihli, taşa işlenmiş bir fermanıdır. Bu yazılı belgelerin buradaki varlığına bir açıklama ileri sürmek çok zordur. Fakat Kaadiriler yokuşunda Keresteci sokağında 1921'de bir ev yapılırken bulunan bir Bizans mezartaşı ise Kotaion (Kütahya) yakınında Andaiton'lu Amakhis adında bir kişiye aittir. Aynı yerde ortaya çıkarılan öteki mezartaşı parçası ise o derecede ufaktır ki, bazı kelimelerin sadece son harfleri okunabilmektedir. Bu birkaç arke-

olojik buluntu, Tophane sırtlarında evvelce bir Bizans mezarlığının varlığına işaret sayılabilir. Yine Tophane'de 1865'te bulunan ve şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde olan üst kısmı eksik bir mermer levha da yüzeyinde içlerine renkli taşlardan kakma tekniğinde dolgular yapılmak üzere oyma olarak bir figür işlenmiştir. Kitabesinden öğrenildiğine göre bu, "Keşiş Pavlos"un mezartaşıdır.

Tophane müşirliği binası ile kışlalar 1955-1956 yıllarında yıkıtıldıktan sonra, Nusretiye Camii karşısındaki yamaçta Bizans dönemine ait büyükçe bir yapının duvar kalıntıları meydana çıkmıştır. Ne mahiyette bir binaya ait oldukları anlaşılamayan, fakat iki ayrı devri gösteren bu duvarların olduğu yerde 5. veya 6. yüzyıl eseri olarak tarihlenen çok değişik bir de sütun başlığı bulunmuştur. Bu başlığın en büyük özelliği üst köşelerinde çökmüş vaziyette birer koç figürünün işlenmiş olmasıdır.

Butharion denilen yerin ise Kabataş kıyısı olduğu sanılır. Adı 5. yüzyıldan itibaren geçmeğe başlayan Hagios Mamas mevkii ve manastırı, Dolmabahçe'ye doğru bir yerde idi. Burada aynı anda bir kilise, bir saray ve hippodromdan başka oniki gözlü bir köprü ve önünde bir de liman vardı. Bazı görüşlere göre Ihlamur deresinin denize döküldüğü yer çevresinde olan Hagios Mamas'da Neos embolos (yeni direkli cadde) adında bir yol ile Sigma denilen etrafı revaklı yarım yuvarlak bir meydan vardı. Bütün Boğaziçi kıyıları arasında, Bizans çağında geniş ölçüde tek yerleşmenin bu Hagios Mamas'da olduğu sanılır. Fakat bu teşhis tam inandırıcı değildir. Oniki gözlü köprünün, Ihlamur deresi üzerinde olabileceğini kabul etmek zordur. Ayrıca şehrin batısında, Hebdomon (Bakırköy) dolaylarında Aya Mama deresi ile Aya Mama çiftliği bulunmaktadır. Kaynaklarda bildirilen yapı ve tesislerin burada oldukları da ihtimal dışı değildir. Fakat bu yapıların hepsi olmasa bile en azından manastırın Dolmabahçe-Beşiktaş arasında bir yerde olduğuna inanmak mümkündür. Ayrıca Akaretler'in dibinde 19. yüzyıla kadar küçük bir köprü vardı. Çok şiddetli yağan yağmurun yarattığı sel yüzünden 18 Temmuz 1811'de bu köprü yıkılmıştı. Komşusunda olan bir hamama da "Köprü hamamı" deniliyordu.

Galata surlarının dışında kuzeyde önce Zeuktakionia, sonraları Diplokionion denilen yerin Beşiktaş'ta olduğu ileri sürülmüştür. Diplokionion, çifte taş anlamına geldiğinden, Beşiktaş adında da "taş" teriminin varlığı göz önünde tutularak böyle bir teşhise girişilmiştir. Ancak bu yakıştırma yanıltıcıdır. Beşiktaş adı, burada görülen insan gövdesi biçiminde oyulmuş bir (veya birkaç) lahitten gelmiştir. 1420 yılına doğru İstanbul'a gelen ve şehrin en eski resmini meydana getiren Cristoforo Buondelmonti'nin, kopyaları günümüze kadar ulaşan çok sayıdaki İstanbul resminde, dikili durumda iki sütun, bir akarsuyun kuzeyinde ve kıyıda işaretlenmiştir. Herhalde, İlkçağdan kalmış önemli bir yapının, belki de antik bir mabedin kalıntıları olarak ayakta duran bu çifte sütun, 1509'da, II. Beyazid dönemindeki "Küçük kıyamet" (Kıyamet-i Sugra) denilen ve kırk günden fazla süren korkunç depremde yıkılmıştır.

İmparator VI. Leon'un (886-912) gözdesi Zoe ile arada gidip kapandığı Damianu sarayı, 9. yüzyılda yapılan bir manastırın komşusu idi. Aynı çevrede bir Hagios Phokas manastırı da vardı. Bugünkü Ortaköy'de aynı aziz adına bir Ortodoks kilisesinin bulunması, Damianu mevkiinin Türk döneminin Ortaköy'ü veya çevresinde olduğunu gösterir. Phokas manastırı, aslında bir villa iken, I. Basileos (867-886) tarafından yüzelli keşiş barındıran bir manastır haline getirilmişti.

Kuruçeşme'de 19. yüzyılda bazı eski yapı kalıntıları ve işlenmiş mermerler görülmüş, buradaki Türk mezarlığında da çok zengin işlemelere sahip bir sütun başlığı bulunarak 1915'te müzeye getirilmiştir. Bu, Bizans sütun başlıkları arasında başka bir benzeri şimdilik bilinmeyen bir tiptedir. Yine Kuruçeşme'de alt kısmı eksik bir Bizans mezartaşının taç kısmında İsa'nın işareti ile bir çift yunus ile bir çift güvercin işlenmiştir.

Bizans imparatorluğu hizmetindeki Peçenek'ler 1048'de Damatrys'de (Samandra) isyan ederek atları üstünde Boğaziçi'ni yüzerek geçip, Tarasios manastırı yakınında Rumeli yakasında karaya çıkmışlardır. Bu geçişin Boğaz'ın nisbeten dar ve akıntısı uygun bir yerinde gerçekleşmesi mümkün olduğuna göre, Peçenekler'in Göksu deresi ağzından suya girip, Bebek koyuna, Akıntıburnu'nun çıkıntısından faydalanarak çıktıklarına ihtimal verilebilir. Bu duruma göre Patrik Tarasios'un (pat. 784-806) kendisine ait arazide kurduğu, ölümünde de içine gömüldüğü manastır ve kilise aynı çevrede olmalıdır. Bu manastır 15. yüzyıla kadar duruyordu.

Boğaz kıyılarındaki en ünlü manastır Başmelek Mikhael adına olan Mikhaelion idi. Tek olarak 4. yüzyılda kurulan, fakat harap halde olduğundan, imparator İustinianos (527-565) tarafından yeni baştan yapılan bu dinî tesis kıyıdan biraz içeride idi. Genellikle Başmelek Mikhael için yapılan kiliseler için tepeler seçildiğine göre, Mikhaelion da herhalde Boğaz'a hakim yüksekliklerden birinde olduğu düşünülür. Fakat kaynakların tarifinden düzlükte bulunduğu anlaşılmaktadır. İlkçağda Hestiai adıyla tanınan yer 389'da consul olan Promotus'un herhalde burada villası olduğundan Promotu olmuş, daha sonra da Anaplus olarak tanınmıştır. Mikhael kilisesi burada olduğundan aynı addaki dini tesislerden ayırt etmek için ona Anaplus Mikhaelion'u deniliyordu. Değerli mermerler ile bezenmiş yuvarlak planlı bir yapı olan kilise Hebdomon (Bakırköy'ü)'daki İoannes Prodromos kilisesinin benzeri idi. Yenimahalle tren istasyonundan denize inen caddenin sağ tarafında kalıntıları görülen bu kilise, yerine İşçi Sigortaları Dispanseri yapılmak üzere 1960'da ortadan kaldırılmıştır. Boğaz'daki Mikhaelion'un etrafı revaklı, mermer döşeli bir avlusu vardı. Yakınındaki koyda, kıyıda bir rıhtım yapılmıştı; burada kayıklarla getirilen ürünler pazarlanıyordu. 12. yüzyılda harap olan Mikhaelion, İsaakhios Angelos (1185-1195) tarafından kalkındırılırken, şehirdeki Mangana sarayı ile Büyüksarayın işlenmiş parçalarını, mermerlerini hatta tunç kapılarını, buraya getirterek yeniden yapımda kullanmıştır. Bizans'ın son döneminde terk edildiğinden harap

olan Mikhaelion, Bizanslı yazarlardan Dukas ile Phrantzes'in bildirdiğine göre 1452'de Rumelihisarı yapılırken, sütunları inşaatta kullanılmıştır. Promotu-Mikhaelion mevkilerinin Arnavutköyü dolaylarında olduğu sanılır. Sargis Sarraf Hovannesyan (1750-1805), Arnavutköyü ile Bebek arasındaki seddin eteğinde eski bir manastırın temellerinin görüldüğünü yazar.

Sert havalarda Karadeniz'e çıkmadan gemilerin sığındıkları Philemporos limanının Bebek koyu olabileceği tahmin edilir. Adı Khalai, Khelai vs. gibi değişik biçimlerde yazılan yerin Bebek ile aynı olduğu ileri sürülür ise de, 1185'te Anadolu yakasında Meludion'daki av köşkünde sefa sürerken, şehirde aleyhine bir ayaklanma başladığını öğrendiğinde, İstanbul'a dönen I. Andronikos, durumun kötüye gittiğini görünce geri döndüğü Meludion'dan, bir gemi ile Khelai'ya gelmiş, buradan Karadeniz'e açılmak istemiş, ancak denizin ve rüzgarın uygun olmayışından yola çıkamamış ve burada yakalanarak, öldürülmek üzere şehre geri getirilmiştir. Bu olaydan açıkça anlaşıldığı gibi Khelai, Bebek değil, büyük ihtimal ile Karadeniz kıyısında Şile'dir.

İçinde veya yakınında Phoneos veya Phoneyas adında bir manastır, Aziz Hilarios, imparator V. Leon (813-820) tarafından altı ay burada hapis tutulduğuna göre 9. yüzyılda mevcut idi. Boğazkesen, Nikhisar veya Yenihisar da denilen Rumelihisarı, bu Phoneos mevkiinde inşa edilmişti. Hisarın yapımında kullanılan taşların arasında Bizans'a ait işlenmiş parçalara rastlanması, bu çevredeki bir veya birkaç Bizans yapısının malzemesinin devşirilmiş olduğunu belli eder. Çok yıl önce S. Toy, 1930'da yayınladığı makalesinde, Rumelihisarı'nın esasının Lethe ve Oblivion denilen 12. yüzyıla ait Bizans kuleleri olduğunu iddia etmiştir. Fakat sonraları, hisarın bir defada ve bir bütün olarak inşa edildiği uzman araştırıcılar tarafından açıklanmıştır.

Boyacıköyü sahilinde görülen eski bir Bizans sarnıcı kalıntısının İoannes Theologos (İncil'ci İoannes) manastırının kalıntısı olabileceğine dair hipotezin inandırıcı bir dayanağı yoktur. Baltalimanı'nın Boyacıköyü tarafındaki yolun solunda, kayalık zemin oyularak yapılan sarnıç 28 m. 40 uzunluk, 15 m. 20 genişlik ve 5 m. kadar derinliğindedir. Suyun baskısını karşılamak üzere bir cephesinde sekiz niş sıralanmıştır ve bu duvar intizamlı taş ve tuğla dizileri halinde örülmüştür.

Baltalimanı bu adı, Fatih'in donanma kumandanı Baltaoğlu Süleyman Bey'den almıştır. 1453'te Türk gemileri burada demirlemişti. Az ilerideki Boyacıköyü ise adını 1806'da kumaş boyacılarının burada yerleşmeleri ile almış olup, Rumların verdikleri Bapheokhorion adı ise, Türkçe adın Grekçeye tercümesinden başka şey değildir. Buna karşılık, adı Bizans döneminden pek az değişerek gelen yerlerden biri, çok iyi korunmuş bir koya sahip İstinye'dir. Buranın, Bizans kaynaklarını Sosthenion olduğunda şüphe edilmez. Burada ikinci bir Hagios Mikhael manastırı ve bir Hagios Daniel manastırı ve Theotokos (Meryem Ana) kilisesi vardı. Aynı çevrede bir martyrion'a sahip Basiliskos ile Hagios Zakharios (Zekeriya) kilise ve manastırı olan Katabalos adlarında mevkiler de vardı. Bunlardan en önemlisi Hagios Daniel manastır, 42 yaşında iken Boğaziçi'ne gelerek, önce dokuz yıl Anaplus Mikhaelion'u yakınında metruk bir mabette yaşadıktan sonra 460'dan itibaren, Gelanius adında bir ileri gelenin bağında dikilen sütunun tepesinde çilekeş olarak yaşamını sürdüren Daniel'in hatırasını yaşatıyordu. Kısa sürede bu sütun bir ziyaretgah olduğundan, eskisinden daha yüksek olarak bir yenisi ile değiştirilmiş ve imparator I. Leon (457-471) bunun üzerine bir de kitabe yazdırmıştır. Daniel 493'te ölmüş, sütunlarının etrafına onun adına manastır kurulmuştur. 10. yüzyıla kadar dikili durduğu bilinen sütunun etrafındaki manastır 13. yüzyıla gelinceye dek faal idi. Kıyıdan bir mil kadar içeride ve bir yamaçta bulunuyordu. İstinye deresi yamaçlarından birinde olduğu tahmin edilir.

Aynı çevredeki ikinci Başmelek Mikhael kilisesi, 515'te imparator Anastios'a karşı ayaklanan Vitellianus bu manastırda kısa süre karargahı kurduğuna göre o sıralarda mevcut idi. Sonraları temellerine kadar harap olmuş ve I. Basileios (867-886) tarafından ihya edilmiştir. 13. yüzyılda yüksek kademeden bazı din adamları ile tanınmış kişilerin çekildikleri bu manastırın adı son olarak 1337'de geçer. İstinye'de bulunarak 1928'de yayınlanan bazı eski mezartaşları herhalde bu manastırların kalıntıları idi. Evliya Çelebi de, 17. yüzyılda İstinye yakınında Serviburnu'nda eski kiliselerin temellerini gördüğünü bildirir. Sarraf Hovannesyan, 18. yüzyılda Kalenderbahçesi adındaki yerde, kıyıda üç kilise ile Hagios İoannes adına bir ayazmanın harabelerini gördüğünü yazar.

Tarabya'nın adının, "şifa verici" anlamına gelen Therapeia'dan, biraz değişerek geldiği söylenir. Medea'nin, zehirlerini burada hazırladığına inanıldığından yerin adı Pharmakeos (Zehirleyici) iken, patrik Attikos 406-425 yılları arasında bu adı Therapeia'ya dönüştürmüştür. Fakat Evliya Çelebi, II. Selim (1566-1574) dönemine kadar Tarabya'da hiç yerleşme olmadığını, kıyıda sadece dalyanların bulunduğunu, ancak padişah bir gezintisinde burada balık yedikten sonra, sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'dan burada bir kasır yapılmasını istediği ve bir de köy kurulması emrini verdiğini yazar; bunun arkasından da bu yerleşim yeri, neşe, zevk yeri anlamında Tarabiye olmuştur. Burada Bizans döneminde bir yazlık saraydan başka Hagio Euphemia adına bir de kilise vardı. Kireçburnu'ndaki aynı azizeye sunulmuş ayazmanın bu kilise ve manastırın hatırasını sürdürdüğü kabul edilir. Z. B. Levhevalier, 1785'e doğru, Kireçburnu'nun ilerisinde Hagia Euphemia manastırının harabesini gördüğünü ve ayazmanın da bu dinî tesisin devamcısı olduğunu yazar.

İlkçağ yazarlarından Byzantion'lu Dionysios'un Kalosagros (iyi, güzel veya hoş vadi) olarak adlandırdığı yer, bu adını Bizans döneminde de korumuştur. Bu yerin Büyükdere vadisi ve çayırı olduğunda şüphe yoktur. Burada 6. yüzyılda bir Hagios İoannes Prodromos (Vaftizci İoannes -Yahya) manastırının bulunduğu 536 yılın-

daki dinî toplantıya (konsil) başrahibi Zenon'un katılmasından anlaşılır. Burada İstanbul'un tarihî bir anıt değerindeki ağaçlarından Yedikardeş denilen bir de çınar vardır ki, birbirine yapışık birçok gövdeden meydana gelen bu tabiat harikasının Bizans dönemini gördüğü kabul ediliyor, hatta Birinci Haçlı seferine çıkan batı Avrupa ordusunun 1096/97'de Büyükdere çayırında konakladığı ve seferin başkanı Godefroy de Bouillon'un bu ağacın dibinde karargâh kurduğu bir efsane olarak anlatılıyordu. Hatta pek çok batı dillerindeki yayına bu ağaç G. de Bouillon çınarı olarak geçmişti. Gövde çevresi 32 m'yi bulan, 60 m yüksekliğinde ve yaşı bin yılın çok üstünde olan bu tabiat anıtı, Birinci Dünya Savaşı sırasında 1915-1918 yılları arasında kökü dibindeki bir kahvehanede çıkan yangın sonunda mahvolmuş, kalan parçası da ortadan kaldırılmıştır. Bu çok değerli anıt ağacın hayli çok sayıda gravür ve resimleri vardır. J. Melling, 1819'da basılan albümünde, bu çayırda Haçlılara ait kitabeler ve taşlar bulunduğuna dair bir söylenti olduğuna da işaret eder. Yakın tarihlerde, Çayırbaşı mevkiinde kuyu kazılırken bazı eski mimari parçalar bulunmuştur.

Bunların geç Bizans döneminde mezarların yapımında kullanılmış daha eskiden kalma devşirme taşlar oldukları anlaşılmaktadır. İçlerinde en önemlisi, köşesi kırık, yüzeyinde bir haç kabartması olan mermer bir levha ile korkuluk levhaları parçaları ve 5. yüzyıl işi olarak tarihlenen bir duvar kaplaması payesi başlığıdır. Bu parçaların 5.-6. yüzyıllarda yapılmış bir binadan kaldığı bellidir. Belki de bu çevrede varlığı bilinen İoannes Prodromos manastır ve kilisesinden kalmıştır. Sarraf Hovannesyan, Sarıyer'dan sonra gelen ve halkı Rum olan Yenimahalle'de "sahil yakınında eski kilisenin temellerinin görüldüğünü, fakat aynı yerde 1799 yılı Ekim ayında yeni bir kilise inşa edildiğini" bildirir.

Rumelikavağı'nın az kuzeyindeki Mavromolos (Karataş yığını)'un Türk döneminin Karataş'ı ile aynı olduğu bellidir. Mavromolos'ta Meryem Ana'ya sunulmuş bir Theotokos (veya Panagia) manastırı vardı. Önce X. Konstantin Dukas (1059-1067), sonra 1071'de Malazgirt'te yenilen IV. Romanos Diogenes (1067-1071)'in eşi olan Evdokia Makrembolitissa tarafından yaptırıldığı kabul edilen bu manastıra ait kalıntılar ile bir sarnıç harabesi, 19. yüzyıl başlarında hala görülebiliyordu. Bazılarına göre Piperudes veya Kyperudes olarak adlandırılan ve Evdokia'nın yaptırdığı manastır, Mavromolos'taki değil başka bir yerde idi. Boğaz'ın Rumeli yakasında Mavromolos Meryem manastırının kurucusu kim olursa olsun, bu dini tesis Türk döneminde de faaliyetini sürdürmüştür. Zenginliği çok artan manastırda, 1690'da yeni ve daha büyük bir kilise yapımına girişilmiş, fakat zararlı bazı faaliyetlerin devletçe duyulması üzerine, 1715'te burası boşaltılarak, manastır ile kilisesi yıktırılmıştır. Rumeli kavağının üstünde Türk döneminde Ceneviz kalesi olarak adlandırılan kale ise, esasında bir Bizans tahkimatı idi ve daha o dönemde terk edilmiş, harap durumda idi. İspanya'dan Timur'a elçi olarak gönderilen Ruy Gonzales de Clavijo, 1403'te kalenin bu halde olduğunu görmüştür. Bu kale kalıntısının askerî mimari bakımından ilgi çekici bir tarafı yoktur. Taş ve tuğladan karma teknikte yapılan kalenin belli bir planı olmadığı gibi, bugün kuleleri de yoktur. Bizans döneminde "nöbetyeri" anlamındaki Kataskepe'nin bu kale olduğu da iddia edilmiştir. Ancak bunun, Sarıyer'in kuzeyinde, bir burun üstünde inşa edilmiş basit bir kule olması da mümkündür.

Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı kısımda, Rumeli feneri önünde ise, kuzey rüzgarlarına açık olduğundan denizciler için tehlikeli bir koyun önünde, İlkçağda Kyanae veya Symplegadae kayaları denilen taşlar bulunmaktadır. Eskiden bu kayaların hareket ettiklerini ve arada birbirlerine vurduklarına inanılırdı. Gerçekte ise arkadaki kara ve birbirleri ile çok alçak bir berzah ile bağlantılı olan bu kayalar, sular yükseldiğinde adacık halini alıyorlar ve gemiler için tehlikeli oluyorlardı. Birbirlerine vurdukları söylentisi ise, karadaki kayalar arasındaki yarıklara giren dalgaların büyük gürültü yapmasından doğmuştur. Bu kayalardan, Türk devrinde Özeketaşı veya Kanlıkaya denilen en büyüğünün üstüne Roma imparatorluk döneminde yuvarlak bir sunak taşı konulmuştu. Kitabesi denizin tesiriyle silindiğinden açık surette okunamamıştır. İstanbul'a gelen hemen hemen bütün seyyahların ilgisini çeken bu taşın kitabesi imparator Caligula (37-41) ile ilgili görülmek istenir. Bu sunak taşının üstüne, daha geç bir dönemde kayalar uzaktan belli etmek için yüksekçe bir sütun dikilmiştir. Bütün seyyahlar bu anıtı Pompeius sütunu olarak adlandırırlar. Tepesinde başlığı da olan sütun 17. yüzyıl sonlarında devrilerek parçalanmış, yalnız ana kaide olan sunak taşı kalmıştır. 1960'dan sonra bu kayalıklar ile kara arasında tesisler yapıldığından İlkçağ efsanelerinde yer alan Kyanae veya Symplegadae tarihe karışmıştır.

Anadolu yakasında bugünkü Üsküdar, Bizans döneminde Altınşehir anlamına gelen Khrysopolis adıyla tanınıyordu. 12. yüzyıldan itibaren burası Skoutaria olarak adlandırılmıştı. Dördüncü Haçlı seferi ile 1203'te gelen Geoffroy de Villehardovin, buraya Escutaire demiştir. 12. yüzyılda Damalis (Salacak burnu)'deki bir yazlık saray, Skutarion adıyla biliniyordu. İmparator Manuel Komnenos (1143-1180) son günlerinde şifa bulma ümidiyle burada kalmıştı. 1203'de Haçlılar da İstanbul önüne geldiklerinde önce bu sarayı işgal etmişlerdi. Burada ayrıca Khrynopolis veya Philippikos manastırı denilen büyük bir dini tesis vardı. Burası imparator Mavrikios'un (582-602) kızkardeşi Gordia'nın kocası Philippikos tarafından 595'te, özel sarayı veya villasının arazisinde kurulmuştu. Mavrikios öldürüldüğünde, Philippikos da bu manastıra çekilmiştir. Bu manastır birçok tarihi olaylara sahne olmuş, Patrik Nikephoros (806-815) bir yazısında bu tesisin güzelliğini över. Bir saray suikastinde öldürülen III. Mikhael'in cesedi 867'de bir süre için burada gömülmüştü. Kaynaklarda 10. yüzyıldan sonra adına rastlanmadığına göre artık bu sıralarda terkedilmiş olmalıdır. Herhalde yüksekçe bir yerde olması gereken bu manastırın mevkii hususunda bir tahmin yürütülemez. Harap Hagia Marina şapelinin 1042'ye doğru ihya edilmesi ile kurulan küçük manastırın da yeri bilinmez. Yalnız bu so-

nuncunun bir tepe eteğinde ve bir bataklık yakınında olduğuna dair bir kayıt vardır. Belki Bülbülderesi içindeki Selanikliler mezarlığı arazisi bu tarife uymaktadır.

Üsküdar 14. yüzyıl içinde artık Türklerin elindedir. Başlıbaşına bir Türk kasabası hatta şehri olarak gelişen bu yerde esası kilise olan hiçbiri cami veya mescit olmayışı da dikkat çekicidir. Sultan III. Mustafa (1757-1774) tarafından bir Osmanlı dönemi kasrının yerine 1757-1760'de yaptırılan Ayazma camii, adını herhalde burada evvelce mevcut bir ayazmadan almış olmalıdır. Philippikos manastırı da belki burada idi. Fakat Khrysopolis bir yerleşme yeri olarak Bizans dönemi tarihinde yer alamamıştır. Bizans döneminde, Anadolu yakasının önemsiz bir kasabası ve iskelesi olarak kalmıştır. A. Mordtmann'ın iddiasına göre, imparatorların buradaki sarayı Toptaşı'nda Bimarhane dolaylarında olmalıydı, burada yüzyıl önce bazı kalıntılar da görülmüştü. Bu görüş doğru olduğu takdirde sarayın Boğaz'a ve Marmara'ya hakim bir yerde değil, Üsküdar vadisindeki yamaçlarda olması gerekir.

Damalis (Salacak) burnunun karşısında, küçük ve yarı bir topuk üzerinde, "Kalecik" anlamına gelen Arkla adında bir burç yapılmıştı. Türk döneminde Kızkulesi olarak adlandırılan bu yer, Boğaz'dan geçen gemileri kontrol etmeğe ve geçiş harcını almağa yarıyordu. Bizans döneminde buradan karşıya Sarayburnu'na kadar bir zincir çekildiği yolundaki söylentiye, denizin akıntısı ve sert güney (lodos) dalgaları hesaba katıldıkta inanmak zordur.

Paşalimanı'na hakim bir yükseklik olan Sultantepesi, Bizans çağında bir tesisin kurulmasına uygun görünmektedir. Fakat bu hususta açık bilgi yoktur. Sadece tepede 1975'de, işlenmiş bazı Bizans mimari parçaları ve büyük bir sütun başlığı ile bir sütun gövdesi görülmüştür. Ayrıca buradaki köşkün bahçesinde de ikinci bir başlığa rastlanmasından, Sultantepesi adındaki bu yerde Bizans döneminde bir yapı olduğu anlaşılır.

Khrysopolis'den daha kuzeyde Khrysokeramos adında bir yer vardı. "Altın kiremitli" anlamına gelen bu ad, buraya II. Justinos (565-578) ile karısı Sophia'nın yaptırdıkları çatısı altın yaldızlı kiremitler ile kaplı bir kiliseden dolayı verilmişti. Yakın tarihlere gelinceye kadar, burada yaldızlı kiremit parçaları bulunduğu söylenir. Bu kilisenin Kuzguncuk dolaylarında olduğu sanılır.

Adı İstavroz anlamına gelen Stauros'un ise Türk döneminin Beylerbeyi olmasına ihtimal verilir. Osmanlı döneminde Çengelköyü ile Kuzguncuk arasında İstavroz bahçe ve kasrının bulunması bu adın Türk devrinde de uzun süre yaşadığını gösterir.

Beylerbeyi'nde iskele yakınında tuğladan yapılmış bir Bizans yapısı kalıntısı 1958 yılına kadar görülebiliyordu. Caddeyi genişletmek gerekçesi ile bu tarihi eser o yıl içinde yıkılarak ortadan kaldırılmıştır. Bu, yönü ve apsisi olmak bakımından bir kilise idi. Fakat ana mekanının planı anlaşılamıyordu. Eremya Çelebi Kömürcüyan'ın 17. yüzyıl sonlarına doğru gördüğü, ve "İstavroz Rum kilisesi harap olmuştur. Kilisenin yalnız kubbesi kalmıştır ve içinde rüzgarlar eser durur", satırları ile tarif ettiği bina burası olmalıdır.

Çengelköyü koyunun, Bizans döneminin Sophianai limanı olduğu sanılır. Bu liman adını II. Justinos (565-578) tarafından karısı Sophia için 568'de yapımına başlanan saraydan almıştır. Justinos, 569'da burada ikinci bir saray daha yaptırmıştır. Eski bir kaynaktan öğrenildiğine göre burada Hagios Mikhael ve Theotokos (Meryem Ana) adlarına birer de kilise vardı. Çengelköyü'nde Türk döneminde, bazı Bizans kalıntıları görülebiliyordu. Hatta 16. yüzyılda Süleymaniye Camii'nin inşasında çeşitli yerlerden derlenen taşlar sayılırken, "Çenger (Çengel) köyünde bir bostan içinde bulunan, aklı-siyahlı serçe gözü bir direk"in de bahsi geçer. Böyle başka bir sütun gövdesi de yakın tarihlerde aynı yerde Ümraniye yolu başında bulunmuş, hayli süre yolun kenarında durmuştur.

Çengelköyü'nde, gerilerde şimdi harap durumda olan bir çiftlik evinin duvarında görülen, üzerinde Cenova armaları olan mermer levhanın ise Boğaz tarihi ile ilgisi yoktur. Üzerine Cenova ile Campofregoso, Fagio ve Merude ailelerinin armaları ve Latince bir kitabe ve 1447 tarihi işlenmiş olan bu levha, Galata surlarına ait olup Kireçkapısı'nın üstünde, Fransız geçidinin Mumhane caddesine açıldığı yerde idi. Galata surları yıkılırken bu levha da eski çiftlik sahibi tarafından Çengelköyü'ne getirilmiştir. Çengelköyü'nün ilerisinde Kule bahçesi veya Kulelibahçe denilen yerde, Hagios Athanasios adına bir ayazma vardı. Vaktiyle bu ayazma yakınında Bizans çağına ait bazı işlenmiş parçalar görülmüştür. Bir villadan çevrilen, tövbekâr fahişelere mahsus Metanoia (Tövbe) adında bir manastırın burada olduğu ileri sürülür ise de bu hususta inandırıcı dayanak yoktur. 16. yüzyılda, Kuleli Kışlası yerinde, oldukça büyük yapı kalıntıları görülmüş ve bunlar 19. yüzyıl başlarına kadar durmuştur. Ancak bunun hangi yapıya ait olduğu bilinmez.

Adı sarp yamaçlar anlamına gelen Brokhtoi (veya Prokhtoi)'nin Vaniköyü ile Göksu deresi ağzı arasındaki yamaçlar olduğu sanılır. İmparator Justinianos, 6. yüzyılda burada bir yazlık villa ile bir de kilise yaptırmıştı. Gene Mikhael adına olan bu yapılar, denizden pek az geride olup, bir istinat duvarı ile desteklenen bir teras üstünde bulunuyorlardı.

İnciciyan, Kandilli'de 18. yüzyılda Theodoros kilisene ait olduğunu sandığı bazı kalıntılar görmüş, üzerlerinde haç kabartmaları ile Grekçe kitabeli mezar taşlarına rastlamıştır. Ayrıca bir set duvarının kıyıya yakın kısmında kemerli bir mezar odası ile bir de kanalın varlığını bildirir. Bu kanal içi su dolu olarak günümüzde de mevcut olup evvelce, ilk mecliste adı geçen Bahriyeli Şükrü Bey'in köşkünün yanındadır.

Göksu deresinin ağzında 14. yüzyıl sonlarında Yıldırım I. Beyazid tarafından, sonraları Anadoluhisarı olarak tanınan, Yenice, Güzelce veya Akçehisar adlı kale-

yi, Bizans'a karşı bir köprübaşı olarak yaptırmıştır. Hisarın duvar örgüsünde çevreden toplanmış bazı Bizans işlenmiş parçaları kullanılmıştır. Sonra bu hisar daha da genişletilmiş olup, S. Toy'un iddia ettiği gibi hiçbir tarafında bir Bizans eklemesi yoktur. Fransız kitabe uzmanı A. Dumont, 1869'da Hisar'ın yarım saat uzağında ve vadi içinde, kubbeli bir mezar binası (hypogaem) ile muntazam kaldırımlı bir Bizans yolu gördüğünü de bildirir. Anadoluhisarı Türk mezarlığından, birkaç yıl önce bir evin bahçesine taşınan, evvelce içi kuyu bileziği olarak kullanılması için oyulmuş, korint üslubundaki bir sütun başlığı burada görülen tek eski parçadır.

Byzantion'lu Dionysios, İlkçağ'da Friksulimen'in güneyinde Phiale denilen bir körfezden bahseder. Huni biçiminde bir girinti olan bu yerini Türk döneminde Körfez olarak adlandırılan yer olduğu sanılır. Burada 5. yüzyılda adı bilinmeyen bir manastır ile bir düşkünler evi vardı.

İmparator İustinianos'un yeğeni Boraides arazisi ve herhalde villası olduğundan Boradion adı verilen yer, bazı karşı görüşlere rağmen Kanlıca'da olarak kabul edilir. Burada tarihte adı sadece bir defa 1166'da geçen Batalas manastırı vardı. Aynı yerde Hagios Trias adına olan manastır ile aynı olup olmadığı bilinmez. Batalas manastırı Boradion denilen yerde, Friksulimen'e hakim bir yükseklikte idi. Böylece Kanlıca körfezini çeviren yüksek arazi düşünülür. Kanlıca'da, 1917'de yanan ve 1925'te bütünüyle yıktırılan hamamda, kurna aynası olan fil kabartması bir Bizans işidir ve burada ikinci defa kullanılmıştır. Evliya Çelebi'nin gerçekciliğini övdüğü bu fil kabartması şimdi Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndedir. Bir Bizans eseri olan bu fil kabartmalı levhanın herhalde bu kilisenin değil, daha çok bu özel yapının, belki bir villanın kalıntısından çıkarılmış olabilir.

Bir derenin ağzında bir körfez kenarında olan Çubuklu'nun, bu yeni huzur ve sükununu belirten Eiranaion (barış, huzur yeri) olduğu sanılır. Burada 5. yüzyıl başlarında, üç vardiya halinde gece ve gündüz devamlı ayin yaptıklarından "Uykusuzlar" (Akametai) denilen keşişlerin barındıkları manastır hücreleri, büyük bir kilise, bir misafirhane ile bir de hastane yapılmıştı. Bu manastırın 13. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğü bilinir. Timoni 19. yüzyılda eski bir harabe ile biri üstü açık, diğer ikisi üstü tonozlu olmak üzere üç sarnıç gördüğünü bildirir. Kapalı sarnıçların tonozlarını tuğla payeler taşır. Akemetoi manastırına ait oldukları tahmin edilen bu sarnıçlardan bugün görünürde bir iz yoktur.

Geniş bir koyda olan Paşabahçesi, evvelce İncirköyü iken, 1648'de bir ayaklanmada öldürülen Hezarpare Ahmed Paşa'nın yalısından dolayı bu adı almıştı. Bunun az kuzeyinde Sultaniye adında ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) tarafından yaptırılmış bir kasır vardı. Kısmen su içine dikilmiş sütunlar üzerine duran bu kasrı 13 Ağustos 1673'te inceleyen A. Galland, bir kayıkla yanlarına sokulduğunda bu sütunların yüzeylerinde Grekçe kitabeler gördüğünü yazar. Galland bu sütunların, İlkçağın bir Bakküs mabedinin kalıntıları olabileceğini, üzerlerindeki

üzüm ve şarap yapımı ile ilgili kabartma sahnelere dayanarak ileri sürer. Beykoz'un Bizans dönemindeki tarihi hakkında ciddi ve inandırıcı bir teklif ortaya atılmamıştır. Eremya Çelebi, Beykoz'da 17. yüzyılda üstünde Grekçe yazılar ile haç şekilleri görülen bir havuzda su fışkırdığını bildirir ki, bu tarif yukarıda bahsi geçen Phiale'ye çok uymaktadır. Ancak burada verimli bir su kaynağının bulunduğu, Gümrük emini İshak Ağa tarafından 1746'da burada çeşmeler yaptırılmasından anlaşılıyor.

Beykoz'un üstünde 195 m. rakımlı Yuşa tepesi Boğaz'ın en yüksek yeridir. Burası İlkçağ'ın erken döneminde inançlarında, "devlerin yaşadığına inanılan" bir yerdi. Bu tepenin eteğinde Macarburnu'nda (Ma-i cari burnu) İustiniamos tarafından yaptırıldığı ileri sürülen cüzzamhane ile düşkünler evine sahip Argyronion mevkiinin teşhisi çok şüphelidir. İustiniamos'un inşa ettirdiği Hagios Pantaleimon kilisesi ve Hagios Georgios manastırı ise, Hieron denilen yerde bulunuyordu. Hieron, "kutsal yer" anlamındadır. Boğaz'ın en yüksek yerinde paganisma döneminde "uygun rüzgarlar" için Zeus Ourios'a sunulmuş bir mabet yapılmıştı. Bu putperest mabedi 6. yüzyılda İustinianos tarafından Başmelek Mikhael adına kiliseye dönüştürülmüştü. Bu mabede ait oldukları sanılan bazı mimari parçalar 1860'lı yıllarda Berlin'e götürülmüştür. Tepenin tarihin en karanlık çağlarından beri sürüp giden kutsallığı Türk döneminde de devam etmiş ve burada Yuşa adına "dev" ölçüde bir yatır mezarı ile yanına bir cami ve tekke yapılmıştır. İustiniamos'un 6. yüzyılda bu çevrede yaptırdığı bilinen Hagios Pantaleimon kilisesinin harabesi olduğu sanılan bir kilise yıkıntısı, Yuşa tepesinin Karadenize bakan yamacında hala durmaktadır. Şimdi askeri yasak bölgenin sınırları içinde kalan bu 6-6 m. 50 m çapında kubbeli olduğu kalıntıların mimarisinden anlaşılır. Kilisenin yakınında da içi su dolu bir sarnıç vardır. Ayrıca bir ayazmaya ait olduğunu sandığımız diktörtgen biçiminde bir yapı kalıntısı daha görülür.

Anadolukavağı'na hakim hörgüç şeklindeki tepenin üstündeki Yoros kalesinin bu adı "Kutsal yer" anlamında Hieron'dan aldığı söylenir ise de, Baştanrı Zeus'un sıfatlarından biri olan, "uygun rüzgarlar" anlamındaki Oviuos'dan geldiği de ileri sürülür. Dağ karşılığı olan Oros terimi ile de bağlantı olabileceği düşünülebilir. Çok yıl önce, kalenin önünde bulunan İlkçağa ait bazı mimari parçaların, Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı bir yerde kurulan Oniki Tanrı'ya sunulmuş mabedin kalıntıları oldukları tahmin edilir. Bir Bizans kaynağına göre 1305'de Hieron kalesi, Şile (Khelai) kalesi ile birlikte Türklerin eline geçmiş, fakat az bir süre sonra belki 1348'e doğru Cenovalılar tarafından alınmış olmalıdır. Fakat 14. yüzyılın sonlarında yeniden Türk hakimiyetine girmiştir. Kalenin arkasında "Şehidlik" denilen yerde ise Yoros kalesinin fethi sırasında şehit düşen Türklerin kabirleri vardır. Yıldırım I. Bayezid, kara yoluyla 793 (1391)'de "leşker-i azim" ile gelerek Yoros'a çıkmış, buradan da Yahşi Bey'i Şile'ye göndermiştir. Bayezid, Yoros'u üs olarak kullanarak GÜzelcehisar'ı (Anadolu hisarı) yaptırmıştır. Mareşal Boucicaut'nun 1399'da Karadeniz

ağzına yapuğı akında, Yoros kalesine karşı hücumda bulunamamış, sadece eteğindeki köyü yakarak çekilmiştir. Çelebi Mehmed de 1414'te Trakya'ya geçmek üzere Bursa'dan ayrıldığında, Bizans'ın sağladığı gemilere binmek üzere Yoros'da konaklamıştır. 1403'te Boğaz'dan geçen Ruy Gonzales de Clavijo, karşısındaki kalenin harap ve boş olmasına karşılık, Yoros'un bakımlı olduğunu ve içinde bir Türk kuvvetinin bulunduğunu bildirir. Fetih'den sonra uzunca bir süre kaleye özen gösterilmiş ve tamir edilmiştir.

Yoros kalesine, "Ceneviz kalesi" denilmekle bareber, burası Bizans döneminde yapılmış, çok kısa bir süre Cenova'nın işgalinde kalmıştır. Kalenin, sonraları örülerek kapatılmış esas girişinin iki yanındaki kulelerdeki mermer levhalarda birer sahip ile "İsa'nın nurunu" ifade eden kısaltmaları işlenmiştir. Aynı örülü girişin iç tarafta üstünde yine bir mermer üzerinde, bir haç ile kolları arasında bir takım kısaltma harfleri vardır. Bunların "Despot" (yani hükümdar) Mikhael Palaiologos'a yardımcı ol, anlamına gelen kelimelerin baş harfleri olarak çözümlenir. Bu duruma göre kale, şimdiki görünüşü ile İstanbul'u 1261'de Latinlerden geri alan VIII. Mikhael Palaiologos (1261-1282) tarafından yaptırılmıştır. Ayrıca Yoros kalesinin içinde enlemesine iki bölümü ayıran burçlu ana duvarın da A. Gabriel'in iddia ettiği gibi, Türk devrinin ilavesi değil, Bizans inşaatı olduğu, ortadaki kuleyi çepeçevre iki satır halinde saran tuğladan harflerle meydana getirilmiş Grekçe kitabeden anlaşılıyor. Kale araziye uyacak biçimde muntazam geometrik bir planı olmaksızın inşa edilmiştir. Esas girişi, güney tarafında iken, burası sonraları örülmüştür. Evvelce denize kadar uzanan bir duvarı daha olduğu tesbit edilmektedir.

Anadolukavağı'na yakın bir yerde Okphrulimen adlı yer bulunuyordu. I. Romanos Lekapenos (919-944) daha tahta ortak olmadan önce, burada Hagios Panteleimon adına bir kilise ile manastır ihya ettirerek yeniden yaptırmıştı. Ancak bu hususta bilgi şüphe ile karşılanır. Romanos'un ihya ettirdiği dinî tesis, İstinianos'un 6. yüzyılda aynı addaki azize sunulan manastırı ile aynı olabilir.

Yoros kalesinin kuzeyindeki bir yamaçta eski Karantina istasyonu dolaylarında bir yerin adı da Manastır limanı idi. Geçen yüzyılda Timoni de, kıyıdan altmış adım içeride taş ve tuğladan yapılmış bir duvar kalıntısı görmüştür. Yine bu dolaylarda olması gereken Monakheion'da Prodromos manastırı vardı. 9. yüzyılda var olan bu manastır veya kilise sonra önem kazanmış, 1150'de yazılan kuruluş yönetmeliğine göre, hepsi de "okumayı bilmek şartı" ile sadece oniki keşişi barındırıyordu. Bu manastır bir tepede, etrafı ormanlar ile çevrili ve güç erişilir bir yerde bulunuyordu. Anadolukavağı ile Filburnu arasındaki Keçilik limanı denilen geniş koyun, bazılarınca eski Khelai olması görüşüne biz katılmıyoruz.

Boğaziçi'nin her iki yakasında da kaynaklarda anılan bazı yer adları ve bunlar ile birlikte tesisler de vardır. Fakat bunların bugün yerlerini teşhis etmek mümkün olmamakta, sadece bazı tahminler ortaya atılabilmektedir.

Boğaziçi kıyılarının Rumeli yakasının bazı kısımları istisna edilecek olursa, Bizans zamanında tam iskan edilmemiş olduğunun bir delili de rastlanan kalıntıların azlığıdır. Bizans devrinde Boğaziçi'nin sadece Rumeli yakasında Beşiktaş-Dolmabahçe dolaylarında Hagios Mamas adındaki önemli bir yerleşme yerinin, bir "Emporion"un bulunduğu kabul edilmekte ise de, yukarıda işaret edildiği gibi bu yerleştirme de kesinlikle aydınlığa kavuşmuş değildir. Bunun dışında her iki yakada da nisbeten şehre yakın kısımlarda, birkaç saray, daha doğrusu av ve sayfiye köşkünden başka sadece manastırlar, sosyal yardım tesisleri sıralanıyordu. Denizden erişilen bu manastırlar yamaçlarda kurulmuştu ve herhalde yeşilliklerin arasına gömülüştü. Boğaziçi'nin Bizans çağında genel görünüşünün hemen hemen eskiden Adaların veya bugünkü Aynoroz yarımadasını andırdığını tahmin etmek yerinde olacaktır. Boğaziçi'nin her iki yakasında sıralanan tepelerin arkeolojisi hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Bizans kaynaklarında adları geçen ve bu küçük araştırmamızda kısaca tarihçelerini özetlediğimiz manastırların yerlerini öyle zannediyoruz ki kıyılarda değil, Boğaz'a hakim tepelerde aramak daha doğru olur. Ancak şu var ki, bu tepelerin üzerlerinde bugün herhangi bir iz veya kalıntı olup olmadığı bilinmemektedir. Fakat birşeyler olduğunu, mesela Sultantepe'deki köşkün bahçe kapısı yanındaki Bizans devrine ait kalıntılar ispatlamaktadır. Başka tepelerde de böyle izler olmasına ihtimal verilebilir.

İlkçağa ait Boğaziçi yer adlarının hangilerinin Bizans devrinde de yaşadığını tesbit etmek ayrıca bir araştırma konusu olabilir. Fakat bunlardan pek fazla birşeyin kalmadığı tahmin edilir. Bizans devrinde Boğaziçi'nde yer adları, bazı arazi özelliklerinden doğmuş adlar ile manastırların adlarıdır. Bu manastırların da İlkçağın veya İlkçağ sonrası ile Erken Bizans devrinin çiftlik veya villalarının yerlerini aldıkları bir dereceye kadar anlaşılıyor. Böylece bazı hallerde bu sayfiye evlerinin eski sahiplerinin adları az veya çok değişerek Bizans çağı içinde yer adı olarak bir süre yaşamışlardır. Böyle sahibinin adı ile tanınan ve sonraki yer adına esas olan yazlıklar veya villalar 4. yüzyılda yapıldıkları gibi (Promotu, Anthemiu, Honoratu) bazıları da daha geç yüzyıllarda inşa edilmişti (Arsaberu). Bu yazlık özel sarayların, villaların kalıntıları her halde Boğaziçi'nin bazı yerlerinde onları değerlendirirken bu hususu da önemle göz önünde tutmak yerinde olur.

Diğer taraftan üzerinde esasında durulması gerekli çok önemli bir nokta da, kaynaklarda adlarına raslanan manastır ve dini tesislerden ne kadarının geç devirlere kadar kullanılmakta olarak kalabildikleridir. Bunlardan çoğunun çok erken bir devirde kurulmaları ve sonraları adlarının ortadan kaybolması, boşalarak yıkılmağa bırakıldıklarına veya başka bir ad altında bir süre daha kullanıldıkları şeklinde anlaşılmalıdır. Bu suretle sayıları ilk bakışda çok gibi gözüken manastırların da belki sanıldığından daha da az olabileceğini düşünmek yerinde olacaktır. Bizans devrindeki Boğaziçi'nin tarihi topoğrafyası meçhuller içindedir. Bu da herhalde kesin adları belli yerleşmelerin olmayışındandır. Tarihde en fazla adı geçen Mikhaelion

veya Mikhaelion'ların durumu Bizans devri Boğaziçi'sinin ne kadar çözümlenmesi zor meselelerle dolu olduğunun bir misalidir. Diğer tarafdan ise Boğaziçi'nin kıyılarının yüzyıllar boyunca biçimlerinin değişmiş olması da dikkate değer. Osmanlı devrinin ortalarına gelinceye kadar arazinin içine giren bir koy halinde olan Dolmabahçe, 17. yüzyılda dolmuş ve burada kıyı düzgün bir şekil almıştır. İnciciyan'ın bildirdiğine göre, Anadolu yakasında Beykoz yakınında Sultaniye adı verilen yerde de buna benzer bir durum olmuştur. Aslında burada kıyıda çok geniş ve kısmen bataklık bir koy varken, ortasında bir de adacık yükselen bu girinti Sultan Kanuni Süleyman (1520-1566)'ın emri ile doldurulmuş ve burada kıyı düzeltilmiştir. Daha bunlar gibi başka yerler de vardır. Nitekim Rumelihisarı mezarlığı önünde, kabirlerin hemen hemen su kıyısına kadar indiği ve mezarlık duvarı ile deniz arasında sadece çok dar bir yaya yolunun bulunduğu da, pek eski olmayan fotoğraflarda görülebilmektedir. Bütün bu örnekler, Boğaziçi kıyı şeridlerinin tarih içindeki biçimlerini bugüne gelinceye kadar hayli değiştirmiş olduklarını açıkça gösterir. Diğer taraftan Boğaz'a dökülen suların da tarih içinde biçim, derinlik ve mansap karakterlerini değiştirdikleri de anlaşılmaktadır. Bu hususda Göksu deresi bir örnek teşkil eder.

Boğaziçi'nin Türk devrinde her iki yakada da ufak birer kült yeri halinde yaratılan ayazmalar ise Bizans devrine kadar inmemektedir. Belki bunlardan bir ikisinin eski bir tarihi olabilir. Fakat başka tarafdakiler gibi bunların hemen hepsi Osmanlı İmparatorluğunun geç yüzyıllarında ortaya çıkmıştır. Zaten bunların içinde mimari bakımdan üzerinde durulmağa değecek bir özelliği olanlar da yoktur.

Bütün bu araştırmaların ulaştığı netice şudur ki, Boğaziçi Bizans devrinde manastırların sıralandığı iki kıyıdan ibaret kalmıştı. Bu su şeridinin iki yakasında küçük köyler ve bunların aralarında sıralanan sahil saraylar, yalılar, saraylar ile göze zevk veren görünüşünü alması ancak Türk devri içinde olmuştur. Boğaziçi'nin Türk devrindeki güzellikleri bugün sadece geçen yüzyılın başlarında 18 yıl kadar İstanbul'da çalışmış olan ressam ve mimar Anton Ignaz Melling (1763-1831)'in çizdiği gravürlerde yaşamaktadır. Türk Boğaziçi karakter ve güzelliklerini içinde bulunduğumuz yüzyıl başlarına, İlk Dünya savaşına kadar sürdürebildi. Abdülhak Şinasi Hisar (1888-1963)'ın da şu satırları ile belirttiği gibi, Boğaziçi kendisine has özellikleri olan bir medeniyet meydana getirmişti: "Bu asrın ilk yıllarında Boğaziçi -en çok hatıra getirdiği eski Venedik gibi- sanki bir göl tarzında kendi üstüne kapanmış ve kendine mahsus adetleri ve zevkleri olan büsbütün hususi bir alemdi. Barındırdığı birçok an'aneler kendine has tabiatının hususiyetlerine katılarak ona, bazı kısımlarıyle eş bulunduğu İstanbul medeniyetinden bile ayrılan, hususi bir medeniyet kurmuş oluyordu".

Boğaziçi'ni en uygun şekli ile kullanan, onun her türlü tabii güzellik ve kaynaklarından faydalanan Türk medeniyeti olmuştur. Ne yazık ki, onun yok edilmesi de günümüze gene kendi elimizle cereyan etmektedir. Yüz yıldan fazla bir süre önce Anadolu coğrafyasına dair eserinde P. de Tchihatcheff'in, İstanbul ve Çanakkale boğazlarını Avrupanın başka boğazları ile karşılaştırırken yazdığı şu satırları kaybolan güzelliklerin hazin bir hatırası olarak anılacakır: "Bu iki tarihi geçidin ihtişamını ancak onları vapurla geçtikten sonra doğrudan doğruya Manş kıyılarına gidildiğinde daha iyi anlamak mümkündür, Fransa ve İngiltere kıyılarının çıplak ve tebeşirli yarları, hüzünle bunları seyreden seyyahın kafasında Boğaziçi ile Çanakkale boğazının pitoresk yamaçlarının bütün sihirliliğini daha kuvvetle açığa çıkartır".

Fransız elçisi Comte de Choiseul-Gouffier'nin etrafına topladığı sanatçı ve ilim adamlarından olan J.B. Lechevalier, mühendis Kaufer ile İstanbul ve çevresinin haritalarını yaptıkları sırada incelediği Boğaziçi'ni şu sözler ile tarif eder:

> *Yeryüzünde onunla kıyaslanabilecek başka hiçbir boğaz yoktur. Kıyılarının güzelliği, demir yerlerinin emniyeti, gemicilerin gözleri önüne serdiği güzel görüntülerin sonsuz çeşitliliği ile zaten bütün benzerlerine üstündür. Tepeleri ağaç kümeleri ile taçlanmış, yamaçları bahçeler ile bölünmüş ve eteklerinde birbirlerini hemen hemen kesintisiz takip eden hoş köylerin sıralandığı yükseklikler arasından güzel bir nehri andırırcasına yılan gibi İstanbul'dan Karadeniz girişine kadar kıvrılır... Tek kelime ile Boğaziçi, sahneleri günün her anında yenilenen ve hiç bir vakit tekrarlanmayan, canlı ve hareketli bir tablodur.*

Fakat Türk medeniyetinin bir parçası olan Boğaziçi'nin tarihî hüviyetini, her türlü özellik ve zenginliklerinin hatıralarını derleyecek bir Enstitünün kurulmasının vakit geçirilmeden lüzumu da böylece ortaya çıkmaktadır. Eski bir yalıda kurulacak böyle bir Boğaziçi Enstitüsü, Boğaziçi'nin her şeyini, coğrafyası, jeolojisi, hatta balıkları, suları, ağaçları, bitkileri ile olduğu kadar tarihi, arkeolojisi, yazılı kaynakları, eski eserleri, yapı çeşitleri, bir vakitler ona pitoresk bir görünüş sağlayan dalyanları, sularına uygun yapılmış zarif kayıkları ve buradaki yaşantının her çeşit belgesini toplamak suretiyle çok büyük bir hizmet yapabilir. Bu enstitü Boğaziçi hakkındaki her türlü bilgilerin, resimlerin, hatıraların ve eski haritalar ile çeşitli dillerdeki yayınların biriktirildiği ve değerlendirildiği bir merkez olabilir. Yok olan Boğaziçi için bu kadar hizmet esirgenmemelidir kanaatindeyiz.

OSMANLI ÇAĞINDA BOĞAZİÇİ YERLEŞMESİ

Prof. Dr. Doğan KUBAN

İstanbul'un topografik yapısı içinde, Boğaziçi, özgün bir yerleşme düzenini teşvik edecek özelliklere sahiptir. Osmanlı çağında bu yerleşme düzeninin gelişimini sürekli, fakat sınırlı bir yoğunlaşma olarak görüyoruz. Bizans çağında Boğaz yerleşmesinin iki öğesi vardı: a) Kentle ilişkisi olmayan küçük köyler; b) Genellikle imparator ve saray mensuplarının yaptırdıkları saray veya büyük konutlar ve manastır ve kilise gibi dinî yapılar. Bu öğelerin nitelikleri açısından Osmanlı çağı ile Bizans çağı arasında büyük bir fark görülmüyor. Osmanlıların dinî hayatı toplum hayatından ayrılmadığı için Bizans çağında olduğu gibi, dinî yapıların bağımsız bir yoğunlaşması söz konusu olamazdı. Fakat Boğaziçi'nin kentle bütünleşmesi açısından iki çağ arasında büyük bir fark vardır. Bizans çağında küçük köylerin kentle organik bir ilişkisi olmadığı gibi Beşiktaş gibi ilk İmparatorluk yüzyıllarında oldukça gelişmiş bir bölgenin de bağımsız bir yaşantısı olduğu ileri sürülebilir. Oysa Türk çağında, 16. yüzyıldan bu yana, Boğaziçi İstanbul'un sürekli bir parçası olmağa başlamıştır.

Fetihten sonra Boğaziçi'nde ilk Türk mahalleleri, Anadolu ve Rumelihisarı içinde veya yanındaki mahallelerdir. Yapılan bir mescidin varlığına bakarak Baltalimanı'nda da bir yeni mahalle kurulduğu söylenebilir.[1] Küçük Hıristiyan köyleri de varlıklarını sürdürüyorlardı. Arnold von Harff 1496-97'de İstanbul'u büyük bir şehir olarak tanımlar.[2] II. Bayazıt'ın saltanatının ortalarında, yani 16. yüzyılın başında şehir nüfusu 200.0000'e yaklaşmış olmalıdır. O sıralarda Boğaziçi'nde büyük bir gelişme olmadığı biliniyor. Fakat Üsküdar'da 15. yüzyılın sonunda bir kaç yeni mahalle teşekkül etmiş bulunuyordu.

Boğaz sahillerinde yerleşmenin hızlanması Kanuni'nin saltanatında başlıyor. Fatih'in kurduğu Tophane, Kanunî tarafından büyütülmüş, etrafına duvar çekilmiş

ve yeni kışlalar yaptırılmıştı. Tophane çevresi Evliya'nın zamanına kadar yeşil, hatta mesire niteliğinde alanları kapsamakla beraber Galata surları dışından Boğazkesen'e kadar yeni mahalleler teşekkül etmeğe başlamıştır.[3] Tophane ile Fındıklı arasındaki bölge 16. yüzyıl ortalarında bağlık ve bahçelik idi. Bu yüzyılın ikinci yarısında sahile yalılar yapılmağa başlanmış ve en önemlisi Molla Çelebi Camisi olan dört beş mescit etrafında bir iki mahalle teşekkül etmiştir.[4] Kabataş'la Beşiktaş arası boştur. Beşiktaş, Boğaz'ın Rumeli sahilinde Bizans çağındaki önemine uygun olarak en büyük mahalledir.[5] Bunu, tarihî önemine olduğu kadar şehiriçi ulaşımındaki rolüne de borçludur: Rumeli'den Anadolu'ya geçen ulaşımın başlangıç iskelesi burasıydı. Sefere çıkan donanma da burada toplanırdı. Genellikle Kaptanpaşaların sahil sarayları da Beşiktaş'ta bulunmaktaydı. Barbaros'un türbesi ve Sinan Paşa'nın Camisi ve diğer yapıların burada inşa edilmiş olmaları bir tesadüf değildir. Şüphesiz o çağda, hatta daha sonraları buradaki yerleşmelerin şehir içi gibi yoğun değil, fakat bağlar bahçeler içinde, Evliya'nın 17. yüzyıl için anlattığı şekilde olduğu anlaşılmaktadır. Sonraki devirlerin ünlü Beşiktaş saraylarının ilk çekirdeği, bu sahilde II. Selim tarafından yaptırılan bir kasır olmalıdır.

Boğaz'ın her iki yakasında da bazı köylerde Türklerin yerleşmesinin yoğunlaştığı anlaşılıyor. Bunu teşvik eden nedenlerden birisi, padişahların ve devlet büyüklerinin bu sahillerde yaptırdıkları saray, kasırlar ve büyük bahçeler idi. Kanunî devrinde Çengelköyü'nde, Kuleli mevkiinde bir saray, Kandilli'de III. Murat devrinde birkaç tane kasır, Çubuklu civarında bahçeler içinde Kanuni devrinde yaptırılmış bir kasır olduğunu biliyoruz. Beykoz'daki Hasbahçe veya Bahçe-i Amire, II. Beyazıt zamanından beri vardır. Burada yine III. Murat zamanında, İskender Paşa'nın bir kasır yaptırdığını biliyoruz.[6] Boğaz'ın Anadolu yakasındaki köylerin bazıları, çokluk gayrimüslimler tarafından iskân edilmişti. Kuzguncuk ve Çengelköy oldukça geniş köylerdi. Anadoluhisarı çevresinde bir mahalle oluşmuştu. Kanlıca'da 16. yüzyılda büyük bir gelişme görülüyor. Boğaz'ın Rumeli yakasında Ortaköy, Arnavutköy, Bebek ve İstinye Rum köyleridir. Baltalimanı'nda Fatih devrinde kurulmuş olduğunu bildiğimiz Türk mahallesinin genişlemediği tahmin edilebilir. İstinye'ye 16. yüzyılda bir mescit yapılmış ve Türkler de yerleşmeğe başlamışlardır. Evliya Çelebi, Yeniköy'ün Kanunî'nin emri ile kurulmuş olduğu için bu adı taşıdığını yazar. Bu sahilde I. Selim zamanında içine bir kasır yapılmış olan Bebek bahçesi, II. Selim zamanında yapılmış olan Büyükdere Bahçesi ve Emirgân'da *Münşeat* sahibi Feridun Bey'in bahçeleri bulunuyordu.[7]

Genel olarak 16. yüzyılda Boğaz'ı şehrin yaşantısının bir parçası sayamayız. Beşiktaş, yeni gelişmelerin, Boğaz yönünde şehirle sıkı ilişkisi olan son noktasıdır. Bununla beraber Boğaz'a işleyen vakıf peremeler[8] yani yolcu kayıkları olduğunu gösteren kayıtlar vardır. Bu Boğaz ulaşımının başlangıcı sayılabilir; o sırada çok önemsizdir. İstanbul'la Üsküdar arasında ise muntazam kayık seferi yapılmağa başlandığını 1565 tarihî bir belgeden öğreniyoruz. Üsküdar'da tahsis edilen hassa peremesi sadece iki tanedir. Şüphesiz özel pereme ve kayıklar da vardır. Daha 16. yüzyılda kayıkla dolmuşculuk yapıldığı anlaşılmaktadır..[9]

17. yüzyılda Evliya Çelebi Tophane'yi 100 mahalleli ve 7 camili büyük bir semt olarak tanıtır. Bu sahilde Fındıklı'ya kadar boydan boya yalılar vardır. Tophane'den sonra, Salı günleri pazar kurulduğu için Salıpazarı adını alan semtte, Cihangir'le Fındıklı arasında büyük bir çarşı alanı bulunmaktadır.[9]

IV. Mehmet devrinde, Beşiktaş Sarayı gittikçe büyüyerek önemli bir kompleks halini almıştır. Boğaziçi'nin diğer köylerinde padişahlara ve devlet büyüklerine ait bahçe ve yalılar artmış olmakla beraber, ekseri köylerde Rumlar sayıca fazladır. Türklerle meskûn olan veya Türklerin çokluk olduğu köyler, Anadolu ve Rumelihisarları, Kanlıca, Beykoz, Anadolu ve Rumelikavakları ve Yeniköy'dür. Rumlar, Çengelköy, Arnavutköy ve İstinye'nin kuzeyindeki köylerde çoğunluktadır.[10] Beşiktaş'la Kuruçeşme arasında ve karşı sahilde Üsküdar'da Ermeni mahalleleri bulunmaktadır. Yahudilerin genellikle Boğaz sahilinde kente ve birbirlerine yakın olan Üsküdar, Kuzguncuk, Ortaköy ve Beşiktaş'ta oturdukları Evliya ve Eremya Çelebilerin verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır. Boğaz o sırada sahilde toplanmış küçük köyler dışında doğal görünüşünü ve örtüsünü tam (olarak) korumakta idi. Burada sebze ve meyvacılıkla geçinilmekte, bazı köylerde balıkçılık yapılmaktaydı. Bu yüzyılda "Boğaziçi Uygarlığı" diye nitelenen bir konutsal yerleşme düzeni –ki bu 19. yüzyılda da devam etmiş sayılabilir– kurulmağa başlanmıştır. Büyük ve zengin ailelerin yazlık evleri şeklinde ortaya çıkan yalılar, tamamen aristokratik, fakat su ile konut arasındaki ilişki bakımından eşsiz bir çevre yaratmağa bu sıralarda başlıyorlar.

İstanbul'un sur içini bırakarak denizin kıyıları boyunca bu şekilde genişlemeğe başlaması, şüphesiz deniz ulaşımını da şehir için önemli bir faktör haline getirmiş oluyordu. Nitekim 1680 tarihli bir belgede limanda 1444 kayık ve pereme olduğu görülüyor. Evliya Çelebi, 15000 kayıkçı ve peremeci olduğunu yazar. Devlet kayık seferlerini elinden geldiği kadar kontrol etmeğe uğraşmıştır. İskelelerin tamirini 16. yüzyıldan itibaren devlet yapıyordu. Kayıkçı ve peremeciler belli iskelelere bağlı idiler. Belli sayıda kişi ve ücret almak zorunda idiler. Şüphesiz uygulama bu esaslardan çok farklı cereyan ediyor, bu yüzden her seferinde yeni kararlar ve cezaî hükümler alınmak zorunda kalınıyordu.[11] Bizans çağında şehir surlarla çevrili, fakat günlük eylemleri karada geçen bir yaşantıya sahipti. Oysa, 17. yüzyıldan sonra deniz yolu kent yaşantısının önemli bir faktörü haline gelmeğe başlamıştır.

17. yüzyıl İstanbul'u, bizim 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyılda İstanbul'a gelen seyyahların gravürlerinde gördüğümüz İstanbul değildir. Bu yüzyılın ortalarına kadar kara surlarının ayakta durmasına çalışılmıştır. Bu surlar içindeki kenti, İstanbul'a 1678'de gelen Cornelis de Bruyn bahçeler, serviler, tepeler, renk renk evler, köşkler ve kubbelerle tanımlıyor.[12] Bu yüzyılda Boğaz yerleşmesi yoğunlaşmağa

devam etmiştir. Boğaz köyleri camilerin çoğunun ilk yapım tarihleri 17. yüzyıla dayanmaktadır. M. Aktepe, II. Ahmet devrinde başlamak üzere şehre yapılan göçleri durdurmak için bütün yüzyıl boyunca çıkarılan fermanlara ve belgelere dayanarak şehrin nüfusunun devamlı arttığı kanısındadır. Celâli isyanlarından sonra Anadolu'dan İstanbul'a göç artmış ve kentli, banliyölere çıkmağa başlamıştır. I. Mahmut devrinde yapılması düşünülen Sapanca-İzmit Körfezi kanalı, İstanbul'un iaşesini kolaylaştırmak amacıyla gerçekleştirilmek istenen bir projedir.[13] Çoğu kere evsiz barksız takımının başkentten uzaklaştırılması istenmiştir. Sur dışına çıkışın nedenlerinden biri de bu olabilir. Buna ek olarak şehrin su tesislerinin de şehir içinde daha fazla yoğunlaşmaya imkân vermediğini kabul etmek gerekir. 18. yüzyılda I. Mahmut Belgrad ormanlarındaki Bahçeköy tesislerini Beyoğlu yakası için gerçekleştirmiştir. Taksim'deki merkezden 40 kadar çeşme ile Kasımpaşa, Galata, Tophane ve Fındıklı'ya su verilmesi, Üsküdar'a III. Ahmet devrinden itibaren sürekli olarak yeni su getirilmesi, aynı eğilimleri gösteren gözlemlerdir. Zaten 18. yüzyıl seyyahlarının gezi notları özellikle Boğaz'ın şehir içinde kazandığı önemi açık olarak göstermektedir. Bunun yabancı gözlemcilerin dikkatini çekecek bir ölçüye ulaştığı görülüyor. G. A. Oliver 1793'te banliyölerin iskân edildiğini ve Boğaziçi bağ ve bahçelerinin tahrip edildiğini yazmaktadır. Fakat Boğaz'ın kendine özgü yerleşme düzeni de 18. yüzyılda ortaya çıkmış bulunuyor.

III. Ahmet'in saray mensuplarının, Salıpazarı'ndaki Emnabad'dan başlayarak Bebek'teki Hümayûnâbâd'a kadar sarayları, Boğaz kıyılarına sıralanmıştı. Kandilli Köşkü de yeniden tamir edilmiştir. A. Refik, Üsküdar'daki sahil köşk ve sarayların (sayısının) yüzü bulduğunu yazar. Çok büyük alanlar kaplayan bu saraylar genellikle iki, bazan tek katlı pavyon veya köşklerden meydana gelen komplekslerdi. Madame Montague Üsküdar'daki Ayşe Sultan sarayının ilgi çekici bir deskripsiyonunu yapmaktadır.[14]

Boğaz iskânı özellikle I. Abdülhamit'in saltanatıyla daha da yoğunlaşıyor. Beylerbeyi'ndeki IV. Murat sarayının 17. yüzyıl ortasında yıktırılıp arsasının halka satılmasından sonra, köyün gelişmeğe başladığı ve 1779'da I. Abdülhamit tarafından sahildeki caminin yapılmasından sonra Kuzguncuk ve Çengelköy'ün gayrimüslim köyleri arasında bir Türk mahallesi olarak Beylerbeyi'nin önem kazandığı anlaşılıyor. Yine IV. Murat zamanında Emirgûne Han oğlunun yerleştiği yerde bir cami ve çeşme yaptırarak bir mahalle kurulmasını emreden, I. Abdülhamit'tir. Aynı padişahın Büyükdere'de, sahilden arkadaki mesire yeri olan Kırkağaç'a kadar bir yol yaptırmış olduğunu öğreniyoruz.[15]

Beyoğlu bir yandan Kasımpaşa ve Balıkpazarı bölgelerine doğru gelişme gösterirken Boğaz tarafından Boğazkesen'de ve Cihangir'de Tophane ile birleşmiştir. Aynı şekilde Fındıklı'nın da, sahildeki büyük yalılar dizisinin arkasından Ayazpaşa'ya doğru çıktığı anlaşılıyor. Teşvikiye'de, yüzyıl sonlarında bir cami yapılmasına

bakarak Beşiktaş'taki yerleşmenin yukarıya doğru uzanmaya başladığı kabul edilebilir. Şüphesiz bu gelişmelerin seyrek, bahçeli-kırsal yerleşme karakterini bir ölçüde koruduğu kabul edilmelidir.

Halil Paşa'nın Taksim'de 1780'de yaptırdığı Topçu Kışlası ve şehrin daha uzak yerlerine, örneğin Kuleli'ye, Ayazağa'ya yaptırılan kışlalar, şehrin gelecekteki fizyonomisini etkileyecek gelişmeleri hazırlıyorlar. Çünkü bu yapıların büyük bir kısmı eski Hasbahçeler, Saraylar yıkılarak onların yerine yapılmış ve 19. yüzyılda da yerlerini daha değişik stillerde başka kışlalara bırakmışlardır. III. Selim'in saltanat yıllarında Boğaziçi, yerleşme düzeni açısından Osmanlı kültürünün ve sosyal ve ekonomik yapısının özelliklerini yankılayan, mimarî üslûp açısından Batı ile geleneği bir arada kullanan bir görünümle karşımıza çıkar.

Doğal verilerle insan yapısı çevre arasında kurulan ilişkiler açısından kolay erişilemeyecek bir nitelik gösteren bu Türk yerleşmesini, III. Selim'in kardeşi Hatice Sultan'ın mimarı olan Melling'in gravürleriyle çok yakından tanıyoruz. Bugünkü koşullarda sosyal açıdan böylesine tek yönlü bir Boğaziçi yerlemesi olanağı ve tasarımı söz konusu olmakla beraber, özel bir kültür açısının ürünü olarak bu yerleşmeyi heyecan verici bir mimarlık ve kent düzeni aşaması olarak belirtmek de doğru olur.

İstanbul'un 17. ve 18. yüzyıllarda nüfusunun mütemadiyen artmadığı, II. Mahmut zamanında yapılan bir nüfus tahririnden anlaşılmaktadır. Rus seferi dolayısıyle ekmek vesikası vermek için yapılan bir yazımda, İstanbul, Galata ve Üsküdar'ın toplam nüfusu, *Lütfi Tarihi*'ne göre 359.000'e çıkmıştı.[16] Bunun bütün şehir için 400.000–500.000 civarında olduğu kabul edilebilir.

Moltke'nin hazırladığı 1837 tarihli bir İstanbul haritasında[17] Boğaz'ın Rumeli kıyısında, Kabataş'la Taksim arasında çekilecek bir çizginin, yani bugünkü Kazancı Yokuşu'nun batısının dolmuş olduğu görülmektedir. Kabataş ile Dolmabahçe arasındaki sahilin arkası henüz iskân edilmemiştir. 19. yüzyılda Boğaz kıyılarının yeni mahallelerle dolması devam etmektedir. Bu yerleşme İstinye'den sonra Kalender'e kadar ince bir sahil şeridi şeklinde devam etmektedir.

1851 tarihli bir haritada Üsküdar'ın Tunusbağı'ndan öteye gitmediği görülüyor. Bu sınır, bir yüzyıl önceki sınırdı. Rumeli yakasında Gümüşsuyu kışlası ile Kabataş arasında da yeni mahalleler gelişmeğe başlamıştır.

Boğaz'ın saray ve devlet erkânı için önemi 19. yüzyılda gittikçe artmıştır. Buna paralel olarak Boğaz ulaşımı da daha çok önem kazanmıştır. II. Mahmut'tan itibaren surlar içindeki sarayların itibarı azalmıştı. Eski saray çoktan gözden düşmüştü. II. Mahmut yazları uzun bir süre Beşiktaş sarayında kalıyordu. II. Mahmut'un saltanatının son yıllarında Boğaz'da Rus ve İngiliz gemileri halkı taşıyorlardı. İlk defa 1844'de hükûmetin "Fevaid-i Osmaniye" adı altında meydana getirdiği kuruluşlar,

sadece yaz aylarında ve kalabalık köylere olmak üzere Boğaz'a iki vapur tahsis etmişti. 1845'ten sonra ilk yazlı kışlı sefer Üsküdar'a başlamıştır. Aradan beş yıl geçtikten sonra, Üsküdar'a günde dörder sefer yapan iki gemi ayırmak zorunluluğu ortaya çıkmış bulunuyordu. Şirket-i Hayriye bütün devlet büyüklerinin çabası ve katkısı ile 1850'de altı vapurla kurulmuş ve 1859'da buna altı vapur daha eklemek zorunda kalınmıştır. 1858'de Kabataş'la Üsküdar arasında ilk araba vapuru seferi yapılmıştır. Bunların sayısı üç yıl içinde dörde çıkmak zorunda kalmıştır.[18]

Tanzimat'ın ilânından sonra Abdülmecit ve Abdülaziz, bugünün İstanbul'unun görünüşünü etkileyen ve Avrupa başkentlerinin kralî havasını Osmanlı başkentine getiren geniş bir saray inşaatına girişmişlerdir. Bu sarayların birincisi, Abdülmecit'in 1853'de, eski Beşiktaş sarayının kalan kısımlarını yıktırarak arsasına yaptırdığı Dolmabahçe Sarayı'dır. Ahşap Küçüksu Kasrı da, onun tarafından 1857'de yeniden inşa ettirilmiştir. Abdülaziz, bunlara 1865'de Beylerbeyi ve 1874'de Çırağan sarayları katmıştır. Bu saraylarla beraber sultanlar tarafından karışık stillerde başka sahil sarayları da inşa edilmiştir. Geçen yüzyılın Boğaz'a dönük gelişmesi, böylece Boğaziçi'nin küçük boyutlu konut yapılarıyla rahatsız edilmeyen doğal karakterini ortadan kaldırıyordu. Bu saraylara Bezmialem Sultan'ın başlattığı ve oğlunun 1853'de tamamlattığı Dolmabahçe camisini, Çırağan'da Mecidiye camisini ve Ortaköy camisini de katmak gerekir. Kırım Savaşı sırasında kentin başlıca sayfiyesi Boğaziçi olmuştu.

Bugün olmayan Taksim Kışlası, Taşkışla, Gümüşsuyu Kışlası ve yeniden yapılan Maçka Silâhhanesi, Abdülâziz devri yapılarıdır. İstanbul'un büyük fedakârlıklar pahasına da olsa bir modern İmparatorluk merkezi olduğunu ispat etmesine ihtiyaç vardı. Eski İstanbul'un yok olması ve yerine yenisinin gelmesi, o günden bu yana önüne geçilmez bir akıbet olarak görülebilir.

İstanbul'a batılılaşmayla beraber yeni kent örgütlenmesinin araçları da mal edilmek isteniyordu. Bu yüzyılda yapılan büyük ulaşım projeleri içinde Boğaz'la ilgili olanları da ilginçtir. Bunlardan biri, 1900'de bir Fransız mühendisi olan Anodin'in Kandilli-Rumelihisarı veya Sarayburnu-Üsküdar arasından geçerek Rumeli ve Anadolu demiryollarını bağlayacak Boğaz Köprüsü teklifidir. Yine 1900'de, Hisarlar arasında yapılması düşünülen ve Hamidiye Köprüsü adını taşıyacak bir egzotik köprü projesi Padişah'a takdim edilmişti.[19]

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce şehrin Boğaziçi, Beyoğlu ve Kadıköy yönlerindeki büyümesi devam etmiştir. Cumhuriyet devrinde de görülen bu eğilimle, surlar içinde toplumun üst tabakalarını barındıran mahallelerin yerini, yavaş yavaş kozmopolitleşen idarî sınıfların da yerleşmeyi tercih ettikleri Kadıköy, Harbiye, Şişli almağa başlamıştır. Bununla beraber 1873'de Tünel tamamlanıp Beyoğlu caddesinden Atlı Tramvay işletildiği halde 1896 tarihli bir şehir haritasında Ayazpaşa, Pangaltı, Osmanbey, Bomonti, Şişli ve Maçka'nın henüz bostanlarla kaplı olduğu

görülmektedir. Fakat 1913'de ilk elektrikli tramvay Şişli'ye kadar uzanmıştır. Beşiktaş'ın büyümesi, Abdülaziz zamanında kurulan Vişnezade mahallesiyle başlamış ve Yıldız'ın önem kazanmasından sonra, artarak Maçka'nın altından Dolmabahçe ve Teşvikiye'ye doğru sırtlara yayılma ve Ihlamur çevresinin konaklarla dolması bu sıralarda meydana gelmiştir. Akaretler, bu son devrin tipik bir konut dizisidir. Bu bölgede yerleşmenin yayılmasında büyük kışlaların negatif bir rol oynadığı ileri sürülebilir. Gerçekten de Gümüşsuyu Kışlası ve altında "Istabl-ı Amire", Taksim Kışlası, Maçka Kışlası ve Harbiye çevresi, Beyoğlu yakasının birçok bölgelerine nazaran daha yavaş gelişmiştir.

Üsküdar, 1900'lerde Bağlarbaşı ve Mulı Kapısı civarına kadar yoğun bir yerleşmedir. Yeni bir mahalle, Kuzguncuk üzerinde İcadiye'dir. Bu devirde Anadolu yakasının büyük bir gelişme göstermemesine karşılık, Boğaz'ın Rumeli yakası özellikle azınlıkların ve yabancı sefaret mensuplarının yerleşmiş bulunduğu Yeniköy, Tarabya ve Büyükdere büyümüş, kalabalıklaşmış ve yeni yapılarla dolmuştur. Yeniköy'le Büyükdere arası Rumların büyük bir serbestlikle yaşadıkları ve özel yortularını alenen yapmalarına izin verilen mahaller idi. II. Mahmut zamanındaki Pera yangınından sonra Fransız ve İngiliz Sefaretleri bir süre buraya taşınmışlar, ondan sonra yabancı sefaretlerin yazlıkları burada inşa edilmeğe başlanmıştı. Abdülmecit zamanında belediye dairelerinin kurulması sırasında, Büyükdere en büyük daire olmuştur. 19. yüzyılın ahşap mimarisi yerini yavaş yavaş kâgir yapılara bırakmış, Tarabya ve Büyükdere'ye oteller yapılmağa başlanmıştı. 1914'den önce Şirket-i Hayriye'nin Büyükdere iskelesine günde 1024 kişi taşıdığını görüyoruz.

Boğaz'ın özellikle Rumeli yakasının İstanbul'un sur dışı gelişmesinde ekonomik statüsü yüksek bir yerleşme alanı olarak ortaya çıkmış olması bir yandan, aynı sürecin Beyoğlu'ndan Şişli'ye doğru devamlı olarak uzaması, Cumhuriyet çağında bu iki gelişme çizgisi arasının ilk fırsatta dolacağına işaret eden gelişmelerdi. Gerçekten de sosyal statü, ona sahip olanların ekonomik olanakları, Boğaz'ın önce bu tarafını spekülâsyona açmıştır. İstanbul metropoliten alanı içinde nefes alacak, suya ve yeşile sahip tek alanın Boğaziçi olması burasını kurtarmağa yetmeyecek gibi görünüyor. Boğaz'ın Anadolu yakası da, Boğaz Köprüsü'nün yapılmasından sonra Rumeli'nin akibetine uğrama eğilimi içindedir ve spekülâsyon oraya da atlamıştır.

Boğaz yeni bir tarihî dönemi yaşamaktadır. Parasal yararın tek gösterge olduğu bugünkü düzende, geçmişteki gibi Boğaziçi'nin doğal yapısının özelliklerini korumak ancak çok özel tutumlarla kabil olabilir.

NOTLAR

(*) Sempozyumun içeriğini tamamlamak amacı ile hazırlanan bu yazı, daha önce yayınlanan bir çalışmanın bir parçasından ibarettir. (Yazarının izniyle alındığı kaynak: *Boğaziçi ve Çevresi Sorunları Simpozyumu*, İTÜ, 1973, s. 128-136.)

1. Ayverdi, E.H., *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, 1958, s. 56.
2. Zikreden Ebersolt J., Ayverdi, age, s. 69.
3. Ahmet Refik.
4. Orhonlu, C., "Fındıklı Semtinin Tarihi", *Tarih Dergisi*, VII/10, (Eylül 1954), s. 61-78.
5. Koçu, R.E., "Beşiktaş" mad., *İstanbul Ansiklopedisi*.
6. Boğaziçi'nin ve diğer semtlerin bahçe ve sarayları hakkında bak. Erdoğan M., "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s. 149-182.
7. Erdoğan, M., agy.
8. Perşembe, Bizans çağında Eminönü'nün adı olan Perama'dan gelmiş olmalıdır. Herhalde ilk kayıkçılar Rumlardı ve Perama, yani Eminönü bunların ana iskelesiydi.
9. Gökbilgin, M.T., "Boğaziçi" mad., *IA.*, II/672.
10. Mantran, R., *Istanbul dans la seconde moitié du XVII Siècle*, Paris, 1962, s. 83.
11. Orhonlu, C., age.
12. De Bruyn, C., *Voyage au Levant*, Paris, 172'den naklen Mantran, age, s. 25-27.
13. *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. 5.
14. Montague, Lady, *Şark Mektupları*, (çev. A. Refik), İst. 1933, s. 141 vd.
15. Erdoğan, M., agy., s. 180-181 ve *IA*, Boğaziçi mad.
16. *Lutfi Tarihi*, İst. 1920, c. II, s. 62, zikreden Orhonlu, agy.
17. Moltke, H. Freiherr von, *Karte von Constantinopel ves. 1/25.000 aufgenommen in den jahren 1836/7*, Berlin, 1842.
18. Şehsuvaroğlu, H., "Boğaziçinde ilk vapurlar", *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, İstanbul, 1965, s. 268-71.
19. Mutluçağ, H., "Boğaziçi köprüsünün yapılması yolunda ilk çabalar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 4, (Ocak 1968), s. 32-38.

BOĞAZİÇİ SARAYLARI

Dr. Aygün ÜLGEN

"...Boğazın mazisi, belki de aradıklarımızı yerlerinde bulamadığımız için bizi öbürlerinden daha fazla çekiyor. Onlar, bütün o Neşatâbâtlar, Hümâyunâbatlar, Ferahâbâtlar, Kandilli sarayları, on yedinci asırdan beri iki sahil boyunca açık kalmış bir mücevher kutusu gibi parıldadığını tahayyül ettiğimiz ve bizim ancak batmakta olan bir güneşin son ışığına şahit olabildiğimiz yalılar, bugün ortada olsa idiler, belki kendimizi daha başka türlü zengin bulacaktık..."

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*

GİRİŞ

İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed'le başlayan Boğaziçi kıyılarına saray yaptırma geleneği, bir ara Haliç yönüne doğru kayar gibi olmuşsa da, sonra tekrar sultanların tercihleriyle Boğaziçi'ne yönelmiştir. Böylece bu yöre 15. yüzyıl ortalarından itibaren tabiî güzellikleri, mimarîsi, ulaşım araçları ve hayat tarzı bakımından önemli değişiklikler geçirmiştir. Bizans döneminde manastırların sıralandığı iki kıyıdan ibaret olan Boğaziçi'nde bu kıyı şeridinin iki yakası, küçük köyler, saraylar ve yalılarla ancak Osmanlılar döneminde göze hoş gelen bir görünüme kavuşabilmiştir. Padişahlar tarafından yürütülen imar faaliyetleri ile canlanan, gelişip güzelleşen Boğaziçi, böylece Bizans dönemindeki ıssızlığından ve sessizliğinden sıyrılarak azametli ve ihtişamlı bir karaktere bürünmüştür.

15. yüzyılda Boğaziçi'nin her iki sahilinde kısa zamanda kurulan köyler, başta hanedan mensupları olmak üzere devlet büyükleri tarafından yaptırılan kasırlar, saraylar, bahçeler, köşkler, yalılar ve çeşmelerle donatılmıştır. Tophane, Fındıklı, Beşiktaş gibi İstanbul'a çok yakın köyler hariç, Boğaz'ın diğer köyleri İstanbul için özellikle o zamanın vasıtalarıyla ancak komşu semtler durumundaydı. Denilebilir ki, 16. yüzyıl ortalarına kadar İstanbul'un hayatına uzaktan karışmaktaydı. Zaman-

la devlet adamları ve vezirlerin imar ettikleri bu köylerin padişahlar tarafından tercih edilmeleriyle Boğaziçi de hareketli bir görünüm kazanmıştır.

Fatih Sultan Mehmed'in Tokat Bahçesi'ni kurdurduğu, Sultan II. Bayezid'in sık sık Boğaz köylerine gitmekten hoşlandığı, Yavuz Sultan Selim'in ise Bebek'te Bebek Kasrı'nı yaptırdığı bilinmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın İstinye'yi sevdiğini, III. Murad'ın ise Fındıklı Sarayı'nı yaptırdığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. Beşiktaş Köşkü'nü sahili doldurarak genişleten yine I. Ahmed olmuştur. Burada inşa edilen ve uzun zaman Beşiktaş Sarayı olarak anılan saray, I. Ahmed tarafından sık sık ziyaret edilmiştir.

Tarihî yarımadanın burnunda, bir yandan Haliç'e, öte yandan Boğaziçi'ne ve Marmara'ya hâkim bir durumda olacak şekilde inşâ edilen Topkapı Sarayı'ndan sonra 16. yüzyıldan başlayarak saray yapılarının Boğaziçi'nde, özellikle kıyılarda inşasına girişildiğini görmekteyiz. Boğaziçi kıyıları İstanbul ve sarayları için çok önemliydi. Av köşkleri dışında sarayların kıyılarda yapılması uygulaması Topkapı Sarayı ile başlamış, ancak bir ara bu uygulama Haliç'e doğru yönelmiştir. Boğaz'ın bir uzantısı olan bu deniz girintisinin henüz tabii güzelliklerini koruduğu dönemde, padişahlar tarafından burada yaptırılan sahilsaraylarının son örneği olup günümüze kadar gelebilen tek yapı Aynalıkavak Kasrı'dır. Sultan I. Ahmed tarafından yaptırılan ve I. İbrahim'in çeşitli eklerle genişlettiği Aynalıkavak Sarayı, Tersane Sarayı adıyla da tanınmaktadır. 19. yüzyıl başlarında yıkılan bu sarayın bahçesinde, III. Selim daha sonra küçük bir kasır yaptırmıştır. Aynalıkavak Kasrı denilen bu bölüm, Saraydan günümüze ulaşabilen tek yapıdır.

Haliç'ten sonra artık Osmanlı sultanları devamlı oturmak üzere değil, kısa süre kalmak ve yerin güzelliğinden faydalanmak amacıyla yaptıracakları yazlık kasır ve saraylar için Boğaziçi'nin her iki yakasını tercih etmeye başlamışlardır. Sultanların bu kıyılar boyunca çeşitli yerlerde bulunan hasbahçelerinden biri, Kadıköy ile Moda Koyu arasındaki Fener Bahçesi, diğeri ise üzerine Kavak Sarayı (Üsküdar Sarayı)'nın yapıldığı Üsküdar Bahçesi'dir. Boğaziçi'nin Anadolu kıyıları Fener Bahçesi ve Fener Köşkü ile başlamakta, Üsküdar Bahçesi'ndeki Kavak Sarayı ile sürmektedir. Üsküdar kıyılarına yayılan Kavak Sarayı, geniş bir bahçe içinde ve dağınık olarak inşa edilen yapılardan oluşmakta idi. Günümüze ulaşamayan bu saray, 1555 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman tarafından kârgir olarak yaptırılmıştı. III. Murad ve IV. Murad'ın ilgisini çeken, çeşitli onarım ve eklerle genişletilen yapının 1794 yılında yandığı bilinmektedir. Bazı kaynaklarda "Bağdat Sarayı" olarak da anıldığı belirtilen bu sarayın arsası üzerinde III. Selim döneminde bir kışla yapılmış, sarayın ise yerinde bulunan Harem İskelesi'nin adından başka hiç bir hatırası kalmamıştır.

Üsküdar'dan başka 16. yüzyılda Boğaziçi'nin Çengelköy, Yeniköy ve Kanlıca semtleri de kasır ve köşklerle donatılmış, ancak bu yapılar ahşap malzemeyle yapıldıklarından günümüze kadar gelememişlerdir.

17. yüzyılın ilk çeyreği sonunda Beşiktaş ve Üsküdar'ın imar açısından rekabet halinde olduğu ve bu semtlerde yapılaşmanın devam ettiği bilinmektedir. Kandilli ve Emirgân, IV. Murad tarafından ele alınmış ve bu dönemde imar faaliyetleri Çamlıcalar'a kadar uzanmıştır. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre burada o zaman bağlık ve bahçelik olan ve "Bağ-ı Cihan" denilen büyük bir bahçe ve saray yaptırılmıştır. Sultan IV. Mehmed ise hayat tarzı ve av merakı sebebiyle Üsküdar ve çevresindeki bahçe ve koruluklarda çok sayıda köşk yaptırmıştır.

Lâle devrinde, 18. yüzyıl başlarında Boğaziçi'nde özellikle sahilsaraylarının yapımına hız verildiği görülmektedir. Bu dönemde mimarîmize yansıyan Avrupa etkisi, yapılan saray, köşk ve kasırlardaki süslemelerde kendisini hissettirmiştir. Mimarimize Batı etkisinin yayılmaya başladığı bu dönemde Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'te bulunduğu sırada tuttuğu raporların, padişah III. Ahmed'in dikkatinin Paris'te yapılan köşk, saray ve benzeri yapılar ile bahçelere çekilmesinde rolü büyük olmuştur. Bunlardan ilham alınarak Kâğıthane'nin imarına başlanmış, burada 170 kadar kasır yapılmış, hepsine ayrı isimler verilerek bu geniş alanın tümüne "Sâdâbâd" denilmiştir. III. Ahmed döneminde ayrıca Boğaziçi'nde Fındıklı'da Emnâbâd, Defterdarburnu'nda Neşâtâbâd, Beşiktaş ile Ortaköy arasında Gülşenâbâd, Bebek'te Hümayûnâbâd, Anadolu yakasında Çubuklu'da Feyzâbad, Kanlıca'da Mihrâbâd, Çengelköy ile Beylerbeyi arasında Ferahâbâd, İstavroz'da Şevkâbâd ile Üsküdar burnunda Şerefâbâd kasırları yapılmıştır.

Ortaköy Defterdarburnu'nda bulunan Neşatâbâd Sarayı (Hatice Sultan Sarayı), 1725-1727'de III. Ahmed tarafından inşa ettirilmiş, daha sonra III. Selim bu sahilsarayını kızkardeşi Hatice Sultan'a hediye etmiştir. Hatice Sultan'ın mimar Melling'e elden geçirttiği bu yapı, Ağalar Dairesi, Hatice Sultan'a ait olan Saray Bölümü, Selâmlık Köşkü ve Hatice Sultan'ın Kâhyasının Köşkü'nden oluşmaktaydı. 19. yüzyıl sonlarında yıkılıncaya kadar padişahların kızları tarafından kullanılan bu sarayın yerine, daha sonra Sultan II. Abdülhamid'in kızları Zekiye ve Naime Sultanlar tarafından iki yalı inşa ettirilmiştir.

Boğaziçi'ndeki en güzel yapılardan biri olan Şerefâbad Kasrı, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa tarafından Üsküdar'da Şemsi Paşa Camii ile bugün mevcut olmayan Adliye Karakol binası arasındaki yerde, sahilde bulunmaktaydı. 16. yüzyılda III. Murad'a Şemsi Paşa'nın yaptırıp hediye ettiği Şemsi Paşa Kasrı'nın yerinde inşa edilmişti. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın bu kasrı yıktırarak yerine yaptırdığı Şerefâbâd Kasrı ise 1709-1710'da inşâ edilmiştir. Kasır 1816 yılında III. Ahmed dönemi mimarîsine uygun şekide yenilenmiştir. Bazı kaynaklarda "Acem Köşkü", "Padişahlık Köşkü", "Padişahlık Sarayı" olarak da geçen bu yapı, II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid tarafından da kullanılmış, 1880'lerde terkedilerek daha sonra ortadan kalkmıştır.

18. yüzyıldan itibaren Boğaziçi'nin en gözde semtlerinden biri olan Bebek'teki Hümayûnâbad Kasrı ise, 1725-1726'da III. Ahmed döneminde yaptırılan önemli ya-

pılardandır. Patrona Halil Ayaklanması sırasında yıkılmış olduğu sanılan bu kasır, III. Selim döneminde yenilenmiştir. Boğaz'ın kıyısında deniz üzerine taşar vaziyette iki katlı olarak inşâ edilen Hümayûnâbâd Kasrı, Batılı elçi ve konukların padişahlar tarafından kabulü için kullanıldığından, "Konferans Köşkü" olarak da adlandırılmıştır. II. Mahmud döneminde terkedilen, daha sonra harap olan bu yapı, 1854 yılında yıkılmıştır. III. Ahmed döneminde yapılan sözünü ettiğimiz bu saray ve kasırların bazılarının yerine sonraki dönemlerde Avrupaî saraylar inşâ edilmiştir.

III. Ahmed'den sonra tahta geçen I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid dönemlerinde Osmanlı mimarîsinde klâsik geleneğin günden güne gerilediği ve Avrupa sanat üslûplarının şaşılacak bir hızla Türk sanatına girmeye başladığı görülmektedir. Sultan I. Abdülhamid'den sonra tahta geçen III. Selim zamanında mimarlık alanında bir hareketlilik göze çarpmaktadır. Bu dönemde Boğaziçi kıyılarında saray ve kasırların yapımına hız verilmiş, mevcut olanlar ise devrin estetiğine uygun şekilde tadil ve tamir edilerek genişletilmiştir. Böylece Boğaziçi'nin önemi daha da artmış, bu durum 19. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. Boğaziçi'nde Beşiktaş Sarayı, Defterdarburnu'ndaki Hatice Sultan Sarayı, eski Çırağan Sarayı, Bebek Kasrı gibi ahşap saraylar III. Selim'in onarttığı, çeşitli eklerle genişlettiği veya yeniden yaptırdığı yapılar olmuştur. Avrupa sanatının Barok ve Rokoko üslûpları bu yapıların özellikle dekorasyonlarında kendilerini iyice hissettirmişlerdir.

III. Selim'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu II. Mahmud, kendisini olumsuz etkileyen siyasî olaylar ve mekânlardan kaçma arzusu ile yeni bir yönetim yeri aramaya başlamıştır. O dönemde Dolmabahçe olarak adlandırılan yerde zaman içinde oluşmuş yapılar, bu işe en uygun mekânlardan biri olmuştur. Değişik sultanlar tarafından çeşitli dönemlerde eklenen yapılarla büyüyen ve giderek Beşiktaş Sahilsarayı adıyla anılan bu yapılar kompleksi, II. Mahmud için değerlendirilmeye değer bir saray niteliği taşımaktaydı. Bu dönemde mimarlık alanında Avrupa sanatı etkilerinin hızla yayılmasında II. Mahmud'un batıyı örnek alarak yaptığı ıslâhat hareketlerinin de büyük rolü olmuştur. Batılı elemanlardan faydalanılmaya başlanılması, Avrupa'ya talebe gönderilmesi, Avrupaî yaşayış tarzının Osmanlı toplumunun üst kademelerine sokulmaya çalışılması ile Osmanlı zevk ve estetiği gün geçtikçe batıya biraz daha yönelmeye başlamış, bu yöneliş, mimarîde de hemen tesirini göstermiştir. Bu dönemde Topkapı Sarayı'nı eski ve yetersiz bulan padişahların Avrupa'daki saraylara özenerek yeni saraylar yaptırma yoluna gittiklerini görmekteyiz. Osmanlı padişahlarının zamanlarının bir kısmını Topkapı Sarayı'nın kasvetli binalarından daha ferah olan ahşap sahilsaraylarda geçirmeleriyle Boğaziçi daha da önem kazanmıştır.

Topkapı Sarayı'ndaki binalar ve bahçelerle yetinmeyen padişahlar artık İstanbul'da ve çevresinde havasının, suyunun, manzarasının güzelliğiyle tanınan yerlerde hızla saray, kasır ve köşkler yaptırma faaliyetine girişmişlerdir. Meydana getirilen bu

yapıların dekorasyonunda, Barok ve Rokoko üslûplarının yanında Fransa'nın imparatorluk üslûbu olan Ampir'in de etkili olduğu göze çarpmaktadır. Aynı zamanda bu yapılar, Osmanlı yöneticilerinin arzu ve izinleriyle eserlerini oluşturan mimarlarca biçimlendirilmekte, dolayısıyla bu mimarların zevk ve anlayışını da yansıtmaktadır.

Yabancı mimarlardan faydalanma hadisesi 18. yüzyılda başlamakla birlikte, özellikle 19. yüzyıl ortalarında Sultan Abdülmecid döneminden itibaren hız kazanmış, bu mimarlara bir takım inşaatlar yaptırılmaya başlanılması ile mimarimizde batılılaşmaya doğru önemli bir yol katedilmiştir. Böylece meydana getirilen çok sayıda saray ve kasır, Boğaziçi'nin manzarasına yeni bir görünüm ve karakter kazandırmıştır. Bu dönemde Boğaziçi İstanbul'un en gözde yerlerinden biri olmuştur. Devletin yönetim merkezi Dolmabahçe Sarayı'na kayınca, Boğaziçi kıyıları da kasır ve köşklere dolmaya başlamıştır.

Abdülmecid ve daha sonra da Abdülaziz dönemlerinde Boğaziçi'nde daha önce yapılan ahşap saray ve kasırların kârgir olarak yeniden yapımına hız verilmiştir. O dönemde Boğaziçi'nde yapılan ilk kârgir kasrın Beykoz Kasrı olduğu belirtilmektedir. 1845 tarihinde Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından yapımı başlatılan bu kasır, oğlu Said Paşa tarafından 1854'te tamamlatılarak Abdülmecid'e hediye edilmiştir. İki katlı olan yapının denize ve arkaya bakan cephesinde dörder sütunlu birer balkonu mevcuttur. İçinde, ortada yapıyı boydan boya kaplayan dikdörtgen salonun her iki yanına odalar açılmıştır. Abdülaziz'in yazları dinlendiği bu kasra ölümünden sonra şehzadeler ilgi göstermiş ve bir süre harap olmaya yüz tutan yapı, daha sonra restore edilerek günümüze sağlam halde gelebilmiştir.

19. yüzyılda hızla artan yapı faaliyetleri arasında diğer yapılar yanında meydana getirilen saray, kasır ve köşkler, zamanın değişen zevklerine cevap vermeye çalışan, geçmiş yüzyıllardaki yaşayıştan gittikçe farklılaşan etkilerle şekillenen bir görüntüye sahip olmuşlar, yani Osmanlı devletinin batılılaşma hareketleri parelelinde bir oluşum ve manzara ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla başta Dolmabahçe, Çırağan, Beylerbeyi ve nihayet Yıldız Sarayları olmak üzere Boğaziçi'nin her iki yakasında birbiri ardına yükselen yapılar, gerek boyutları, gereken üslûp özellikleriyle siyasal olduğu kadar, toplumsal değişmelerin de mimarlığa yansımasının bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Halen Boğaziçi'nde bütün ihtişamlarıyla varlıklarını sürdüren bu yapılardan Dolmabahçe Sarayı, Küçüksu Kasrı ve bazı köşkleriyle Yıldız Sarayı, Abdülmecid döneminde yapılan, daha sonra da onarım ve ilâvelerle günümüze gelen eserlerdir. Bunlardan Dolmabahçe Sarayı, Boğaziçi saraylarının en büyüğüdür.

Dolmabahçe Sarayı

Dolmabahçe'nin bulunduğu alan, Osmanlılar döneminde I. Ahmed zamanına kadar ufak bir koy halinde olup buraya Arap Limanı denilmekteydi. Fatih Sultan

Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra burasının, donanma sefere çıkarken Kaptan Paşaların konaklama ve geleneksel törenlere katılma yeri olduğundan bahsedilmektedir. Yapılan bu törenler için daha müsait bir alan elde etmek amacıyla bu yerin 17. yüzyıl başında doldurulması, bundan sonra "Dolmabahçe" olarak adlandırılmasına sebep olmuştur. Dolmabahçe'nin Saray Bahçeleri (*Hadâik-i Hassa*) arasına alınması ve doldurularak liman haline getirilmesinden sonra burada padişahların geçici ikâmetleri için saraylar ve kasırlar yaptırmışlardır. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği bilinen en eski yapı, II. Selim Köşkü'dür. 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar uzanan dönemde bu yörede Beşiktaş Sarayı denilen ve farklı yıllarda eklenen yapılarla genişletilen, kimi zaman yıkılıp yeniden yapılan ve çeşitli bölümlerden oluşan bir saray kompleksi yer almaktaydı. II. Selim Köşkü'nden sonra yapılan I. Ahmed, IV. Mehmed, III. Ahmed ve I. Mahmud Köşklerinin de sahilde yer aldıkları düşünülmektedir. *Hadika*'da "Dolmabahçe nam mesiregâhta Beşiktaş'a kadar olan saha içinde sahilsaraylar bulunduğundan" bahsedilmektedir. Burada yer alan köşk ve kasırların yapılması II. Ahmed ve ondan sonraki padişahlar dönemine rastlamaktadır. 17. yüzyıl sonunda önem kazanan Beşiktaş Bahçesi'nde Cağaloğlu Yalısı adıyla bilinen mirî sarayın 1680'de yıkıldığını ve bir yıl sonra yerine yeni bir saray yapıldığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. 1697'de III. Ahmed tarafından tamir ve genişletme çalışmaları başlatılan Dolmabahçe Kasrı ise I. Mahmud zamanında tamamlanmıştır.

I. Mahmud tarafından yazlık olarak kullanılan Dolmabahçe Beşiktaş Sahilsarayları, III. Osman zamanında yeni eklerle genişletilmiştir. 1766 depreminde zarar görünce III. Mustafa'nın isteği üzerine kârgir kısımları onarılarak üzerlerine yeni kasırlar yapılmıştır.

I. Abdülhamid tarafından sahilin bir bölümü doldurtularak genişletilen saray, III. Selim zamanında bir yıkıma daha sahne olmuştur. Padişah, mimar Melling'den, Dolmabahçe'deki Çinili Köşk haricinde diğer yapıların yıkılarak yerine üç köşk yapılmasını istemiş, oluşan yeni saray bir süre bu haliyle kalmıştır. Ancak daha sonra geçirdiği bir yangınla zarar gördüğünden, II. Mahmud tarafından yeniden elden geçirtilmiştir. Böylece artık kullanışsız ve kasvetli bulunan Topkapı Sarayı ilk defa II. Mahmud döneminde terkedilerek boşaltılmıştır. Bundan sonra Dolmabahçe, Osmanlı hükümdarlarının sürekli oturduğu bir saray olmuştur. Topkapı Sarayı ise sadece tahttan indirilen padişahların valide sultanlarının ikâmetine ayrılmıştır.

Dolmabahçe Sarayı'nın yapım tarihi hakkında olduğu gibi mimarı hakkında da değişik görüşler mevcuttur. Kaynaklarda yapım tarihi hakkında 1842'den 1856'ya kadar çeşitli tarihler belirtilmektedir. Balyan ailesince yapıldığı kesin olmakla birlikte, sarayın mimarı olarak kaynakların bazılarında Garabet Amira ve Nikoğos Balyan olduğu belirtilmekte, ancak Oktay Aslanapa bu yapının Hacı Emin Paşa ve Serkis Balyan'ın eseri olduğunu, plânının ise Hacı Emin Paşa tarafından çizildiğini ifade etmektedir.

Sultan Abdülmecid tahta çıktığında Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir eğilim haline gelen batılılaşma hareketi neticesi Beşiktaş'taki eski sarayı yıktırmış, yerine yeni bir bina olarak yaptırttığı Dolmabahçe Sarayı, yaklaşık 250.000 m² lik bir alana yerleştirilmiştir. Kara tarafından yüksek duvarlarla çevrili bu sarayın dışında, yolun karşı yanında ise Gümüşsuyu ve Maçka eteklerine yerleştirildikleri düşünülen binalar arasında tiyatro, istabl-ı âmire, fodla fırınları, eczane, atiyye-i seniye ambarları, un fabrikası ile Bayıldım Köşkü ve buna benzer ek binalar bulunmaktaydı.

Saray, büyük anıtsal kapılar ile bahçelere açılmakta, L biçiminde denize cephe veren bir ana kapı ile ayrı bir küçük saray niteliğindeki Veliahd Dairesi, Muhafızlar Dairesi, Mefruşat Dairesi, Hareket köşkleri, Camlı Köşk ve benzeri yapılardan meydana gelmektedir. Dolmabahçe Sarayı Türk saray mimarisine tamamiyle yabancı olup Avrupa'nın önemli merkezlerindeki sarayları andırmakta, normalden büyük ölçüsü ile de dikkati çekmektedir. Osmanlı tarihinde ilk defa bu yapıda "selâmlık" ve "harem" ayrı çatılar altında düzenlenmiştir.

Dolmabahçe Sarayı'nın bir rıhtım üzerinde Veliahd Dairesi'nden Mabeyn'e kadar uzanan cephesine karşıdan bakıldığında, ortada hepsinden yüksek bir Merasim Dairesi (Muayede) ile buna sağdan ve soldan bağlanan Mabeyn ve Harem binalarına sahip olduğu görülmektedir. Valide Sultan, Kadın Efendiler ve Şehzadeler Daireleri bölümlerinden başka Veliahd Dairesi de bu diziyi tamamlamaktadır. Sarayın müştemilât binaları olarak bu yapılardan başka Paşalar Dairesi, Musahipler Dairesi, Mefruşat Dairesi, Harem Kapıcıları Dairesi, Kızlar Ağası Dairesi, Kuşluk Köşkü ve Camlı Köşk sayılabilir.

Dolmabahçe Sarayı 354 oda ve 25 salondan meydana gelmiş olup esas kütlesini Selâmlık (Mâbeyn-i Hümayûn), Muayede (Taht Salonu) ve Harem-i Hümayûn Dairesi teşkil etmektedir. Sarayın dış cephe beden duvarları taştan, iç cephe duvarları tuğladandır.

Döşemeler ve çatı ahşap, çatı örtüsü ise kurşundur. Yarım kârgir olan bu yapının cephelerinde kullanılan taş, değişik türde ve kesme taştır. Taşların yüzlerine zengin kabartmalı motifler işlenmiştir. Sarayın saltanat kapıları ile şeref merdivenleri mermerden yapılmıştır. Taşıyıcı elemanlar olarak Romanya'nın çıralı çamı, duvar hatıllarında Ayancık meşesi, iç kapılar ya da lambrilerde Hint ve Afrika menşeli en kıymetli ağaç çeşitleri kullanılmıştır. Ayrıca saraydaki ahşap döşemelerin tümü en kıymetli mozaik ve massif tablo parkelerle kaplanmıştır. Yerin önemine göre iç duvarlar mermer, sıva, stuko, su mermeri gibi kıymetli malzemeyle, tavan ve duvarların tezyinatı ise yağlı boya, altın yaldızlı, gölgeli kalem işleriyle yapılmıştır.

Saray kapıları oldukça büyük ve süslü, dekorasyonu ise karmaşıktır. Sarayın bahçeleri, dört bölüm halinde düzenlenmiştir. Kara tarafında yüksek duvarlarla

çevrili olan bu bahçeler, deniz tarafında tamamen açık bırakılmıştır. Bu bahçelerden başka sarayın diğer bahçeleri kapalı ve özel bahçelerdir.

Sarayın ana yapısı, birbirine eklenen üç bölüm halindedir: Resmî Daire, Muayede Salonu ve Hususî Daire.

Resmî Daire: Üç plan biriminden meydana gelen bu yapının ortasında büyük bir merdiven yer almaktadır. İlk plan birimi yüksek bir bodrum üzerine iki katlı olup, içeriye giriş, geniş merdivenlerle ulaşılan bir sahanlıktan sağlanmaktadır. Orta mekânın köşelerinin şöminelerle yuvarlatılması ile bu mekân oval bir biçim almıştır. Tavan dekorasyonunda Barok kıvrımlı dallar, kartuşlar, deniz kabukları vb. göbek veya şeritler halinde yerleştirilmiş motiflerden oluşan bir bezeme dikkati çekmektedir. Bu büyük sofaya bir ana koridorla bağlanan oda ve salon grupları köşelerde yer almaktadır. İkinci plân birimi, Resmî Daire'nin çekirdeği durumundadır. Bu plân biriminin orta sofası olmayıp birimin köşe odaları iki yanlardaki geçitlere açılmaktadır. Üçüncü plân birimi ise bir merkezî sofa ile köşe odalarından oluşmaktadır. Resmî Daire'nin üst katında Süferâ Salonu ve Kırmızı Salon yer almaktadır. Yapının Barok merdiveni, muhteşem kristal korkuluğu ile zengin bir dekorasyona sahiptir. Burada yer alan diğer bir salon da Süferâ Salonu ile simetrik durumda olan Zülvecheyn Salonu'dur. Zengin bir dekorasyona sahip bu salonda dinî merasimler, okunacak mevlütler, kıyılacak nikâhlar ve Ramazan ayında Huzur Dersleri yapılır, toplu olarak namaz kılınırdı. Resmî Daire'nin bitiminden sonra Muayede Salonu'na kadar olan alanda bağlantıyı sağlayan bir ara bölüm yer almaktadır. Burada bulunan Hünkâr Hamamı, özel bir hamam olarak dünyanın en ilgi çekici ve zengin hamamlarından biridir. Zengin bir süslemeye sahip bu hamamın en ilginç özelliği, bir metal cam örtüyle örtülmesidir. Tekne tonoz biçimindeki bu örtünün metal çerçeveleri tamamiyle süslüdür.

Muayede Salonu: Sarayın en muhteşem yeri bu salondur. Etrafını çevreleyen sütunları, yüksek kubbesi, ölçülerinin genişliği ve yaldızlı nakışlarıyla göz alıcı bir salondur. Sarayın ortasında yer alan bu salonun üst katları iki taraftan koridorlarla birbirine bağlanmaktadır. Dıştan dışa 25 m x 37 m boyutlarında kareye yakın bir alt yapı üzerinde içten kubbe, dıştan çatıyla örtülüdür.

Hususî Daire: Hünkâr Dairesi ile Harem'den meydana gelen bu bölüm, plânı, mekân örgütlenişi ve iç dolaşım bakımından sarayın en karışık bölümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümde beş büyük oda ve salon yer almaktadır. Mavi Salon, Pembe Salon, Valide Odası bunlar arasında sayılabilir.

Dolmabahçe Sarayı'nın Selâmlık bölümü, iki büyük sofadan meydana gelmektedir. Ağır ve süslü, mimarî üslûbu açısından 19. yüzyılın zevkine göre pahalı malzemelerden, sanatkârane bir işçilikle yapılmış olan bu sarayda, bunlardan başka, Padişah Büroları, Kütüphane, Valide Sultan'ın Yatak Odası, Atatürk'ün Odası olan ve Muayede Salonu'ndan sonra deniz cephesinde yer alan dördüncü oda, Sarı Salon, Harem'deki Konuk Odası, Harem Hamamı, Haritalı Salon, Binek Salonu, kâtiplerin çalışma ve sohbet salonu ile daha bir çok görülmeye değer oda ve salon yer almaktadır.

Küçüksu Kasrı

Dolmabahçe Sarayı gibi sürekli değil, padişahların kısa süre oturmaları amacıyla Boğaziçi'nde yaptırılan bir yapı da Küçüksu Kasrı'dır. Boğaziçi'nin Anadolu yakasında, üç tarafı tepelerle çevrili bir alanda deniz kıyısında bulunan bu kasra, Küçüksu (Göksu) Deresi'nin yanında olması sebebiyle bu ad verilmiştir. I. Mahmud'un sadrazamı Divitdar Emin Mehmed Paşa tarafından padişah için 1751-1752 yılında ahşap olarak yaptırılan kasrın denize bakan üç bölümü kazıklar üzerine oturduğundan, sık sık bakım ve yenilemelere ihtiyacı olmuştur. III. Selim tarafından 1792 yılında yenilendiğinde kasrın yanına annesi Mihrişah Sultan için bugünkü çeşme ekletilmiştir. II. Mahmud döneminde de bakımdan geçirtilen bu ahşap sarayın bulunduğu yer, önceleri bir mesire yeri olup buraya sadece padişahlar, paşalar ve beyler nişan talimleri ve av için gelmişler, daha sonra da Küçüksu, mesire yeri olma özelliğini hiç kaybetmemiştir. Bu mesire yeri 1730'dan sonra adeta Kâğıthane'nin yerini almış, burada bulunan ahşap kasır, 1856'da Sultan Abdülmecid tarafından yıktırılarak bugünkü biçimiyle bodrum üzerine iki kat olarak mimar Nikogos Balyan'a yeniden yaptırılmıştır.

Kasrın cephesi Abdülaziz tarafından çok sade bulununca, cephe, kabartma süslemelerle donattırılmıştır. En ağır süslemenin bulunduğu deniz cephesinde genellikle pencere çevrelerinde fazlalaşan süsleme motifleri, ön cephede istiridye kabukları, girlandlar, rozetler, nişler ve vazolar ile zenginleştirilmiştir. Bu süsleme yan cephelerde pencerelerin çevrelerinde, arka cephede ise daha sade olarak devam etmektedir. Kasrın cephelerinde zengin Barok hatlara sahip olması sebebiyle bir hareketlilik göze çarpmaktadır. En hareketli görünümü olan deniz cephesinin orta kısmındaki girişin bulunduğu duvarın, üst katı destekleyen sütunların gerisinde kalması, hareketliliği daha da arttırmaktadır. Yapının önünde, ortasına yerleştirilmiş olan atnalı biçimindeki merdivenin sağ ve solundaki iki kolu, rıhtımın mermer kaplı döşemesinin açıklığından, iki yanda geniş bir düzlüğe dört basamakla ulaşmakta ve yukarıya doğru yükselmektedir. Merdivenin kolları arasındaki boşlukta ise geniş fıskiyeli bir havuz bulunmaktadır.

Dolmabahçe Sarayı dışına yapılan deniz gezileri ve ziyaretler için kullanılmak üzere, bir Biniş Kasrı olarak yaptırılan Küçüksu Kasrı'nın içinde bu yüzden yatak odaları bulunmamaktadır. 15 x 27 metrelik bir alana oturan kasrın içindeki her oda hem sofaya açılmakta, hem de arkasındaki odaya bir geçiş kapısı bulunmaktadır. Binaya kara tarafından, arka kapıdan girildiğinde karşımıza bir sahanlık çıkmaktadır. Tam karşıdan ise orta sofaya geçilmektedir. İki yandan iki merdivenle alt ser-

vis katına inilmekte, yine iki yandan iki abidevî merdivenle üst kata çıkılmaktadır. Merdivenler adeta dantel gibi bir görünüme sahip olup oldukça güzeldirler.

Deniz tarafından girişte ilk kattaki sofaya geçildiğinde sağda yer alan odada, gri mermerli şömine ve üzerindeki ayna dikkati çekmektedir. Ortadaki sofanın tavanında dört köşeye yerleştirilen peyzaj resimlerinin ikisi soyut manzara, biri Rumeli Hisarı, diğeri ise Fener Bahçesi tasvirleridir.

Deniz tarafından girişte soldaki odada ise, beyaz mermerli çift şömine, elips şeklindeki aynaları ile dikkati çekmektedir. Onun içinde yer alan ve arka bahçeye bakan odada ise sarı mermerli şömine ve elips şeklinde altın çerçeveli ayna bulunmaktadır.

Köşkün üst katına çıkmak için merdivene yöneldiğimizde dikkati çeken şey, bu merdiven boşluğunun olağanüstü güzellikteki tavanıdır. Orta sofada duvarlarda iki tablo bulunmaktadır. Deniz üzerinde sağdaki odada, papatya biçimi parkelerin işçiliği ile somaki mermerden yapılmış çift şömineler dikkati çekmektedir. Kasrın bodrum katında ise mutfaklar ve servis üniteleri yer almaktadır.

Küçüksu Kasrı diğer sarayların aksine yüksek bir duvarla değil, dört taraftan parmaklıklarla çevrilmiştir. Bahçeyi çevreleyen demir pamaklıklar ve mevcut kapılar, oldukça zengin bir dekorasyona sahiptir. Kasrın kuzey tarafından III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan için yaptırttığı mermer bir çeşme bulunmaktadır. Üslûp bakımından Lâle Devri özelliklerini yansıtan bu çeşme, Topkapı Sarayı önündeki III. Ahmed Çeşmesi'ne benzemekle beraber, ondan farklı tarafı, fayanslarla değil, beyaz mermerlerle süslenmiş olmasıdır. Bu anıt çeşmenin gövdesi kareye yakın bir dikdörtgendir. Geniş olan yüzlerinde saçaklarının altında III. Selim'in tuğraları yer almaktadır. İstanbul'daki benzerlerinden bu çeşmeyi ayıran bir diğer özellik de çatı altının yani saçağının ahşaptan değil, mermerden yapılmış olmasıdır.

Küçuksu Kasrı sadece Osmanlı padişahlarının değil, çeşitli yabancı konukların da ağırlandığı bir yapıdır.

Yıldız Sarayı

Boğaziçi'ne hâkim bir arazide, muhteşem bir korunun içinde bulunan Yıldız Sarayı ise Beşiktaş ile Ortaköy semtleri arasında yer almakta, sahilden Beşiktaş tepelerine kadar bütün yamacı kaplayan yaklaşık 500.000 m² yüzölçümlü bir bahçe içine yerleşmiş saraylar, kasırlar, köşkler, parklar, yönetim ve koruma yapılarından oluşmaktadır.

Bugün Yıldız adıyla anılan semt ve sarayın bulunduğu arazi, İstanbul'da geç iskâna açılan alanlardan biridir. Bizans döneminde ormanlık olduğu bilinen bu alanın, Kazancıoğlu Bahçesi adını taşıdığından ve büyük ihtimalle I. Ahmed döneminde

(1603-1617) Hadâik-i Hâssa (Saray Bahçeleri) arasına katıldığından bahsedilmektedir. Burada ilk olarak I. Ahmed'in küçük bir köşk yaptırmasından sonra bu köşkü IV. Murad kızı Kaya Sultan'a hediye etmiştir. Ancak bu ilk yapının mimarî özellikleri hakkında bir bilgi yoktur. Daha sonra III. Selim zamanında padişahın annesi Mihrişah Valide Sultan tarafından 1804-1805 tarihleri arasında burada bir köşk yaptırılmıştır. Böylece III. Selim'den başlayarak saray mensuplarının ilgisini çeken bu mevkiye, II. Mahmud da adını Yıldız Kasrı koyduğu bir köşk yaptırmıştır. 1834-1835 yılları arasında kasrın yapımı tamamlanınca bu bölgeye de Yıldız denilmiştir. Daha sonra Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan, II. Mahmud'un yaptırmış olduğu eski köşkü yıktırarak yerine daha büyük olan Kasr-ı Dilküşâ'yı yaptırmıştır.

1846-1847 yılları arasında burada Çukur Saray denilen yeni bir köşk yaptıran Abdülmecid'den sonra Abdülaziz döneminde yapılmış olan Çırağan Sarayı ile Yıldız Parkı, Ortaköy Caddesi üzerine yaptırılan köprü vasıtasıyla birbirine bağlanmıştır. Abdülaziz döneminde Dış Bahçe denilen bölüme yaptırılan Büyük Mabeyn, Malta, Çadır Köşkleri ve Çit Kasrı ile Yıldız Sarayı bugünkü görünümünü almaya başlamıştır. Sultan Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla birlikte eklenen yeni yapılarla saray son şeklini almıştır. Saraydaki yapılarda üslûp ve biçimlerin çeşitliliği, yapımında çok sayıda mimarın çalışmış olduğunu bize göstermektedir. Sarkis ve Agop Balyan'ın ardından Vallaury ve Raimondo d'Aronco ile diğer mimarlar hem saray, hem de bahçelerde değişik yorum ve biçimlerde eserler ortaya koymuşlardır.

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra V. Murad, 93 gün süren saltanatında kısa sürelerle Yıldız Sarayında oturmuştur. V. Murad'dan sonra tahta geçen II. Abdülhamid, Abdülaziz tahttan indirilirken Dolmabahçe Sarayı'nın denizden kuşatılmış olmasını göz önünde bulundurarak, 1877'de Yıldız'daki saraya taşınmış, buraya da Yıldız Saray-ı Hümâyûnu ismi verilmiştir. Abdülhamid zamanında şimdiki Yıldız Parkı denilen dış bahçe genişletilmiş, yapılan büyük ölçüde imar faaliyetleriyle sarayda sultanlar ve şehzadeler tarafından ikametgâh olarak kullanılan köşklerden başka yeni daireler, tiyatro, müze, kütüphane ve iş yerleri gibi çeşitli binalar eklenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Dolmabahçe Sarayı'ndan sonra geniş kapsamlı olarak tasarlanan son yapılar topluluğu olan Yıldız Sarayı, yüksek duvarlarla çevrili olup ana mekânlar üç avlunun çevresinde sıralanmışlardır. Birinci avluda Çit Kasrı, Büyük Mabeyn, Yâveran Dairesi ve Silâhhane, ikinci avluda Harem yapıları, Gedikli Cariyeler Dairesi ve Tiyatro, üçüncü avluda ise Merâsim ve Şale Köşkleri yer almaktadır. Bu ana yapıları çevreleyen duvarın dışında ise girişte Hamidiye Camii, Kiler-i Hümayûn, Saat Kulesi ve Agâvat Dairesi bulunmaktadır. Malta ve Çadır Köşkleri ise bir koruluk içinde yer almaktadır.

Yıldız Sarayı kompleksine beş önemli kapı açılmaktadır. Bunlar Saltanat Kapısı, Koltuk Kapı, Harem veya Valide Kapısı, Mecidiye Kapısı ile İç Harem Kapısı'dır.

Sarayın günümüze kalan yapıları arasında Büyük Mabeyn Köşkü, Çadır Köşkü, Çit Kasrı, Malta Köşkü ve Şale Köşkü, Osmanlı sivil mimarisinin 19. yüzyıldaki en ilgi çekici örnekleridir.

Büyük Mabeyn Köşkü: (Mabeyn-i Hümayûn): Abdülaziz tarafından 1866'da mimar Sarkis Balyan'a yaptırılan bu kârgir köşk, II. Abdülhamid döneminde, 1877'de Mabeyn dairesi olarak kullanılmıştır. Büyük Mabeyn Köşkü'nde mimârî süsleme olarak son derece zarif ve ince oyulmuş ayrıntılara yer verilmiştir. Yivli plastrlar üzerindeki kompozit başlıklar, bunların üzerinde ise daha sonra Çırağan Sarayı'nda fazlaca kullanılan dilimli ve konsollu arşitrav şeklindeki yatay atkılar dikkati çekmektedir.

Köşkün planının esası, kesişen iki eksen üzerine oturtulmuştur. Kısa eksen orta sofayı enine kesmekte, uzun eksen ise önce havuzlu divanhaneden, sonra orta sofadan, daha sonra da merdiven sofasından geçmektedir. Yapının dışında ve duvarlarında kemerli pencereler, iyon tipi sütunlar ile alınlık ve frizlerin kullanıldığı dikkati çekmektedir. Köşkün iki katı da üstten binayı saran ağır parmaklıklı ajurlu şebekelerden oluşan kornişe benzer silme ile birbirinden ayrılmıştır. Yine kornişe benzer bir silme de birinci katı zeminden ayırmaktadır. Cepheye canlılık kazandıran bir unsur da, kemerlerin oturdukları konsolların ve kemer silmelerinin dışa taşkın oluşlarıdır.

Büyük Mabeyn Köşkü'nün üst katında II. Abdülhamid'in odaları bulunmaktadır. Alt kattaki oda ise Mabeynci ve Mabeyn müşaviri Gazi Osman Paşa'ya aitti. Köşkün orta sofasının iki eyvanı bulunmaktadır. Sekileri, seki ayrımlarını meydana getiren ince sütunlar ve köşe dolguları, kristal merdiven, fıskiyeli Barok havuz, tavan ve tavan eteği süslemeeri itina ile yapılmıştır.

Çadır Köşkü: Beşiktaş-Ortaköy Caddesi üzerindeki Yıldız Parkı'na girildiğinde solda yer alan bu köşk, Abdülaziz tarafından Sarkis Balyan ve kardeşlerine yaptırılmıştır. Köşkün önünde Yıldız Parkı'nın iki büyük havuzundan biri bulunmaktadır. Koyu kırmızı renkte boyalı olan bu köşk, zemin üzerine tek kat olarak inşa edilmiştir. Köşkün Boğaz'a bakan cephesi üç bölümlüdür. Cephenin ortasında önünde dört desteğe oturan bir balkon yer almaktadır. Süslemeli ve yuvarlak kemerli olan balkon kapısının iki yanında iki çift pencere bulunmaktadır. Köşkün havuza bakan arka cephesi, iki kollu merdivenli bir girişe sahiptir. Merdivenin iki kolu arasındaki bölümde zemin kata girişi sağlayan bir kapı açılmıştır.

Çit Kasrı: Abdülaziz tarafından Sarkis Balyan ve kardeşlerine yaptırılmış olan bu yapı II. Abdülhamid zamanında yabancı elçileri kabul etmek için kullanılmıştır. Büyük Mabeyn'nin solunda yer alan bu köşk, aynı zamanda padişahın devlet meselelerini konuştuğu bir yerdi. Tek katlı ve kârgir bir yapı olan Çit Kasrı'nın önünde çıkma ahşap antresi bulunmaktadır. Kasrın Koltuk Kapısı'ndan, Büyük Mabeyn Bahçesi'nden ve Harem kanadından olmak üzere üç ayrı girişi bulunmaktadır. Bina iç içe geçilen bir dizi oda ile sonunda ulaşılan bir salondan ibaret olup ince uzun bir dikdörtgen kütleye sahiptir. Köşkün ön kapısındaki camekânlı girişten içeriye geçilmektedir. Bu girişin sağında bir odaya ve bu odadan kasrın en muhteşem salonuna, solunda ise içiçe beş odaya girilmektedir. Salonun zengin dekorasyonu Osmanlı sanatının inceliğini yansıtmaktadır. Tavan altın yaldızlarla işlenmiştir. Kasrın yanında küçük fıskiyeli, selsebilli ve volütlü sütun başlıklarıyla süslenmiş güzel bir havuz bulunmaktadır.

Malta Köşkü: Zeytin yeşili renkte boyalı dış cephesiyle Yıldız Parkı içinde dikkati çeken bu yapı, iki katlı olup mimar Sarkis Balyan ve kardeşlerince yapılmıştır. En belirgin özelliği, her cephesinin üç bölümlü olarak yapılmış olmasıdır. Orta bölümler her cephede büyük, yan bölümler ise daha küçüktür. İnce, uzun, yuvarlak kemerli üçüz pencereler, cephe süslemesinin ana elemanlarıdır. Yapının deniz tarafına bakan cephesinde ikinci katta bir balkon yer almaktadır. Dört kapısı olan Malta Köşkü'ne deniz tarafından girildiğinde büyük salona geçilmekte, burada yer alan kuğu motifleriyle süslü çeşme ve salonun ortasındaki havuz dikkati çekmektedir. Üst kattaki iki oda çiçek motifleriyle süslüdür. Binanın merdiveni çift taraflı ve işlemelidir. Sultan Abdülhamid bu köşkü sonradan Yıldız Sarayı'na bağlatmış, saray halkı tarafından koru geçişlerinde dinlenme ve ziyaret yeri olarak kullanılmıştır. Yıldız Sarayı'nın diğer köşkleri gibi Malta Köşkü de önemli tarihî olaylara sahne olmuştur.

Şale Köşkü: Yıldız Sarayı yapılar topluluğunun bir parçası olan ve bütünüyle ayakta kalabilen bu yapı, 19. yüzyıl Osmanlı sivil mimarlığının en ilgi çekici örneklerindendir. Yapı birbirine bitişik, farklı tarihlerde yapılmış iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm 1889, ikinci bölüm ise 1898 yılında tamamlanmıştır. Bodrum üzerine iki katlı olup ahşaptan yapılan bu köşk, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyareti sırasında kalması için yaptırılmıştır. "Chalet" adını İsviçre ve Fransa'nın dağ evlerine benzeyen dış görünüşünden alan bu yapı, aynı zamanda bir devlet konuk evi özelliğini taşımaktadır. İçinde 64 oda ve salon olan yapının dışa açılan yedi kapısı bulunmaktadır. Gerek içerisinde yer alan ince mobilya, atlas kumaş ve perdelerle döşenmiş odaları ve salonları, gerekse bu oda ve salonlarının rengârenk altın yaldızlı süslemelerden oluşan tavan ve duvar tezyinatı eşine ender rastlanan bir görünüme sahiptir.

Çırağan Sarayı

Boğaziçi'nde Beşiktaş ile Ortaköy semtleri arasında, bu kez sahilde yer alan bir başka yapı da Çırağan Sarayı'dır. Yıldız Sarayı yakınında olan bu sarayın bulunduğu yere de 17. yüzyıl başlarında "Kazancıoğlu Bahçesi" denilmekte idi. Bu arazi, IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan'a verilmiş, Kaya Sultan'ın Kocası Melek Ahmed Paşa tarafından buraya yaptırılan yalı, sadece yaz aylarında kullanılmıştı. Daha sonra I.

Mahmud tarafından çok sevilen ve tamir ettirilen bu yalı III. Ahmed zamanında Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya verilmiştir. Burada yapılan "Çırağan şenlikleri" sebebiyle yalının adına da Çırağan Sarayı denilmiştir. 17. yüzyılda lâle sefaları ve helva sohbetleriyle meşhur olan Çırağan Sarayı'nın bu şöhreti, Damad İbrahim Paşa'nın öldürülmesinden sonra sönmüş, zevcesi olan Fatma Sultan bu sarayda ömrünün son günlerini geçirmiştir. 18. yüzyıl sonlarında III. Selim tarafından etrafına bazı yapılar ekletilerek genişletilen saray, II. Mahmud döneminde de bu genişlemesini sürdürmüştür. İlâve edilen yapılarla inşasına 1834'te başlanılan Çırağan Sarayı 1841 yılında tamamlanmıştır. Merasim ve Mabeyn Dairesi, Daire-i Hümâyun, Harem ve çeşitli işler için yapılmış on daireden oluşan bu saray, Abdülmecid tarafından daha sonra yazlık saray olarak kullanılmıştır. Bu sarayın 1859-1860'ta yeniden yaptırılmak üzere padişah tarafından yıktırıldığı bilinmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin malî sıkıntı içinde olduğu bu dönemde, yeni Çırağan Sarayı'nın projesine bir türlü girişilememiştir.

Abdülaziz tarafından tekrar ele alınan yeni sarayın yapımında Balyanlar görevlendirilmiştir. Böylece saray 1864-1870 (1871)'de tamamlanmıştır. Çırağan Sarayı taş, mermer ve ahşabın uyum içinde beraber kullanıldığı en önemli yapılardandır. Beden duvarları taş ve ahşap, iç ve dış cephe kaplamaları ahşap, sütunlar ise mermerdendi. Sarayın dış cephesinin ihtişamına uygun olarak düzenlenen iç cephesinin de zengin dekorasyona sahip olduğu bilinmektedir. Sarayın hem içi, hem de harem hayatı hakkında en iyi kaynak, 1805 yılında Abdülmecid'in sarayında doğan şair ve bestekâr Leyla Saz hanımın hatıralarıdır. Leyla Saz hanım genç yaşında şahit olduğu saray izlenimlerini şöyle aktarmaktadır.

> *Kuzey cihetinden itibaren merâsim ve mabeyn-i hümâyûn dairelerinden sonra zatışahanenin hususi daireleri gelmektedir. Hareme bitişik olan dairenin sofası, resmî günlere ve saz gecelerine, ortadaki ise padişaha mahsustur.*
>
> *Harem sofası iki ucundaki gezintilere tahsis edilmiş girintilerden başka, hatırımda kaldığına göre tahminen altı arşın uzunluk ve yirmi arşın genişlikte ve belki daha ziyade büyük bir sofa idi. Deniz ve bahçe cihetindeki odalarının hepsinin kapısı bu sofaya açılırdı. Valide Sultan Dairesi, hünkar dairesi cihetinde ikisi bahçeye bakan dört oda ile bir hamamdan ibaretti. Kadınefendilerle ikballerin biri deniz, diğeri bahçe cihetinde ikişer odaları vardı. Harem sofasının deniz ve bahçe cihetinde ortaya gelen direkli, setli sofaları, gerilerden kapanıp, ikballere altüst odalar yapılmıştı. Resmi günlerde kalabalığa görünmek istemeyen hanedan üyesi, o odaların sahibelerine haber vererek gider, direklerin üzerine bina edilmiş koridorun kafesli pencerelerinden sofaya bakarlarmış. Yukarıda arzettiğim geniş sofaya, tavanından daha küçük boyda ve daha yüksek ikinci tavanın dört tarafında-*

> *ki bir çok pencerelerden de ışık verilmişti, pek aydınlıktı. Bu sofanın iki ucundan inilen tarafları direkli merdivenlerle orta kata, orta kattan da iki tarafı dört direkli gayet geniş mermer merdivenlerle zemindeki mermerliğe inilirdi. Orta katta sofa yoktu. Deniz ve avlu kapısı yerleri açık bırakılarak merdivenlerin iki tarafından direkler ve yarmaklıkla açık bırakılmış yollarla dönülerek odalara girilirdi. O odalar, büyük ve ikinci kalfaların odalarıydı.*
>
> *Efendilerinin odalarının altındaki bu odaların tavanları ile üst katın döşemesinin arasına, ortakalfalara ve diğer kızlara mahsus alçak tavanlı odalar yapılmıştı. Yüklükten yahut odalardan ayrılmış yerlerden üst kata küçük merdivenler vardı. Bu odaların sonradan ilâve edilmiş oldukları ilk bakışta görülüyordu. Bunların pencerelerinde saksı ya da sandık ile daima mevsim çiçekleri bulunur, saraylılar karanfil ve Latin çiçeklerini severlerdi.*
>
> *Mermerlikte daima açık duran kapıdan avluya çıkılırdı. Mevkii meyilli olduğu için üzerine yapılmış harem bahçesinin merdivenleri bu kapının karşısındadır. Bahçenin eski çınarlarla gölgeli, suni adalı büyük havuzunun etrafı meyve ve çiçeklerle süslü idi. Müteharrik dört köprüsü yan yana döndürülüp havuzda sandalla gezilirdi. Ağaçlara tırmanan küçüklerin şerlerinden muhafaza için bahçe kilitli bulundurulur ve haftada iki kere açılırdı. Çocuklar o günlerde kalfaların gözetimi altında gezdirilirdi. Avlu yolu gölgelikli ve kumluktu. Mermerliğin deniz kapısı, kayık gezmesi için lâzım oldukça açılırdı.*
>
> *Harem nasıl döşenmişti: Umuma ait büyük sofada oturulmadığından üç büyük avize ile mükellef kapı perdelerinden başka mefruşata ait hiçbir şey yoktu. Yerde ince Mısır halıları serili idi. Odalarda da yollu ve çiçekli Kürt halıları vardı. Kanepe takımı ve perdeler yerli ipek kumaştandı. Her odada yatak kadar büyük kerevetli minder bulunurdu. Bu minderlerin bir ya da iki başında yastık hizasında ve yarım arşın eninde, üstü düz dolap vardı. Minderlerdeki yumuşak canfes şiltenin üzerine, ince bir şilte ilave edilerek geceleri yatak yapılırdı. Seyrek olarak kullanılan yataklıklar maun, abanoz yahut ceviz ağacındandı. Yorganlar ağabani ve yumuşak ipekli kumaşlara, düz renk elvan ipekle ince kasnak işlenmişti. Kaplamadan şal yorgan da kullanılırdı. Kalınca tülbent üstüne, dört tarafı yorganın aynı işlenmiş üç ince yastık, bir de beyaz yemeni yastık konup yastık örtüsü sarılırdı. Yastıkların başları dikili, kapalı idi. Yatak ve yorgan çarşafları ince pamuk ve ipekle dokunmuş yerli bezlerden, yatak bağları da satrançlı yerli can-*

feslerdendi. Bu canfesler düzgün ipekle pürüzsüz ve parlak renklerden dokunmuş ve gayet dayanıklıydı. Bu yatak bağları Trablusgarp, Harput, Bursa dokumalarıydı. Kışın yorganların üzerine şal ürtülür, kürk yorgan da kullanılırdı. Yataklığa da oba dokunurdu. Yatak odası, odanın köşesine beyaz yaygı serilip üstüne konan canlı, büyük gümüş fenerin içindeki kısa gece mumu yakılarak fenerin dışına sarılmış ipekli futadan yayılan hafif ışık ile aydınlanırdı.

Leyla Saz hanım anılarında saray odalarının döşemesi hakkında ise şunları belirtmektedir:

Duvarlara zar gerilirdi, Zar odanın iki arşın kadar içerisinden pencerelere kadar duvarları örten büyük perdedir. Çoğu zaman çuhadandı. Alt ve üst kenarları renkli çuha parçaları ile nakışlı halkalarla tavanın kenarına asılırdı. Kapı yerlerine ve pencereler cihetine açılmak için de birer yırtmaç bırakılırdı. Ahşap Çırağan'ın büyük odaları çift camlı olduğu halde ısınmadığından mı, yoksa eski âdete devam edildiğinden mi her ne sebeptense astarlı zarlar kullanılıyordu.

Boğaziçi kıyılarında muhteşem bir mimari ve şehircilik eseri olarak yapılan Çırağan Sarayı, üç katlı olup yüksek bir taban üzerine iki katlı olarak inşa edilmişti. Ana hatları dolayısıyla Neo-klâsik üslûpta yapılmıştır diyebilirsek de sarayın gerek pencereleri, gerekse sütun başlıkları ile pencerelerin üstündeki Gotik havalı ajurlu şebekeler, yapıya özel bir üslûp kazandırmıştır. Zemin katın üstündeki birinci kata, deniz tarafından ortada çift kollu bir merdivenle çıkılmakta, bu merdivenlerden Direkli Salon'a geçilmekteydi. Sarayın öteki cephelerinde de merdivenler yer alıyordu. Gerek dışta, gerekse iç cephelerde mermer, porfir ve somaki direkler bulunmaktaydı. İç duvarlar ise yeşil, pembe ve beyaz mermerlerle kaplanmıştı. Salon ve oda kapıları ile tavanlar işlemeli idi.

Plân itibariyle üç bölümlü olarak düzenlenmiş olan Çırağan Sarayı'nın en önemli özelliği, bu üç bölümün arasında, cephe hattına nazaran geride yapılmış olan ara odalarıydı. Üç sofa da merkezî tipte olup şekil itibariyle birbirinden farklı iseler bile büyüklükleri birbirinin aynı idi. Her bir sofa kara ve deniz tarafında eyvanlara sahipti. Ortaköy tarafındaki bölümde bir eyvan daha bulunmaktaydı. Bu üç bölüm, merdivenlerin iki yanında yer alan çifte koridorlarla birbirine bağlanıyordu. Her sofanın dört köşesinde ise odalar bulunmaktaydı. Orta sofanın cephesi iki yanlardakinden daha geniş yapılmış, Selâmlık Hamamı ise tamamen dışarı çıkarılmıştı.

Çırağan Sarayı ile Yıldız Parkı'nı ayıran cadde üzerindeki muhteşem kapı ile Sarayın caddeye bakan iki kapısı daha mevcuttu. Zafer takı biçiminde ortada büyük, iki yanlarda küçük kemerli olarak düzenlenen köprüde ortadaki kısım arabalar, yanlardaki kısımlar ise yayalar için düşünülmüştü. Çırağan Sarayı, Harem Dairesi, Ağalar Dairesi ile Yıldız Parkı'na bakan cadde üzerinde yer alan üç katlı köşk, havuzlar, kayıkhaneler ve bahçeler içindeki köşklerden oluşmakta idi.

Son defa 1876 yılının Mart ayında buraya gelerek dinlenen Abdülaziz, daha sonra sarayı terk ederek Dolmabahçe Sarayı'na yerleşmiştir. Bir süre sonra V. Murad'ın ve ailesinin ikâmetine ayrılan bu sarayda, II. Abdülhamid tahta geçtiğinde ağabeyi V. Murad 28 yıl hapsedilmiştir. 1909'da sarayın Meclis-i Mebusan'a tahsis edilmesinden sonra üst katında bulunan ve çok süslü olan üç salondan biri padişaha, ortadaki Meclis-i Mebusan'a, diğeri ise Meclis-i Ayân'a ayrılmıştır. Ancak Meclis-i Mebusan'ın toplantıları daha sonra burada yapılamamıştır.

Çırağan Sarayı 19 Ocak 1910'da çıkan bir yangında yanmış, sarayda bulunan II. Abdülhamid'in tablo kolleksiyonu, antika eşyalar, bazı gizli belgeler, ilk Meclis-i Mebusan tutanakları ile V. Murad'ın özel kütüphanesi kurtarılamamıştır. Yangından sonra sarayın sadece dört duvarı ayakta kalmıştır. Özellikle mermer işleri bakımından çok zengin olduğu bilinen bu saray, maalesef uzun yıllar bakımsız bir harabe halinde kalmış, bu arada hamamları ile muhteşem mermer kapı çerçeveleri ortadan kaybolmuştur. Daha sonra restore edilen yapı, günümüzde halka açılmış olup otel olarak hizmet vermektedir.

Beylerbeyi Sarayı

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında deniz kıyısında yer alan Beylerbeyi Sarayı ise, Beylerbeyi semtinde Bizans İmparatoru Konstantin'in diktirdiği bir haçtan dolayı önceleri "İstavroz" adıyla anılan yerde inşa edilmiştir. Bu yöre daha sonra Osmanlı döneminde III. Murad'ın Rumeli Beylerbeyi olan Mehmed Paşa'nın buradaki yalısından dolayı Beylerbeyi olarak adlandırılmıştır.

"Eski Beylerbeyi Sarayı" denilen saray, İstavroz Sarayı'nın yıktırılarak parsellenmesinden sonra 1826'da II. Mahmud tarafından yeniden yaptırılmıştır. Boğaziçi'ndeki ahşap sahilsaraylar arasında en büyüğü olan bu saraya yabancılar o dönemde dış cephesinin boyası sebebiyle "Sarı Saray" demişlerdir. Bu ahşap sarayda Mabeyn, Harem Daireleri, Serdâp Köşkü, Sarı Köşk, Şevkâbâd, Küçük Yalı, Büyük Yalı, hamamlar, mutfaklar ve ahırlar olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bu sarayın 1851'de yanması üzerine Sultan Abdülaziz tarafından bugünkü saray yaptırılmıştır. Mimarları Sarkis ve Agop Balyan'dır. Sarayın yapım tarihi olarak çeşitli kaynaklarda 1864, 1865 ve 1866 yılları verilmektedir.

Yazlık Saray, Mermer Köşk (Serdap Köşkü), deniz köşkleri, Sarı Köşk ve Ahır Köşkü'nden oluşan Beylerbeyi Sarayı kompleksinde bunlardan başka, gömme sarnıçlar, açık havuzlar, hamam, mutfak gibi müştemilât da yer almaktadır. Sarı, Mermer ve Ahır Köşkleri eski sarayın parçaları olarak halen ayaktadır.

Bugünkü Beylerbeyi Sarayı'na ilk girildiğinde karşılaşılan bahçe Harem Bahçesi'dir. Buradan Selâmlık Bahçesi'ne geçilmektedir. Bu bahçeden sonra saraya giriş üç yerden olup, Harem, Selâmlık ve Koltuk kapılarından sağlanmaktadır. Selâmlık kapısı batıda yer almakta, bu kapının önünde yarım daire biçiminde Barok üslûpta yapılmış mermer merdivenlerle girişin iyi yanında yer alan iki aslan heykeli karşımıza çıkmaktadır. Buradan Selâmlığın giriş salonuna geçilmektedir.

Her iki katında altı büyük salon ve yirmidört odadan meydana gelen bugünkü Beylerbeyi Sarayı, Barok ve Rönesans karışımı bir üslûpta, küfeki taşı ve mermerden yapılmıştır. Gerek iç, gerekse dış görünüşü bakımından oldukça süslü olan bu saray, bodrum dahil olmak üzere üç kattan ibarettir. Saraydaki birçok oda ve salonun duvarları ve tavanları resimler, sülüs ve ta'lik hat ile yazılmış manzum parçalarla süslüdür. Beylerbeyi Sarayı'nın ekseninde bir büyük orta sofa ve bu orta sofanın iki tarafında daha küçük iki sofa yer almaktadır. Orta sofa ile Beylerbeyi tarafındaki küçük sofa Harem'e, İstanbul tarafındaki sofa ise Selâmlığa aittir. Dört köşesine odalar yerleştirilen dikdörtgen şeklindeki büyük orta sofa merkezî tipte olup sütunlarla zenginleştirilmiştir. Avlu ve deniz tarafından büyük eyvanlara sahiptir. Yapının dış cephelerinde yer alan süslemelerin üslûbu belli bir karakter göstermiyorsa da, içte yeni bir karakter kazanmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Mobilyalar, avizeler, aynalar, konsollar, dolaplar ve perde kornişlerinde 19. yüzyıl zevki ve Avrupa Baroğu hakim olmakla beraber, yapının tavan ve tavan eteklerindeki süslemelerin üslûbunun değişik bir karakter gösterdiği dikkati çekmektedir. Burada görüldüğü gibi Doğu motiflerinin Batı esprisi içinde yeni bir anlam kazanması ile meydana gelen bu üslûba, 19. yüzyıl Osmanlı Saray üslûbu denilmektedir. En belirgin örnek olarak giriş salonu ve süt kattaki büyük salonun tavan eteğindeki mukarnaslı ve iri dilimli tezyinat ile, tekne tavan eteklerindeki süslemeler, tavanlardaki geçmeli Doğu sanatına özgü tezyinat ve bu tezyinat içine doldurulan kompozisyonlar verilebilir.

Sarayda yer alan önemli salon ve odalar Selâmlık, Giriş Salonu, Misafiri Bekleme Odası, Kaptanpaşa veya Amiral Odası, Havuzlu Salon, Kabul Odası, Harem Yemek Odası, Sultan Abdulhamid'in Çalışma Odası, Kraliçe Eugénie'nin Yatak Odası, Mavi Salon, Abdülaziz'in Kabul Odası, Süferâ Kabul Salonu, Vükelâ'nın Toplantı Salonu ve Selâmlık Yalısı'dır. Sarı Köşk, Serdâp Köşkü ve Ahır Köşkü ise bahçe topluluğu içinde yer almaktadır.

Sarı Köşk: Bu köşk, adını taşının ve badanasının renginden almıştır. Önünde Serdâb Köşkü ile büyük havuz, biraz ilerisinde ise Ahır Köşkü vardır. Üç kattan ibaret olan bu köşkün altındaki bodrumda bir salon ve iki oda bulunmaktadır. Üstünde birer antre, birer salon ve yanlarda ikişer odadan oluşan iki kattan ibarettir.

Serdâp Köşkü (Mermer Köşk): Arka bahçede büyük havuzun gerisinde bulunan bu köşkün görünen cepheleri mermerle kaplı olduğundan Mermer Köşk olarak da

Padişahlar tarafından "biniş kasrı" olarak kullanılan

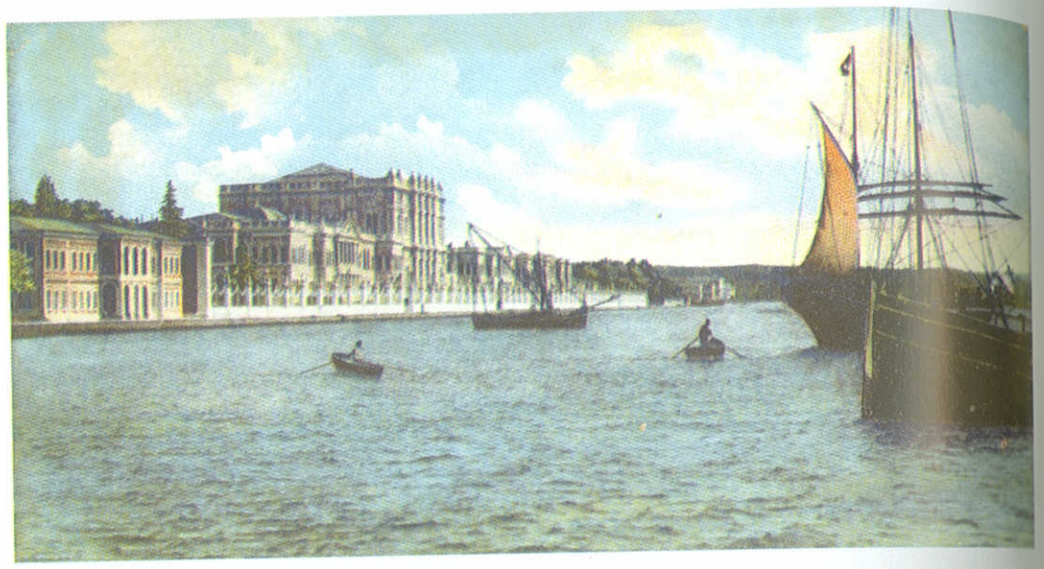
Sultan Abdülaziz tarafından Sarkis ve Agop Balyan'a yaptırılan Beylerbeyi Sarayı (1865).

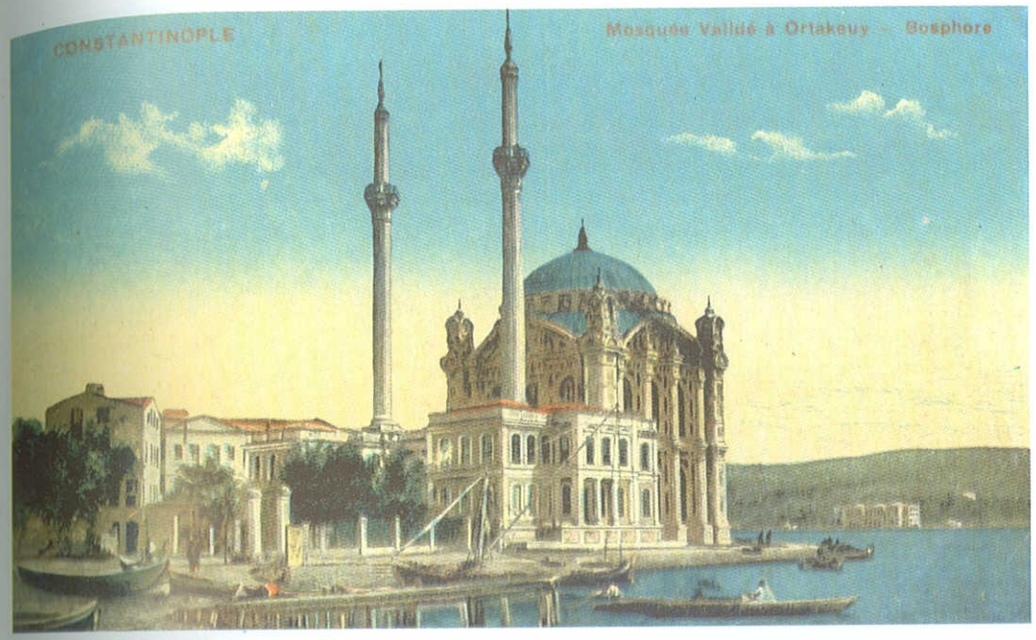
Yıldırım Bayezid tarafından 14. yüzyılda yaptırılan
ve bulunduğu semte adını veren Anadoluhisarı.

Tophane sırtlarından 20. yüzyılın başlarına ait bir Boğaz kartpostalı.

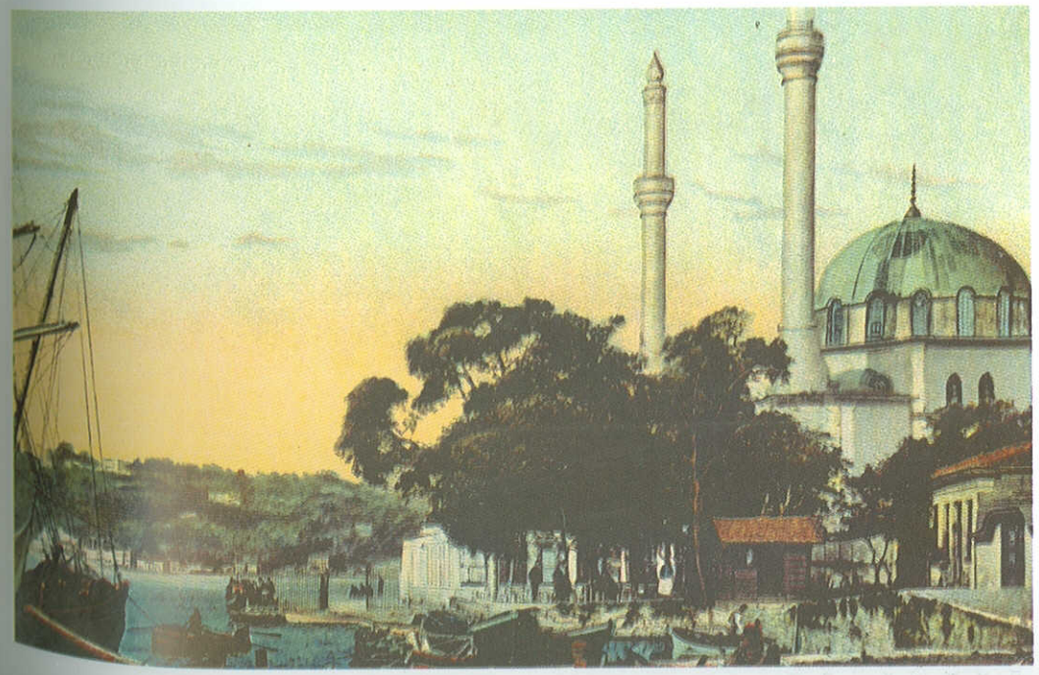
Dolmabahçe Sarayı ve yelkenliler ve sandallar...

Ortaköy'de Bezm-i Âlem Valide Sultan Camii.

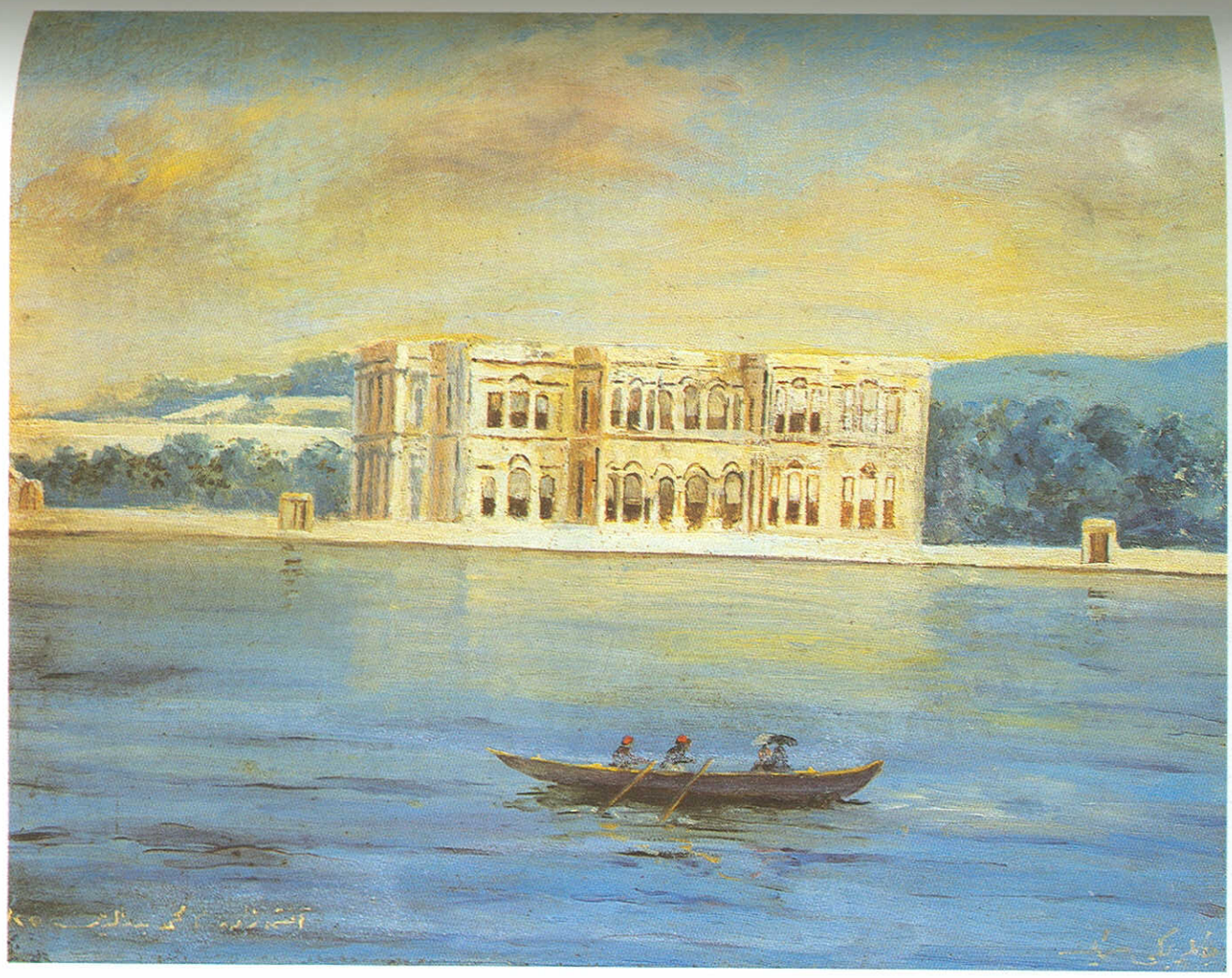
İtalyan ressam Fausto Zonaro'nun (1854-1929) fırçasından
Dolmabahçe Camii ve sahildeki insanlar...

"Beyzâde semti" olmakla maruf Beylerbeyi'nin iskelesi ve camii.

Yalılar, ağaçlar, sandallar... bir zamanlar Boğaziçi medeniyetinin ayrılmaz parçalarıydı.

Ressam Mehmed Bedri'ye ait, Beylerbeyi Sarayı'nı gösteren bir yağlıboya çalışma.

isimlendirilmiştir. Plânı oldukça sade olan bu köşkün ortasında büyük bir mermer sofa, onun iki yanında ise birer oda bulunmaktadır. Orta sofada yer alan havuz, iki taraftan mermer döşemeye oyulmuş su yollarıyla yanlardaki karşılıklı selsebillere bağlanmıştır. Bu selsebiller ve kâseleri zengin bir dekorasyona sahiptir. Tavanlarda yağlı boya olarak Osmanlı armasının ilk şekillerinin resmedildiği görülmektedir.

Ahır Köşkü: Serdâp Köşkü'nün sağında bulunan bu binaya sarayın atları bağlanmaktaydı. Beylerbeyi Sarayı'nın son seddinde yer alan bu köşkün kapısı doğuya açılmaktadır. Köşkün dışarıya taşan kısmında camlı geniş bir kapı ile pencereler vardır. İki taraflı mermer basamaklı merdivenle inilen ahırın sağında ve solunda karşılıklı olarak atların bağlanması için demir parmaklıklı yirmi bölüm bulunmakta, ahırın tam ortasında ise atların su içmeleri için mermer bir havuz yer almaktadır.

Beylerbeyi Sarayı'nın rıhtımı üzerinde de iki deniz köşkü vardır. Bunlardan birincisi Marmara tarafındaki Selâmlığın, ikincisi ise Beykoz tarafındaki Harem Dairesinindir. İkisinin de mimarı Sarkis Balyan'dır. Bu iki deniz köşkü sarayla beraber yapılmışlardır. Bunlarla saray arasında üslûp farkı olmasına rağmen, aralarındaki mimarî ilişkilerin çok ahenkli olduğu farkedilmektedir. Bu köşkler, Osmanlı mimarlığının merkezî plan, kubbe ve benzeri motiflerinin kullanıldığı ilginç tasarımlardır.

Beylerbeyi Sarayı'nda memleketimizi ziyarete gelen pek çok yabancı devlet büyüğü ağırlanmıştır. Fransa İmparatoriçesi Eugénie, Karadağ kralı Nikola, Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph bunlar arasında yer almaktadır. II. Abdülhamid, Balkan Savaşı'nın başlamasından sonra İstanbul'a getirilerek bu saraya yerleştirilmiş, ölene kadar burada yaşamıştır. Saray, İmparatorluğun son yıllarında, 1909'da tamir görmüştür. Beylerbeyi, padişahların sürekli oturacağı bir saray olmaktan çok hem yazlık, hem de ünlü yabancı misafirler için bir misafirhane olarak kullanılmıştır.

Sonuç

Boğaziçi'nin her iki yakasını süsleyen sözünü ettiğimiz bütün bu yapılar vaktiyle yabancı seyyah ve ressamların eserlerine çokca konu olmuşlardır. Bunlar arasında Beylerbeyi ve Çırağan Sarayları, seyahatnamelerde en ayrıntılı şekilde ele alınan yapılardır. Gravürlerde ise Boğaziçi Sarayları arasında en fazla resimlendirilen, Çırağan Sarayı olmuştur.

Boğaziçi'nde halen mevcut olanların yanında yukarıda da bahsettiğimiz pek çok saray, kasır ve köşk ne yazık ki günümüze sağlam halde gelememiştir. Bunlara yakın geçmişimizden bir kaç örnek olarak 1930'lardan sonra ortadan kaldırılan Küçük Çiftlik Kasrı, Kurbağalıdere kıyısındaki Abdülaziz'in Güreş Kasrı ile bir yangınla yok olduktan sonra tekrar yapılarak iç mimarisi yenilenen Kalender Kasrı verilebilir.

Yapıldıkları dönemi günümüze yansıtmaları bakımından tarihî birer belge niteliği taşıyan Boğaziçi Sarayları, aynı zamanda Osmanlı saray mimarîsi hakkında bize bilgi veren birer kaynak olmaları sebebiyle de önem taşımaktadırlar.

BİBLİYOGRAFYA

AREL, Ayda, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul, 1975.
ARSLAN, Neclâ, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul*, İstanbul, 1992.
AYVERDİ, Sâmiha, *Boğaziçi'nde Tarih*, İstanbul, 1968.
BATUR, Afife., "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, s. 1038-1068.
BİLGİN, B., *Geçmişte Yıldız Sarayı*, İstanbul, 1988.
CEZAR, Mustafa, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul, 1971.
ELDEM, Sedat Hakkı, *Boğaziçi Anıları*, İstanbul, 1979.
_____, *Köşkler ve Kasırlar*, c.II, İstanbul, 1974.
ERDENEN, Orhan, "Çağlar Boyunca Boğaziçi", *H.T.M*, Sayı: 8-10, 1968.
ETİNGU, T., "Dolmabahçe Sarayı", *H.T.M.*, sayı: 1/1, 1966 s. 42-48.
EYİCE, Semavi, "İstanbul (Tarihi Eserler-Saraylar)", *İslâm Ansiklopedisi*, c.V/2, İstanbul, 1988, s. 1214/54-55.
EZGÜ, F., *Yıldız Sarayı Tarihçesi*, İstanbul, 1962.
GÖKBİLGİN, Tayyib, "Boğaziçi", *İslâm Ansiklopedisi*, c.2, İstanbul, 1979, s. 666-692.
GÜLERSOY, Çelik, *Küçüksu, Çayır, Çeşme, Kasır*, İstanbul, 1985.
İLGÜREL, Sevim, "Yıldız Köşkü", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 13, İstanbul, 1986, s. 423-428.
LEİLA Hanoum, *Le Harem Impérial et les Sultanes, Au XIX. siècle*, Paris, 1925.
LEYLA Saz, *Haremin İç Yüzü*, İstanbul, 1974.
SEVGİN, E., "Beylerbeyi Sarayı", *H.T.M.*, sayı 4, 19 6, s. 38-47.
SÖZEN, Metin., *Devletin Evi Saray*, İstanbul, 1990.
ŞEHSUVAROĞLU, Haluk, "Çırağan Sarayı", *T.T.O.K. Belleteni*, sayı: 117, 1951, s. 9-10.
_____., "Dolmabahçe Sarayı", *H.T.M.*, sayı: 15, 1951, s. 621-623.
TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, İstanbul, 1979.
ÜLGEN, Aygün, "Çırağan Sarayı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul, 1993, s. 68-69.
_____., "Beylerbeyi Sarayı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul, 1993, s. 204-205.
_____., "Dolmabahçe Sarayı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.6, s.196-199,
_____., Tanzimat Döneminden Günümüze Kalan İstanbul Sarayları (1839-1876), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988.
ÜNVER, Süheyl, "Üsküdar Kavak Sarayı", *Yücel Dergisi*, sayı: 39, 1937, s. 175-178.

BOĞAZİÇİ'NDE SU VE SU YAPILARI

Orhan ERDENEN

Sarayburnu-Harem ile Anadolufeneri-Rumelifeneri arasındaki 64,5 km'lik deniz yolu etrafındaki doğal yapının bir özelliği de su varlığının zenginliğidir. Bunlar kaynak suları ve bentler olarak iki grupta toplanmasına rağmen tesisleri bakımından sanat ve yapı değerleri de olan çeşitlilik gösterirler.

Roma/Bizans döneminde su kemerleri, açık ve kapalı sarnıçlar ve ayazmalar ön plandadır. 11 Mayıs 330'da Roma İmparatorluğunun başkenti olan Constantinople (İstanbul) aynı zamanda Hıristiyanlığın (Ortodoks) merkezidir. 4. yüzyıldan 15. yüzyıla kadarki bu dönem birçok kaynak suyu bir aziz'e ithaf edilerek, üzerine küçük bir sakaf örtüsü ile ayazma haline dönüştürülür. İslam döneminde de bu kaynakların mide, böbrek, mesane, bağırsak hastalıklarına iyi geldiği inancıyla aynı yararlanma eylemi devam edegelmiştir. Fındıklı, Dolmabahçe, Kuruçeşme, Arnavutköy, Bebek, Tarabya, Kireçburnu, Paşabahçe, Kuleli, Çengelköy ve Üsküdar ayazmaları hala mevcuttur.

I. Konstantin, Bizans şehrine (Sarayburnu ve civarı) Roma İmparatorluğu'nun başkentini yerleştirince, bütün tesisleri yeniletmiş, büyütmüş, bunların arasında su yollarına ve kemerlerine önem vermişti; bugüne kalanlar arasında en tanınmışları Jüstinien ve Valens su kemerleridir.

Daha sonra büyük hacimli kapalı ve açık sarnıçlardan, Boğaziçi'nde Boyacıköy (Emniyet misafirhanesi arkasındaki tepecikte) ve Çubuklu (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Dalgıç Okulu arkasındaki) Hidiv Köşkü girişinde hâlâ görülmektedir. Bunların, Osmanlı döneminde Boğaziçi'nde yalıların su ihtiyacı için kullanılan daha küçük hacimli, tonozlu su sarnıçları metruk olarak durmaktadır.

Su kemerleri özellikle Mimar Sinan'ın ekleriyle günümüze kadar ulaşmış olmasına rağmen, su taşıma fonksiyonlarını kaybetmişlerdir.

Osmanlı dönemi Boğaziçi su tesisleri (ıskara, çökertme havuzu, kemer, galeri, isale hattı, çeşme, sebil ve su terazisi'nden oluşan) Taksim, Hamidiye ve Üsküdar sularıdır.

Belgrad ormanları içinde inşa edilen bentlerden Yeniköy, Emirgân, Boyacıköy, Rumelihisarı, Arnavutköy, Ortaköy, Yıldız kollarından Boğaziçi yerleşim bölgelerine su verilirdi.

Taksim suyu ihtiyacı karşılayamadığından, 1882 tarihinde, Kâğıthane Deresi'nden pompa ile su alınıp Taksim suyuna verilmiş ise de, 1902'de Kumburgaz civarındaki bazı menbalar ile yeniden bulunan 80'e yakın menba suları pik borular ile Cendere'de inşa edilen havuzda toplanmakta, pompalar vasıtasıyla Beşiktaş/Balmumcu Köşkü civarındaki hazneye isale edilerek Kuruçeşme'den Kasımpaşa'ya kadar olan bölgeye temiz su verilmektedir.

Bunlardan başka Tophane'de Nusretiye ve Kılıçali Paşa camileri ile Dolmabahçe Camii'ne ve Galata'da Yenicami'ye ait ayrı sular vardır. Ortaköy'de Karaağaç civarındaki menbadan çıkan su, Damadzade Şeyhülislâm Ebülhayr Efendi çeşmesine akar. Kuruçeşme cihetleri ile dağ tarafından gelme birkaç menbaın suları olduğu gibi Arnavutköy/Bebek cihetinde dahi cari dağ suları vardır.

Eski kayıtlardaki deyimlere göre Rumelihisarı'na kale dahilinden gelenden maada Kanlıkavak mevkiinin birkaç mahallindeki menbalardan hasıl olan su Bezlizade Reşad Efendi, Defterdar İbrahim Efendi, Afife Hanım, Süleyman Han mesire çeşmelerine akar. Baltalimanı'nda Hezarpare Ahmed Paşa çeşmesinin suyu dahi Kanlıkavak'taki menbadan gelir. Boyacıköyü'ndeki Büyük Reşid Paşa çeşmesinin suyu da Kanlıkavak'ın karşısındaki yamaçtan gelmektedir. Mirgûn (Emirgân) Camii ve çeşmelerine İstinye üzerindeki kireç ocakları mevkiinden I. Abdülhamid suyu gelir. Hünkârsuyu, Fındık ve Kestane suları hemen yakınlarındaki menbalardan gelir. Çırçır tabir olunan suyun dahi menbaı hemen yakınındaki, mikdarı pek az olmakla beraber müdrir olması (idrar söktürmesi) bakımından mümkün olduğu kadar şehrin her tarafına sevk edilmektedir.

İstinye ve Yeniköy arasındaki tepelerden çıkan sular İstinye'ye akmaktadır.Kalender Köşkü önündeki çeşmenin suyu aynı köşkün dahilindeki menbadan çıkar. Büyükdere'de Kadıasker Mehmed Murad Efendi suyu Büyükdere'nin üstünde Çavuşzade Ali Ağa'nın bağındaki menbadan çıkar.

Üsküdar tarafında (Çengelköy üstü Çakaldağı ile Büyükçamlıca doğusundaki vadilerden altı katma alan) Çinili suyu, camilere, çeşmelere ve bazı kiliselere su verir. Ayrıca Atik Valide (III. Murad'ın annesi Nûrbânû Sultan'ın) suyu, kendi camii ve imaretlerine ve civarına; III. Ahmed'in damadı (Fatma Sultan'ın zevci) Nevşehirli Sadrazam (maktul) İbrahim Paşa'nın suyu alt mahallelere; III. Selim'in tesis ettirdiği kendi ismi ile anılan Küçükçamlıca, Yusuf Ağa bağındaki büyük bir kıyı altından kaynaklanıp yolda üç katma alarak Selimiye Kışlası, camii ve civarına su verir.[1]

Hüdaî Dergâhı suyu, Kemankeş suyu, Mihrimah suyu, Selim Ağa suyu, Talib Efendi suyu, Tophanelioğlu Mustafa Efendi suyu, Ayazma (Sultan Mustafa) suyu,

Halil Paşa suyu, Gülnûş Valide (Yeni Cami) suyu; Kuzguncuk'ta Selim Ağa suyu, Çengelköy ve Ayazma mevkilerinden çıkarak Beylerbeyi I. Hamid Camii ve çevresine gelen su, I. Mahmud'un Küplüce, Çengelköy: Yusuf Paşa, Ayşe Sultan, Hatice Sultan'ın Yenimahalle, Vaniköy'de Mecid Efendi, Kandilli tepesinde çıkan II. Mahmud, Küçüksu Şevki Efendi, Mihrişah Valide Sultan, Anadoluhisarı'nda Pirî Mehmet Efendi, Kanlıca/Bahaî Körfezi'nde Emin Ağa ve İsmail Efendi, Çubuklu İbrahim Paşa, Paşabahçe'de Mustafa Paşa, Sultaniye/İbrahim Paşa; Beykoz'da Behruz Ağa çeşmesi, Meryem Hatun çeşmesi, Kaymakdonduran, Yûşa'da Bezm-i Alem çeşmesi, Anadolukavağı'nda Beşirağa çeşmesi, Karakulak, Sırmakeş, Esmihân Sultan Suları.[2]

Derviş Hafız 1797'de İstanbul kaynak suları üzerinde yaptığı çalışmada, Boğaziçi suları ve sertlik derecelerini şöyle göstermektedir:

Çamlıca suyu (Üsküdar) 5 derece; Kısıklı suyu (Üsküdar) 6 derece; Sultan Çiftliği suyu (Üsküdar) 6 derece; İstinye suyu (Sarıyer) 6 derece; Hünkâr İskelesi suyu (Beykoz) 6 derece; Gümüşsuyu (Beykoz) 7 derece; Anadoluhisarı suyu (Beykoz) 8 derece.[3] (Not: 18 dereceye kadar sertliği olan sular içilebilir.)

Yakın zamana kadar Boğaziçi yöresinde 1 ve 1,5 derecelik çok yumuşak içme suları bulunuyordu. Bunlardan Sırmakeş'ten II. Abdülhamid'e, Kısıklı/Tomruk'tan Abdülmecid'e, Büyükdere/Kefeliköy'den Atatürk'e özel olarak su gönderilirdi.

Evliya Çelebi (17. yüzyıl): "Fetih'ten sonra, Fatih Sultan Mehmed ikiyüz çeşme bina etmiştir. Beyazıd Han yetmiş adet, Süleyman Han yediyüz adet çeşme yaptırmışlardır" der. Kanuni'den II. Mahmud devrinin sonuna kadar bentler inşa edilmiş, ancak Abdülaziz devrinde çoğalan nüfus ve iskânla İstanbul ve Boğaziçi'nde su sıkıntısı başladığı için Terkos Gölü'nden su getirme projesi uygulanmıştır.

Cumhuriyet döneminde yapılan faaliyetler arasında Rumeli yakasında, Terkos su alma tesislerinin büyütülmesini ve Anadolu yakasında, Elmalı Bendi'nden sonra yeni bentlerin inşasını (Yeni Elmalı ve Ömerli Barajları) sayabiliriz. İlk Elmalı şehir suyu (H. 1304/M.1888'de) Nafia Nazırı Zihni Paşa'nın teşebbüsüyle "Şirket" olarak kurulmuştur.

Rumeli Yakası Menba Suları

Hamidiye Menba Suyu: Altmıştan fazla kaynaktan toplanan Hamidiye suları, II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde (H.1320/M.1904'te) Kağıthane-Kemerburgaz arası kaynaklar toplanarak Beyoğlu ve Boğaziçi çeşmelerine, Ortaköy'e kadar saray, kışla ve okullara verilmiştir. Pik dökme demirden, özel biçimli çeşmeleri halâ mevcuttur. Hamidiye suyunun sertlik derecesi 4'dür.

Kanlıkavak Suyu: Kaynağı Baltalimanı ile Maslak arasında, 100 rakımlı tepede, çeşmesi ve doldurma yeri vardır. Elli yıl öncesine kadar şehrin etrafı ağaçlık şöh-

retli mesire yerlerindendi. Bugün basit bir depo halindedir. Özellikle, Emirgân/Çınaraltı (I. Hamid) çeşmesinden suyu içilmektedir. Sertlik derecesi 3,5'dur.

İshakağa Çeşmesi Suyu: Kireçburnu, yol kenarında, set üzerindeki kahvenin bahçesinde, büyük bir çınarağacı altında, kaynağı yamacın ortasında olan İshakağa çeşmesine gelen sudur. Ancak sertlik derecesi 36 olup içilecek durumda değildir. (Sarıyer/Büyükdere, dünya küresinin su cennetidir. Bu kadar lezzetli suyu bir arada görmek başka bir yerde herhalde mümkün değildir.)

Çırçır Suyu: Sarıyer gerisinde vadide, sertlik derecesi 6,5.

Kestane Suyu: Sarıyer'in gerisinde, kaynağı Hünkâr/Çırçır suları civarında, büyük ıhlamur ağacının dibindedir. Sertlik derecesi 5'dir.

Hünkâr Suyu: Kaynağı, Kestane suyunun çıktığı, 200 m. yukarıda ayni tepede. Sertlik derecesi 3,5. Asırlık ağaçlar altında, mesire havasını koruyan bir su başı. Sarıyer meydanında, Sular Caddesi izlenirse, araba ile veya 800-900 metrelik bir yürüyüşle gidiliyor. Yolun son 90 metresi biraz yokuş.

Hünkâr suyu ve mesiresi Hamamcıoğlu ailesinin mülkiyetinde. (Bu aile eski Sarıyer'li. Yalıları, hamamları, arazileri var. Nihat Hamamcıoğlu canlı bir Boğaziçi tarihi ve eski bir İstanbul çelebisidir.)

2. XII.1988 günü, Nihat Hamamcıoğlu'nun bize verdiği not: "Hünkâr suyu (1989'a göre) yüz yıl önce, babasının babasından intikal etmiş. Suyun 24 saatlik debisi 35-40 tondur."

Fındık Suyu: Kaynağı Çırçır suyu ile Kestane suyu arasında, Hünkâr suyunun sağında. Sertlik derecesi 3,5.

Gürcü Suyu: Kaynağı Çırçır suyunun hemen yakınında. Sertlik derecesi 4,5.

Fındık Suyu: Kaynağı Kestane suyunun yakınında. Çeşme verimi azdır. Çeşmesi Büyükdere'ye yakın, tepe üzerinde. Sertlik derecesi 10'dur.

Sultan Suyu: Bahçeköy'e gelirken solda, basit bir kır kahvesi halinde. Sertlik derecesi 4'tür.

Kocataş Suyu: Büyükdere-Sarıyer suları içinde eskiden beri en çok tercih edilenidir. Sodyum klorür miktarı 0.025 gram, sertlik derecesi 2'dir. Kaynağı Büyükdere Piyasa Caddesi'nde, Kocataş korusunun hemen aşağısındadır. Çeşmesi cadde üzerinde, suyu bir azaltılıyor, bir normal veriliyor. Avrupa'dan getirilmiş modern tesisleriyle şişe/damacana halinde de piyasaya veriliyor. Bu sudan ayrıca Kocataş meşrubatı da yapılıyor.

Büyükdere Suyu: Eski Büyükdere vapur iskelesi karşısında, yol üzerinde, mermer çeşmenin suyu arkasında, tepe yamacındaki kaynaktan gelmektedir. İçimi güzel olan bu suyun sertlik derecesi 2'dir.

Kefeliköy Suyu: Bu sudan içenler başka sulara pek itibar etmezlerdi. Büyükdere sahilyolu kavşağından Hacı Osman Bayırı'na çıkarken -küçük mahalleden sonra- soldaki birinci vadinin ortasında, iki basamakla inilen taş döşeli çukurda, ince bir borudan akıyordu. Sodyum klorür miktarı 0.gr.035, sertlik derecesi, 1,5 ilâ 3 arasında (yağışlara göre) değişiyordu.

1988 yılı ortasında, çevresi ağaçlıklı olan bu vadiyi Şahinkaya Turizm Şirketi satın alarak suyu kapatmış, su başındaki ağaçlardan bir kısmını da kesmiştir. Böbreklerinden hasta olduğu anlaşılınca, Atatürk'e de buradan su götürülüyordu. Bu vadinin gece kelebekleri ve ağaçlık güzellikleri vardı.

Bahçeköy (Büyükdere-Bentler) yolunda, Bilezikçi Çiftliği girişine yakın Fındık suyu da aranan sulardandır.

Anadolu Yakası Menba Suları

Anadolu yakası kaynak suları Beykoz/Dereseki ve Üsküdar/Çamlıca bölgelerinde yoğunlaşmıştır.

Karakulak Suyu: Beykoz/Dereseki arkasında, koruluk içinde lezzetli bir su. Sertlik derecesi 2. Halen yakınına kadar Üsküdar'dan belediye otobüsleri izliyor. Suyun aktığı meydancıkta kır kahveleri var.

İshak Ağa Suyu: Kaynağı, Beykoz meydanı, abidevî on lüleli çeşmesinin hemen gerisinde. Diğer sular gibi içimi hafif ve lezzetli değil, fakat yazın dahi bol miktarda akmaktadır.

Çubuklu Suyu: İstanbul'un en iyi sularındandır. Kaynağı 2 km. geride Dedeoğlu çiftliğinde. Sertlik derecesi, yağışsız havalarda 2 olarak belirleniyor.

Göztepe Suyu: Kanlıca'nın arkasındaki Göztepe isimli tepeden çıkıyor. "Deniz seviyesine nazaran Göztepe 150 metreden fazla yükseklikte ise de, menbaı çukurdadır. Bu nedenle diğer kaynak sularından farklı olarak mesire yeri olamamıştır."[4] Kanlıca'da Ayşe Kadın, Çinili, İskender Paşa suları aynı isimli çeşmelerden akar.

Mehmet Sait Efendi Suyu: Kandilli-Vaniköy yolu üzerinde, yeni parkın arkasında, şifa suyu olarak şöhret bulmuştur. Anadolu Kadıaskeri Mehmet Sait Efendi'nin h.1169 tarihli çeşmesinin, İstanbul suları içinde oldukça sert (24 derecelik) bu acımsı suyunun böbrek ve safra kesesine iyi geldiği öteden beri kabul ediliyordu. Bir müddetten beri suyu akmamaktadır.

Çamlıca suları: Büyük Çamlıca, Küçük Çamlıca, Tiryal Hatun, Kısıklı, Ömer Efendi, Şekerkaya, Tomruk suları olarak isim alırlar.[5] Hepsi içilecek lezzette, sertlik dereceleri az olan sulardır. Özellikle büyük Çamlıca tepesinin hemen batı yönü altındaki sertlik derecesi 1,5 olan Tomruk suyu çok önemli bir kaynaktı. Güya şe-

hirleşme ismi verilen yağmadan bu su kaynağı ve şişeleme yeri de nasibini alarak kaynağı bozuldu, tesis de yakın zamanda kapandı.

Alemdağı ve Kayışdağı suları kitap çerçevesimizin dışına çıktığı için ele almıyoruz.

Son olarak şu hususu kaydetmek lâzım: Sertlik bakımından 1-5 derece çok iyi, 5-8 derece iyi, 8-14 derece (Terkos ve Elmalı suları 14 derece) içilebilir. 14 dereceden yukarı olanların bazıları ancak terkipleri bakımından şifa niyetine içilebilir. Kaynaklarında kanallar ve inşaatlarla suların dereceleri bozulmaktadır.

Aynı zamanda bir su cenneti olan Boğaziçi çevresinde, (1,5 derecelik) dünyanın sayılı sularından olan Çamlıca/Tomruk ile Büyükdere /Kefeliköy kaynakları kurutulmuş, ayazmaların ekserisi, tepelerden yalı ve köşklere getirilmiş, içme suları yanlış imar uygulamaları ile tahrip edilmiştir. Son olarak şöhretli Büyükdere/Kocataş suyu tesislerinin (sağlığa zararlı nitelikler taşıdığı tahlil sonucu anlaşıldığından) 7 Şubat 1993 tarihinden itibaren bir müddet Belediyece mühürlenmiş olması, sertliği 1-2 derece olarak bilinen bu kaynağın, aynı tahlilde sertlik derecesinin 5,5 derece olarak çıkması yörenin ne yöne gittiğinin belgeleridir.

İstanbul Sularının Jeolojik Oluşumu

Yukarı Boğaz'ın batısında, Belgrad ormanları batısında geçirimli neojen çakıl ve kumlarında toplanan ve süzülen sular, geçirimsiz temelin meydana çıktığı yerde birçok kaynakların oluşumuna yol açtığı gibi, sıyrılma sınırı civarında temele gömük vadilerin setlenmesi çok eski devirlerden beri buralardan şehre su sağlanmasına olanak vermiştir. Diaklazlı kuvarsitlerde toplanan yer altı sularının bunların geçirimsiz temele temas ettikleri yerlerde bazan fay, bazan da normal yamaç kaynakları halinde, fakat daima belli hatlar boyunca meydana çıkması da İstanbul yöresine çok lezzetli ve çok hafif içme suları sağlamıştır (Taşdelen, Sırmakeş, Kayışdağı, Yakacık, Kocataş, Hünkâr suları gibi).

Boğaziçi yağması ve tahribi artık menba (kaynak) sularını da tehdit ediyor. "Tarihî Hamidiye kaynak suyu, kentsel kirliliğe maruz kalan en canlı örnek".[6]

"Yakında şişelenecek ve içilecek su da kalmayacak. Kaynak sularının da barajlarında beslenme havzaları var. Kanun buralara yerleşmeyi yasaklamış. Sanayi kurmayın, çiftlik yapmayın demiş. Ama kim dinler? İnsanlar, göçerler gelip yerleşmiş. Ne oluyor, buralardan sızan istenmeyen pis sular, kaynağa sızıyor."[7]

Camilere namaz için girerken abdest almak zorunluluğu, şadırvan ve abdest muslukları için özel su yollarını gerektirmiştir. Osmanlı dönemi inşalarıyla şadırvanlar ayrıca bir sanat değeri de taşımaktadır. Örnekleri, Tophane Kılıçali Paşa, Nusretiye, Beşiktaş Sinan Paşa; Beylerbeyi I. Abdülhamit; Üsküdar Mihrimah Sultan, Mihrişah Sultan, Şemsi Paşa, III. Mustafa (Ayazma) camilerindedir.

Suya özel bir önem, hatta kudsiyet atfeden Osmanlı Türklerinde kuyu açmak da bir hayır eseri olarak kabul edilmektedir. Bunların büyük bölümü yol, bina inşalarında kapatılmış olarak, üzerlerinde kitabe yazılarıyla mermerden, altı yarımküp şeklinde zarif örneklerinden biri Küçükçamlıca Aziz Mahmud Hüdai Çilehanesi bahçesinde ve Sarıgazi'de görülmektedir. Kenarları pahlı kitabeli bir diğeri, Çubuklu Kasrı gerisindeki yokuştadır. Şimdi -kitabeli ve kitabesiz olarak- kuyu bileziklerinin çoğu yıkıcılarda (Beşiktaş, Firuzağa, Çubuklu gibi yerlerde) görülmektedir.

Kaynak suları dışında şehrin su ihtiyacı Osmanlı döneminde bentler, Cumhuriyet döneminde ise barajlarla sağlanmaktadır.

Taksim Suyu Bentleri

Taksim tesislerinin bentleri Kâğıthane Deresi'nin kollarından Acıelma Deresi'nin kolları üzerinde inşa edilmiştir. Bentler, hem göğüsleme duvarları, hem kitabeleri, hem de ağaçlarla çevrili olarak, oluşturdukları göllerle İstanbul hayatının ayrılmaz parçaları olmaya devam etmektedirler. Yerleri ekte sunulan plana göre belirlenen bentlerin verdiği su, kalabalıklaşan İstanbul'un ihtiyacını karşılamadığından Terkos, Alibey, Yeni Elmalı barajları yapılmış ve yenileri için projeler hazırlanmıştır.

Topuzlu Bent: Taksim tesislerinin ilk yapılan bendi olup Lâle Devri'ni izleyen yıllarda yaptırılmıştır. Önce yüksekliği 14 zira iken 1736'da Gazi Hasan Paşa tarafından 18 zira (yaklaşık 16 m.)'ya çıkarılmıştır. Bent, ortadaki iki büyük payanda arasında kırık hatlı kemer şeklindedir.[8] Bendin tam ortasında 15 beyitlik bir kitabe ile iki mahfeli bulunmaktadır.

Topuzlu Bent halen Taksim suyu galerisine su vermektedir.

Valide Bendi: Taksim sularının ikinci inşa bendi olup 1796-1797 yıllarında, III. Selim'in validesi Mihrişah Sultan tarafından inşa ettirilmiştir. Bendin ekseni kırık hatlıdır, ayrıca üzerine iki payanda yapılmıştır. Bendin hidrolik bölgesi 1825 km^2 olup toplam 11 lüleden günde 2912 m^3 su alınabilmektedir. Valide Bendi Taksim suyu tesisleri içinde olmasına rağmen bir maslağından ayrılan galeri ile Kırkçeşme sistemine de su vermekte idi. Kirazlı Bend yapıldıktan sonra, II. Mahmud Valide Bendi'nin suyunu tamamen Taksim suyu tesislerine verdirtmiştir.

Bendin manevra odasının üzerinde III. Selim'in tuğrası görülmektedir. Tam ortada, üzerinde oval madalyon içinde "Ve mine'l-mâi külli şey'in hayy" ayet-i kerimesi bulunmakta olup dört sütun üzerine 34 beyitten oluşmuştur. *"Ve mine'l-mâi külli şey'in hayy"*

ile başlayıp,

Bu ancak feyz-i Bâridir, değildir yâve-secâni
Misal-i yem verince Valide Sultan insâni (1211)

beytiyle bitmektedir.[9]

Sultan Mahmut Bendi: Bu bent, Sarıyer ilçesine bağlı Bahçeköy'de Arabacı Deresi'nin batı kolu üzerinde II. Mahmut tarafından 1839 yılında Sarıyer kesme taşlarıyla yaptırılmıştır. Bend-i Cedid (Yeni Bent) olarak da adlandırılan bent, kemer şeklinde olup ağırlık barajı tipindedir. Hidrolik bölgesi 830.000 m^3'dür. Göl alanı 49.000 m^3, yüksekliği 15,45 m'dir. Hazne hacmi 343.325 m^3 olmaktadır.

II. Mahmut'un şemsli madalyonu altında, 26 beyitten oluşan kitabesi Boğaziçi'nde birçok eserde gördüğümüz Ziver Bey'in, yazısı tanınmış hattat Mustafa İzzet'indir. Kitabe taşındaki tarih kasidesi:

Mevc-âver-i bahr-i kerem Sultan Mahmudü'ş-şiyem
Buhayr-ı sâri ile hep atşânı dil-şâd eyledi

beyti ile başlayarak,

Bak bendesi Ziver iki tarih inşâd eyledi
Kılsın bu debri haşre dek reyyân cûd-i şevketi

beyti ile bitmektedir.[10]

Taksim sularının isale hatları Yeniköy, Boyacıköy, Emirgân, Rumelihisarı, Bebek, Arnavutköy, Ortaköy, Yıldız, Beşiktaş, Fındıklı, Tophane kollarıdır. Bu kollardan çeşme ve sebillere de su verilmekte idi.

Hamidiye Su Tesisleri

1876-1908 yılları arasında padişahlık yapan II. Abdülhamid'in tesis ettiği su yolları ve çeşmeleri "Hamidiye" adıyla anılagelmekte olup bunlar genellikle günümüzde de kullanılmaktadır. Çeşmeleri ise -artık Osmanlı/Türk üslubundan ayrılmış- eklektik yapılar olmakla beraber yine de kendilerine özgü zarefetlerini taşımaktadırlar.

II. Abdülhamid Yıldız Sarayı'na birçok kasır, bina, havuz, kaskat, kışla, bahçe yaptırınca günde 2000 m^3 su gerekli olmuştu. Bu nedenle Haliç'in kuzey bölgesindeki Taksim sularının yeterli olmamaya başlaması üzerine 6000 m^3'lük yeni tesisler eklendi. Kâğıthane Köyü karşısında inşa edilen pompa istasyonundan Zincirlikuyu'daki Taksim galerisine (1882 yılından itibaren) günde 3000 m^3 su pompalanmaya başlandı.

1341 (1925) yılında yayınlanan *İstanbul Vilâyeti Şehremenatine Evkaftan Devredilen Sular* isimli kitabına göre, Hamidiye sularından, adı kaydedilen 86 çeşme ile 43 okul, kışla, hastane, garaj, askerî tamirhane, müze ve kasrın yararlandığı belirtilmiştir. Bu çeşmelerden günümüzde 13'ünün suyu akmaktadır. Taksim suyundan beslenen çeşmelerin sayısı ise 145'dir.

Üsküdar Suları

Lâle Devri'ni de içine alan III. Ahmed döneminde özellikle Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın gayretleriyle Üsküdar ve civarında çok ileri su tesisleri ve güzel eserler meydana getirilmiştir. 1965 yıllarında İstanbul Sular İdaresi'nde eski Suyolcu'lardan aldığımız notlara göre Alemdağ'dan indirilen su tesisleri üç katlı idi. Bir katından bahçe, ikinci katından binalarda kullanım, üçüncü katından da içme suları geliyordu. Aslında Üsküdar sularının tesisleri Mihrimah Sultan I ve II isimleriylie h. 954 (1547) yılında inşa edilmeğe başlanmıştır. H. 1291 (1874) yılındaki, Paşalimanı, Cevrikalfa, Hüseyin Avni Paşa'nınkine kadar bunlar 17 tesistir.

Üsküdar ciheti su yolları şunlardır:

1. *Mihrimah Suyolu:* İki vakıf suyundan oluşur. Özellikle Sadrazam Rüstem Paşa'nın suistimallerinin halkta huzursuzluk yaratması nedeniyle azledilerek iskele camileri arkasındaki tepede ikamete mecbur edilmelerinin de gereksinmesiyle h. 954 (1547) yılında tesis etmişlerdir. (Konakları sebebiyle o tepeye halâ "Sultantepe" denilmektedir.)

2. *Solak Sinan Suyolu:* Yeniçeri ortalarından 60-63. ortalarının kumandanı olan Solakbaşı Sinan tarafından h. 954 (1547) yılında yapılmıştır. Şimdi Altunizade diye anılan semtin üç yol ağzına Tophanelioğlu mevkii denirdi; 35 yıl evveline kadar da burada klasik üsluplu, kesme taştan, suyu akar Tophanelioğlu çeşmesi bulunurdu. Solak Sinan suyu bunun yanından çıkar, Selâmsız'dan geçerek çeşmelere dağılırdı.

3. *Atik veya Nurbanu Sultan Suyolu:* Külliyesiyle, Mimar Sinan'a yaptırdığı önemli camisiyle devamlı olarak hatırlanan III. Murat'ın annesi ve II. Selim'in hasekisi Nurbanu Sultan'ın bu su yolu da 16. yüzyıla ait (h. 990/1583) önemli bir tesistir.

4. *Çinili/Mahpeyker Valide Sutan Suyolu:* Üsküdar Valide camileri ve külliyelerinin en küçüğü olmasına rağmen imparatorluk ve Topkapı Sarayı hegemonyasında Hatice Turhan Sultan'la mücadeleleri ve boğdurulması ile tarih sahnesinde olumsuz satırları olan bu Sultan'ın Eminönü Çakmakçılar yokuşundaki Büyük (Valide) Hanı'nın hazinesi olması da onun varlığını göstermektedir. Bu nedenle Nuhkuyusu semtindeki camii, şadırvanı, sebili ve yanındaki hamamı için h. 1589 (1651) tarihinde adı ile anılan su yolunu yaptırmıştır. Her sene hacc mevsiminde (küçük ve büyük saka tahsisleriyle) hacılara su dağıttırırdı.

5. *Hüdai Dergâhı Suyolu:* Aziz Mahmud Hüdai, Sultanahmet Camii şeyhi olup Üsküdar çarşısı karşısındaki semte de ismi verilmiştir. Hicri 1019 (1610) tarihli su isalesi Kısıklı'dan çıkıp Sarıkaya-Tophanelioğlu-Bağlarbaşı-Nuhkuyusu-Karacaahmet-Tunusbağı yoluyla külliyeye gelir ve buradaki çeşmelere de dağıtılır.

6. *Aslanağa Suyolu:* IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan'ın kethüdası (kâhya-

sı) Selmanağa mahallesindeki Şeyh Camii'nin ve çeşmelerinin suyu için h. 1060 (1650) yılları civarında yaptırmıştır. Kaynağı İcadiye'de olup Sultantepesi kuzey doğusundaki Özbekler Tekkesi'nden geçer ve buradaki Aslanağa çeşmesinden akar. Mihrimah Camii'nin suyu azalınca bu sudan da verilmiştir.

7. *Selami Ali Efendi Suyolu*: Şeyh Selami Ali Efendi, Kısıklı (Bostancıbaşı Abdullah Ağa Camii yanından çıkan) yokuş üzerinde tekke ve haziresiyle hala bir ziyaret yeri olmasıyle hafızalarda canlı olarak yaşamaktadır. Tekkesine ve çeşmesine su veren 900 m. uzunluğunda isale hattı olan tesis, h.1088 (1677) yılında Ali Efendi tarafından yaptırılmıştır.

8. *Yakup Ağa Suyolu*: Ünvanı Topkapı Sarayı'nda kapıağası olan Yakup Ağa'nın suyolu Divitçiler Camii'nin bitişiğinden başlamaktadır. Çeşmesi h.1089 tarihinin (1678) sonunda yaptırılmıştır.

8. *Çınar/Hacı Halil Efendi Suyolu*: Topkapı Sarayı mutfak amiri olan Hacı Halil Efendi'nin adına dört çeşmesi olup h. 954 (1547) yılında yaptırılmıştır. Suyolu h. 1119 (1707) tarihinde tesis edilmiş olup Selamsız-Tophanelioğlu arasındadır.

10. *Gülnuş/Cedid veya Yenicami Suyolu*: Üsküdar iskele meydanı güney yönünü değerlendiren Kayserili Mehmet Ağa'nın sermimarlığı dönemi eseri camisiyle III. Ahmed'in annesi Gülnuş Sultan'ın suyolu, camiden bir yıl evvel h.1121 (1709) yılında yaptırılmış olup Validebağı'ndan sahile kadar çeşitli yapılara ve külliyelere su vermektedir.

11. *Tophanelioğlu Suyolu*: Tophanelioğlu lakabiyle anılan Mustafa Efendi tarafından (Millet bahçesine yakın zamanlarda nakledilen) çeşmesinin kitabesine göre h.1140 (1727) Lale Devri'nde yaptırılmıştır. Sultantepe, Acıbadem, Yenimahalle ve Beylerbeyi'nin -yanan- Hasip Paşa yalısına su vermekte idi.

12. *İbrahimpaşa Suyolu:* Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın özellikle Şemsipaşa Camii yanında yaptırdığı Neş'etâbâd kasrı ve III. Ahmet meydan çeşmesine su vermek için yaptırdığı 9 km. uzunluğunda olup Alemdağı'ndan getirilen Lâle Devri'nin önemli bir isale hattıdır. Doğancılar başındaki türbe şeklindeki maksemi hala kullanılmaktadır. Bu suyolunun haritası (No. 3336) Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu haritada maslak, ıskara ve çeşmeleri de gösterilmiştir.

13. *Ayazma/III. Mustafa Suyolu:* Üsküdar'ın Salacak'a dönen burnu üzerindeki Ayazma Sarayı yerinde III. Mustafa tarafından camisiyle beraber h.1174 (1760) yılında tesis edilmiştir. Kaynağı Nuhkuyusu arkasındadır. Buradan Ayazma Camii, çeşmesi ve mektebine su vermektedir. Vakıf Defteri'nde nerelere kaç masura su verileceği kayıtlıdır.

14. *Selimiye Suyu:* Topkapı Sarayı'nda boğdurulan III. Selim Selimiye ismi verilen semtte bugünkü camii 1216 (1802) ve kışlayı h.1220 (1805) yılında yaptırınca

bunlara ve çeşmelere su ihtiyacı için Karacaahmet'in arkasından günde iki lüle (5104 m^3) olmak üzere tesis etmiştir.

15. *Mihrişah Suyolu*: Kısıklı/Sarıkaya arkasından çıkar, 6000 m. uzunluğundadır. 1789 Fransız ihtilalinden iki yıl sonra tesis edilmiştir. III. Selim Daye Kadın, İhsaniye çeşmelerine su verilmiştir.

16. *Altunizade Suyolu*: Semte adını veren camisi, vakıfları ve hamamı ile günümüzde İstanbul'un önemli iş merkezlerinden biri haline gelen Altunizade suyolu, Sultan Abdülmecit, Abdülaziz, II. Abdülhamit devirlerinin büyük armatörü, vezir, ayan azası, saray yapılarının bir kısmının bina emini İsmail Zühtü Paşa tarafından, Büyük Çamlıca'nın batı yamacındaki kaynaktan tesis edilmiştir. Kısıklı Abdullahağa Camii'ne su verdikten sonra cami ve hamamına ve çevresine günde iki masura (117 m^3) olarak h.1282 (1865) tarihinde tesis edilmiştir.

17. *Paşa Limanı/ Cevri Kalfa Suyolu*: Bu suyolu, Serasker/Sadrazam Hüseyin Avni Paşa'nın buradaki yalısı ile çeşmesine su vermek için h.1291 (1874) yılında tesis edilmiştir. Büyük Çamlıca'nın batı yönünden çıkmakta, Burhaniye mahallesinden geçerek günde bir lüle (52 m^3) olarak inmektedir. Bu su yolu harap durumdadır.[11]

Çeşmeler

İstanbul ve Boğaziçi, Osmanlı Türklerinin çeşme yapımına/hayrata verdikleri önem nedeniyle dünyada en çok çeşmesi olan şehir ve yöredir.

Gel imâmeyn aşkına bu çeşmeden iç,
Çi ma Hasan ile Hüseyn aşkına su
Ve kale'ş-şeyhü tarihan cemilen
Tevekkelnâ Alallahirrahimi
Hasbüke tarihen li ma fihi şifâün ve rahme.

Boğaziçi'nde Anadolu Hisarı'nda 8'i, Anadolu Kavağı'nda, 2'si, Beykoz'da 7'si, Beylerbeyi'nde 8'i, Çamlıca'da 10'u, Çengelköy'de 13'ü, Çubuklu'da 2'si, Kandilli'de 3'ü, Kanlıca'da 10'u, Kuzguncuk'ta 1'i, Paşabahçe'de 5'i, Üsküdar'da 88'i, Vaniköy'de 1'i olmak üzere 158 adet çeşme bulunmaktadır.

Bu çeşmeler üsluplarına (klasik, Ampir, Barok, Art Nouveau gibi), konum yerlerine (meydan, duvar gibi), sularının akma durumuna (akar, kuru), şekillerine (sütun tuzluk, üçyüzlü) sebilli, sebilsiz, hazneli, haznesiz, kitabeli, kitabesiz, mermerden, kesmetaştan oluşlarına göre ilah... gruplara ayrılmışlardır. Ayrıca saka çeşmeleri, özel (konak, yalı, köşk) çeşmeleri, hayvan sulamak için yapılmış çeşmeler de vardır.

Boğaziçi yöresinde III. Ahmet, Nevşehirli İbrahim Paşa, I. Mahmut, II. Mahmut,

Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa, Gümrük Emini İshak Ağa, II. Abdülhamit en çok çeşme yaptıran hayır sahiplerindendir.

Birçok çeşmenin tarih mısralarında, hayratı yaptıranların isimleri kayıtlıdır. Ne yazık ki, her biri ayrı değer taşıyan çeşmelerimizin çoğu harap veya suyu kesilmiş durumdadır.

Boğaziçi yöresinde özellikle dikkati çeken çeşmeler şunlardır:

Tophane Meydanı I. Mahmut Çeşmesi: Dört yüzlü, revaklı, hazneli, mermer üzerine (Lale üslûbu da denilen), Türk rokokosu'nun meyva tabakları, çiçek demetleri ile dekore edilmiştir. İnşası (Patrona ihtilalinden iki yıl sonra) h.1145 (1732) tarihindedir. Yalnız Oryantalizm akımının değil, yapıldığından itibaren her dönemde gravürcülerin, gezginlerin, ressamların da dikkatini üzerinde toplamıştır.

Nusretiye Camii'nin II. Abdülhamit tarafından eklenen Hünkar mahfili girişindeki mermer, geniş, çift katlı, soğanbaşlı, saçaklı, şebekeli, kitabeli çeşme 1957 yılında Maçka Parkı'na nakledilmiştir.

Kabataş'ta Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi: Ali Paşa III. Ahmet ve Lâle Devri'nde yaşamış, üç defa sadrazamlık yapmış, bir ara Kızkulesi'nde hapsedilmiştir. Çeşmesi ilk defa -eski haritalara göre- deniz kenarında iken yol ve meydan açılması sırasında karşısındaki merdivenli sete nakledilmişti; 1957'de tekrar eski yerine, geniş saçağı konularak yeniden monte edilmiştir. İnşa tarihi h.1145 (1732). Bu çeşme de mermer hazneli, dört yüzlü, iki yönünde çeşmeli ve kitabelidir. Tophane çeşmesine nazaran dekorasyonu ve saçakları daha sadedir. 12 satırlık asıl kasidesi deniz yönünde olup Seyyid Vehbi'nindir. Cadde yönündeki 24 beyitlik kasidesi ise Müderris Vâkıf Mehmed Efendi'nindir.

Aynı cadde üzerinde Sadrazam Koca Yusuf Paşa çeşme-sebili (biraz sonra sebiller bahsinda kaydedeceğiz), Kabataş set üstünden, daha yeni, derzli duvara sökülerek getirilen I. Abdülhamit'in Silâhtarı Yahya Efendi Çeşmesi (Silâhtar Yahya Efendi'nin Hasköy'de de bir çeşmesi vardır) 8 m. genişliğinde, 6 dekoratif panodan oluşuyor. 3 musluğu, 5 sütunçesi ve 24 madalyonluk kitabesi var.

Tarih beyti solda (1203 tarihlidir):

Yaz edibâ şevk ile târih-i tâmmın sen dahi

Menba'-ı sâf-ı musaffâdır, içen gelsün beri.

Yeni yerine monte edilirken Türkçe kitabesi şöyledir:

Silâhtar Yahya Efendi çeşmesi. Mermer kaplama ve süsler ile şekillendirilmiş, üç yüzlü ve üç muslukludur. Üç çeşmesinin ikişer kıtadan 12 beyit kitabesi vardır. Kitabenin tarih beyti şudur: (Yukarıda kaydettiğimiz beyit) 1203 (1787). Çeşmeyi yaptıran I. Abdülhamit'in Silahtarı Hafız Yahya Efendi Enderun'dan yetişip mutfak ağası, hazine kethüdası ve 1201 (1785) tarihinde silâhtar olmuştur. Yol yapımı nedeniyle sökülmüş, aslına uygun olarak İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi tarafından nakledilip onarılmıştır. Eylül 1993" AFA TURİZM İNŞ. SAN. TİC. Ltd. Şti.

Beşiktaş'ta –semte ismini de veren– Valide Çeşmesi: Abdülmecid'in annesi Bezmiâem Valide Sultan tarafından Balyan ailesine yaptırılmıştır. Dört yüzlü, hazneli, eklektik üsluplu, abidevî çeşmenin namazgâhı biraz ilerisindedir.

Barbaros Bulvarı ile eski Yıldız yolu kavşağında kesme taştan Şeyh Zafir Çeşmesi: Yanındaki Şeyh Zafir Türbesi gibi, bu eserlerde nadir görülen Art Noveau üslubunda, 19. yüzyıl sonunda mimar Raimondo d'Aronco'nun eseri (maalesef 8 yıl evvel oradaki minibüsçüler yalağında ateş yaktıklarından yalağı çatlayıp düşmüştür).

Yahya Efendi Dergâhı Yokuşu başındaki çeşme: Yahya Efendi'nin 16. yüzyılda buraya yerleşince yaptırdığı çeşme çok harap durumda olduğundan 1321 (1903) yılında mermer olarak II. Abdülhamit tarafından yenilenmiştir. 9 satırlık kitabesi bu yenileştirmeyi göstermektedir. Ortaköy'de cami arkasındaki alanda –Beşiktaş Belediyesi tarafından 1990 yılında restore edilen– Nevşehirli İbrahim Paşa'nın (Lâle) Rokoko üslubunda 1136 (1723) tarihli meydan çeşmesi.

Kuruçeşme'de -bir ara suyu kesildiği için- semte ismini veren, Tezkereci Osman Efendi Camii. Cephe duvarındaki kitabesine göre 1095 (1780) tarihli, kesme taştan Kuruçeşme Çeşmesi: Yalnız ayna taşı mermer. Stilize edilmiş selvilerin üzerinde Hz. Süleyman'ın altı köşeli mührü dikkati çekiyor. (Bugünlerde suyu yine kesik durumda.)

Boyacıköy'de yokuş üzerinde II. Mahmut'un, ayna taşları mermerden, kesme taştan, hazneli, büyük meydan çeşmeleri, 1253 (1837) ve 1254 (1838) tarihlerini taşıyor.

Emirgân'da I. Abdülhamit'in camii ile birlikte zevcelerinden Hümaşâh Kadın ile oğlu Şehzade Mehmet'in ruhlarını şad etmek için 1197 (1782) tarihinde yaptırdığı meydan çeşmesi: 8 beyitlik tarih manzumesi yapılış tarihini de vermektedir. Kitabeleri hattat Yesari Mehmet Esat Efendi'nindir. Çınaraltı denilen İstanbul'un birkaç asırlık çay içilen mesiresine meydan çeşmesi bir zenginlik ve derinlik kazandırmıştır.

Tarabya'da park ortasındaki II. Mahmut'un 1247 (1851) tarihli mermer sütun çeşmesi ve yine aynı yerde, karakol arkasındaki sokakta, Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valde Sultan'ın (Hayat) çeşmesi: Kesme taştan, büyük hazneli, ayna taşı mermerdendir. İnşa tarihi 1269 (1852), iki satırlık tarih kitabesine göre 1319 (1901) yılında II. Abdülhamit tarafından tamir ettirilmiştir.

Boğaziçi'nin, İstanbul'un, Türkiye'nin ve dünyanın en değişik çeşmellerinden

birisi 10 bronz lüleden devamlı buz gibi su akan Beykoz meydanındaki revaklı "Onçeşmeler"dir. Özelliği, yapıldığı yıllardan uzunca bir süre kullanılan sol ve sağ saçak altı mermerlerinin –hasır serilerek– namazgâh vazifesi de görmüş olmasıdır.

Eski bir Bizans sarnıcının, I. Mahmut zamanında Tokat Kasrı'nın yenilenmesi sırasında, halkın isteği ile Sadrazam Seyyid Hasan Paşa vasıtasıyla Gümrük Emini İshak Ağa'ya 1159 (1746) sonlarına doğru inşa ettirilmiştir. İshak Ağa'nın bütün çeşmelerinde olduğu gibi, 3 madalyonluk güzel celi yazı ile kitabesini Edirneli Mehmet Emin Efendi yazmıştır.[12]

İshak Ağa'nın Kireçburnu (kahve bahçesinde), Beykoz çayırı başı ve ortasında değişik üslûplu çeşmeleri de vardır.

Anadoluhisarı çayırının deniz kenarındaki sette III. Selim tarafından annesi Mihrişah Sultan adına 1221 (1806) yılında yaptırılan saçaklı, mermer, dört yüzlü meydan ve namazgâh çeşmesi bu Valide Sultan adıyla anılmaktadır.

"Barok üslubunun güzel örneklerinden olup geniş yüzlerinde III. Selim'in tuğrası bulunmaktadır. Oymalı ayna taşları yuvarlak bir kemer içine alınmıştır. Haznenin boş kısımları yer yer kabartma motiflerle süslenmiştir. Saçağı da kabartmalı dekorasyonlu ve hafifçe yukarı doğrudur. Üstünde kurşun kaplı büyük bir kubbesi bulunmaktadır. Çeşmenin kitabesi her yüzde sekizer mısra olmak üzere, dört cephede güzel bir talik ile saçak altına konmuştur. (Hicri) 1221 ile biten tarih kitabesi cadde tarafındaki yüzünde bulunmaktadır."[13]

1951 yılına kadar -eski gravür, tablo ve fotoğraflarında da görüldüğü gibi- aynı zamanda namazgâh çeşmesi görevini de yapmakta idi. Sonra setin iki yanındaki namazgâh taşları kaldırılmıştır.

Kandilli iskelesindeki mermer sütun çeşme II. Mahmut'un eseridir. 10 yıl kadar önce yenilenmiştir.

Çengelköy vapur iskelesi arkasındaki meydan çeşmesi: Kavasbaşı Ahmet Ağa 1270 (1853-54) tarihinde yaptırmıştır. 10 sene kadar önce bir restorasyon geçirmiştir.

Beylerbeyi Camii yanında şimdi kafe olan sahildeki iki yüzlü mermer çeşme, II. Mahmut'un babasının Beylerbeyi Camii'nin tadil ve tamiri hatırası olarak 1236 (1820) yılında koydurduğu bir hatırasıdır. Boğaziçi ve İstanbul'un önemli bir çeşmesi, Paşalimanı veya Hüseyin Avni Paşa'nın –Helenistik devir şehirlerindeki abidevî çeşmeler tarzında– mermerden 12 panolu olarak inşa edilmiştir.

Seraskerlik, askeri şüra üyeliği ve valilikte bulunan, fakat tarihimizde Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde oynadığı rolle hatırlanan Hüseyin Avni Paşa'nın çeşme önünde saray yavrusu yalısı ile geniş korusunda ahşap köşkü bulunuyordu. Yalısı yıkılmıştır. Çeşmenin yedi beyitlik kitabesinin tarih beyti şöyledir:

Avni Paşa eyledi ihya şu âlâ çeşmeyi
Gel Hüseyin aşkıyle iç bu çeşmeden âb-ı safâ (1291/1874).

Boğaziçi'nin simgelerinden biri de, Üsküdar İskele Meydanı'ndaki, Lâle Devri eseri, 1141 (1728) tarihli "Patrona ihtilâlinden iki yıl evvel", gerisindeki cami gibi, III. Ahmet'in annesi Gülnuş Emetullah Sultan adına yaptırdığı saçaklı, 4 cepheli meydan çeşmesidir. Gravürlere göre, ilk yapıldığı zaman denize daha yakın bulunuyordu. Mermer kaplı ve haznelidir. İki yüzünde nişler, köşelerinde yanları sütunçeli, selsebil tarzında minik çeşmeleri Lâle Devri üslubunu göstermektedir. Bu abidevi meydan çeşmesinin önemli bir özelliği de kitabeleridir. Şair Nedim, Rahmi ve Şakir yazmış, imzası ile III. Ahmet kitabeleştirmiştir. Bunu 1141 tarih beyitlerinde de görmekteyiz. Kitabelerde, III. Ahmet ile Nevşehirli İbrahim Paşa yanında, Şerefâbâd kasrı da zikredilmektedir.

İstinye İskele Çeşmesi: Boğaziçi çeşmelerinin tipik bir örneği olan bu çeşme, mezarlığın köşesinde iken, 1958 yılında sökülerek Vapur İskelesi ile Recaizade Yalısı arkasındaki meydancığa alınmıştır. 1910 tarihli II. Meşrutiyet'in bir eseri olarak (Mimar Kemâlettin Bey'in neo-klasik üslubunu hatırlatıyor) kısa kitabesi şöyledir:

Ve selâhüm Rabbühüm şerâben tahurâ (1326).

Hazneli, çeşme ve şemsiperi mermerden olup üzerindeki -ters çan şeklindeki- kubbeciği de mermerdendir. İki tarafında yuvarlak kemerle biten, renkli sütunçeler ve arabesk motiflerle bezemelidir. Ayna taşı ve yalağı içerlektir. Yaptıranı veya sahibi bilinmemektedir.

İstanbul ve Boğaziçi'nin üslupları, hatıraları, suları, dekorasyonu, konum yerleri bakımından birbirinden farklı ve dikkate değer çeşmelerinin bir çokları kimsesizdir. Tamir edilerek yine suların akıtılması dileğimizdir.

Sebiller

Halk dilinde "sebilhane" olarak anılan sebiller, çeşmelerden farklı olarak taslarla kaynak suları, kandil ve bayramlarda şerbet verilen özel yapıları olan su tesisleridir.

> *Kapalı mekânının hazne duvarında bir çeşme, cephede ise su dağıtımı için kemerle ya da kirişle oluşturulan, dökme tunç demirden şebeke bulunur. Baştaba, kitabe ve bitkisel bezemelere ayrılmıştır. Sebil mimarlığının en çarpıcı örnekleri rokoko ve barok öğelerin bezeme programında yaygınlaştığı 18. yüzyılda yapılmıştır. Bu dönemde kemerlerin sivriliği kalmış, onun yerine "C", ters "C" ve "S" profilli kemerlerin yenilenmesiyle pencere açıklıkları geçilmiştir. Korent sütun başlıkları vardır, üzerlerine plastr takımları ulaşır. 19. yüzyıl ampir üslubunun egemen olduğu görülmektedir.*[14]

İstanbul'da ilk sebil 902 (1496) tarihli Efdalzade, son sebil ise 1312 (1896) tarihli Nermidil Kalfa'nın sebilidir.[15]

Boğaziçi Sebilleri

İstanbul'daki 100 sebilin ikisi Tophane'de, biri Kabataş'ta, biri Dolmabahçe'de, onu ise Üsküdar'dadır.

Tophane, Kılıçali Paşa Sebili: Kılıçali Paşa Camii'nin avlusunun kuzey ucundadır. 988 (1580) yılında Kaptan-ı Derya Kılıçali Paşa (cami ve külliyesiyle beraber) Mimar Sinan'a yaptırmıştır. Üç pencereli, dökme parmaklıklı, iki metre yüksekliğinde, kubbeli ve pencereleri kemerlidir. Türk klasik üslubundadır. II. Mahmut tarafından (Eyüp Camii'nde yapılan Selâmlık uzak geldiğinden) 1241 (1825) yılında Başmimar Mehmet Emin Ağa'ya Türk rokokosu üslübunda Nusretiye Camii ile birlikte yaptırmıştır. Nusretiye Sebili olarak anılmaktadır. Cami ve sebil, geleneksel yapı tarzından farklılaşmayı gösterir. Sebil müdevver (yuvarlık dilimli) ve mermerdendir. Camiin kuzey avlu ucunda bulunmaktadır. Tarih kitabesi vardır.

Yusuf Paşa Sebili: Fındıklı Camii ve Fındıklı Hamamı yanından (1956 yılı yol genişletilmesi sırasında) Kabataş'ta cadde duvarına nakledilen Sadrazam Koca Yusuf Paşa Sebili, kitabesinde kaydedildiği gibi 1201 (1787) yılında müdevver ve mermer olarak Mimarbaşı Hafız İbrahim'e yaptırılmıştır. Dört pencereli, 2,5 m. yüksekliğinde, beş sütunçeli, tanburalı, kubbeli, saçaklı, çeşmeli, rokoko üslubunda anıtsal bir sebildir.[16]

Dolmabahçe Sebili: Sebil, Sipahi ağalığından mazul (azledilmiş) Hacı Mehmet Emin Ağa tarafından, I. Mahmut döneminde, Mimarbaşı Mehmet Emin Ağa'ya yaptırılmıştır. 1153 (1740) tarih kitabeli eser, sebil, çeşme, şadırvan ve hazire olarak planlanmıştır. 5 pencereli, dökme demir şebekeli, 2,5 m. yüksekliğinde, mermer dilimli saçaklı, rokoko üslubunda önemli bir su yapısıdır. Diğer sebillerden farklı olarak Emin Ağa ve ailesinin mezarları da haziresindedir. Sağında çeşmesi de olan sebil manzumesi, yer yer de iddialı öğeleri taşımaktadır. 18. yüzyıl Osmanlı mimarisinin bir dönüm noktasını simgeler.

Üsküdar'da (1617) Halil Paşa, (1721) Ahmediye, (1598) Aziz Mahmut Hüdai, (1708) Yeni (Cedid) Valide, (1640) Çinili Cami, (1866) Matbah Emini Ziya Bey, (1741) Şeyhülislâm Sadettin Efendi, (1865) Miskinler Tekkesi, (1858) Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey ve (1643) Tunusbağı sebilleri bulunmaktadır. Klasik, ampir, barok, eklektik üsluplarındaki bu sebillerden biri olan Tunusbağı sebilinden pek az şey kalmıştır. En eskisi Hüdai Sebili duvara bitişik durumdadır.

Günümüzde en dikkati çekeni Cedid veya Yeni Valide (Emetullah) III. Ahmet'in annesinin üstü açık türbesinin bitişiğindeki şebekeli, beş pencereli, kasnak kubbeli sebilin, tanınmış tarihçi Naima'nın kitabesinin son mısraının ebced hesabıyla 1121 (1709-10) tarihi, camiin inşasından bir yıl sonra eklendiğini göstermektedir.

Selsebiller

Mermer işçiliğinin yüksek zerafetini gösteren selsebillerin Boğaziçi'nde kalmış olan örnekleri, Çubuklu Halil Ethem Paşa, Kandilli Hadi Semi Bey, Çengelköy Muazzez Hanım yalılarının bahçelerinde ile Beylerbeyi Sarayı'nın mermer Serdap köşkünde ve Kuzguncuk Fethipaşa Yalısı'nda bulunmaktadır.

Edebhane Çeşmeleri

Bahçeye çıkmadan veya mutfağa, gusulhaneye inmeden abdest almak için konakların, yalıların içlerinde küçük mermer çeşmecikler yapılırdı. Bu çeşmeciklere "edebhane çeşmesi" denilir, muslukları açılınca bazı konuşmaların duyulması önlenir; yazın odalara, sofalara serinlik verirdi. Topkapı Sarayı'nda görülen bu çeşmelerden Boğaziçi'ndeki örnekleri, yanmadan önce Hasip Paşa Yalısı'nda vardı; halen Arnavutköy Halet Çambel Yalısı'nda mevcuttur.

Su Depoları

Boğaziçi'nde yalıların, köşklerin birbirine eş, büyüklükleri biraz farklı, tuğla örmeli, tonoz kubbeli su depoları bugün dahi dikkati çekmektedir. Hemen hepsinin suyu kesilmiş olup büyük bölümü metruk; bir kısmı dükkân, depo, kafe olarak kullanılmaktadır.

NOTLAR

1 Prof. Dr. Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, İTÜ, 1984 (Önsöz).
2 Prof. Çeçen'in araştırmalarından çıkan bir netice de, "Boğaziçi uygarlığı" dediğimiz olayın nasıl oluştuğunu (çeşmeleri, çiftlikleri, köşkleri, yalıları, su yolları, bağları, vakıfları, çağları bilinen /bilinmeyen insanlarıyla) belgelemesidir.
3 Skarlatos Vizandios, *Konstantinopolis*, Atina, 1862.
4 A. Cabir Vada, *Boğaziçi Konuşuyor*, İstanbul, 1946, s. 65.
5 Saadi Nazım Nirven, *İstanbul Suları*, İstanbul 1946.
6 *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1990.
7 *Milliyet*, 26 Şubat 1990.
8 Kâzım Çeçen, *Taksim Suları*, İSKİ, 1992, s. 45 vd.
9 Naci Yüngül, *age*, s. 22.

10 Yüngül, *age*, s. 29.
11 Kazım Çeçen, *Taksim Suları*.
12 Enis Karakaya, *İstanbul Ansiklopedisi*, 1994, s. 195.
13 Affan Egemen, *age*, s. 611.
14 Ayla Ödekan, *İstanbul Ansiklopedisi*, 1994, VI/481-482.
15 İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, İstanbul,1938, s.1.
16 İzzet Kumbaracılar, *age*, s. 47.

KAYNAKÇA

Ayla Arel, *Onsekizinci Yüzyılda İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul, 1975.
Eminönü Halkevi Müze Şubesi Yayını, İstanbul, 1944.
İstanbul Belediyesi Sular İdaresi, *Taksim Suyu Tesisleri*, İstanbul,1954.
İstanbul Belediyesi Sular İdaresi, *Üçüncü Sultan Ahmet Çeşmesi*, İstanbul,1955.
İstanbul Belediyesi Sular İdaresi, *Tophane Çeşmesi*, İstanbul,1958.
İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, İstanbul,1938.
Muzaffer Erdoğan, *Kayserili Mehmet Ağa*, İstanbul,1962.
Doğan Kuban, *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul,1954.
İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri II*, İstanbul,1976.
Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, İstanbul,1984.
Kâzım Çeçen, *Üsküdar Suları*, İstanbul,1991.
Kâzım Çeçen, *Taksim ve Hamidiye Suları*, İstanbul,1992.
Saadi Nazım Nirven, *İstanbul Suları*, İstanbul,1946.
Tarihi İstanbul Çeşmeleri I. Semineri, İstanbul,1985.
Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul,1993.
Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*.
İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı.
Orhan Erdenen, "Boğaziçi Kendisini Anlatıyor" (yayına hazırlanıyor).
Orhan Erdenen, "Adım Adım Boğaziçi" (yayına hazırlanıyor).
Nazım, *İstanbul Vilâyeti Şehremanetine Evkaftan Devrolunan Sular*, İstanbul,1341/1925.
İstanbul Belediyesi Sular İdaresi'nde çalışan eski suyolculardan alınan notlar,1965.
Osman Öndeş, "Kitabeleriyle İstanbul Çeşmeleri", Yayınlanmamış etüd, 4 cilt,1988-1990.
Ethem Pascha, *L'Architecture Ottomane*, Constantinople,1883.
Yüksel Yazısı, *Sarıyer*, İstanbul,1990.
Behçet Ünsal, *İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı I*, İstanbul,19?
A. Ongun, *Beykoz'da İshak Ağa Çeşmesi ve Boğaziçi Eski Su Tesisleri*, İstanbul,1955.
Erol Akkaya, "Kandilli, Küçüksu, Göksu, Anadoluhisarı Tarihi ve Kitabeleri", Tez,1964.
Lütfi Yazıcıoğlu, "Boğaziçi Kıyı Yapıları", Doktora Tezi,1980.

BOĞAZİÇİ'NDE ORTADAN KALKAN TEKKELER

Ekrem IŞIN

İstanbul şehir hayatının sayılan tekkeleriyle de kültür tarihimizin ana dinamiklerini bünyesinde barındırmıştı. Sivil hayatın Boğaziçi'nde canlanmaya başladığı 17. yüzyıldan çok daha önceye, tarihi 15. yüzyıl sonlarına kadar inen bu tekkeler hem bölgenin hem de İstanbul'un mistik topografyasını belirleyen müesseseler olma özelliğini taşımışlardır. İstanbul'un fethinin Boğaziçi'nden başlaması, buradaki tekkelerde gaza ruhu ile mutasavvıfların merkezleri şehrin karmaşasından uzak bir ortamda mistik kültürün en yoğun şekilde yaşandığı dergâhlar durumuna gelmişlerdir. Özellikle Bektaşîlik ve Mevlevîlik gibi tarih boyunca tekkelerini şehir ortamından uzakta kurmayı ilke edinen tarikatlar, Boğaziçi'nde bu kültürel sentezi yaşama imkânını bulmuşlar, halvet geleneğini sürdüren diğerleri de bu eşsiz coğrafyanın kendilerine sunduğu imkânlardan azami ölçüde yararlanmışlardır.

Boğaziçi'nde tarih boyunca kurulan tekkelerin hemen hepsini tespit edebilmek, eldeki kaynak yetersizliği yüzünden ne yazık ki mümkün olamamaktadır. Ancak mevcut kaynakların taranmasıyla elde edilebilen tekke sayısı 45 adettir. Ortaya çıkacak yeni kaynaklarla bu sayının daha da artacağı kesindir. Şimdilik tespit edilen tekkeler, Bektaşîlik ve Mevlevîlik dışında Nakşibendîlik, Halvetîlik, Kadirîlik, Rıfaîlik, Celvetîlik, Şazelilik, Sa'dîlik, ve Bedevîliğe ait olup daha çok bu tarikatların sonradan meydana gelmiş kollarına hizmet eden merkezlerdir. Bu yönleriyle de İstanbul'da vücut bulan tarikatların tarihine ayrıca zengin bir katkı yapmaktadırlar.

Tespit edilen Boğaziçi tekkelerinin büyük bir kısmı, günümüze gelememiştir. Bölgenin özellikle 19. yüzyılda bazı sanayi kuruluşlarının faaliyetine açılması ve Cumhuriyet döneminde ulaşım sorununu çözme amacıyla girişilen yol genişletme çabaları sonucu, bu tekkelerin büyük bir kısmı yıktırılmış, geriye kalan son örnek-

ler de bilinçsiz kullanım ve tarih kültüründen yoksunluk nedeniyle orijinal özelliklerini tamamen kaybetmişlerdir.

Bu çalışmada, söz konusu tahribata uğrayan ve bütünüyle ortadan kalkarak Boğaziçi topografyasından silinen Beyoğlu İlçesi sınırları içindeki tekkeler ele alınmıştır.

1. Gülşenîhâne

Beyoğlu İlçesi'nde, Atik Ali Paşa Mahallesi'nde, Coşkun Sokak'taki Sakabaşı Mescidi'nin yanında idi. 19. yüzyıl sonunda çıkan bir yangın neticesinde Sakabaşı Mescidi'yle birlikte yanmış ve yapılarından hiçbir iz kalmamıştır.

İstanbul'daki Gülşenî tekkeleri arasında adı "Gülşenîhâne" olarak anılan iki ayrı dergâh vardır. Bunlardan birincisi Balat-Eğrikapı arasındaki Molla Aşkî Mahallesi'nde yer alan Gürcü Ali Efendi Tekkesi'dir. Diğeri ise Tophane'deki Gülşenî Tatar Efendi Tekkesi olarak da tanınan tarikat merkezidir. Her iki tekke de 18. yüzyılın önde gelen Gülşenî şeyhlerinden Edirneli Hasan Sezaî Efendi'nin (ö. 1737) halifeleri tarafından kurulmuş ve tarikatın Sezaîlik kolunu temsil etmişlerdir.

Tophane'deki Gülşenîhâne, 18. yüzyıl başlarında faaliyete geçmiştir. Tekkeyi Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (ö. 1730) ya da Kırım Hanı II. Mengli Giray'ın (ö. 1739) yaptırdığı hakkında iki ayrı bilgi mevcuttur. İlk postnişin Câbî Dede lakabıyla tanınan Tatar kökenli Hasan Efendi'dir.[1]

Gülşenîliğin Sezaîlik kolunu şehrin gündelik hayatına sokan Hasan Sezaî Efendi'nin İstanbul'u ziyareti esnasında kendisinden hilafet almıştır. İlk postnişinin Tatar olması nedeniyle tekkeyi Damad İbrahim Paşa'dan ziyade Kırım Hanı II. Mengli Giray'ın yaptırması daha akla yakındır.[2] Tekkenin inşa tarihini belirlemek imkânsız ise de Mengli Giray'ın vefat tarihi olan 1739'dan önceye rastladığı kesindir. 19. yüzyıl sonlarına kadar faaliyetini sürdüren Gülşenîhâne'nin yapıları ve şeyhleri hakkında da ne yazık ki tam bir açıklık yoktur.

Gülşenî Tatar Efendi'den sonra yerine kimin postnişin olduğu bilinmemekte ve bu belirsizlik 19. yüzyıl başlarına kadar devam etmektedir. Tekkenin ilk kaydına 1784 tarihli listede rastlanır.[3] Bu kayda göre tekke Tophane'de, Sakabaşı Mahallesi'ndedir. Söz konusu mahalle, adını tekkenin yanındaki Sakabaşı Mescidi'nden almış olup daha sonraki idari düzenlemede Kılıç Ali Paşa Mahallesi'ne katılmıştır. 19. yüzyıl başlarında tekke, Gülşenîhâne olarak tanınmakta ve şeyh olarak Mehmed Said Efendi'nin adı geçmektedir.[5] 1820'lerde postnişinlik yapan Mehmed Said Efendi'nin ardından Şeyh Ahmed Efendi'nin meşihat makamına geçtiği eldeki kayıtlardan öğrenilmektedir.[6] Saliha Sultan'ın düğün törenine davetli şeyhler listesinde adı geçen Ahmed Efendi'nin Gülşenîliğin yanısıra Bayramîliğe de bağlı olduğu belirtilmiştir. Bu kaydı ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü 1836 yılına ait Mihrimah Sultan'ın düğün töreni vesilesiyle düzenlenen şeyh listesinde Ahmed Efendi için böyle bir kayıt düşülmemiş, ancak Gülşenî ve Bayramî şeyhleri tek bir bölümde zikredilmiştir.[7]

1840 tarihli bir kayıtta Gülşenîhâne'nin arsa olarak gösterilmesi, tekkenin harap olduğunu kanıtlamakta[8] ve *Hankâhnâme*'nin verdiği bilgi de bunu doğrulamaktadır.[9] Tekkenin hangi tarihte yeniden inşa edilip faaliyete geçirildiği belli değildir. Ancak 1880'lerde Ahmed Efendi adında bir şeyhin bu tekkede postnişinlik yapması, bu tarihten önce Gülşenîhâne'nin yenilendiğini kanıtlar.[10] Ancak 19. yüzyıl sonunda geçirdiği yangın neticesinde orijinal yapıları tamamen yanmış olup söz konusu inşa faaliyetinin izleri de ortadan kalkmıştır. Bu dönemde tekkede 2 erkek ve kadının sürekli ikamet ettikleri 1885 tarihli nüfus istatistiğinden öğrenilmektedir.[11] 20. yüzyıl başlarında tekke yeniden ihya edilmeye çalışılmış, bu amaçla yıllık 108 kuruşluk oldukça kısıtlı bir tahsisat ayrılmıştır.[12] Ne var ki bu girişim arzu edilen neticeyi vermemiş, son yangınla harap olan tekke Cumhuriyet döneminde yıktırılarak yerine apartmanlar yaptırılmıştır.

2. Ali Baba Tekkesi

Beyoğlu İlçesi'nde, Gümüşsuyu Mahallesi'nde, Selime Hatun Camii Sokağı ile Reis Sokağı'nın kesiştiği noktada bulunuyordu. 1925'te tekkelerin kapatılmasıyla birlikte son postnişini Hüseyin Resmî Efendi'nin ailesi tarafından bir süre mesken olarak kullanılmış, daha sonra yıktırılarak yerine Park Otel'e ait marangozhane yaptırılmıştır.[13]

Ali Baba tekkesi, 19. yüzyılda yaygınlık kazanan hâne-tekkelerin tipik bir örneği idi. Bu tür tekkeler, son dönem şeyhlerinin kendi ikamet ettikleri evleri kısmî tadilattan geçirerek tarikat faaliyetlerine uygun bir şekle sokmalarıyla meydana geliyordu. Böyle bir yolun izlenmesinde iki önemli unsur belirleyici rol oynamıştır. Bunlardan birincisi bu tür tekkelerin, bağlı bulundukları tarikatın ana kollarından çok, son dönemlerde ortaya çıkan küçük şubelerine ait merkezler olmalarıdır. Diğeri ise, iktisadî koşulların zorlaması ve temsil edilen tarikatın dar bir çevrede kalması sonucu, tam teşekküllü bir tekke organizasyonu yerine, mevcut ihtiyacı eldeki olanaklar çerçevesinde pratik açıdan karşılama anlayışıdır. Hemen hepsi tipik birer İstanbul evi niteliği taşıyan bu tekkeler, Cumhuriyet sonrasında sivil mimarinin yaşadığı tahribat nedeniyle birkaç istisna dışında tamamen ortadan kalkmıştır.

Tekke, Kadirî şeyhlerinden Ali Hulusî Eendi'nin ikamet ettiği eve 1285/1868'de meşihat kaymasıyla kurulur. İlk postnişin Ali Hulusî Efendi, İstanbul'un tasavvuf çevresinde Ali Baba olarak tanındığı için tekkesi de bu adla anılmıştır. 1868-1925 arasında tekkede faaliyet gösteren şeyhlerin tam bir listesi mevcut değildir. Ancak son

döneme ait bazı tekke listelerine göre Ali Hulusî Efendi'den sonra Tahsin Efendi[14] ile Hüseyin Resmî Efendi'nin[15] posta geçtikleri anlaşılmaktadır. 1341/1922-23 tarihli Esâmî-i Tekâya Defteri'nde adı geçen Hüseyin Resmî Efendi'nin aynı zamanda Ali Hulusî Efendi neslinden geldiği ve tekkenin son postnişini olduğu bilinmektedir.

Ali Baba Tekkesi, kuruluşundan kapatıldığı 1925'e kadar Kadirîliğe bağlı kalmış, başka bir tarikatın denetimine geçmemiştir. Ancak Kadirîliğin hangi koluna bağlı olduğu noktasında tam bir netlik yoktur. Son postnişin Hüseyin Resmî Efendi'nin kullandığı mahlasa göre Kadirîliğin Resmî kolunu temsil ettiği bir tahmin olarak ileri sürülebilir. Bu tahmini güçlendirecek sosyal oluşumların basında 18. yüzyıldan itibaren İstanbul'da kurulan Kadirî tekkelerinin büyük bir çoğunluğunun Resmîliğe bağlı bulunmaları gelmektedir. Tarikatın Rumîlik ve Eşrefîlikten sonra şehir hayatına Mustafa Resmî Efendi (ö. 1793) tarafından sokulan bu kol, kısa zamanda yaygınlaşmış ve özellikle sur-içinde ağırlık kazanmıştır. Bu yaygınlığın Boğaziçi'ndeki uzantısı ise Ali Baba tekkesi olarak görünmektedir.[16]

Ayin günü Çarşamba olan tekkede, 1885 tarihli nüfus sayımına göre 5 erkek ve 1 kadın ikamet etmektedir.[17] Mimari programı bilinmeyen Ali Baba Tekkesi'nin iki katlı ahşap bir İstanbul evi olduğu, mahallenin eski sakinleri tarafından doğrulanmıştır.

3. Çizmeciler Tekkesi

Beyoğlu İlçesi'nde, Kabataş Vapur İskelesi'nin bulunduğu yerde idi. Tekkeden günümüze hiçbir yapı gelememiştir. Yalnızca Meclisi Mebusan Caddesi'nin ortasında kalan ve kurucusu Bedreddin Mahmud Ağa'ya ait bir kabir vardır.

Çizmeciler Tekkesi'nin tarihi, bugüne kadar eldeki sınırlı bilgi yüzünden yeterince aydınlatılamamıştır. Binaları hakkında hiçbir kaynakta açıklama olmadığı gibi postnişinlik yapan şeyhleri de tespit edilebilmiş değildir.

Evliya Çelebi, Tophane mesirelerini anlatırken Çizmeciler Tekkesi'nin Boğaz'a nazır bir konumda olduğunu belirtir.[18] Tekkenin yeri hakkında sınırlı ipucu veren bir bilgiyi Hüseyin Ayvansarayî biraz daha zenginleştirmekte ve fevkanî bir yapı olduğunu kaydetmektedir.[19] Tekkeyi Fatih Sultan Mehmed'in Çizmecibaşısı Bedreddin Mahmud ağa 904/1498'de inşa ettirmiş ve tevliyeti bu görevde bulunanlara verilmiştir. Bundan da anlaşılacağı üzere tekke, İstanbul'da diğer örnekleri Okçular ve Pehlivanlar tekkelerinde görüldüğü gibi belli bir meslek zümresinin lonca geleneklerine bağlı idare merkezi şeklinde faaliyet göstermiş, çizmeci esnafının saray nezdinde ve iktisadî hayat içinde önemini kaybetmesiyle birlikte tarihe karışmıştır. Nitekim 18. yüzyıl sonlarında tekkenin yeri arsa olarak gösterilmekte ve yalnızca Bedreddin Mahmud Ağa'nın, üzerinde "Reisü'l-carmıkcıyan" kaydı bulunan mezartaşından söz edilmektedir. Bu mezar bir zamanlar tekkenin giriş kapısı önünde iken, günümüzde

yol ortasında kalmıştır. Tekkenin bir süre mescid şeklinde kullanıldığını ve sicilde namazgâh olarak kaydının bulunduğunu da belirtmek gerekir.[20] Diğer yandan Sadrazam hekimoğlu Ali Paşa'nın Çizmeciler Tekkesi'ne Tophane'den su getirdiği ve bu arada dergâh yakınına kendi adını taşayan 1145/1732 tarihli çeşmeyi yaptırdığı bilinmektedir.

Kitabe metni Seyyid Vehbî'ye ait olup tarih beyti şöyledir: "Muhammed Mustafa ruhuna bu âb-ı hayat akdı / Ne dil-cû çeşme yaptı fî-sebilillâh Ali Paşa".[21] Eskiden set üstünde olan ve merdivenle çıkılan bu çeşme 1957'de Meclisi Mebusan Caddesi'nde yapılan düzenlemeden sonra şimdiki yerine taşınmıştır.[22] Çizmeciler Tekkesi hakkında 19. yüzyıla ait kaynaklar yalnızca ismini zikretmekte, ayrıntılı bilgi vermemektedir.[23] Diğer yandan tekkeyi Halvetîliğe bağlı bir merkez olarak gösteren kayıtise, bu dergâhın tarikatlar tarihi içindeki yerini tespit edebilmek açısından ayrıca önem taşımaktadır.[24]

4. Keşfî Câfer Efendi Tekkesi

Beyoğlu İlçesi'nde, Fındıklı'da, Pürtelaş Hasan Efendi Mahallesi'nde, bugün Mimar Sinan Üniversitesi olan Çifte Saraylar'ın yanında bulunuyordu. Tekkeyi meydana getiren yapılar 1956'da Karaköy-Dolmabahçe yolunun genişletilmesi sırasında bütünüyle yıktırılmıştır.

Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlı olarak kurulan Keşfî Cafer Efendi Tekkesi, 1599'da Kaptan-ı Derya Arap Ahmed Paşa'nın[25] eşi Perizad Hatun'un vasiyeti üzerine inşa ettirilir. Tarih içinde Keşfî Dede, Şeyh Nebî Efendi, Fındıklı ve Şeyh Yunus Efendi tekkeleri adıyla da tanınmıştır. Tekkeye bağlı iki türbe, iki çeşme, kütüphane ve hazireyle birlikte küçük ölçekli bir külliye niteliği taşıyan Keşfî Cafer Eendi Tekkesi'ne bu özelliğinden ötürü Hatuniye Külliyesi ismi de verilmişti.

Tekkenin inşa edildiği arsa, Arap Ahmed Paşa'nın bahçesi olup eşi Perizad Hatun'a hediye edilmiştir. Bahçenin Boğaz'a bakan kısmında Arap Ahmed Paşa'nın yalısı yer alıyordu. 983/1575'de cadde yönündeki kuzey sınırına gene kendisi tarafından bir çeşme yaptırılmıştır.[26]

Tekkeden daha eski tarihli olan bu çeşmenin yanısıra, Arap Ahmed Paşa'nın Mimar sinan'a ait türbesi de kütüphanesiyle birlikte 1575'de inşa edilmiştir.[27] Bu yapılardan başka tekke postnişinlerinden Keşfî Cafer Efendi'nin 1645'de vefatıyla birlikte defnedildiği türbesi de külliye bünyesine katılmış ve zamanla binalar topluluğuna tekke müntesiplerinin mezarlarının bulunduğu bir hazire eklenmiştir.[28]

Keşfî Cafer Efendi Tekkesi'nin nüvesini mescid ve tevhidhane meydana getirir. Mescid ve tekke, Perizad Hatun'un vefatından sonra vasiyeti üzerine el-Hac Mehmed Ağa tarafından inşa ettirilmiş, vakfiyesi ise 1008/1599'da düzenlenmiştir. İnşası ile

vakfiyesinin aynı tarihe rastlaması, ihtimal dahilindedir. Söz konusu mescid, tekkenin tevhidhanesi olarak da kullanılmıştır.

Zaman içinde bazı önemli yapısal değişiklikler geçiren tekkenin Keşfî Cafer Efendi'ye ait türbesi 1186/1172'de tamir görmüş, bunu daha sonra II. Mahmud'un 1835'deki yeniden inşa faaliyeti izlemiştir. Arap Ahmed Paşa'nın çeşmesini ise 18. yüzyıl başlarında Tersane Emini Hüseyin Ağa (ö. 1715) yenilemiş ve üzerine bir de sıbyan mektebi yaptırmıştır.[29] Tekkenin 19. yüzyıldaki önemli tamirleri, Şeyh Yunus Hilmi Efendi'nin 1819-1862 arasındaki meşihat dönemine rastlar. Bu tamirlerden ilki Esma Sultan'ın kethüdası Ömer Ağa'ya aittir. 1822'de çıkan Tophane yangınında tekke harap olmuş ve Kaptan-ı Derya Hüsrev Mehmed Paşa tarafından yeniden yaptırılmıştır. Bu dönemde Hüsrev Mehmed Paşa'nın mescide minber koydurarak camiye çevirdiği bilinmektedir. 1835'de II. Mahmud tarafından tekrar yenilenen tekke, bu haliyle 1925'e kadar gelebilmiş, daha sonra kaderine terkedilerek zamanın tahribatına bırakılmıştır. 1930'larda kütüphane bölümü, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Seramik Kısmı'nın ocağı olarak kullanılmış, Arap Ahmed Paşa Türbesi'nin sandukaları kaldırılarak Akademi hademelerine tahsis edilmiş ve nihayet tekke 1956'da bütünüyle yıktırılarak kitabeleri Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'ndeki Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'ne kaldırılmıştır.

Keşfî Cafer Efendi Tekkesi, kuruluşundan 1925'e kadar Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlı olarak faaliyet göstermiş, diğer bazı tekkelerde görüldüğü gibi tarikat değişimine uğramamıştır.[30] Tekkenin ilk postnişini, vefat tarihi bilinmeyen Hasan Efendi'dir. Kimliği ve faaliyetleri hakkında bilgi yoktur. Meşihat süresi de ne yazık ki bilinmemektedir. Hasan Efendi'nin vefatından sonra posta geçne Keşfî Cafer Efendi, tekkeye kendi adını veren ve tarihi boyunca bu adla anılmasını sağlayan İstanbul'un önde gelen Sünbülî şeyhlerindendir. Tarikat hilafetini Sünbülîliğin İstanbul'daki merkez tekkesi olan Kocamustafapaşa Âsitânesi şeyhlerinden İştibli Adlî Hasan Efendi'den (ö. 1617) almıştır. Adlî Efendi'nin bir diğer halifesi Miftahizâde Ahmed Adimî Efendi (ö. 1661), Eyüp'teki önemli Sünbülî merkezlerinden Şahsultan Tekkesi postnişinidir. Keşfî Cafer Efendi'nin 1643'de vefat etmesiyle yerine Receb Efendi (ö. 1645) geçer. Bu şeyhi 1654'te vefat eden Fazlullah Efendi izlemektedir. Daha sonra tekkenin postuna Fazlullah Efendi'nin halifesi Âma Hasan Efendi (ö. 1707) oturur ve onun uzun meşihat dönemiyle birlikte dergâhın 17. yüzyıldaki tarihi son bulur. 18. yüzyıl, Âma Hasan Efendi'nin meşihatinin son yıllarıyla başlar, Mustafa Efendi (ö. 1727), Mehmed Efendi (ö. 1736) ve İbrahim Efendi'nin (ö. 1764) meşihat dönemeriyle devam eder. İbrahim Efendi'nin 1764'te vefat etmesiyle yerine geçen Mehmed Nebî Efendi (ö. 1775) tekkeye kendi adını veren ve Nebî Efendi Tekkesi olarak da anılmasını sağlayan tanınmış Sünbülî şeyhlerindendir. Tarikat hilafetini Kocamustafapaşa Âsitânesi postnişini Mehmed Nureddin Efendi'den almıştır. Mehmed Nebî Efendi, tekkedeki ilk büyük şeyh ailesinin de kurucusudur. Kendisinden sonra damadı ve halifesi İsmali Hakkî Efendi (ö. 1819)

meşihat görevini üstlenmiş ve daha sonra tekke tarihinin en güçlü şeyhlerinden olan yeğeni Yunus Hilmi Efendi'ye hilafet vererek Keşfî Cafer Tekkesi'nin Sünbülî organizasyonu içindeki yerini sağlamlaştırmıştır. Yunus Hilmi Efendi (ö. 1862) yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla İstanbul'daki diğer Sünbülî tekkelerinin meşihatini de denetlemiş, böylece tarikat hem onun 1819-1862 yıllarına rastlayan postnişinlik döneminde geniş bir organizasyona kavuşmuş, hem de vefatından sonra tekkeler arasındaki bu güçlü ilişkiler ağı daha da genişleyerek etkisi 20. yüzyıla kadar uzanan bir süreklilik göstermiştir.

Yunus Hilmi Efendi'nin dört tane önemli halifesi vardır. Bunlardan Yorganî lâkabıyla tanınan Mustafa Sufî Efendi (ö. 1867) Mimar Acem Tekkesi'nde, Nureddin Efendi (ö. 1880) Merkez Efendi Tekkesi'nde, Mehmed Şükrullah Efendi (ö. 1868) Yavsî Baba Tekkesi'nde ve Ali Koç Efendi (ö. 1868) Tarsusî Tekkesi'nde meşihat görevini üstlenerek kendilerinden sonraki şeyhlere de Yunus Hilmi Efendi'nin tarikat kültürünü aktarmışlardı. Yunus Hilmi Efendi'den sonra yerine geçen Ahmed Şevkî Efendi (ö. 1884) ile oğlu Mehmed Kudretullah Efendi (ö. 1896), dergâhın son dönem postnişinleridir.[31] Tekkelerin kapatıldığı 1925'ten önce burada Hafız Efendi olarak tanınan bir şeyhin meşihati yürüttüğü bilinmektedir.[32]

Keşfî Cafer Efendi Tekkesi, 18. yüzyıl ortalarından itibaren tarihî kaynaklarda zikredilmekte ve kısmen de olsa bu kaynaklarda bazı önemli bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1748-1752 arası İstanbul tekkeleri hakkında bilgi veren manzum *Dergehnâme*'dir. Eserin 37. beytinde "Nefsini öldür riyâzetle sülûk et rûz u şeb / Eyle Hâtûniye Dergâhı'nda maksûdûn taleb" denilmektedir. Burada söz konusu edilen Hatuniye dergâhı'nın Keşfî Cafer Efendi Tekkesi mi yoksa Eyüp'teki Hatuniye Tekkesi mi olduğu ne yazık ki açık değildir.[33] Diğer yandan 115. beyitte de "Keşfî Dede'nin tekyesini eyle ziyâret / Tâ kim göresin çeşmin ile anda keramet" şeklinde bir ifade vardır. Diğer kaynaklarda ise tekkenin adı ve mevkii belirtilmekte,[34] bunlar arasında 1885'de yapılan nüfus sayımı dökümünü içeren cetvelden tekkenin 16 erkek ve 6 kadına sürekli ikâmetgâh olduğu öğrenilmekte,[35] Maliye Nezareti'ne ait 1910 tarihil Taamiye ve Tahsisat Defteri'nden de tekkeye yıllık 6.616 kuruşluk tahsisat ayrıldığı anlaşılmaktadır.[36] Gerek İstatistik Cetveli'ndeki nüfusun kabarıklığı, gerekse yıllık tahsisatın diğer tekkelere oranla yüksekliği, Keşfî Cafer Efendi Tekkesi'nin son döneme kadar İstanbul'un tasavvuf hayatını zenginleştiren faal bir merkez olduğunu kanıtlamaktadır.

5. Canfeda Baba Tekkesi

Beyoğlu İlçesi'nde, Fındıklı'da, Ömer Avni Mahallesi'nde, Meclisi Mebusan Caddesi ile Canfeda Çıkmazı'nın kesiştiği noktada bulunuyordu. Tekkeden günümüze Canfeda Baba'ya ait 1200/1785 tarihli mezartaşından başka birşey kalmamıştır.

Yapılan son araştırmalara göre biri Galata'da, diğeri Fındıklı'da olmak üzere aynı adı taşıyan iki tane Canfeda Baba Tekkesi'nin varlığı ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki Eski Yağkapanı Camii'nin arkasındaki Koyun Baba Türbesi'ne meşihat konulmak suretiyle kurulan Canfeda Baba Tekkesi'dir.[37] Halk arasında Koyun Baba Tekkesi adıyla da bilinen bu tarikat merkezinin, tevhidhane olarak eski Yağkapanı Camii'ni kullandığı bilinmektedir. Öte yandan Fındıklı'daki diğer Canfeda Baba Tekkesi'nin tarihî ve mimarî özellikleri tam anlamıyla karanlıktadır.

Fındıklı'daki tekkeye adını veren ve kurucusu kabul edilen Canfeda Baba'nın günümüze kalan mezartaşından vefat tarihinin 1200/1785 olduğu öğrenilmektedir. Bu mezartaşının yanında ayrıca Attar Hacı Süleyman'ın 1794'te vefat eden annesi Fatma Hatun'a ait bir diğer mezartaşı da vardır.

Canfeda Baba'nın hayatı ve faaliyetleri hakkında aydınlatıcı bilgi yoktur. Vefat tarihi dikkate alınarak tekkesini 18. yüzyıl sonlarında kurduğu ileri sürülebilir. Bu tekkenin hangi tarikata ait bulunduğu ve şeyhlerinin kimler olduğu ise ayrı bir sorundur. 1784 tarihli listede tekkenin adına rastlanmadığı için 18. yüzyıl sonlarındaki tarihi açıklık kazanmamaktadır. Yaklaşık 1805'de düzenlenen bir diğer listede de durum aynıdır. Ancak 1834 ve 1836 tarihlerinde düzenlenen iki ayrı listede tekkenin adına ve şeyhlerine rastlanmakta, böylece bu tarikat merkezi hakkındaki ilk bilgiler elde edilmektedir. II. Mahmud'un kızları Saliha Sultan ile Mihrimah Sultan'ın evlenme törenlerine davet edilen şeyhlerin kayıtlı bulunduğu bu listelerden ilki 1834 tarihlidir. Saliha Sultan'ın evlenme törenine ait bu listede tekke, Halvetiliğe bağlı gösterilmekte ve postnişin olarak da Zakir Hafız Efendi belirtilmektedir.[38] 1836'da yapılan Mihrimah Sultan'ın düğününe davet edilen şeyhler listesinde ise tarikatın Sünbülîlik, postnişinin ise Zekeriya Efendi olduğu kaydedilmiştir.[39] 1840'da tekkenin tarikat değiştirdiği ve Sünbülîlikten Nakşıbendîliğe geçtiği anlaşılmakta, ancak hangi şeyhin Nakşî meşihatini başlattığı belli olmamaktadır.[40] Ayrıca bu dönemde tekke yerinin "arsa" şeklinde kaydedilmesi de, binalarının tamamen ortadan kalktığını göstermektedir. Tekkenin adına daha sonraki kaynaklarda rastlanmaması, buradaki faaliyetin 19. yüzyıl ortalarından itibaren artık devam etmediği izlenimini vermektedir.

Canfeda Baba Tekkesi'nden günümüze, Meclisi Mebusan Caddesi'nde set üzerindeki iki mezartaşını çevreleyen küçük hazireden başka hiç bir kalıntı gelmemiştir.

6. Karaabalı Tekkesi

Beyoğlu İlçesi'nde, Ömer Avni Mahallesi'nde, Dolmabahçe Camii karşısındaki Mehmed Emin Ağa Sebili'nin yakınında bulunuyordu. Cumhuriyet dönemindeki imar faaliyetleri sonucu yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır.

Karaabalı Tekkesi, çeşitli kaynaklarda Çakır Dede, Abaî, Attar Mustafa Efendi ve Attarzâde şeklinde geçmektedir. Bu isimlerden yola çıkarak tekkenin tarihine ışık tutmak mümkündür.

Tekkenin kurulduğu bölge, tarih içinde topografik açıdan önemli değişikliğe uğramıştır. Bu değişikliklerin tekkenin konumu hakkında birbiriyle çelişen sonuçlar ortaya çıkarttığını da belirtmek gerekir. Bölgenin bilinen en eski ismine 15. yüzyıl sonlarından itibaren Mevacib Defteri'nde Karaabalı ve Karabâlî Bahçesi şeklinde rastlanmaktadır.[41] Tekke, 18. yüzyıldan itibaren bu isimlerle de anılmıştır. Diğer yandan Karabâlî Bahçesi'nin sınırlarında yer alan ve Çakır Dede lâkabıyla tanınan bir hayırseverin inşa ettirdiği mescid ise, Karaabalı Tekkesi'nin çekirdeğini meydana getirir.[42] Tekkeye adını da veren Çakır Dede'nin hayatı ve kimliği hakkında yeterli bilgi bulunmadığı gibi, mezartaşında vefat tarihi de kayıtlı değildir.[43] Çakır Dede'nin inşa ettirdği Dolmabahçe Mescidi'ni III. Ahmed'in Tersane Emini Hüseyin Ağa[44] yeniden yaptırmış ve minber koymuştur. 1121/1709'daki bu inşa faaliyetini takip eden yıllarda bir süre daha mescid olarak kullanılan yapı, 18. yüzyılın ikinci yarısında Attarzâde Mustafa Efendi (ö.1790) tarafından tekkeye dönüştürülmüş ve tarikat ayini için gerekli bir tevhidhane, mescide eklenmiştir.

Karabalı Tekkesi'nin ilk postnişini olan Attarzâde Mustafa Efendi, Beşiktaş'ta 18. yüzyıl başlarında kurulan Neccarzâde Tekkesi şeyhi Mustafa Rızaeddin Efendi'nin (ö. 1746) halifesidir. Güzelce Kasım Paşa Camii'nde Cuma vaizliği görevini de yürüten Attarzâde Mustafa Efendi, Neccarzâde lakabıyla tanınan mürşidi ve divan sahibi Nakşî şeyhlerinden Mustafa Rızaeddin Efendi'nin vefatından sonra Boğaziçi'ndeki Nakşî faaliyetlerinin en belirgin temsilcisi olarak görünmektedir. Vefatına "Terk etti gitti binikiyüzbeş'te âlemi / Şeyh Mustafa Efendi sefâ-ı cinân ile cennete" şeklinde tarih düşürülen Attarzâde Mustafa Efendi'den sonra yerine kimin postnişin olduğu belli değildir. İki yıl kadar kısa bir süre tekke postunun boş kaldığı, 1207/1792'de Şeyh Tahir Efendi'nin yeniden meşihat koymasından anlaşılmaktadır. 1224/1809'da tekke vakfiyesini düzenleten Şeyh Tahir Efendi, meşihatin kendi aile fertleri tarafından üstlenilmesini şart koşmuş,[45] bu arada tevhidhane ve türbeyi yenilemiştir. Tekkenin 19. yüzyılda geçirdiği en önemli tamirlerden birisi de 1254/1838'de II. Mahmud tarafından gerçekeştirilmiştir.[46] Cumhuriyet dönemine kadar ayakta kalabilen tekke zamanla harap olmaya başlamış ve 1957-1958'de Adnan Menderes'in İstanbul imarı için giriştiği yol açma çalışmaları sonucu yıktırılarak tarihe karışmıştır.

Karaabalı Tekkesi'nin en önemli özelliği, çift tarikatlı bir tasavvuf merkezi olmasıdır. Kurucusu Attarzâde Mustafa Efendi'den itibaren Nakşî ve Sünbülî tarikatlarına bağlı olarak faaliyet göstermiş, bu kural Şeyh Tahir Efendi tarafından da bozulmadan sürdürülmüştür. Tekkedeki Sünbülî faaliyetinin kapsamı hakkında yeterli bilgimiz bulunmamakla beraber, bu tekkeye asıl kimliğini veren tarikatın Nakşı-

bendîlik olduğu açıktır. Nitekim 19. yüzyıla ait tekke kayıtlarında bu özellik hiçbir kuşkuya yol açmayacak şekilde belirtilmiştir.

Şeyh Tahir Efendi'yi izleyen meşayih hakkında düzenli bilgiden yoksun oluşumuz, tekke tarihinin son dönemini aydınlatma bakımından bazı önemli güçlükler doğurmaktadır. 19. yüzyıl başlarında Abaî Tekkesi[47] şeklinde kaydedilen dergâhın Şeyh Tahir Efendi'den sonra halifeleri tarafından idare edildiği görülmektedir. Bunlar Şükrullah Efendi[48] ile Abdüşşekûr Efendi olup tekkede Nakşî-Sünbülî ortak meşihatini temsil etmişlerdir.[49] Daha sonra posta geçen Mehmed Efendi hakkında hiçbir bilgi yoktur.[50] 19. yüzyıl sonlarında meşihati üstlenen Ahmed Efendi'nin Celvetî müntesibi olduğu şeklindeki kayıt, tekkenin tarikat değşitirdiğine ilişkin bilgi vermekle birlikte bunu ihtiyatla karşılamak gerekir.[51] Tekkenin son şeyhi Mehmed Tahir Efendi'dir.

Tekkenin mimarisi son şeklini, II. Abdülhamid döneminde yapılan tamirle almıştır. Buna göre ana bina, tevhidhane, türbe ve selâmlığı kapsayan iki katlı ahşap bir yapıdır. Ortada tevhidhane ve kuzeyinde kapalı bir son cemaat yeri ile güney yönünde türbe bulunmaktadır. Türbe ile tevhidhane birbiriyle bağlantılı mekânlardır. Selâmlık kısmı, tekkenin üst katını işgal etmekte ve Şeyh odası da türbenin üst kısmında bulunmaktadır. Son şeklini II. Mahmud döneminde alan harem binası ise, asıl tekke yapısından bağımsız olup doğu yönünde iki katlı ahşap bir binadır.[52]

NOTLAR

1. Hüseyin Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-Cevamî*, II, İstanbul, 1281, s. 70-71.
2. İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, Ankara, 1983, s. 18.
3. Atillâ Çetin, "İstanbul'daki Tekke, Zâviye ve Hânkâhlar Hakkında 1199/1784 Tarihli Önemli Bir Vesika", *Vakıflar Dergisi*, XIII (1981), s. 590.
4. Hâlâ Âsitâne-i Aliyyede ve Civârında Vaki' Olan Dergâh, Zevâyâ ve Hânkâh (Atatürk Ktp, Osman Ergin yazmaları no. 1825), no. 110.
5. Dârü'l-Saltanati'l-Aliyyede Zâviye-nişîn Olan Meşâyih-i Zevîl-İhtiram Dailerinin Defteri ve Hayrâtı, Süleymaniye Ktp. Zühdü Bey, no. 489, vr. 5b.
6. II. Mahmud'un Kızı Saliha Sultan ile Tophane Müşiri Halil Rıfat Paşa'nın Düğününe Davetli Şeyhlerin Listesi, 12 Muharrem 1250, İstanbul Üniversitesi Ktp, İbnülemin Mahmud Kemal İnal Bölümü, no. 2802, vr. 18b.
7. II. Mahmud'un Kızı Mihrimah Sultan'ın 1836 Senesindeki Düğününe Davetli Şeyh Efendilerin Esâmisidir. (Nedret İşli Arşivi), vr. 31a.
8. *Âsitâne-i Aliyye ve Bilâd-ı Selâsede Kâ'in el-an Mevcûd ve Muhterîk Olmuş Tekyelerin İsim ve Şöhretleri ve Mukâbele-i Şerîfe Günleri Beyân Olunur*, İstanbul, 1256, s. 10.

9. Melekpaşazâde Kadri, Hânkâhnâme, Süleymaniye Ktp, Nuri Arlasez, no. 36, vr. 5b.
10. Bandırmalızâde Ahmed Münib, *Mecmûa-i Tekâya*, İstanbul, 1308 s. 15.
11. *Nezâret-i Umûr-ı Dahiliyye Sicill-i Nüfûs İdâre-i Umumiyyesi, Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse Nüfûs-ı Umumiyyesine Mahsus İstatistik Cedvelidir.* İstanbul, 1302, s. 56.
12. Maliye Nezâreti, İstanbul Tekkeleri Taamiye ve Tahsisat Defteri (1325), G-5.
13. *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, I, 624; *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VIII, 27.
14. Mecmua-i Tekâya, 12.
15. Vakıflar Başmüdürlüğü, Esâmi-i Tekâyâ Defteri, no. 202.
16. Ekrem Işın, "Kadirîlik", *DBİA*, IV, 372-377.
17. 1301, İstatistik Cedveli, 56.
18. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, Dersaadet, 1314, s. 442-443.
19. *Hadîka*, II, 85.
20. A Süheyl Ünver, *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar*, Ankara, 1976, s. 15.
21. İ. Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, İstanbul,1945, s. 85-89.
22. Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul, 1993, s. 374.
23. Hacı İsmail Beyzâde Osman Bey, *Mecmua-i Cevamî*, İstanbul, 1304, s. 34-35, no.62; Mehmed Raif, *Mir'at-i İstanbul*, 1314, s. 330.
24. Mecmua-i Tekâya, 7.
25. *Tarih-i Peçevî*, I, İstanbul, 1283, s. 446; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, İstanbul, 1308, s. 201; Cengiz Orhonlu, "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma", *Tarih Dergisi*, VII (1954), s. 61-78.
26. *Mir'at-i İstanbul*, 337.
27. Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986, s. 319.
28. M. Baha Tanman, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Tarihi Eserlerinden Fındıklı'da Hatuniye Külliyesi", *Prof. Dr.Yılmaz Önge Armağanı*, Konya, 1993, s. 141-142; Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü'ş-Şakaik fî Hakk-ı Ehli'l-Hakaik*, İstanbul, 1989, s. 450-451.
29. *Hadîka*, II, 78-79; *Mir'at-i İstanbul*, 339.
30. Ekrem Işın, "Sünbülîlik", *DBİA*, VII, 107-112.
31. Zâkir Şükrî, *Die Istanbuler Derwisch-Konvente und Ihre Scheiche*, Freiburg im Breisgau, 1980, s. 18-19.
32. Hüseyin Vassaf, Sefîne-i Evliya, V, Süleymaniye Kt, yazma bağışlar, no. 2309, s. 273.
33. G.Kut-T.Kut, "İstanbul Tekkelerine Ait Bir Kaynak: Dergehnâme", *Varia Turcica*, IX (1987), s. 219.
34. Hâlâ Âsitane-i Aliyyede ve Civarında Vaki Olan Dergâh, Zevâya ve Hânkâh, no. 116; Dârü'l-Saltanati'l-Aliyyede Zâviye-Nişîn Olan Meşayih-i Zevîl-İhtiram Dailerinin Defteri ve Hayratı, vr. 4a.
35. 1301 İstatistik Cedveli, 56.
36. Maliye Nezareti, İstanbul Tekkeleri Taamiye ve Tahsisat Defteri, (1325), K-21.
37. B.Turnalı-E.Yücel, "İstanbul'daki Bazı Tekkelerin Yerlerine Dair Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi*, XVIII (1984), S. 154.
38. II. Mahmud'un Kızı Saliha Sultan ile Tophane Müşiri Halil Rıfat Paşa'nın Düğününe Davetli Şeyhlerin Listesi, 12 Muharrem 1250, vr. 17a.
39. II. Mahmud'un Kızı Mihrimah Sultan'ın 1836 Senesindeki Düğününe Davetli Şeyh Efendilerin Esâmisidir, vr. 28a.

40. Âsitâne-i Aliyye ve Bilâd-ı Selâsede Kâ'in el-an Mevcûd ve Muhterîk Olmuş Tekyelerin İsim ve Şöhretleri ve Mukabele-i Şerîfe Günleri Beyân Olunur, s. 9.
41. Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s. 170.
42. *Hadîka*, II, 88-90.
43. B. Turnalı-E. Yücel, a.g.m, 154.
44. *Sicill-i Osmanî*, II, 205.
45. BOA, Cevdet Evkaf, no. 6597 (23 Zilhicce 1229)
46. *Mir'at-i İstanbul*, 323-324.
47. Hâlâ Âsitâne-i Aliyyede ve Civarında Vaki Olan Dergâh, Zevâyâ ve Hânkâh, no. 118.
48. Darü'l-Saltanati'l-Aliyyede Zâviye-nişîn Olan Meşayih-i Zevi'l-İhtirâm Dailerinin Defter ve Hayratı, vr. 7a.
49. II. Mahmud'un Kızı Saliha Sultan ile Tophane Müşiri Halil Rıfat Paşa'nın Düğününe Davetli Şeyhlerin Listesi, 12 Muharrem 1250, vr. 16a.
50. II. Mahmud'un Kızı Mihrimah Sultan'ın 1836 Senesindeki Düğününe Davetli Şeyh Efendilerin Esâmisidir. vr. 21a.
51. *Mecmua-i Tekâya*, 12.
52. M. Baha Tanman, "Karaabalı Tekkesi", *DBİA*, IV, 438-439; Ekrem Işın, "Nakşbendîlik", *DBİA*, VI, 31-39.

KIRIM HARBİ ESNASINDA BOĞAZİÇİ

Haluk Y. ŞEHSUVAROĞLU

İstanbul 19. asrın başından beri Avrupa'yla esaslı bir surette temasa gelmiş, garp memleketleri eşyasına pazarlarını açmış, garbın iyi ve kötü birçok taraflarını benimsemeye başlamıştı. Fakat Kırım Harbiyle, garp orduları bu şehre karargâhlarını kurdukları vakit, yurdun her tarafından gelmiş Türk erleri ve İstanbullular kendilerinin uzaktan âşina oldukları bir başka dünyanın yaşayış tarzı ve âdetlerini yakından görmüşler ve bu insanlara müşterek bir gaye etrafında toplanmanın verdiği dostluğu ve sıcaklığı duymuşlardı.

İstanbul yalnız garplıların değil, imparatorluğun her tarafından gelen yardım kuvvetlerinin karargâhı olmuştu. Tunuslular, 1853'de gelen Mısırlılar şehrin muhtelif yerlerinde ve Boğaziçi kıyılarında çadırlarını kurmuşlardı. Bin kişilik Mısır kuvveti, bir vakitler Mehmed Ali İsyanına karşı ittifak ettiğimiz, Rus ordularının bulunduğu Sultani çadırına inmişlerdi. Kumandanlarının çadırı o eski ittifak için dikilmiş âbidenin yanındaydı.

1854 senesi Nisanının 14. günü ilk olarak İngiltere doğu ordusunun öncüsü 33 ve 42. alaylar, Himalâya gemisiyle ve bir kar fırtınasında İstanbul'a geldiler. Ertesi gün karaya çıkarak Selimiye Kışlası'na yerleştirildiler. Askerler karılariyle beraber gelmiş ve kışlaya da beraber inmişlerdi. (Bu asker kadınları güzellik ve sıhhate uygunluk bakımından şimdiye kadar hiç bir yerde böyle bir kışla görmemişlerdi.[1] Fransız askerleri, Davut Paşa Kışlası'nda, Taş Kışla'da yerleştiler ve bir kısım kuvvetler de Maslak'a ordugâh kurdu.

1854 baharında Prens Napolyon İstanbul'a geldi. Sarayburnu'nda büyük merasimle karşılandı. Abdülmecit namına kendisini Ali Galip Paşa selâmladı. Ve Prens, Defterdarburnu'ndaki Neşat-âbâd Sahilsarayına indi. Aynı gün Hariciye Nazırı Reşit Paşa da bulunduğu halde Padişah tarafından kabul olundu. Bundan iki gün sonra da Duke of Cambridge İstanbul'a gelip ikametine tahsis edilen Fer'iye Sarayı'na

inmişti. Eski Beylerbeyi Sarayı'nın büyük salonunda evvelâ Prens Napolyon, sonra da Kembriç Dük'ü şereflerine iki mükellef akşam ziyafeti verildi. Bu ziyafetlerde Bâbıâli ricali, yüksek rütbeli askerler de hazır bulundular.

Prens'in ve Dük'ün gelişlerini Fransız orduları Başkomutanı Mareşal St. Arnaud ile İngiliz Ordusu Başkomutanı Lord Raglan'ın gelişleri takib etti. Babıâli misafirlerini büyük bir i'zazla karşıladı. O tarihte donanmamızda müşavir bulunan Tuğamiral Sir Adolphus Slade bu misafirseverlik için diyor ki:

"Deniz kıyısında Doğu illerinin ıtriyle Batı Avrupa'nın şaraplarını toplamış ve hükümdar hanedanına mahsus iki yalı, hizmetçileriyle, atlarıyla ve kayıklarıyla beraber Prens Napolyon ile Duke of Cambridge'in oturmasına ve emrine tahsis olunmuştu. Prens bu bolluk ve rahat yuvasına çekilerek keyfetmeğe başladı. Kembriç Dük'ü ise bu faydasız keyfe kapılmak istemiyerek birkaç gün sonra yalıyı bıraktı ve Üsküdar'a geçip askerlerinin bulunduğu yerde oturmaya başladı."[2]

Prens'in ordusu, tiyatroları, gazinoları, bilârdo salonları olan Beyoğlu semtindeki kışlaları, resmi binaları işgal etmiş ve İngiliz ordusu erleri ve subayları ise, Haydarpaşa, Üsküdar taraflarında yerleşmişlerdi. İngiliz kara subayları, Üsküdar'da kiralanan evlerde oturuyorlardı.[3] İngiliz ve Fransız subaylarının ikametleri için kışlalar civarındaki bir takım aileler evlerinden çıkarılmış, kışlalar yakınında meyhaneler açılmasına müsaade edilmişti.[4]

İngiliz kara kuvvetleri için hastane olarak Haydarpaşa Kasrı, Kuleli Kışlası ayrılmış, Fransızlar Gülhane Kışlası'nı, Gümüşsuyu'nu, Harbiye mektebini hastane yapmışlardı. Fransız hekim ve hastabakıcı teşkilâtı daha muntazamdı. İlk zamanlar fena kurulmuş olan İngiliz sıhhi teşkilâtı sonradan islah edildi. Bilhassa İstanbul'daki İngiliz Sefiresi Mrs. Canning, meşhur İngiliz hastabakıcısı Miss Nightingale, Haydarpaşa'daki Sultan Sarayı'nda Albay Mocre'un dul zevcesi Mrs. Moore hastane hizmetlerinde büyük bir gayretle çalıştılar.

Alma muharebesinden sonra Haydarpaşa umumi hastanesi yakınında bulunan Selimiye Kışlası da İngiliz yaralılarına tahsis edildi. İngilizler bu binaya "Kışla Hastanesi" ismini verdiler. Meşhur hastabakıcı Miss Nightingale bu kışla hastanesinde bulunuyordu. Çok müsait olan bu binayla Kuleli Kışlası harbin sonlarına doğru okuma ve yemek salonlarıyla, hem bir sanatoryum, hem de bir kulüp halini almıştı.

İngilizler Tarabya'daki Sultan Köşkü'nü, Fransızlar da Kanlıca'da geniş, havadar bir yalıyı deniz hastanesi yapmışlardı. İngiliz ve Fransız donanmaları Büyükdere'de, Beykoz önünde yatıyor ve Fransız denizcileri Hünkâr İskelesi'nde top talimleri yapıyorlardı.[5] Müttefik donanma subay ve erleri Boğaz'ın Tarabya, Büyükdere, Beykoz taraflarında yalılar, evler tutmuşlardı.

Tarabya'daki Sultan Köşkü'nden maada, İcadiye Tepes'indeki Sultan Mahmut Kasrı da İngilizlere terkedilmişti. Müttefiklere benzersiz bir misafirperverlik gösteriliyor, onların istirahati her şeyden evvel düşünülüyordu. İcadiye Kasrı İngiliz subayları tarafından ikametgâh olarak kullanıldığı sırada yandı.[6]

Garp ordularının İstanbul'da bulunması şehirde yeni bir hayatın başlamasına, bazı sınıfların zenginleşmesine, halkın yeni âdetler edinmesine sebeb oldu. O günleri yaşıyan meşhur Cevdet Paşa diyor ki:

"Kırım muharebesinde Fransız, İngiliz ve Sardunya askerleri İstanbul'a geldiklerinde altınları su gibi akıttılar. İstanbul esnafı bu yüzden büyük temettü ettiler. O esnada vuku bulan sûr-u hümâyunlarda ise çarşı esnafı alelhusus kuyumcular fevkalâde istifade ederek onlar da kibarane yaşamaya alıştılar ve Boğaziçi'nde yalılar tutmaya kalkıştılar. O zaman Kadıköy ve Adalar henüz mamur olmamıştı. Kızıltoprak'ın adı yoktu. Şitaiye İstanbul ile Beyoğlu'na ve sayfiye Boğaziçi'ne münhasırdı. Boğaziçi'nde istikra olunacak köşe bucak kalmadı. Büyükdere'de dört odalı bir kira evi bulmak büyük bir saadete nail olmak gibi bir mâneviyet sayılıyordu. Muharebeden evvel tütünün fevkalâde halâsı altmış kuruşa alınırdı. Muharebe esnasında üç yüze çıktı, ondan sonra aşağı inmedi. Zira Yenice tütününe Frenkler de dadadı. Paris'te bile Yenice tütünü satılır dükkânlar açıldı."[7]

Kırım Harbi sırasında Boğaziçi yalılarında, İstanbul evlerinde Türk kadınları, kibar hanımefendiler harem dairelerinde orduya çamaşır yetiştirmeğe çalışıyorlardı.

İstanbul'da yeni bir hayatın şaşırtan manzarasıyla, harbin ağır havası vardı. İstanbullular büyük bir vekar ve gurur içinde iyi misafirseverlik gösterdiler. Kendi âdetleri, kendi güzellikleri içinde yaşamış hür ve efendi bir milletin başşehrinde kabul ettiği müttefiklerine gösterdiği bu muameleyi yabancı müşahitler de takdirle kaydediyorlar.

Müttefik askerlerinden bazılarının şımarık hareketleri de oluyordu. Bu halleri gören Amiral Slade diyor ki:

"Frenk askerleri namaz kılınırken camilerde dolaşıyorlar, kapalı hanımlara arsız gözlerle bakıyorlardı. Şarkın karışık ve garip hayatının ayrılmaz bir parçası olan sokak köpeklerini zehirliyorlar, limanda martıları, sokaklarda güvercinleri vuruyorlardı. O güvercinler ki St. James parkındaki su kuşları gibi bugüne kadar her insan yüzüne inan ve emniyetle bakmaya alışmışlardı."[8]

Halk Fransız askerlerinin birbirine hitabettikleri "dis donc"dan muharref olarak Frenk askerlerine *Didon* ismini takmıştı. (Sonraları sakalı, tavrı ve kıyafeti Frenge benziyen Müslümanlara da "Didon sakallı", "Didon kıyafetli herif" denilmeye başlandı.)[9]

Kırım Harbi sıralarında bir gün iki Fransız neferi Bebek'te, Hekimbaşı Abdülhak Molla Yalısı'nın harem dairesini görme merakına düşmüşler. Kafesli bir pencere önünde biri diğerinin omuzuna çıkarak içeriyi gözetlemeye başlamış. Bu hal ya-

lıdan görülünce harem dairesinde büyük bir kıyamet kopmuş ve iki asker bu gürültü üzerine oradan kaçmışlar.[10]

İstanbul Kırım Harbi sırasında iki Sultan düğünü de gördü. Abdülmecid'in kızlarından Fatma Sultan'la Refia Sultan'a Nişantaşı'nda büyük düğünler yapıldı. Yalnız harb münasebetiyle bu düğünler diğerlerine nispetle daha sade olmuştu. Fatma Sultan, Reşit Paşa'nın oğlu Ali Galip Paşa ile evlenmiş ve Sultan'a, Reşit Paşa tarafından hazineye iki yüz elli bin altına satılan Baltalimanı Sahilsarayı tahsis edilmişti.

Bu harb yıllarında, Boğaziçi'nden yabancı askerlerle dolu birçok gemiler gelip geçmiş, bu kıyılar kâh hastalar ve ölülerle hüzünlü bir manzara almış, kâh genç insanların neşeleriyle dolup taşmıştı. Fırtınalı yağmurlu bir gün Boğaziçi sularına Rus yaralılarıyla dolu bir gemi gelmiş ve bir başka sabah bir Fransız gemisi Mareşal St. Arnaud'u ölüm halinde Tarabya'ya getirmiş ve Fransız Mareşalinin cenazesini memleketine götüren gemi arkasında iki Türk vapuru, Sarayburnu'na kadar matem marşını çalarak gitmiş ve yalılar, korular ölüm nağmeleriyle ürpermişti.

Bundan sekiz ay sonra 28 Haziran 1855'de Kırım'da ölen İngiliz Başkomutanı Lord Raglan'ın cenazesini, baştanbaşa siyaha boyanmış Cardac vapuru, sessiz sadasız bu sulardan geçirip İngiltere'ye götürmüştür.

Binlerce yabancının Boğaziçi kıyılarında geçen günleri, neşeleri, üzüntüleri, ıstırapları ve bütün hâtıralarıyla bu sularla beraber akıp gitmiş. Bu topraklarda kalanlar, Tarabya'da bir küçük bahçede, Kuleli yanında taşları yerle bir olmuş bir sahada, Haydarpaşa'da Marochetti'nin diktiği granit bir sütun altında ebediyet uykusuna dalmış bulunuyorlar.

Selimiye Kışlaları ve Haydarpaşa Kasrı da müttefikler elinde iken yanmıştır.

Akşam, 19 Haziran 1946

NOTLAR

1, 2, 4. Tuğamiral Sir Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, Sayın Ali Rıza Seyfi tercümesi.
3. Başbakanlık arşivi Ali Emiri tasnifi, sene 1271.
5. Başbakanlık arşivi Ali Emiri tasnifi, sene 1270.
6. Bu kasırdan maada Davutpaşa.
7. Cevdet Paşa, *Maruzat*.
8. *Türkiye ve Kırım Harbi*, Bay Ali Rıza Seyfi tercümesi.
9. Sayın Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, Cilt 1.
10. Abdülhak Molla'nın torunu, büyük şair Abdülhalk Hâmid o tarihlerde üç buçuk-dört yaşlarında bulunuyordu. Hâdiseye kendi şahit olmuş ve bunu bazı hâtıralarını naklettiği sırada muhterem edip Abdülhak Şinasi Hisar'a söylemiştir. Fıkra kendilerinin müsaadeleriyle makaleye alındı.

Yaşayan Boğaziçi

YAŞAYAN BOĞAZİÇİ

A. Haluk DURSUN

İstanbul Boğazı, her ne kadar Haydarpaşa Limanı'yla Ahırkapı Feneri arasından başlatılabilirse de, Boğaziçi özelliğine Tophane-Salacak arasında kavuşur. Bu başlangıç Rumeli Feneri-Anadolu Feneri hattına kadar uzayabilmekle beraber Rumelikavağı-Anadolukavağı sınırında son bulur. Boğaziçi kültürü bu sahalar arasında bulunan bölgelerde yaşayan insanların hayat tarzını, toprağa, suya ve havaya olan uyumlarını yahut uyumsuzluklara buldukları çözüm şekillerini ifade eder.

Eski İstanbulluların Haliç (Sadâbâd), Galata, Sarayburnu, Fenerbahçesi, Üsküdar açılımları bir süre sonra gündelik mesireler ve tenezzühler yerine, bir yaz boyunca kullanma ihtiyacına dönüşmüş ve mevsimlik (sayfiyye) olarak yukarıda bahsettiğimiz Boğaziçi hattı hayatiyet kazanmıştır. Şehirden yahut İstanbul'dan çok uzak olmamak şartıyla önceleri Beşiktaş-Emirgân güzergâhı özellikle saray mensupları tarafından kullanılmış, ulaşım ve suyu aşmanın zorluğu dolayısıyla Anadolu yakası daha az tercih edilir olmuştu. Şirket-i Hayriye'nin kurulmasıyla Sarıyer ve Beykoz'a kadar yayılma ve yalılaşma başlamış, bu dönem I. Dünya Savaşı ve mütarekede ilk büyük darbeyi yiyerek kesintiye uğramış, 1950 sonrasında ise şirazesi kopmuştur.

Boğaziçi'ne, Boğaziçi kültürüne iki açıdan yaklaşılabilir; bunlardan çokça yapılan ve artık bize göre "harc-ı âlem" olanı Boğaziçi nostaljisidir. "Eskiden, bir zamanlar, ne günlerdi, sizler yetişemediniz..." gibi kalıplarla başlayan bu tür yaklaşıma bizim de "ele geçmezse eğer sevdiğimiz, çare ne, eldekini sevmeliyiz" şeklinde bir çözümümüz var.

Bütünün bittiğini, genel özelliğinin kaybolduğunu kabul etmekle beraber; nelerin kaldığını, ne şekilde korunabileceğini, bunların yeni nesillere nasıl aktarılabileceğini düşünmek ve bu konuda çalışmak da boynumuzun borcudur. Bu yazı da böyle bir düşüncenin mütevazi bir denemesi olarak kaleme alınmıştır.

Boğaziçi'nin topoğrafyası büyük çapta değişmemiş olsa da florası çok darbe yemiştir. Bir zamanlar yeşil olan Boğaziçi bu özelliğini kaybetmişse de, gelin neler kaldığına bir bakalım.

Anadolu yakasında Gümüşsuyu Parkı, Yıldız Parkı, Yahya Efendi Dergâhı'nın korusu, Ortaköy Ali Saib korusu, Kuruçeşme Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi korusu, Bebek Arifî Paşa korusu, Naile Sultan korusu, İstinye koyu korusu, Kalender korusu, Tarabya'da Fransa, Almanya büyükelçiliklerinin koruları, Huber Köşkü korusu; karşı tarafta ise Fethi Paşa korusu, Vaniköyü'nde Papaz korusu, Kandilli'de Cemile Sultan korusu, Çubuklu Hidiv korusu ve Beykoz koruları...

Bunlar arasında Kuzguncuk'taki Fethi Paşa, Beşiktaş'taki Yıldız, Ortaköy'deki Yahya Efendi, Çubuklu'daki Hidiv, Kanlıca'daki Mihrâbâd, Beykoz'daki Abraham Paşa koruları ve Emirgân'dakiler özellikle görülmeye değerdir. Bu korular içinde bulunan bazı ağaçlar ise meraklılar için hâlâ birer ziyaretgâhtır. Sözünü ettiğimiz yerlerin erguvanları, ama bilhassa Emirgân korusunun girişindeki "Şah Erguvan" ve az da olsa Boğaziçi'nin taçları durumundaki fıstık çamları, bunlar arasında ille de Otağtepe, Çubuklu ve Burunbahçe'dekiler...

Hâlâ "gümüş servi" özelliğini kaybetmeyen Vaniköyü Papaz korusu servileri, Yıldız Parkı'nın, Beykoz, Merkez Camii durak arkasının çitlembiği, Baltalimanı'nın manolyaları, Emirgân Şahenkler yalısının sediri, Aşiyan'ın servisi ve sakızı, darbe yahut balta yemiş Boğaziçi'nden geriye kalabilmişlerdir. İstanbul'un sembol ağaçlarından olan çınar Boğaziçi'nin de "köy bekçiliğini" yapar. Hemen her köyün camiini, iskelesini, kahvesini bekleyen bir çınarı bulunur. Tartışmasız en güzeli ise Çengelköy'ündeki balıkçı kahvesinde olandır. Ama Emirgân, Bebek, Kanlıca İskender Paşa türbesi, Beykoz çınarı, Anadoluhisarı-Bahriyeli Sedat Bey yalısının arka bahçesi, Küçüksu-Kıbrıslı yalısı bahçesi ve Mihrâbâd girişindeki çınarlar ağaç nostaljisinin gereksizliğini ve geçersizliğini ispatlayacak boyutlardadır.[1]

Boğaziçi florasının zaman aşımına uğramayan ve her sene neredeyse bütün yaz duvarları, taş aralarını tabii bir dekor olarak süsleyen Centrontus ruber (Mahmuz Çiçeği)'lerini, özellikle Kandilli, Anadoluhisarı, Kanlıca arasındakileri farketmemek kadar büyük bir gaflet olabilir mi? Çengelköy Kuleli Askeri Lisesi, Kandilli Adile Sultan yokuşu, Kanlıca Fikirtepe Sokak'ındakilerle, Yeniköy, Emirgân Şerifler yalısı, Sarıyer kır kahvesinde olduğu gibi Boğaziçi'nin her kûşesine yâr ağyar demeden ülfet eden mor salkım, güneşin seyrine göre renk değiştirmesiyle seyredenleri efsununa râm eder. Bunlardan en güzeli Defterdar Camii duvarında sarılı olan mor salkımdır.

İlkbahar aylarında Kanlıca'daki Mihrâbâd korusunda rezene, ebegümeci, labada, ballıbaba, hatta mantar toplayanların hâlâ sürdüğünü ve aynı hüda-i nabit sebzelerin Akbaba-Dereseki gibi Boğaziçi köyleri sakinleri için bir geçim kaynağı olduğunu biliyoruz. Kastamonuluların sattığı, Çengelköy'ün salatalığı, Beylerbeyi'nin

Trabzon hurması, yetiştiren bir tek kişi kalsa bile Arnavutköy'ün ve İstinye sırtlarının çileği, Beykoz'un cevizi ve köylerinin kestanesi, ayşekadın fasulyesi, Kavak inciri, Yoros Kalesi mezarlık yolu arkasındaki böğürtlenler devam ediyor.[2] Sarıyer'in meşhur Karaköy Börekçisi, Yeniköy ve İstinye'nin Zeynelleri, Çengelköy'ün Seval Pastanesi (sütlü tatlılar ve sahlep), Emirgân Çınaraltı'nın çayı, Bebek'in badem ezmesi, bütün akıntı burunlarının -Arnavutköyü, Kandilli ve Vaniköyü'nün- istavriti, Defterdar Burnu'nun, Sütlüce Umuryeri'nin lüferi, Kavak'ların midyesi hâlâ ağız tadı düşkünlerine hitâb ediyor.[3]

Rumeli yakasında iseniz Karaköy'deki Liman lokantasında, Çırağan Sarayı'ndaki Tuğra'da, Kuruçeşme'deki Divân, Yeniköy'de Le Classique ve Cafe Keyif'de (Sabancı Korusu) Ortaköy, Arnavutköy, Hisar, Tarabya gibi yerlerde yediğiniz bir yemeğin ardından, ister Bebek Oteli'nin deniz kıyısındaki masalarının birinden Bebek koyuna uzanarak, ister Emirgân çınarlarının altında suların musikisine ve Yesârî hatlarının en nefisine dalarak veyahut Rumelihisarı'nda gözünüzü Anadoluhisarı'na çevirerek, Tellibaba civarındaysanız Boğaz'ın vahşî yeşilliğine ve Karadeniz çıkışına bakarak çayınızı yudumlayabilirsiniz.[4]

Dilerseniz karşı tarafta Anadolukavağı'nda balık, midye, Beykoz'da paça, Kanlıca'da yoğurt yiyebilir veya Yûşa Tepesi'ne, Anadolukavağı Ceneviz Kalesi'ne, Burunbahçe'ye, Beykoz'un çayır ve köylerine, Mihrâbâd'a mesireye çıkabilirsiniz. Hele son zamanlardaki uygulamayla Kuzguncuk Fethi Paşa korusundaki bir köşkte yemek yemeniz, Çamlıca tepesinden Boğaz'ı temâşâ etmeniz mümkündür.[5]

Şehrin sun'i, boyalı ve katkı maddeli sebzelerinden mutazarrır ve muzdarib olanlara da Anadoluhisarı bostanından kışın lahana, pırasa; yazın patlıcan, fasulye, pazı; Çengelköy'den incir ve fasulye, Kuzguncuk'tan da her daim taze yeşillik bulunabileceğini haber veriyoruz.

İçim zevki ve hazım hususunda arayış içinde olanlara da Boğaziçi'nde alternatif çok! Bunlar bilhassa Sarıyer (Kestane, Çırçır, Hünkâr suyu) ve Anadolukavağı-Kandilli arasında yoğunlaşmıştır: Anadolukavağı-Kumdöken, Ayazma, Uluçınar, Dolay, Dereseki, Karakulak, Sırmakeş, Çubuklu (Sazak çiftliği), Büyükdere-Fıstık ve Kocataş suları ile Emirgân Kanlıkavak suyu Boğaz'ın sıhhat ve afiyet bahşeden nimetlerindendir. Sulardan, maalesef hususiyet ve nefaseti darbe yemiş, dünyaca meşhur Karakulak suyu ticari gayeyle, başka kaynaklardan takviye ile sulandırılmıştır.

Bu ziyafetin üzerine, can kulağınızı da bülbül nağmelerine vermelisiniz. Bülbül zamanı Göksu Mezarlığı'nda, Çamlıca'da, Fethi Paşa Korusu'nda, Çubuklu Korusu'nda, İstinye'de, Yıldız Parkı'nda kendinizi çekilen demlere kaptırabilirsiniz. Yok eğer saka meraklılarındansanız, Cemile Sultan Korusu'nda sonbaharda "Kasım Bakaları"nın musikisine kulak misafiri olabilirsiniz.

İlkbahar rüzgârları sabah serin serin eserken açılan güllerinin kokusunu Hidiv Kasrı ve Malta Köşkü gülşenlerinde tâ ciğerinize dek çekebilir, lâlezârın keyfini sürmek isterseniz Emirgân Korusu'na gidebilirsiniz.[6]

Gene göm gök tere battı çıka geldi çemene
Nevbahar oldu diye verdi haberler sünbül

diyenlerdenseniz Fethi Paşa korusuna;

Gül hazin, sünbül perişan, bağzarın şevki yok
Geldi amma neyleyim, sensiz baharın şevki yok

beytini dilinize pelesenk edenlerdensiniz Büyükdere'den Bilezikçi Çiftliği derinliklerine, Beykoz'dan Kaymakdonduran'a doğru ilerleyerek asûde vakitler geçirmenizi teklif ediyoruz. Ama

Nideyim sahn-ı çemen seyrini cânânım yok
Bir yanımda salınır serv-i hırâmânım yok

dizelerine aşina iseniz biz karışmıyoruz.

Boğaziçi'nin mehtaplarını bitmiş zannediyorsanız yaz sonunda Kanlıca körfezde, gece yarısı mehtap bekleyen meraklılara katılıp o ziyafetten siz de pay alabilir ve Yahya Kemal Beyatlı'nın,

Körfezdeki dalgın suya bir bak göreceksin:
Geçmiş gecelerden biri durmakta derinde;
Mehtâb... iri güller... ve senin en güzel aksin...
Velhâsıl o rüya duruyor yerli yerinde!

dörtlüğünün musikisiyle kendinizi mehtabın kucağına bırakabilirsiniz.

Eğer Boğaziçi'ni yukarıdan temaşâ etmeyi tercih ederseniz, Çamlıca tepelerini, Kandilli Adile Sultan Tepesini, Otağtepe'yi, Rumelihisarı Nafi Baba Tepesini, Yûşa Tepesini ve Anadolukavağı'ndaki Ceneviz Kalesi'ni herhalde atlamazsınız ve güneşin batışını da Çubuklu Halil Ethem Paşa yalısının önünden Çengelköy ve Beylerbeyi kahvelerinde izlersiniz. Burada,

Git bu mevsimde gurûb vakti Cihangir'den bir bak
Bir zaman kendini karşındaki rüyaya bırak

beytine uygun olarak "köhne Üsküdar'ın dost ışıkları"nı seyre dalarsınız.[7]

Boğaziçi'nin gerdanlıkları ise denizin dudağına kondurulmuş olan yalılardır. Bırakalım nostalji meraklıları hangilerinin yandığını, hangilerinin yıkıldığını fer-

yâd ü figân ile anlatıp dursunlar. Gelin biz piyasaya çıkalım ve o güzelleri seyre dalalım.

Önce tarihî hüviyetine ve yaşına hürmeten Anadoluhisarı'ndaki Amucazâde Yalısı'nın meşrûtasından destûr alalım ve oradan karşıya nübüvvet hatırına Şerifler Yalısı'nın dizinin dibine uzanalım. Ardından Baltalimanı'ndaki Mustafa Reşid Paşa ve Damad Ferid Paşaları, her ne kadar yansa yahut yakılsa da (!?) hâlâ aslanların beklediği Yeniköy'deki Said Halim Paşa'yı sâdâret; Çengelköy'deki Sadullah Paşa'yı, Kuzguncuk'taki Fethi Ahmed Paşa'yı, Küçüksu'daki Kıbrıslı'yı, Rumelihisarı'ndaki Müşir Zeki Paşa'yı, her zamanki zaptiye edasıyla mevkiini muhafaza eden 7-8 Hasan Paşa'yı vüzerâ ve süferâ himmetine ziyaret edebiliriz. Yabancılardan Kont Ostrorog'u, şu anda reis-i cumhurluk makamına tahsis edilmiş olan Tarabya Huber'i, sefarethane yazlıklarından yine Tarabya'daki Almanya, İtalya, Fransa, Büyükdere'deki İspanya, Rusya, Avusturya yalılarını teşrifinizle Osmanlı nezaketini buralara da taşırsınız.

Sanatkâr takımından iseniz Çubuklu Halil Ethem Paşa yalısına vaktiyle ressam Feyhaman'ın mekânı iken şimdilerde İnönü'lere intikal eden yalıya, Recâizade'nin Vaniköy ve İstinye'deki yalılarına, bunun yanısıra Boğaziçi'ne yeniden merhaba diyenler arasında Yalıköyü'ndeki Ahmed Mithat Efendi ve Beylerbeyi'ndeki Debreli yalılarına göz atarak seyr ü seferinize devam edebilirsiniz. Ayrıca Kanlıca'daki Şefik Bey, her ne kadar başından tanker kazası geçmişse de Kadri Paşa, artık güllerinin yerinde yeller esse de asimetrisiyle göze çarpan Hekimbaşı Salih Efendi, Kandilli'deki Ethem Pertev Bey, Mihrâbâd'daki Vecihî Paşa, Anadoluhisarı'ndaki Bahriyeli Sedat Bey, Çengelköy'deki Fenerli Muazzez Hanım yalıları ve Alp dağları havasıyla Boğaziçi'ne yabanî baksa da, Büyükdere'deki Sadberk Hanım Müzesi ile bu nadide gerdanlığın taşlarının zenginliğine şahid olabilirsiniz.

Boğaz'da hamamlı yalı örneğini devam ettiren Anadoluhisarı Zarif Mustafa Paşa, Kandilli Akıntıburnu'nda meşhur Edip Efendi, Büyükdere Kocataş, Mısırlı Ebubekir Ratıb Bey, Salacak Çürüksulu, Ortaköy Hatice ve Fehime Sultan yalıları, eskinin yeniye uyarlanmasının ve Aydın Bolak'ın zevk-i selîminin başarılı bir örneği olan Yılanlı Yalı aman gözünüzden kaçmasın![8]

Fındıklı, Dolmabahçe, Fer'iye, Çırağan ve Beylerbeyi saraylarını seyrederek Küçüksu, Kalender ve Hidiv kasırlarıyla Cemil Molla, Çerkes Arif Bey, Vahdettin, Malta, Emirgân ve Aşiyan köşklerini dolaşmak şüphesiz ki kaçınılmaz bir Boğaziçi turudur.[9]

Ya Kanlıca'nın Hacı Muhiddin ve Kandilli'nin İdman sokaklarında olduğu gibi Boğaz'ın eski havasından izler bulacağınız sokaklarına ne demeli?[10] Peki bu kadar yol almışken Koca Sinan'ın Kanlıca'daki İskender Paşa, Üsküdar'daki Şemsi Paşa ve Mihrimâh, Tophane'deki Kılıç Ali Paşa, Fındıklı'daki Molla Çelebi, Beşiktaş'taki Sinan Paşa camilerini, diğerlerinden de Üsküdar'daki Rum Mehmed, Ayazma, Bey-

lerbeyi'ndeki Hamid-i Evvel, Tophane'deki Nusretiye, Cihangir, Dolmabahçe'deki Bezm-i Alem, Ortaköy'deki Mecidiyeler, Bebek; ahşap örneklerden de Nakkaştepe'deki Cemil Molla, Çengelköy'deki Kaymak Mustafa Paşa, şirin minaresiyle Anadoluhisarı'ndaki Muhaşşi Sinan camilerini atlamak hiç olur mu?[11]

Hazır manevî dünyanın kapılarını aralamışken Göksu mezarlığı, Beylerbeyi Havuzbaşı'ndaki Şeyh Nevruz tekkesi, Ortaköy'deki Yahya Efendi dergâhı, Üsküdar'daki Aziz Mahmud Hüdaî türbesi, popüler havasıyla Yûşa Hazretleri ve Telli Baba, hatırlamamız gereken mistik mekânlardır.

Yahya-i Beşiktaş'ı ziyaret idelim gel,
Oldur sebeb-i ziynet-i kühsâr-ı Beşiktaş

Boğaziçi çeşme ve sebilleri bahsine, vazgeçilmez hayat kaynağı olan suyu taşla abideleştiren mimarinin Boğaziçi'ndeki doruk noktalarından örnekler vererek geçebiliriz. Üsüdar'daki III. Ahmed, Kuzguncuk'taki Serasker Hüseyin Avni Paşa, Çengelköy'deki lahana, Beykoz'daki On Çeşmeler, Küçüksu'daki Mihrişah Sultan çeşmeleri ilk akla gelenlerdir. Üsküdar III. Ahmed Çeşmesi'nin denize bakan cephesinde Sultan III. Ahmed ile Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın müştereken düşürdükleri tarih beyti (celi sülüs hattı) hala yerinde durur. Yazının altında Sultan III. Ahmed'in imzası bulunmaktadır:

Dedi Hân Ahmed ile bile İbrahim târihin
Suvardı âlemi dest-i Muhammed'le cevâdullah

III. Ahmed Çeşmesi'nin kardeşi ise Kılıç Ali Paşa Camii kuzeyinde, I. Mahmud tarafından yaptırılan Tophane Çeşmesi'dir. Mermertraşlık sanatı bakımından muhteşem olan bu çeşme birçok yabancıya, hakkında yazılar yazdırmış ve gravürler yaptırmıştır.

Kabataş Vapur İskelesi önündeki Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi İstanbul'un en önemli çeşmelerinden biridir.

Ortaköy Camii meydanındaki restore edilen Damad İbrahim Paşa Çeşmesi özellikle musluk yanındaki kabartma servi motifleriyle dikkat çeker.

Emirgân Çınaraltı'nda, sekiz yüzlü I. Abdülhamid Çeşmesi kitabesinin son kısmına nakşedilmiş "Muhammed aşkına mâ iç" Yesârî hattı ile sizi mâ-i lezîzine davet etmektedir.[12]

Rumların kutsal sayıp ziyaret ettikleri pınar ya da çeşmelere "Ayazma" denir. İstanbul'da pek çok ayazma bulunmaktadır. Meşhurlardan Göksu ayazmasıyla birlikte, Paşabahçe'deki Aya Kiryaki ayazmasını sayabiliriz. Ayazma, Aya Konstantin kilisesinde yapılan (7 Temmuz) ayinden sonra açılmaktadır.

Şimdi bunları okuyunca sakın Boğaziçi'nin ikbal devirlerinde yaşayıp onun emsalsiz güzellerini kalemleriyle ölümsüzleştiren Osmanlı'nın Ahmed Cevdet ve Ahmed Mithat Efendi'si ile; Cumhuriyet'in Süheyl Ünver, A. Cabir Vada, Sermet Muhtar Alus, Halûk Şehsuvaroğlu ve Samiha Ayverdi'sine olan hasretinizi yana yakıla dile getirmeyin. Çünkü günümüzün "sevdakârları" Rebii Baraz, Orhan Erdenen, Münevver Ayaşlı, Çelik Gülersoy, İlber Ortaylı, Murat Belge, Nedim Gürsel, Mustafa Kutlu, Erol Özbilgen ve Salâh Birsel gibiler de yazılarıyla karşımızda durmaktadırlar.[13]

Yaşayan Boğaziçi'nin en zor bulabileceğimiz, görebileceğimiz örnekleri ise şehrimizi ve bizleri maganda ve zontalarla başbaşa bırakarak iyi atlara binip giden İstanbul Efendileri ve Hanımefendileridir.

Evet, bu yazıda Boğaziçi'nde nelerin bittiğini, gittiğini, hayal olduğunu değil, hala bizleri nelerin terketmediğini saymaya çalıştık. Tabii ki bunlar eski günleri görenleri, geçti o demler, bir hayal oldu diyenleri tatmin etmeyecek ama ne yapalım.

Huz ma safâ da' ma keder (Beğendiğini, hoşuna gideni al, beğenmediğin kalsın).

NOTLAR

1. Anadolukavağı'ndan Yoros Kalesi'ne çıkarken yolun sağında Boğaziçi'nin en güzel fıstıkçamlarından ikisi bulunmaktadır (göğüs hizasından ölçüsü 4.03 metredir). Alternatif fıstıkçamlarımız ise Kandilli sırtları, Sevda Tepesi, Vaniköyü Camii yanı ve Beylerbeyi sırtlarındakilerdir.
   Monolya çeşitlemelerinden ise Kanlıca-Körfezdekiler ve Kalender Kasrı'na yakın olan No: 24'deki manolya görülmelidir
   Beylerbeyi, Mehpare Başaran Sokak'taki sedir Atlantika sedirlerinin (Cedrus Atlantica) güzel bir temsilcisidir.
   Göksu'nun meşhur "Dört Kardeşler" çınarının biri katledilmiş, şu anda "Üç Kardeşler" kalmıştır.
   Büyükdere'nin abidevî çınarı maalesef ortadan kaldırılmıştır. Ancak Bilezikçi Çiftliği'ndeki çınarlar durmaktadır. Bunlardan sadece "Uyuyan Çınar"ın bir kolu kesilmiştir.
2. Boğaziçi'nin ağaç ve çiçeklerinden bahsettikten sonra meşhur çiçekçilerine ve fidanlıklarına gelecek olursak İstiradis Sabuncakis ismiyle karşılaşırız. Çengelköy-Bostan Sokak'ta sahip olduğu serada mevsimlik çiçekler yeştirilmektedir. Aynı sokakta ayrıca 50 yıldan beri devam eden bir sera daha bulunmaktadır. Küçüksu Körfez, Çubuklu gibi fidanlıklardan, Göksu ise gözünüzü ve gönlünüzü okşayan bitkileri satın alabilirsiniz.
   Meşhur Arnavutköy çileğini, Rizeli bir aile 50 yıldır yetiştirmektedir. Çok astronomik bir fiyatla 20 Mayıs'ta açılışı yaparak bu çileğin satışını sürdürmektedirler.
3. Sarıyer'in böreği biraz yağlı olmakla beraber tarihî özelliğini kaybetmemiş, Karaköy'deki Sarıyer'e de götürmüştür. Karaköy Börekçisi 1895'te açılmış, 1954'de Karaköy'deki yerinin istimlâk edilmesiyle Sarıyer'e taşınmıştır. Sahipleri Safranbolu'ludur ve dededen kalma bu işi devam ettirmektedirler.

Son günlerde Tarabya civarında bazı karafırınların pidesi de isim yapmaya başlamıştır. Bebek bademezmesi, 1904 yılında Halil İşgüder tarafından kurulmuştur. Şu an ailenin kızları Sevim ve Sevinç hanımlar işletmeyi sürdürmektedirler.

4. Emirgân Çınaraltı'nda çayınızı yudumlarken, gönlünüze şu dizeleri de akıtmalısınız:
Sâkin Emirgân'ın çınaraltında kahvesi
Poyraz serinliğindeki yaprakların sesi
Bazen gönül dalar suların musikîsine
Bazen Yesârî hatlarının en nefisine
Ağaçların altına Boğaziçi florasının vazgeçilmezlerinden olan "katırtırnağı", Haziran başında Tarabya'dan karşı sahillere bakılınca Çubuklu civarında, Mihrâbâd'da, Sevda Tepesi'nde ve Göksu sırtlarında görülür.
5. İstanbul'da, Nisan'ın 15'inden sonra Marmara'dan Karadeniz'e balık göçü başlar. Bu göçde gümüş, hamsi, zargana, çaça, istavrit, çinekop Haziran'ın 15'ine kadar; dip balıklarından iskorpit ve gelincik yazın; çinekop, lüfer ve palamut ise sonbaharda tutulabilir. Kefal, Şubat-Mart aylarında olur. Bugün Göksu'da hâlâ yakalanmaktadır. Olta balıkçılığı Nisanın 1'i ile 15'i arasında yapılır. Boğaziçi balıkçılığı daha çok Anadolu ve Rumeli fenerlerine odaklanmıştır.
Boğaziçi'nin tanınmış balıkçılarından 76 yaşındaki Şefik Pehlivan, Anadoluhisarı'ndaki Dere Kahve'sinde mevsimine göre tuttuğu balıkları aracısız satmaktadır.
Boğaz'da taze balık satın alınabilecek yerler Beşiktaş, Bebek, Beylerbeyi, Çengelköy gibi iskele balıkçılarıdır. Yukarıda adı geçen Şefik Reis'in çinekopu meraklıları için ne büyük nimettir. Yine kendisi alıp yapturamayan balık meraklılarını bu lezzetten mahrum etmemek üzere Sarıyer Urcan Balık Lokantası'nı salık veririz.
Midye, Hanefi fıkhına göre haram, Yahudiliğe göre ise *kaşar,* yani helal değildir. Müslümanlıkta telfîk-i mezâhib'e dayanılarak Şâfiîlikden alınma desturla yenecekse "kerhen" Kavaklar'daki tercih edilir.
Çırağan Sarayı gibi bir mekânda yemek yemek ayrı bir keyif vermektedir.
Yukarıda zikredilenlerin dışında Bebek Divan, Baltalimanı Oba, Beykoz Sedir Lokantası, Abraham Paşa Korusu'ndaki Hasır Restoran Boğaziçi'nde kendilerini kaliteleriyle kabul ettirmiş mekânlardır.
İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin Arnavutköy ve Kuzguncuk tesislerinde mütevazi ücretlerle yemek yemek mümkündür.
Beykoz'da paça şu an Tolon isimli lokantada devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Eskiden paça, keçi ayağından yapılırken, şimdilerde koyuna dönmüştür. Ayrıca Paşabahçe'deki Kâmil-Metin Beykoz işkembe geleneğini yaşatmaktadırlar.
Kanlıca'nın yoğurdu eski hususiyet ve letafetini kaybetmiş, sadece namına dayanarak çekiciliğini korumaktadır. Bugün en nefis yoğurt, bahardan itibaren yapılan Üsküdar Kanaat Lokantası'nın "koyun yoğurdu"dur. Dondurmada Bebek isim yapmışsa da yine Kanaat Lokantası'nın bu sahada da üstüne yoktur.
Arnavutköy çileği ardından Küçüksu'nun mısırı bitmekle beraber, geleneksel Küçüksu Mısır Şenlikleri yapılmaktadır.
Göksu'daki tarihî çömlekçilerden Hasan Usta'nın imalâthanesi üretime yine Göksu kıyısında devam etmektedir. Satışı ise Beylerbeyi Yalıboyu Caddesi'ndedir.
6. *Ko kafes nağmesini, nâme-i peyderpey'e gel*
Rayegân dinleyelim bülbülü İstiye'ye gel
diyen Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin davetine isteyen uysun. Ama bülbül dinlemede bizim "çağdaş" tercihimiz Çubuklu Korusu ve Göksu mezarlığıdır.
Göksu bir naboş heva şimdi, Çubuklu pek zibâm
Sevdiğim çektirsek mi, tenhaca Sâdâbâd'a dek
Bülbül gibi Boğaziçi'ne has olmayıp daha ziyade Küçük Çamlıca parkını kendine mesken edinen ve ötüşüyle eski İstanbulluların beğenisini kazanan bir diğer kuş da ispinozdur (Alemdağ İspinozu). Az da olsa Boğaziçi korularında bulunur. Konserlerini en çok Mayıs ayında sabah saatlerinde verir.

8. Anadoluhisarı Amcazade Yalısı, geçtiğimiz yıl, içeriye giren sarhoşlarının ısınmak için yaktıkları ateş sebebiyle yanma tehlikesi geçirmiştir. Bugün bakımsızlıktan perişan durumdadır. Herhalde tamamıyla yandıktan yahut yıkıldıktan sonrda hakkında yayınlanacak 'nostaljik' yazıları beklemektedir.
Boğaziçi yalıları sadece binaları itibarıyla değil, bahçe düzenlemeleri; hatta bazıları selsebilleriyle dikkat çekmektedir. Çubuklu Halil Ethem, Kanlıca-Hekimbaşı Salih Efendi, Kandilli-Kont Ostrorog, Hadi Semi Bey, Çengelköy-Muazzez Hanım, Baltalimanı-Müşir Zeki Paşa yalılarında bulunanlar ilk akla gelen görülesi güzellerdendir.
7. Rumelihisarı iskele civarında ve o bölgede bulunan restoran yahut çay bahçelerinde oturduğunuzda Amcazade, Marki Necip Bey, Rahmi Koç yalılarından başlayıp Anadoluhisarı Zarifler yalısına kadar uzanan bir açı oluşturarak Boğaziçi'nin az bozulmuş, tarihî dokusu korunmuş ve tabii görüntüsü hoş olan bir perspektif yakalayabilirsiniz.
Boğaz'ın güzel açıya sahip yerlerinden biri de Rumelihisarı'nda, sağınızdaki Aşiyan mezarlığına ve Boğaziçi'nin ihtişamına en alıcı bakışlarınızı fırlatabileceğiniz Zağanos Paşa kulesidir.
Evvelden Kandilli'ye havası sert olduğundan dolayı akıl hastalarını ve psikolojik rahatsızlıkları olanları gönderirlermiş. Kandilli'nin havası sert olup özellikle tepeleri çok esmektedir.
8. Bebek'deki Mısır Konsolosluğu'na aid olan ve Hidiv İsmail Paşa'nın 'Valide Paşa' diye nam salan annesiyle anılan Valide Paşa Yalısı, Art Nouveau üslûbunda Boğaz'ın belirgin yalılarındandır. Yine Art Nouveau eklektik karakterli yalılardan Yeniköy-Afif Paşa yalısını (şu an Uzanlar'ın meskeni) ve Neo-barok Şehzade Burhaneddin Efendi yalısını zikredebiliriz.
9. Boğaziçi sahillerini, isimlerine nazire yaparcasına süsleyen diğer bir mimarî yapı da "süslü karakol"lardır. Bunlara, Yeniköy'deki ve Büyükdere'de İstanbul Boğaz Komutanlığı Deniz Subay Gazinosu olarak kullanılan, üzerindeki Osmanlı armasıyla Sultan Reşad dönemine aid olan karakol örnek olarak verilebilir.
Yukarıda köşklerle devam eden Boğaziçi turunuza Büyük Çamlıca'nın batı eteğindeki Yusuf İzzeddin Köşkü'nü eklemeyi sakın unutmayın
Boğaziçi sularını sadece izlemekle kalmayıp, serinliğiyle ayılmak isteyenler için plajlardan bahsetmemiz kaçınılmaz olacak:
Boğaziçi'nin sularının kirlenmesi yüzünden halkın denize girebileceği plajlar hemen hemen kalmamıştır. Ama yine de Anadoluhisarı iskelelerinden, Kanlıca-Körfez'den, Sarıyer Altınkum'dan ve Rumelifener'inden halen denize girildiği gözlenmektedir. Ayrıca Boğaziçi'nde Ortaköy Hatice Sultan Yalısı'nın bahçesindeki ve Kuruçeşme'deki Galatasaray Adası'nda bulunan havuzda da Boğaz manzaralı deniz banyosu yapmak halâ mümkündür.
Şehir hatlarının özel tarifeli vapur turlarıyla tenha bir günde yapılacak olan bir gezi Nisan sonu veya Mayıs ayı başlarına rastlatılırsa, Boğaziçi'nin erguvanı size birçok yerde kıyıdan gösteriler sunacaktır.
Sesta, Dilhan-Beril Sultan, Tutkum, Bosphorous Princes, Orcan, Moolinght, Gümüş Damla, Taşkent gibi tekneler Boğaziçi'nde yemekli yemeksiz, müzikli müziksiz özel turlar yapmaktadır.
Kayık sefası sürmek isterseniz, Anadoluhisarı'ndan Rumelihisarı'na kayıkla geçebilirsiniz. Sefanızı hızlandırmayı tercih edersiniz. Anadoluhisarı'ndan Bebek'e vapurla ulaşabilirsiniz.
10. Bütün çevresiyle Boğaziçi'nde bozulmamış sokak yoktur. Ancak hâlâ eski ev ve köşkle-

riyle o günleri andıran, hatırlatan sokaklar vardır. Beylerbeyi, Anadoluhisarı, Kandilli'de böyle sokaklar karşısındaki halimiz "mal bulmuş mağribîlik"dir.
Şehir hatları işletmesi 21 Nisan'dan itibaren Pazar ve Bayram günleri Kabataş'tan kalkan vapurlarla Beylerbeyi, Çengelköy, Kanlıca hattıyla Anadolukavağı'na ve diğer bir hatla da Ortaköy, Yeniköy, Sarıyer istikametinde Rumelikavağı'na gitmektedir. Bu Boğaziçi Mavi Turunda yolcular Türk Sanat Müziği ve piyano dinleme imkânına sahip olmaktadır.
Burhaniye'den aşağıya Beylerbeyi'ne inerken tek tük eski evler, bahçelerinde leylâklar ve bostanlar görülebilir. Yine İstinye Osman Reis Camii'nin karşısındaki sokaktan içeri girdiğimizde Kerametli Sokak'ın kerametine şahid oluruz. Sokak girişinde sizi karşılayan mor salkımı, içeride erguvan, ağaçta bülbül ve betona çok şükür boğulmamış, kaldırımlı güzel yollar takip eder.
Emirgân sırtlarındaki "Doğru Muvakkithane Sokak", Özdemir Sabancı Emirgân Lisesi önündeki meydanda mor salkımı, kestane ve dişbudak ağaçları, tarihî çeşmesi ve konaklarıyla asûde bir tablo oluşturur.

11. Üsküdar'daki, metinde geçen camilerin dışında Yeni Valide Camii, şebeke işlemeleri nefis olan türbesi, sebili, çeşmesi ve deniz tarafındaki yüzünün kuş evleriyle bir külliye olarak görülmeye değerdir. Ayrıca İstanbul'da en güzel ezan okunan camilerden biridir.
Camilerin mimarî unsurları içinde "kuş evleri"nin ayrı bir yeri vardır. Özellikle Ayazma ve Selimiye camilerinin kuş evleri size mükemmel bir göz ziyafeti sunacaktır.
Boğaziçi kıyılarını süsleyen camilerimiz arasında, Rumelihisarı İskele Camii ve müştemilatıyla birlikte bir bütün arzeden Defterdar Camii de bulunmaktadır. Yenilerden Bebek'deki mimar Kemaleddin Bey'in camisi tenasüb ve çevreye uyumda çok başarılıdır. Cami çıkmalı ve fevkanîdir.

12. 1902 yılında Raimondo D'Aronco tarafından yapılan II. Abdülhamit çeşmesi daha önce Nusretiye Camii önünde iken, şimdi Maçka'daki yeni yerinde Boğaziçi'ne tepeden bakmaktadır. Özgün tasarımıyla bu çeşme de görülmeye değer eserlerdendir. Aynı mimarın Beşiktaş Yıldız'da Şeyh Zafir türbesi önünde bir çeşmesi daha vardır.
Yine İstanbul'un birçok yerini süsleyen küçük ve şirin Hamidiye çeşmelerinden birisi de Ortaköy Meydanı'nda bulunmaktadır.
Kuzguncuk'taki Serasker Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi, kitabesiyle sizi manâ ikliminin derinliklerine sürükler:
Avnî Paşa eyledi ihyâ şu âlâ çeşmeyi
Gel Hüseyn aşkıyla iç bu çeşmeden âb-ı sala (1874)
Bugün ekilen Boğaziçi bostanlarının sahipleri, şehrin mozayiği andıran kimliğinin renkli parçalarındandır. Anadoluhisarı'ndaki bostanın sahibi Kastamonu Cide'li, Çengelköy'dekinin ise Rize'lidir.
Anadoluhisarı Sürmeneliler tarafından doldurulmuştur. Bunlardan 78 yaşındaki Nazmiye Korkmazlar şu anda muhtarlık yapmaktadır.
Sevda Tepesi son yıllarda Suudi Arabistan'ın veliaht prensi Abdullah bin Abdülaziz tarafından alınmış ve inşaat yapılmak üzere beklemektedir.

13. Divan edebiyatıyla Boğaziçi arasındaki ilişki malumdur. Boğaziçi sadece şiir yazmaya değil, şiir dinlemeye hatta sohbet etmeye hasr edilmiştir denilebilir. Bu meyanda Beşiktaş'ın Nedim'i, Kanlıca'nın Şeyhülislâm Bahaî Efendi'si, Emirgân'ın Yahya Kemal'i, Rumelihisarı'nın Orhan Veli'si şiirde; Kanlıca ve Arnavutköy'deki konuşmalarıyla Mahir İz sohbet sahasında zikredilebilir. Boğaziçi'nin Divan edebiyatındaki mümessillerinden bizim yaşayan adayımız ise Beşiktaş'taki İskender Pala dostumuzdur. Boğaziçi kültürünü çok iyi bilip yaşayan fakat mütevaziliğinden dolayı anlatmayan bir diğer örnek de, Allah uzun ömür versin, Ortaköy'deki Nuri Arlasez'dir.

BOĞAZİÇİ NEYDİ?

Çelik GÜLERSOY

Tabiat olarak, dünyada tek olan, jeolojik bir biçimlenme. Yaradılış burada iki kıt'ayı, bir kitap sayfasını ortadan yırtar gibi yavaşça ayırmış, kıyılara özel bir görünüm vermiş. Bir dil, karşısındaki bir koyu tamamlıyor. Otuz kilometre boyunca kıyılar ve tepeler, bir dantel kumaş gibi, girintiler, çıkıntılar, tatlı yükseklikler halinde uzanıp gidiyor. Eski bir batılı gezginin deyimi ile, "İstanbul'un konumundaki bu lüks", başka hiç bir yerde yoktur.

Dünya kabuğu biçim aldıktan, yani taşlar ve lâvlar soğuduktan sonra geçen milyonlarca yıl boyunca, bu toprakların üstü, yemyeşil bir örtü ile kaplanmış, renkli ağaçların her türü ile süslenmiş, durmuş. Bu jeolojik bir olgu. Ama bu doğal olgudan, hukuksal ve toplumsal bir sonuç çıkmalıydı: Bu görünümü korumak ve yaşamda ona uymak.

Tarih olarak Boğaziçi, insan yerleşiminin en ilginç, en "uysal", en sevimli örneğini ortaya koyan medenî bir deneydi. Uysal, sevimli ve medenî. Çünkü ağaç ve su ile evin, bitkiler ve hayvanlar ile insanın, birbirini korkutmadan, bozmadan, yıpratmadan, dostça ve beraberce yaşamalarının en güzel tablolarını oluşturan bir sergi. 19. yüzyıl Paris'inde olduğu gibi, bir tek kişinin beğenisi ile yontulmuş, meydana çıkmış bir heykel de değil. Adı sanı belirsiz, sayısız insanın, yarım bin yıl boyunca, ortak çabaları, toplumsal zevkleri, güzellik duyguları ile boyadıkları, yağlı boya bir resim.

Bundan da bir sonuç çıkmalıydı. Dünya sanatı, evrensel uygarlık, milliyetçilik gibi birbirine yakın ya da uzak kavramların hepsi, bu işte birleşir. Onun için, bu kültür birikiminin esirgenmesi gerekirdi.

Yüzyıllar Boyunca Boğaz

Bu kıyıların ilk belirgin sahipleri olan Traklar, Romalılar ve Bizans, çağlarının

güvensizlik karakteri ve devletlerinin sınırlı kalan güçlüğü gibi nedenlerle, kendilerini yarımadanın surları içine hapsetmişler ve Boğaziçi'ni kullanmamışlardı.

Bizans, Boğaz'da birkaç balıkçı köyü, beş-on karanlık suratlı manastır ve belki bir iki yazlık küçük saray yapabilmişti.

Avrupa ile Asya'nın karşı-karşıya geldiği kıyılarda, gurubu seyrederken susan ağaçların, yamaçlarda diz boyu yayılan çiçeklerin ve günün her saatinde rengi değişen akar suyun tadına varmak, Osmanlı Türklerine nasip olmuş.

Anadolu Hisarı tepelerine gelip, önlerine serilmiş inanılmaz güzelliğe bakan ilk atılarımızın, bu yalancı cennete vuruldukları bellidir. Çünkü Boğaz'ın adlarından birini, bu ilk gelenler, en gönülden kopan duygularla koymuşlar: "Bir nehr-i azîz".

Ondan sonra, 500 yıl, Boğaziçi'nde ilmik-ilmik, bir mimarlık, süsleme sanatları, bahçecilik örgüsü, örülüp durmuş: Şirin camilerin, mermerleri altınlanmış çeşmelerin, fener ve kandil asılmış korulukların, boyalı tahta evlerin birbirini izlediği, neftî servilere sarı katırtırnakları ve bir desen üstüne damlamış pembe boyalar gibi yeşile bir yaşam sevinci ekleyen erguvanların karıştığı, uzanıp giden bir ayrı dünya. Tabiat, eline geçirmiş bir kudret fırçasını, boyamış ta boyamış. Bu pittoresk ve kusursuz resim, onu görmüş olan tüm yabancıları da hayretlere düşürüyor, hayran kılıyordu. Bütün bir Batı literatürü, bu övgülerin zengin örnekleri ile doludur.

Eski Yerleşimin Prensipleri

Yazılı olmayan bir imar düzeniymiş bu: Belediye ve İskân Bakanlığı gibi kuruluşları bile yok. Ama yüzyıllar boyunca burada yaşamış, göçüp gitmiş olan insanların ortak bir dünya görüşüne, toplumsal gustolarına, birbirine benzeyen güzellik anlayışlarına ve ölçülerine dayanan, daha sağlam temelli bir düzen:

Kıyılar boyunca, suyun hemen kenarında ve bazen de denize çıkmış, uzanmış durumda, en çok üç katlı, ahşap evler dizili. Evlerin çoğunlukla iki yanı ve arkaları bahçe. Ondan sonra dar bir yol geçiyor. Arkada yükselen yamaçlar ise ormanlarla kaplı.

Yolun geniş olması gerekli bulunmamış. Çünkü ulaşım için asıl kullanılan, en geniş ve en çabuk aşılan yol, denizin kendisi.

Evin (yalının) üst katında oturulduğunda, kapıları açıverince, aynı bir zamanda, öndeki masmavi deniz, yanlardaki parlak-parlak çiçekler ve arkadaki gümrah, buğulu, yemyeşil ağaçlar, hepsi birden görülebiliyor. Dik yamaçların ara verdiği, biraz içeriye çekildiği yerlerde oluşan vadilerde, köyler ve mahalleler oluşmuş. Onlar da en çok üç katlı.

Sosyal Doku

Su kıyısının büyük ve görkemli evleri, 20. yüzyıl sonu Türkiye'sindeki deyimi ile mutlu bir azınlığa ayrılı. Çağına göre, ekonomik ve politik gücü kim elinde tutuyorsa, o çevrelerin malı: her devirde, önce Padişahın ve aliesinin, sonra vezirler, paşalar gibi büyük bürokrasinin, Hıristiyan azınlık gibi ticaret burjuvazisinin ve arada bir, küçükleri de, esnafın.

Bizim yüzyılımız girdiğinde, Boğaz'ın görünen peyzajı ve görünmeyen iç yapısı, mülkiyet durumu, buydu.

Anlaşıldığı gibi, hem yerleşimindeki biçim alış, hem de mülkiyet düzenindeki iç yapı, bir yandan, gelişen tekniğe, ulaşım gereklerine, modern trafiğe hemen uyacak, tam cevap verecek halde değil, öbür yandan da çağın sosyal politikasına elvermez. Fakat bu bir olgudur. Bilimsel anlayışla ele alınınca, sadece saptanacak ve gözlenecek bir materyaldir. Geçmiş yüzyılları bugünün yargıları ve ölçüleri ile değerlendirmek, bir anakronizm olur. Yapılacak rasyonal iş, geçmişin yapılarına, günün koşullarına uygun fonksyonlar vermekti.

Bir değişim, çağa uyum, zorunluydu. Demek ki, eski Boğaziçi çaresiz, değişecekti. Fakat sadece değişmesi ve tıpkı bir tabloyu onarır gibi yer yer yeniden düzenlenmesi gerekirdi. Yok edilmesi, gerekmezdi.

Eski düzen alanlarda, yani devlet, askerlik, ekonomi, din, moral değerleri gibi sektörlerde yavaş yavaş ortadan kalkar, bu dünyadan elini çekerken, bu kültür değişimi, tabiî olarak Boğaziçi'nde de etkisini gösterdi:

Doğu, her şeyi ile gidiyor, fakat Batı da tam gelemiyordu. Eski İstanbul'un dayandığı, Doğu'nun düşünce dünyası ortadan kalktı. Fakat Batı da, tabiatı koruma, yapı sanatının en güzel ürünlerini doğurma gibi erdemleri ile gelemedi. Alınması zor, uyulması zaman alan, uğraş, çaba, disiplin isteyen yanları hemen gelmedi Batı'nın.

Kolayı, zahmetsizi, göz boyayanı geldi: Beton, demir, ve asfalt. Ama kültürün biçim vermediği beton, uygarlığın bükmediği demir ve sanatın yoğurmadığı asfalt.

İlk Bozuntular

Boğaz'ın eski ve tatlı yağlıboya resmine ilk indirilen darbeler ve tuvali yırtan ilk hançer darbeleri, "endüstri" oldu. Başka yer yokmuş gibi, cam, kundura, ispirto, kibrit gibi bir takım fabrikalar, geçen yüzyılın sonu ve bu yüzyılın başında Paşabahçe, Beykoz ve Büyükdere'ye oturtuldu.

Onları Şemsipaşa'da biblo gibi kıyıyı süsleyen bir cami-okul-kitaplık bütünleşmesinin yanı başına, heyûlâ gibi dikilen tütün depoları izledi. Gökten düşmüş bir ceza gibi, masal şehrinin bahçeli evlerini ezen, masif bir uzay taşı gibi, iki koca blok, Üsküdar resminin ortasına geldi oturdu.

Bir kente yakıt da gerekliydi ya, petrol silindirleri için, Çubuklu yamaçları boş ve elverir bulundu. Kara kömür dağları için de en uygun yer, Kuruçeşme kıyılarıydı. Onlar oraya yığıldı, üstlerine çocukların korkulu düşlerinde görecekleri cinsten dev vinçler dizildi. Ama bu mavi sahilleri ve yeşil yamaçları, çok az bir süre önce, sahici saraylar süslemekteydi. Kimse, sarayı söküp arsasına kömür yığmanın, toplum için ne denli rasyonel bir iş olacağını düşünmedi. Dünyanın en güzel koylarından biri olan İstinye, gemi yapımına kurban edildi.

İtalya'da Portofino körfezi, acaba neden, yeşil ağaç örtüsü ile masmavi denizin öpüştüğü, kırmızı boyalı, yeşil panjurlu evlerle, çiçeklerin kucaklaştığı bir tablo halindedir ve bununla şarkılarını dünyaya duyurur da, İstinye körfezi, uzun süre koyda gemi enkazına ve yamaçlarda ıslak beton apartmanlara boğdurulmuştur?

Daha, kim nereyi boş bulduysa, elindeki malı oraya döktü. Kumcu, çakılcı da, yanık Çerâğan Sarayının boynu bükük, sahipsiz rıhtımını kapatmıştı.

Bir kente fabrika da, yakıt da, çakıl da gerekliydi. Ama sorun, neyi nereye yapacağını bilebilme konusuydu. Üstüne dünyada tonlarca kitap yazılan, mürekkep ve nefes tüketilen bu konu, "ürbanizm", aslında bir evin iç yerleşimini satmak kadar basit bir işti: Salon neresi olacak, mutfak hangi köşeye yapılacak, kiler, helâ ve kömürlük nerede yer alacak?

Salonun ortasına getirilip kömür yığılsa, her ev halkı aklını yitirirdi. Ama aynı şey, İstanbul'un salonu, gelin odası olan Boğaziçi'ne yapılınca, kimseden ses çıkmadı. Çünkü bu işleri yazıp çizmeden, sezgisi ve ortak beğenisi ile sessizce düzenleyen Doğu gitmiş, bu işleri iyi bilen, yazıp çizen Batı da, gelememişti. Ara devrede, Boğaz da bundan payını aldı.

Tersane ve Çerâğan Sarayı harabesi, 1980'ler sonunda nihayet devletin dikkatini battı ve onlara iyi-kötü çözümler bulundu. Ama iş bunlarla bitmiyor. Daha beterleri, Boğaz'ı kemirmeye devam ediyor:

Son 40 Yılın Getirdiği İki Felâket

Başlıca iki sorun var: Ülkede nüfusun olağanüstü hızla artışı ve nüfusun, üretim bölgelerine yayılıp üç-beş merkeze birikmesi. Endüstrileşen öbür ülkelerde de bu böyle başlamış, tarımdaki nüfus, sanayi'e ve kentlere kaymıştır.

Fakat bir büyük farkla: 19. yüzyılda bu süreci geçiren Batı ülkeleri, bu gelişmenin yanında, iki kaynaktan beslenme olayını da yaşıyordu:

Kolonyalizm dolayısiyle dış pazarları sömürme ve sosyal hakların hiçbirinin bulunmayışı nedeniyle iç kol gücünü tam sömürme.

Bu iki kaynak, o ülkelere, kapital birikimini sağladı ve burjuvazinin üzerine

içeriden ve dışarıdan altın yağarken, o para ile, kentler de, altı ile ve üstü ile, îmar edildi. 19. yüzyıl bittiğinde, bugünkü ünlü Avrupa metropolleri, nüfus artışını kabule hazırladı.

Paris'in yıkılıp yeni baştan yapılması olayı ile Fransa'nın kuzey Afrika'ya hatta Vietnam'a çıkması olaylarının aynı devre içinde olması, rastlantı değildir. Yukarıda genel çizgilerini koyduğum, "endüstriyalizm, kapitalizm ve kolonyalizm üçgeninin" bir sonucudur. Ayrıca, Rönesansı birkaç yüzyıl önce yaşamış olan Batı, kültür temelini de koruyordu: Şehirlerinin fiziğini de, ruhunu da, endüstriye yüzde yüz teslim etmedi.

Buna benzer bir gelişmeye yüz yıl gecikmeyle geçen ve kültürde 200 yıldır bir deprem yaşayan Türkiye ise, öbür azgelişmiş ülkelerde olduğu gibi, ekonomide sömürü ve dış pazarları vurabilme şansına sahip olamadığından ve kültürde de sağlam bir temeli bulunmadığından, kapitalist kalkınmayı tam oturtamadı ve endüstrileşmenin, tüm hastalıklarına yakalandı:

1950'ler hatta 60'lar ile başlayan dönem, köyden kente akını ve alt yapısı bulunmayan kentlerin bu akına hazırlıksız uğramasını ve gelişigüzel yerleşmelerle tahrip edilmelerini, getirdi.

Boğaziçi de, bu gelişmenin dışında kalamadı tabiî.

Toplumsal beğenilerde, güzellik ve zevk anlayışında son 60-70 yılda büyük ölçüde bozulmalar ve gerilemeler olduğundan, Boğaziçi'nin yeni inşaatla bozulmasına karşı da, toplumdan hiç bir tepki ve bir kontrol gelmiyordu.

Politik sistem de, yani çok partili demokrasi denemesi de, negatif bir rol oynuyor, kaçak inşaatın, hemen her partinin yerel kuruluşlarınca, ocak-bucak elemanlarınca, korunduğu ve oy karşılığı kanunsuzluklara kol kanat gerildiği, sıkça görülüyordu.

Bu gelişmeler, böylece, son 40 yılda Boğaz peyzajını geniş çapta bozdu. Eski Boğaziçi'nin, yalı, tahta küçük ev, cami, mezarlık, namazgâh, selvi, erguvan, fıstık çamı gibi malzemeden oluşan resmini, iki hançer yırttı:

Boğaz için, tarih ve tabiat için, bunlar iki ayrı felâket: Birisi, zengine apartman. Öbürü yoksullara gecekondu.

Artık aralarında çap ve sosyal temel bakımından, kesin bir sınır da yok. Yoksul konutu ve gecekondu diye başlayan tek gözlü beton oda, çok değil, beş-on yıl içinde, genişleyip yükselerek, en kötü cinsten betonu ve mimarîsi ile, apartmanlaşıyor. Sahibi de, 1970'li yılların bir argo deyimi ile, "köşeyi dönüyor" yani sınıf değiştiriyor ve enkaz biçimi, ama dört-beş katlı ve zamanla milyarlar değerine varan yapısından bir kira gelirine kavuşarak rantiye haline geliyor.

Sahici apartman, gecekondu azmanı apartmana oranla daha pahalı yapılıyor, gelir durumu daha yüksek tabakaların aileleri içinde oturuyorlar, çoğunluğu kalfa değil, mimar ya da mühendis elinden çıkmış, yani hiç değilse bir projesi filân var.

Ama ikisinin de, ortak yanları çok: Önce iç plânları standard: "Salon-salomanje, gömme banyo, marley". Dış yüzleri, mîmarîleri bakımından hepsi birbirine akraba, tek-düze, üniformalı yapılar: Suratları betebeli, gövdeleri blok küp biçimi, katların kuşak-kuşak çizgileri var, yarım-yarım eğretimsi balkonlar yapılmış, âdet yerini bulsun cinsinden. Diyarbakır'da da bu, Karadeniz'de de, Bodrum'da da, Boğaziçi'nde de.

Halbuki çok değil, yarım yüzyıl, hatta 20-30 yıl önce, Güneydoğu Anadolu'nun sıcağa kapalı, az pencereli, masif taş ev yapısı vardı. Karadeniz'in yeşil yamaçlarına dizili, uçacak kadar hafif görünümlü tahta evi vardı. Bodrum'un beyaz badanalı evi ayrı bir şeydi. Boğaz'daki ahşap yalı da, kendine göre bambaşka bir konuttu: İçine gömüldüğü koruluklardan doğmuş, renkli bir mantar gibi büyümüş ve doğal çevreye öylesine uymuş, bir yuva demekti. Diyarbakır şöyle dursun, İstanbul'un içinde bile, kaç çeşit, kaç tip konut vardı: Beyazıt Konağı, Çamlıca köşkü, Kumkapı evi, Kocamustafapaşa kulübesi...

Şimdi bunların hepsi silindi, tabur-tabur apartmanlar, Boğaz kıyıları ve yamaçlarında yerlerini alıyorlar.

Bozulmanın Çarkı

Nasıl bir prosedür izleyerek oluştu, bu gelişim?

Birkaç yolla:

— Ruhsatlı, planlı, projeli apartmanların büyük bir bölümü, projesine uymadı. Çoğu, kaçak bir kat, bazan iki kat çıktı. En azından, çekme kat bırakıp sonra onu tamamladı.

— Mevzii imar plânı değişiklikleri ile eskiden yeşil alan olarak öngörülen yerlere inşaat izni koparılabildi. Kooperatifler, ortaklıklar, en olmadık yerlere oturabildiler. Çubuklu sırtlarında bir yıl önce mantar gibi bitiveren ve karşı kıyıdan bakan herkesi, gözlerine inandıramayacak kadar hayrete düşüren blokların böyle doğduğu, ama binaların yokuş aşağı kısmına toprak içine derinlemesine birkaç kat daha yapılarak, sonra toprağın açılıp alttaki dairelerin meydana çıkarıldığı basında yazıldı. Cevaplanmadı. Zaten Anıtlar Yüksek Kurulu'nun en çok 3 kata izin veren kararı ortada dururken, burada 7 katın nasıl yapılabileceği, merak konusu idi. Nerede 3 kattan fazla bina görürseniz, biliniz ki, üstü kaçaktır.

— Çok başvurulan bir yol da, yasal değil, ama pratik bir yol, hiç izin filân almamaktı. İyice garip ama, çok geçerliydi. Spekülatörler geniş arazileri satın alır. Bunlar 50 yıl önce çizilmiş eski Belediye sınırlarının dışında kaldığı için, parselleme ve inşaat yapılamaz, plâna göre. Plân böyle yaza-dursun, spekülatör tapuda "hisse satışı" yoluyla araziyi kullanıma açtı. On binde beş hisse, on binde iki hisse, falan. Hisseyi alanın elinde tapu var ama, bu kaç metrekare tutuyor, arazinin neresine düşüyor, belli değildi. Buna rağmen, isteyen istediği yere, parasının elverdiği boy ve çapta bir yapıyı dikiverdi. Yasaya göre, Belediye dışı yerlerde arazinin en küçük parseli 5 dönüm olacaktı. Buna da en fazla 250 metrekarelik yapı konulabilirdi. Yasa böyle yaza-dursun, "özel parsel"ler 100 metrekareye falan indi. Yapılar da, 1/2 metre ara ile çıktı. Belediye ekipleri jiplere binip bu kaçak salgına geldi, tutanaklar tuttu, yıkma kararı yazılıp imzalar atıldı. Bir sürü işler döndü. Yıkılan yapı olmadı.

Sosyal Temel

İnşaattaki bu anarşik gelişmenin, ekonomik ve politik nedenleri, belli: Herkesin istediğini yapabildiği ekonomik bir düzen, ve siyasal ortamdaki kargaşa, inşaat işlerine de yansıyacaktı. Fakat bunların yanında, sosyal bir temeli de vardı, konunun:

Toplumun göçebelik yapısının bir sonucu olarak, yüzyıllar boyunca zaten "serbest bir yerleşim" geleneği sürüp gitmiş, evler ve mahalleler, herkesin kolayına gelen yerlere kurulabilmişti. Cadde ve meydan ortasına, Hisar içine filân.

Şehrin seçkin bir yazlığı olan Boğaziçi'nde pek değilse bile, İstanbul'un kendisinde, batılı anlamda bir kent disiplini, hiç bir zaman kurulamamıştı.

Ama tarihte iki unsur vardı ki, bu nomadik yerleşimin çok sakıncalı boyutlara varmasını önlüyordu:

İstanbul'da nüfusun pek sınırlı ve her zaman kontrol altında kalması, bir, ve inşaat malzemesinin de, konutlar için, sadece tahtadan oluşu, iki.

Son 20-30 yılda nüfus çığ gibi artmaya koyulunca ve inşaat materyeli de betona, hem de en kötü cinsten betona dönüşünce, bugünkü acıklı durum ortaya çıktı.

Durumun çimentosu yeniydi. Ama kökü, eskiydi. Onun için o kadar kolay oldu, her şey.

Sonuçta, Beşiktaş'ta, Fatih'te, evinizi badana etmek için bile ruhsat gerekliydi. Ama Boğaz'da 6 katlı beton apartman dikmek için ruhsat –fiilen– gerekli olmadı. Garip bir düzen.

Ara-sıra çıkarılan kanunlar da, kaçak yapımları affetti. Tıpkı nikâhsız doğan çocukların nüfusa kabulü için ikide bir kanun yapılması gibi.

Doğal ve tarihsel görünümü bunun kadar "bozan bir düzen" zor düşünülebilir. Gelişme, endüstriden daha zararlı oldu. Çünkü bir kamulaştırma ile, fabrika oradan çıkarılabilir. Ama onbinlerce, yüzbinlerce kişinin yerleştiği apartmanları kaldırmak, artık kimsenin gücü içinde değil. Boğaziçi'ni, 5-10 milyonluk bir kentin yanıbaşındaki yeşil bir alan ve bir mimarî sergisi halinde koruyup kullanabilme şansı da bir daha geri gelmemek üzere gitti.

Özel Bir Bahis: Köprü ve Köprüler

Kolay değil, insanın yaşadığı çağda çoğunluğun beğendiği bir şeyin karşıtını söylemesi. Günümüzde de İstanbul halkının herhalde büyük bir bölümü, Boğaziçi'nin orta yerine yakın bir noktasına gerilen 2 çelik köprüye hayrandır. Basın da bu doğrultuda çünkü.

Uzaktan, köprülerin dizaynına, hafif çizgisine diyecek yok. Ama bir şartla: Bu bağlantı, başka herhangi bir yerde olsaydı. İzmit Körfezi, Çanakkale Boğazı gibi, sadece doğa parçası olarak kalan yerlerde, böyle bir uygarlık çizgisi, üstelik çok güzel de giderdi.

Ama, İstanbbul Boğazı denince, orada azcık durmak gerekiyordu. Yukarıda uzun-uzun yazdığım gibi. Boğaziçi özel bir peyzaj demekti ve bu resme, herşeyin apartmanın, yolun, köprünün, uyması gerekirdi.

Ulusal ekonomi, kaynakların nereye kullanılacağı gibi malî sorunlar ve ekonomik politika bahisleri bir yana, Boğaz geçişlerinin nasıl olması gerektiğini, burada sırf estetik açıdan ele alıyoruz.

Boğaz dağlarını birbirine, gürül-gürül tepeden aşan demir-çelik bir konstüksiyonla bağlamak, ulaşım çözümlerinin en kötüsüdür.

Çünkü bu, yüzyıllarda zor birikebilmiş, biçimlenebilmiş olan bir resmin üstüne, boydan boya bir fırça çekmeye benzer ve çünkü böylesine heybetli bir geçidin masif ayakları altlarında kalan bambaşka ölçülerle yapılmış, tüm eski dokuyu ezer.

Nitekim birinci köprünün kunt ayaklarının altında, bir tarafta bir dantel gibi cami, öbür yakada da, pasta kalıbı gibi bir Saray, bütün eski perspektiflerini yitirdiler ve birer kibrit kutusu gibi kaldılar. Yapıldıkları zaman hiç böyle bir yeni arkadaşla yaşayacakları statik hesaplarında düşünülmemiş olduğu için, köprü trafiğinin titreşimlerinin uzun vâdede bu eski yapılara olumsuz ve ağır etki yapmayacağını da, kimse taahhüt edemiyor.

Bu düşüncelerimi, Köprünün İngiliz mîmarı Mr. Brown'a söylediğim zaman, beni biraz hayretle dinlemişti. Ama bu İngiliz centilmenin ve onun Avrupalı meslektaşlarının, kendi ülkelerindeki uygulamaların, Boğaz Köprüsü paralelinde olmadığını iyi bilirim. San Fransisco köprüsü, bu bizimkine benzer. Fakat aynı şeyi Roma, Vatikan, Venedik, Amsterdam gibi, Avrupa kültürünün kalbinin attığı tarih kentleri için yapmak, orada kimsenin aklına gelmez.

Birer tablo gibi korunan ve tek-tek yapılarından ötede, tüm olarak meydanları, sokakları, ağacı ile, sıra-sıra evleri ile, bütün halinde sicile geçirilip korunan bu ünlü kentler şöyle dursun, Almanya ile Luxemburg, bir sözleşme imzaladılar, aralarından geçen Ren nehrini, olduğu gibi koruma altına aldılar. Yamaçları, ağaçları, hatta patika yolları bile değiştirilmeden korunuyor.

Boğaziçi'nin, ne kadar güzel olsa da, benzeri pek çok, sıradan bir ırmak olan Ren nehri kadar önemi ve değeri yok mu? Var ama, önce onun sahibi olan ulusun, tarihini, kültürünü baştâcı etmesi, güzellik duygusunu, tabiat aşkını yitirmemesi ve bunları para ile değiştirmemesi gerek.

Boğaz'daki bu birinci köprüyü, ikincisi izledi. 3. ve 4. köprüler yapıldığında, dağların birbirine beton ve demirle bağlandığı, yamaçların çimento taburları ile dolduğu, bir su yolu kalacak elde. Ona da "Boğaziçi" denemez artık. Bu, bu ad'a bile ihânet olur.

Uluslararası Petrol Yolu

1945 yılı, gündeme vahim bir gelişmeyi getirdi: Azerbaycan Petrolünün Akdeniz'e, Rusya üzerinden taşınması, uluslararası plâtformda ağır bastı. Bu, gemi trafiği demek. Tankerlerin dantel Boğaz'ı bir Panama kanalı gibi kullanmaları demek.

Bu ağır trafik, Boğaziçi'ne 3 darbe daha vuracak:

- Yoğun gürültü
- Gemi kazaları
- Ve kimselerin hesaba katmadığı bir olay: Boğaz'ın 2 kıyısının güvenlik için radarlarla donatılması ile ortaya çıkacak elektro-manyetik alan yoğunluğunun, oturanların sağlığına yapacağı etki!

Boğaz İçin "Bir Program"

Boğaz'ı için-için kemiren son 30 yılın faktörlerine karşı bir iyileştirme önlemi olarak, 1978 ve 1982'de yayınladığım "Boğaziçi: Sorunlar ve Çözümler" adlı örnekli-resimli eserimde, özel bir Boğaziçi Kanununu, ilk kez önermiştim.

1982 yılı Temmuzunda, Emirgân Parkında Sarı Köşk'ün balkonuna oturduğumuz Devlet Başkanı Orgeneral Evren, karşı yamaçlardaki bir hafriyata bakıp sinirlenince, aynı önerimi sundum, Askerî yönetim, sonunda böyle bir yasayı çıkardı (18.11.1983 tarih 2960 sayılı). Yasa, hastahane, otel gibi kamuya açık toplu kulla-

nımlar dışında özel inşaatların her türüne ve hepsine Boğaz'ı kapatmak gibi, çok sert bir içerikte çıktı.

Az sonra gelen ANAP iktidarı, bunu bir gece eklemesi ile yumuşatmak istedi. Fakat konuyu SHP'nin götürdüğü Anayasa Mahkemesi, bu tâdilâtı (yani 5000 m^2'ye izin var, fakat 1 m^2 altındaki, 4999 m^2'ye izin yok) aykırı bulup, iptal etti. O arada Dalan Yönetimi, resmî gazetede çok geç yayınlattırılan bu kararı aşıp, 1200 ruhsat birden vererek, Boğaz'da beton tanklar misali dizilmiş tek tip evler yığıntısına, imza attı.

Boğaziçi Yasası, 1996'da, tekrar 1983'teki şekliyle yürürlüktedir. Ama meseleleri çözememektedir. Şunlardan dolayı:

1. Haritanın yanlışları: Kanuna eklenen bir kapsam haritası, yeterli tutulmadığından, yani bu harita, bir sandala binilip araziye uygulanmadığından, açıklar içeriyor: Arka görünüm sayılan yamaçların bir kısmı, topografyada, fiilen, öngörümdedir.

Küçüksu Kasrı arkalarından bir beton sel halinde sarkmış yoğun apartman bloklarının korkunç görüntüsü, böyle vücut bulabilmişti. Bu haritanın hemen düzeltilmesi gerek.

2. Kanun, bir yandan ıslahlar için finansları sağlayamadı, öte yandan, ameliyatlara girişmek için, yönetimlere zorunluluklar, yükümlülükler ve cezalar koymadı.

Yasa, artık kooperatifler ve lüks şirket yapımları veya kaçak hisse satışları yolları ile, yamaçlara sıra-sıra yerleşimleri engelliyor ama, hâlâ şu açıklar var ve bu kanun, onları kapatamıyor:

1. Uydurık Tarih

1. Yeni bulunan bir formül ve özel bir durum çıktı: "Eskiden burada şöyle birtarihî yapı vardı!" tezi ile, bir kısım mimarların "tarihsel foto" üretmeleri ve Anıtlar kurullarından "aynısını yapma" izni kopartmaları ile dikilen, eski ile ilgisiz çaplarda ve boyutlarda, dıştan yalı ya da köşk görüntüsünde, ama içleri apartman daireleri binaların, Boğaz peyzajına eklenmesi. Sayıları ve zararları az değil. İş onlarla da bitmiyor:

2. Endüstri, Dışarı

İlk iş olarak, nüfus çeken bir mıknatıs olan endüstri, artık Boğaz'dan herhalde çıkarılmalı. Devlete ait pabuç, ispirto, tütün fabrikaları için, prosedür belki daha kolaydır. Bütçeye her yıl, ilgili bakanlıklar ve kamu ekonomik kuruluşları bölümlerine ödenekler konulabilirse, yeni yerleri bitince Boğaz'daki eski tesisler sökülebilir. Özel sektöre ait fabrika ve atölyeler, daha zor. Bunları kamulaştırma bedelleri sınırlı kalır ama, devlette hiç para kalmamış durumda. Turizm, Kültür, Sağlık Bakanlıkları, İl Özel İdaresi, Vakıflar gibi çeşitli kamu kuruluşlarının bütçelerine, Boğaz'da yapacakları kültür, sanat, sağlık ve turizm yatırımları için kamulaştırma ödenekleri koyulabilirse ve bunun için 10-15 yıllık bir perspektif saptanabilirse, bilinir ki, bu sürenin sonunda, çevresinde gecekondu ve apartman üreten fabrika, Boğaziçi'nde kalmayacaktır.

Ama 1990'larda devletin içine düştüğü malî kriz, bu yolları kapatıyor.

3. Kıyı Duvarlarını Kaldırma

Kıyıları kapatan ve hiçbir mimarî özelliği, tarihsel değeri olmayan yapıların ortadan kaldırılması gerek. Bunun için de 15-20 yıl gibi uzun bir süre kabul edilebilir. Bu iş için devreye, belki bankalar da girebilir. Onların da malî olanakları katkıda bulunur. Boğaz kıyılarını kapatan anlamsız bir beton apartman, sadece içindeki beş-on aileye hizmet eder. Ama onun sökülüp mavi suların görünümüne açılması ve arkasına –bina yapmadan– bir yeşil park, bir cennet bahçesi, çay salonu yapılması, bir çok resmî bankanın kuruluş nedenine ve amaçlarına denk düşebilir. Hatta bu bahçe, sırf kendi mensupları için yapılacak olsa bile. Çünkü beş-on aile yerine, bu kıyılardan yararlanabilecek aile sayısı, yüzlere, binlere çıkacak demektir. Ve çünkü 20. yüzyıl sona ererken, daha ne kadar zaman, kıyıları duvar gibi yapılar kapatacak ve kentin halkı, daracık yollardan, denizi göremeden, gidip gelecektir.

Denize yer yer yollar açmak ve ulusun yaşlısını gencini iyot havasıyla buluşturmak, çağımızın gereğidir. Sayıları birkaç yüzü geçmeyen beton yalı daireleri sahibi ailelerin sağlığına da hizmet edilmiş olur, bu yolla. Neden derseniz, eski Boğazlılar da suyun tam kenarında otururlardı ama, onların evleri tüm tahtadandı. Suyun yanında beton, sağlığa en muzır şeydir! En azından, romatizma yapar!

4. Tarihsel Yapılara Sahip Çıkma

Tarihsel yalıları, içinde anıları ile yaşayanlara ve iyi bakan sahiplerine bırakmak, en insancıl, en medenî yoldur. Ama durum böyle değilse, yani eski ev el değiştirmişse ve felâkete doğru gidiyorsa, mülk özel diye, kamu seyirci kalamaz. Kalmamalı. Tarihsel ve mimarlık değeri olan yapıyı kamulaştırmak, toplumun çıkarlarının gereğidir.

Bir yapının ne durumda olduğu, dışardan bile, suratına bakılarak anlaşılır. Boğaz'ın belki en güzel yalısı HASİP PAŞA, böyleydi. İki milyon lira verip malikâneyi satın alan kişi, iki bin lira verip kırık camlarını taktırmıyordu. Yapı, karı ve yağmuru yiyerek çöküyordu. Ama doğal sonunu beklemeye hâcet kalmadı. Ateş bir saatte götürdü.

Yok muydu, bu devletin, iki milyon lirası, verip eseri kurtaracak?

Vardı tabiî ama, paradan önce aşk ister. O olmayınca meşk olmuyor.

Kısmet olur da bir gün, bu sorunlara eğilinirse, kamulaştırılacak tarihsel yapı-

lara birer fonksiyon vermek, yararlı ve zorunludur. Bunun için de sayısız imkânlar vardır:

Müze, kütüphane, enstitü, konservatuar, müzik salonu, dernek merkezi, resim-yontu atölyesi, bilimsel akademi, lokanta, çay-pasta salonu, café, yapay çiçek merkezi, sera, limonluk, çiçekçi, kitapçı, antikacı, mezat yeri, tablo galerisi, otel-pansiyon, enformasyon bürosu, konferans, seminer binası, nikâh dairesi, düğün-nişan salonu, tiyatro, dantel, cam eşya, seramik, halı gibi el sanatları, hatıra eşyası yapım ve satış yeri... Bu liste, tarih, sanat ve kültür dallarında, ekonomi alanlarında, toplum yararına olarak daha uzatılabilir.

Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun Yıldız Parkı'nda, Emirgân Parkı'nda ve Hidiv Korusunda ortaya koyduğu örnekler, eski, hatta boş yapıların nasıl ihya edilebileceğini yeter açıklıkla sergilemişti. Bu denemeler, Kurumun yaptığı gibi, karşılıksız da kalmaz. Bu iş para da getirir.

Boğaz'ın üst yollarında uydurma barakalarda, gelen geçen otomobillere çiçek satılıyor. İyi para bırakıyor ki, bunlar hem yaşıyor, hem artıyor. O halde çiçeği bu salaş yerlerde değil, bir yalı bahçesinde satsak? Bir karar verilse, yolu bulunur.

5. Ağaçlama

Yapılabilecek en kolay bir iş, kamu mülkiyetindeki Boğaz yamaçlarından, boş ve çıplak olanlarını, hemen ağaçlamaktır. Bununla, buraların gecekondu istilâsına uğraması, kamu kuruluşlarının lojman, kooperatif gibi kullanımlarına kapturılması, satılıp mahalleler kurulmasına yol açılması, bir ara bir İstanbul gazetesinin tutturduğu gibi, stadyum haline getirilip çimento ile sıvanması... ihtimalleri daha baştan önlenmiş olur.

Boğaz korulukları arasında yer-yer duran kelliklerin ağaçlandırılması ile, peyzaj tamamlanmış olacaktır.

6. Yerel Özellikleri, Detayları Korumak

Boğaziçi kadar, küçük detaylardan oluşan, yerel özelliklerden bileşen bir güzellikler topluluğu zor bulunur. Bu, belki de onun topografyasının bir sonucudur.

Asya yakasında kıyı boyunca gide-dururken, bir dönemecin üstünde köşe başında, öyle bir fıstık çamı, öyle bir zümrüt şemsiyesini açar ve yükselir ki, ruhumuz da onunla kanatlanıverir sanki ve o köşeyi, o yamacı, artık fıstık çamı olmadan düşünemezsiniz.

Yolu genişletiyoruz diye o tatlı yamaç aşağı indirilir ve üstündeki çamı da katledilirse, yapılan iş, bir müze vitrinine baltayı vurup her şeyi şangur şungur parçalamaktan farkszıdır.

Kıyıya inen, yeşillikle örtülü, somun gibi koca kayalarla süslü, aslanağzı, lâdin, katurnağı gibi yerden-çıkma, kendinden-bitme, doğal çiçeklerle kaplı ve boyalı yamaçlar, gürül-gürül sökülüyor ve Çin Seddi gibi masif duvarlar çekilip yolların genişletilmesi devam ediyor.

Boğaziçi, "hüda-i nâbit", yapmacıksız, sevimli, renkli doğal güzelliklerin örgüsüdür. Köy görünümleri de öyle, Kavaklar'da, Sarıyer'de, balık ağları serili, iki katlı tahta evlerden oluşan bir meydancığa apartman izni verilirken, imar mercileri, sade betonarme hasaplarına bakmamalı, çevreye uyumuna, yanıbaşındaki resimlerle, tablolarla ilişkisine de dikkat ayırmalıdır.

Avusturya mevzuatında Anıtlar Kanunu, sade tek-tek yapıların değil, tüm bir meydanın, sıra-sıra evlerin, ağacı ile, çeşmesi ile, dükkânları ve kaldırımları ile sicile geçirilip koruma altına alınabileceğini öngörür. Avusturya'nın zümrüt gibi kırları, dantel gibi kentleri de, iki destekli bir sevgi ve saygı örtüsü ile sarılıp sarmalanır ve yaşatılır:

– Halkının tarihsel görgüsü, değer yargıları, tabiata ve tarih aşkı, bir.

– Bu toplumsal sevgiyi sıcak tutan, sürdüren, hukuk sistemi, iki.

Güzelliği olan herhangi bir yere, bu koşulların ikisi birden gereklidir.

7. Yapılar İçin Estetik Zorunluluklar

Boğaz'da, hâlen, kamuya açık binalara izin vardır. Ama bunların stili üstüne, hiç bir kısıtlama yoktur. Herkesin keyfine göre bir yapı dikmesi özgürlüğüne, sınırlar getirmek gerekiyor.

Bu işleri iyi düzenlemiş olan Batıda, inşaat projelerini sadece statik hesapları açısından denetlemezler. Cephe stili, çevre ile, yani öbür yapılar ve doğal değerlerle uyumluluk, ve kentin karakteriyle bağdaşıklık bakımından da izinlere bağlı tutarlar. Bunun için, yapının çatı eğiminden yüzünün boyasına kadar, koşullar ve sınırlamalar vardır. Yapı sahibinin, malının dışına istediği görünümü verme özgürlüğü yoktur, medenî ülkelerde.

Çünkü kendisinin içerde oturmasına karşılık, o yapıyı asıl seyreden, dışardakilerdir. Onların göz zevki ve kentin hakları, mal sahibinden daha çok korunmaya değer bulunmuştur ve bu estetik ölçüler, Prusya devletince ve daha 19. yüzyıl başında, mevzuata konulmuştur.

Boğaziçi'nde de, 20. yüzyıl biterken, artık bu gibi medenî düzenlemeler getirmenin zamanı çoktan gelmiştir. Tabiî işin en zor bölümlerinden birisi, bu. Çünkü Batıdaki hukukî kurumlara imrenip getirmek, kolay değil. Onlar toplumun kültür üst yapısının bir ürünüdür. Aynı kültür düzeyi oluşmadıkça, hukukî önlemlerle sonuç alınamaz. Çünkü, bu amaçla kurulacak estetik mercilere de, bu işi kim öğretecektir?!

Ama bugünkü başıboşluğa karşı da, bir şeyler yapmak gerekiyor.

8. Boş Arazilerin Kullanımı

Hem kamuya ait, hem de özel mülkiyetteki boş araziler için, ağaçlama dışında, hem estetik, hem ekonomik bir çözüm daha var:

Buraların çiçekçilik, meyvacılık, ve zerzevatçılık gibi belli başlı üç kullanıma ayrılması.

Sade Boğaz'ın denizden görünen yamaçlarını değil, daha çok ufuk çizgisi arkasında uzanan hinterlandını da kapsayacak bir programla, kelleşmiş halde uzayıp giden arazilerin, bu gibi üretici amaçlar için kullanıma ayrılması ile hem İstanbul'a direkt hizmet verilerek ve sebze, meyvesi, hatta çiçeği, bugün olduğu gibi ve yakıtın altın fiyatına çıkuğı bir ekonomide, Mersin'den dev kamyonlarla mı gelsin, yoksa bunlar Boğaz arkalarında mı yetiştirilsin?

Cevap verilmesi gereken soru budur! Olur mu, olmaz mı?

Boğaz'da yerlinin, yabancının beraber oturduğu çağlarda, pekâlâ oluyordu. Tarabya arkasında ortanca bahçeleri bütün vadileri dolduruyor, onun az ötesinde Alman çiftliği, süt, yumurta ve sahici bal üretiyor, frambuaz tarlaları her yeri kaplıyordu.

İtalyan rahibi Sestini, 17. yüzyılda İstinye'nin kızılcık ağaçları ile dolu olduğunu yazar. Arnavutköyü çileğinin, Küçüksu'nun mısırının, Göksu içlerinin sebze çeşitlerinin tadları, bizim kuşağın bile henüz damağındadır. 1980'lerde bile, bir mucize olmuştu: İstinye'ye inen asfaltın sağ tarafında Karadenizli bir aile çalışıp çabalayarak, nefis çilek yetiştirdi. Asfalt kenarına getirdikleri çileğin mis kokusu, arabalara kadar erişiyordu. Bu, bir mendil kadar örnekti. Bu örneği bütün Boğaz hinterlandına genişletin, ortaya mucize gibi bir manzara çıkar.

Bu söylediklerim, rüya mı, ayılma mı?

İkisi de değil.

İşte yoksul bir Karadenizli, kendi çapında başarmıştı.

Bu tarımı gerçekleştirmenin yöntemi ne olur? Kamu mülkiyetindeki araziler için, iş daha kolay. Merkezde pinekleyen odacı ordusuna, burada sınırlı birer konut yeri vererek ve nice aylak kadroları tarımla meşgul ederek, sonuç alınabilir.

Özel topraklar için ise, belli bir program içerisinde, kamulaştırma getirilebilir veya bir yandan kaçak inşaatı sıkı takiple önleyerek ve özel araziyi spekülasyonla değerlendirme yolunu tıkayarak, öbür yandan, tarım üretimlerini kredi veya diğer teşviklerle özendirici hale getirerek, bu arazileri gecekondu ve pis beton apartmanlar üretir halden çıkarıp, sebze, meyve ve çiçek yetiştirir hale getirmek, gene mümkündür. Yeter ki istensin ve iş sıkı tutulsun.

Etiler arkasında kendi başlarına ve naylon örtüler altında çiçek yetiştiren bir grup insanın, basında feryatları çıkıp durmuştu: "Devlet baba elimizden tutsun" diye. Arazi kiralayarak, doğru dürüst cam sera yaptırarak ve biraz kredi açarak bunların elinden tutmak, bir devlet için zor bir şey olmasa gerekti.

Sonuç

Demek ki, mevcut durum, her unsuru ile, yani 1) nüfus artışı ve büyük kentlere yığılması, 2) politik sistem, 3) rüşvet mekanizması ve 4) kültür üst yapısının elverişsizliği ile, Boğaziçi'nin aleyhine işlemektedir.

Buna karşı bir çare, yukarıdaki 8 prensip gibi kuralları içerecek tam bir Boğaziçi Kanunu olabilir belki.

Boğaz'ı, ormanları ve tek ağaçları ile, yapı stili, bitki örtüsü ve kuşları ile bir bütün halinde koruyacak, bunun için;

- Özel bir imar rejimi ve kontrol mercileri kuracak,

- Finans kaynakları bulacak,

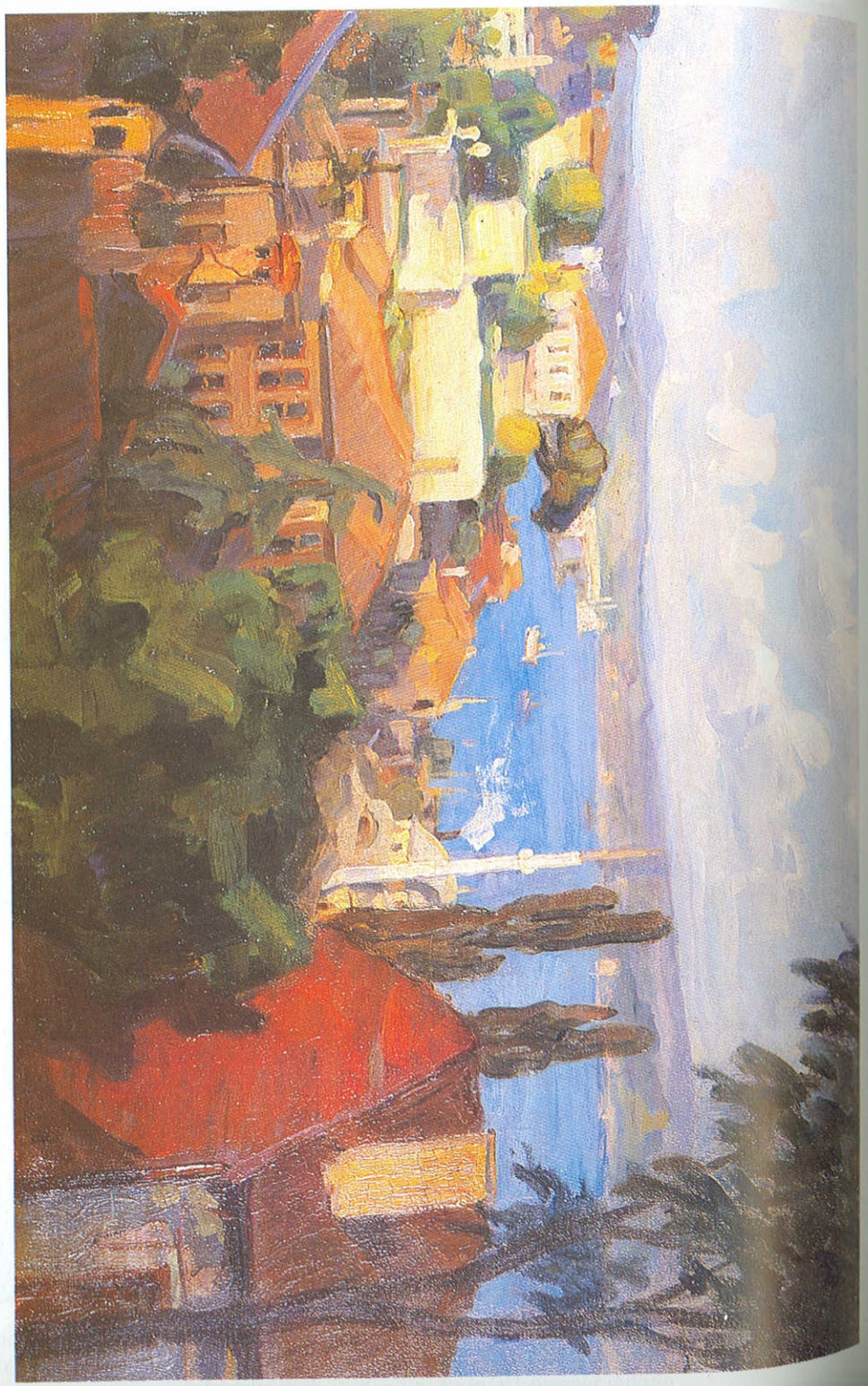
- Cezalar getirecek olan.

Batıda benzeri pek çok hukukî metinlerden biri. Gerçek bir Boğaziçi Kanunu. Başka bir deyimle, sönmek üzere olan muma, camdan fanus.

Son bir umut.

Boğaziçi pitoreskini konu alan resim örneklerinin tarihsel serüveni, 16. yüzyılın ünlü Osmanlı haritacı ve peyzaj ressamı Matrakçı Nasuh'un aynı zamanda belgesel bir kroki niteliği taşıyan İstanbul minyatürü ile başlatılabilir.

Türk resminde Üsküdar ekolünün peyzajist geleneklerini sorunlara izlenimci katkılarla yanıt arayan ressamlardan Hikmet Onat'ın Boğaziçi üzerine bir çalışması.

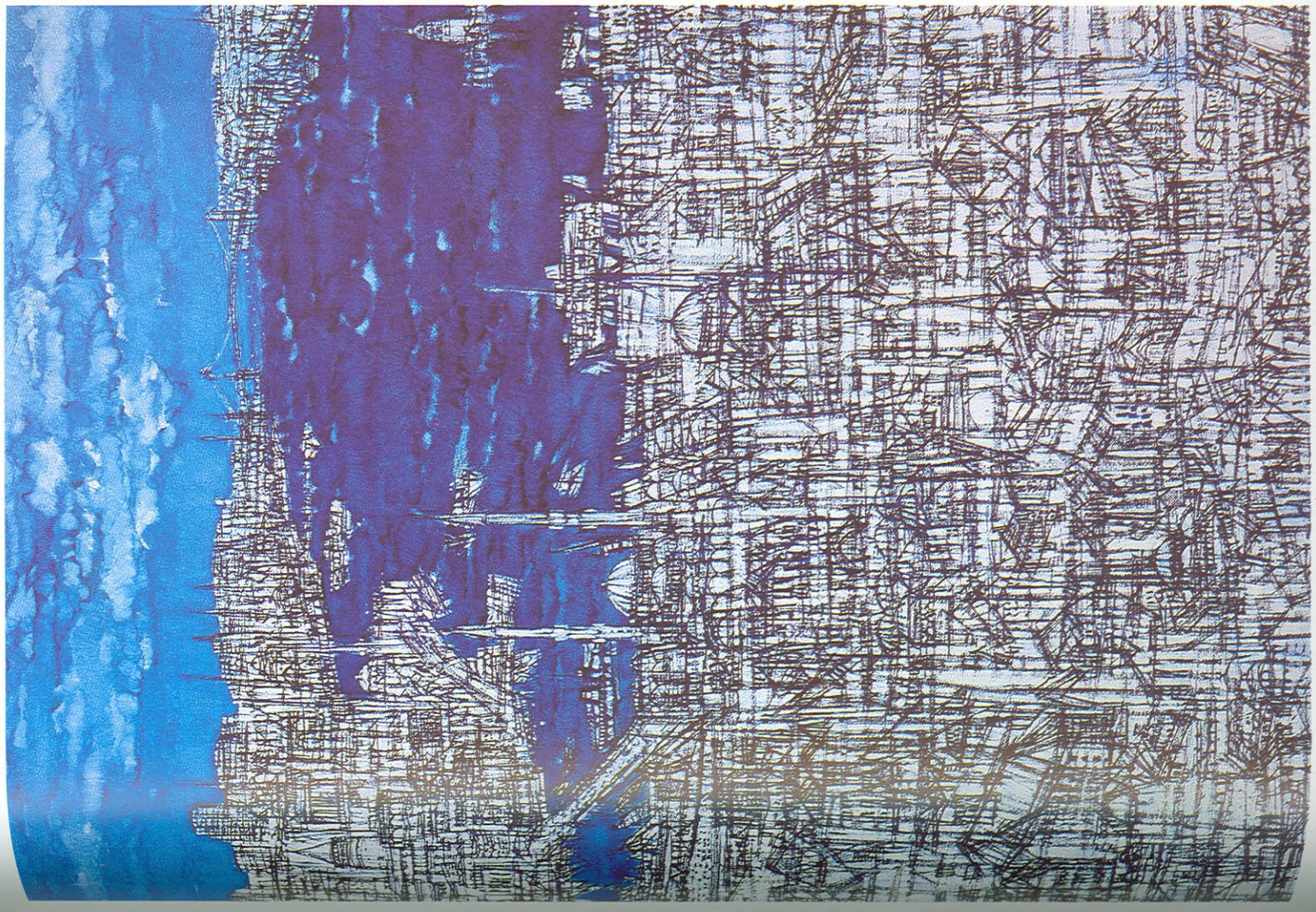
Gül Derman'ın Boğaziçi görünümlerini mitolojik söylemlerle yorumladığı çalışmalarından bir örnek.

Sarayburnu'nda üçyüzaltmış sütun üzerinde üçyüzaltmış derya mahlukâtının resmi bulunuyormuş. Bunlardan biri de hamsin balığı (hamsi) imiş. Hamsin ayı geldiği zaman, hamsin balığının resmi bir çığlık koparır koparmaz, Karadeniz'in bütün hamsinleri Boğaz'dan akın halinde gelerek karaya vurur, böylece İstanbul halkı da Hamsin'e doyarmış. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden)

Ahmet Yakupoğlu'nun fırçasından Kandilli'den Rumelihisarı, Kayalar (Âşiyân) mezarlığı ve Şehitlik Tepesi'nin görüntüsü.

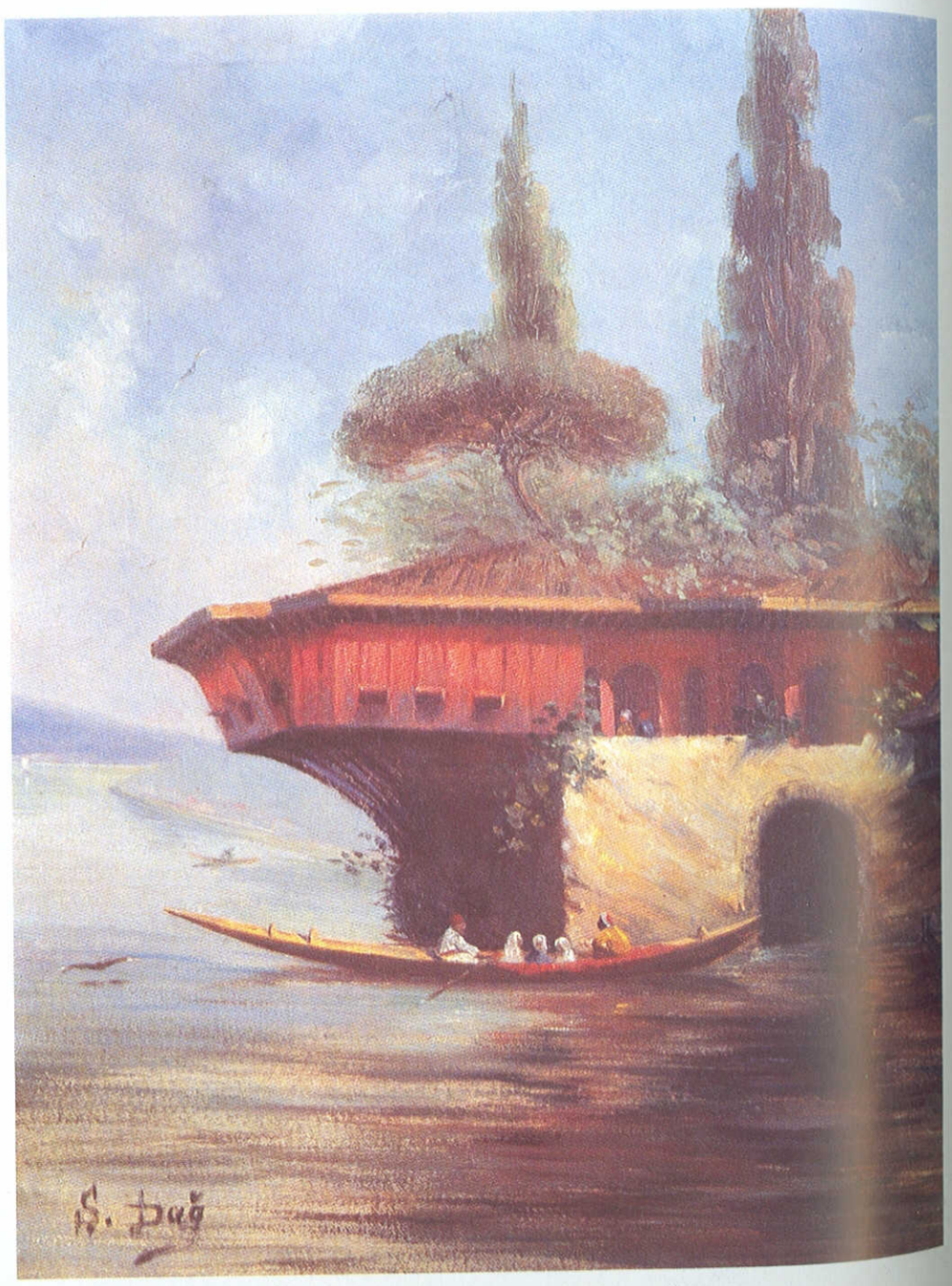
İbrahim Safi'den bir Boğaz manzarası.

Çağdaş Türk ressamlarından Devrim Erbil'in
İstanbul üzerine yaptığı çalışmalardan bir Boğaziçi resmi.

Boğaziçi ressamları (*les Peintres du Bosphore*) adı altında sanat tarihi literatürüne mal olan
Batılı ressamlar geleneğinin temsilcilerinden Capello'nun bir Boğaziçi çalışması.

Ressam Şevket Dağ'ın (1876-1944) fırçasından Boğaz'da pitoresk bir köşe.

RESİMLERDE BOĞAZİÇİ

Sezer TANSUĞ

İstanbul kentinin her tarihsel oluşum evresine sürekli değişen ve her aşamada yoğunluğu artan işlevlerle katılan Boğaziçi, yeryüzünde başka bir benzeri bulunmayan eşsiz pitoreskini de yüzlerce resim sanatçısının ilgisine sunmuş görünüyor.

İstanbul, Bizans imparatorluğunun başkenti olarak 1453'de Türkler tarafından fethine kadar süregelen siyasi ve ekonomik etkinliğinin yanısıra, Boğaziçi'nden Haliç'e uzanan kıyı oluşumları ile Haliç ve Marmara kıyılarında surlarla çevrelenen kentsel dokusunun çekiciliği sayesinde yabancı ziyaretçilerin geniş ölçüde ilgi odağını oluşturmuştur. Bilinen en eski örneklerinin orta ve geç Bizans çağına tarihlendiği görülen gravür tipinde İstanbul resimleri, Boğaziçi'nin pitoresk peyzajından çok görkemli sarayları ve mabetleriyle doğruca kent görünümlerini konu edinmekte ve bu çizimler Boğaz'ın derinlemesine perspektiflerini sadece ima etmekle yetinmektedir. İstanbul limanı görünümleri, Marmara denizinin enginliğine açılan nehir ağzı izlenimlerini de, Boğaz'ın Karadeniz'den uzanıp gelen kıvrımlarına borçlanmaktadır. Karadeniz kıyıları ile birleşen Rumeli ve Anadolu kavaklarının bakir ve yabanıl görünümleri ise, bu kesimlerin yalnız sert poyraz rüzgarlarına açık olmaları yüzünden değil, aynı zamanda stratejik, askeri konumları itibariyle de geniş ölçekli yerleşimlere zemin oluşturmadığını göstermektedir.

Korunma, ulaşım ve benzeri gibi zorunluluklar nedeniyle, Fetihten bir hayli sonrasına kadar manastırlar, tekkeler ve benzeri türünden dinsel amaçlı yapılar dışında Boğaziçi'nin her iki yakası da görkemli ikamet yapılanmalarına sahne olmamış görünmektedir. Bu karşılıklı uzun ve derinlemesine iki kıyı yöresinin yazlık ya da sayfiye tipi geçici yerleşimler de aşılarak, uygun alanlarda sürekli iskân alanlarına kavuşması ise oldukça yenidir. Boğaz'ın kentsel yerleşme alanı olarak belirlenmiş olan kesimleri, ilk ağızda Beşiktaş ve Üsküdar gibi yörelerdir. Boğaz'ın kentsel yerleşime

açılması sorununu irdeleyen Sedad Hakkı Eldem de, bir kent alanı olarak Beşiktaş'ın aldığı yeri özellikle vurgulamakta, Boğaz'ın uzak kesimlerindeki yapılanmaların ulaşım imkânlarının artışıyla orantılı olduğunu belirtmektedir.[1] Uzak yörelerde yerleşim imkânları ancak vapur seferlerinin devreye girişiyle mümkün olabilmiş, toplu taşımacılığın önemli bir erken unsur aşaması olarak Bebek koyuna kadar uzanan tramvay seferleri ise, yerleşim alanlarının genişlemesine olanak sağlamıştır. Eskiden beri bir kısım halkın balıkçılık ve bahçe tarımıyla uğraştığı uzak Boğaziçi yörelerinin büyük kente entegre olabilmesinde, taşıma araçlarının oynadığı rolü daima göz önünde bulundurmak gereklidir. Daha sonraları Deniz Yolları idaresine geçen Şirket-i Hayriye'ye ait küçük yolcu vapurları ile, neo-klasik mimari üslûba uygun bir anlayışla inşa edilen irili ufaklı iskele uğrakları da, yörenin sakin pitoreski içinde ilk kez teknolojik bir katkının oluştuğuna işaret etmektedir. Bu süreç günümüzde Boğaziçi'nin, petrol tankerlerinin geçiş yolu olarak sürekli bir tehlikeyi içinde barındıran çağdaş işlevlerine gelip dayanıyor ve tarihsel ve doğal pitoreskin korunması bağlamında ciddi problemlerle iç içe bulunduğunu gösteriyor.

Boğaziçi pitoreskini konu alan ve "Veduta" misali bir tür oluşturduğu anlaşılan,[2] resim örneklerinin tarihsel serüveni, 16. yüzyılın ünlü Osmanlı haritacı ve peyzaj ressamı Matrakçı Nasuh'un aynı zamanda belgesel bir kroki niteliği taşıyan İstanbul resmi ile başlatılabilir. Ancak İstanbul'un fethiyle ilgili yapılar olarak, böyle bir peyzaj geleneğinin başlangıç noktasına yerleştirilmesi gereken örnekler Rumeli ve Anadolu hisarlarının tasvirleri olmalıdır. Bu yapıların bir *Hamse-i Atâî* kopyasında yer alan minyatürleri Boğaziçi resimlerinin ilk örneklerini oluşturmaktadır.[3] Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi, bu hisar tasvirlerinden önceki örnekler İstanbul limanı ile kent görünümlerini ele almakta, tarihsel yerleşimle yakın bağlantı içinde olan Haliç'i vurgulamakta, Boğaziçi'nin derinliği ise sadece ima edilmektedir. Nitekim Matrakçı'nın İstanbul resminde Haliç, yerleşim alanıyla ilintisi yönünden Boğaz'dan daha geniş gösterilmiştir. Bu hususu *Hünernâme* yazmasında yer alan İstanbul krokisiyle Nakkaş Osman'ın yaklaşımında da görüyoruz.

Batı dünyasının Venedik ve Ceneviz'li İtalyan tüccarları ile Bizans çağlarından beri İstanbul üzerinde yoğunlaşan ilgileri, 18. yüzyılın başlarından sonra büyük bir ivme kazanmıştır. Başlangıçta İstanbul'a gönderilen elçilerin maiyetinde görevli bulunan ressamlar, daha sonraları İstanbul'un saray çevrelerinden aldıkları çağrılar ve kendi inisiyatifleri ile İstanbul'a gelip misyonlarını sürdürmüşlerdir. Boğaziçi Ressamları *(les Peintres du Bosphore)* adı altında sanat tarihi literatürüne malolan Batılı ressamlar geleneği, söz konusu temaya diğerleri ve daha sonrakiler kadar eğilmediği görülen, ama buna karşılık İstanbul'un saraylı ve halktan insan tiplerine daha çok yöneldiği anlaşılan Hollandalı ressam Jean Baptiste Van Mour ile başlatılmaktadır.[4] Boğaziçi ressamları geleneği 18. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarına kadar Batılı ressamların yanısıra Osmanlı azınlık mensubu ressamlar ile de temsil edilmiş, yeni Batı normları içinde Türk ressamların bu temayı

büyük bir duyarlılık hamlesiyle yorumlayan faaliyetleri ise, 19. yüzyılın ikinci yarısında gündeme gelmiştir. Türk ressamlar artık Batı normlarını göz önünde tutsalar bile, duyuş ve düşünüş ayrımları yönünden Osmanlı nakkaşlarının mirasına sahip çıkan üstün bir ışık ve renk duyarlılığı ortaya koymuşlardır. Boğaziçi resimleri alanında Türk izlenimcileriyle doruğa çıkan bir yorum etkinliği, aynı planda izlenimci sonrası faaliyetlerin günümüzde de devam ettiği bir süreklilik kazanmıştır. Günümüzde hala gezgin ressam geleneğini sürdüren ve kendilerini egzotik yörelerin çarpıcı görünümlerine adayan bazı Batılı ressamlar, Boğaziçi'nin büyülü atmosferiyle yoğrulmuş örnekler ortaya koymaktan geri kalmıyorlar.[5]

İstanbul'un 506. Fetih yıldönümünün kutlandığı 1959 yılında, Çinili Köşk'te düzenlenen bir "İstanbul Manzaraları Sergisi" için hazırlanmış olan kataloğun metninde, İstanbul ve Boğaziçi resimleri yapan ilk gezginci Batılı ressamların Belçikalı Peter Coeck (1502-1550) ve Danimarkalı Melchior Lorichs (1527-?) olduğuna dikkat çekiliyor.[6] 1616 yılında ressam Van der Kere'nin yaptığı bir İstanbul panaromasının da Stockholm'de bir arşivde bulunduğu ve bu resmin özellikle belgesel değerler yönünden önem taşıdığı belirtiliyor. Sözkonusu serginin kataloğunda 17. yüzyılda İstanbul resimleri yapan Jean le Blond gibi diğer bazı Batılı sanatçılar üzerinde de durulmuştur. İstanbulun 506. Fetih yıldönümü münasebetiyle Çinili Köşk'te düzenlenmiş olan "İstanbul Resimleri Sergisi"nin, söz konusu katalogda tam bir dökümü verilen 100'den fazla örnekle oluşturulduğu anlaşılıyor.[7]

A. Boppe'un *Les Peintres du Bosphore* adını taşıyan eseri, J. B. Van Mour ile başlayan batılı ressam tiplerinin biyografileri ve sanatçı faaliyetlerinin oldukça ayrıntılı bir dökümünü içerir. Yalnız metinden ibaret olan kitabın yeni baskısında çarpıcı resim örnekleriyle sanatçıların üslup ve yaklaşım özelliklerine dikkat çekilmiştir.[8] Kitabın böyle özenli bir baskıyla yeniden ele alınmasının nedeni de şüphesiz, oryantal ve egzotik çerçeve içine giren eserlere uluslararası sanat pazarında bazı yeni ufukların açılmış olmasıdır. Boğaziçi resimleri konusuna, doğal ve mimari pitoreske yönelen egzotik eğilimler çerçevesi içinden bakmak ve bu temayı daha çok Ortadoğu Müslüman dünyasının saray ve gündelik halk yaşantısına yönelik yapay ve hayalî yaklaşımları ile çağdaş tepkilere neden olan oryantalist eğilimlerin dışında görmek gerekir. Kısaca egzotizm ve oryantalizm biribirinden farklı yaklaşımlardır ve yöneldikleri alan sınırları bile değişik türdedir. Egzotik diyarlar, batılı sanatçıların dünyayı görüp tanıma eğilimleri doğrultusunda birer esin kaynağı olarak düşünülebilir. Oryantalizm ise, teatral biçimde abartılmış, aşırı süslemeyle birlikte mistisizm ve şehvaniliğin biribirine karıştığı bir realizm çarpıtması olarak, yakındoğu ve İslam dünyasına özgü doğal ve mimari pitoreskin gerçekliğinden çok, her yanından sahtelik akan sözde insan ilişkilerine yönelmiştir. Ressam ve araştırmacı Malik Aksel'e göre, oryantalistler Kapalıçarşı ve Bedesten'deki eşyalar ve tiplerden esinlenmek suretiyle kompozisyonları oluştururlar ve bunlarda "... harem hayatı, kafes arkasında sürmeli gözlü, ayak bilekleri halhallı, çıplak beyaz esireler, bunları muhafaza eden

eli yatağanlı, büyük kavuklu ağalar, yarı çıplak abanoz vücutlu harem ağaları, kadınlar hamamı, kıvrak tombul vücutlar..." gibi figür temalarını işlerler.[9]

Malik Aksel, çok sayıda Boğaziçi resimleri yapmış olan sanatçıların Üsküdarlı olduğuna değindiği "Ressamlar Şehri Üsküdar" isimli makalesinde, Batılı ve Türk sanatçıların yaklaşım ve eğilim farklarını, yöneldikleri temalar ve kentsel, kırsal yörelerin ve semtlerin ayrımlarını ustalıkla saptar. Peyzaj temalarında figüre az yer veren ya da hiç vermeyen Türk resim sanatçıları, sakin ve münzevi köşeleri tecrih ederlerken, batılı ressamların realist olanları, resimlerinde kentin kalabalık, civcivli semtlerini ele alır, köpeklerle dolu daracık sokaklardan mesire yerlerindeki piknik eğlencelerine kadar gündelik yaşamdan sahnelere yönelirler.

Avrupalılar arasında Boğaziçi temalarına yönelenlerden bazıları, duyarlılık açısından oryantalist bir yaklaşım içinde görülseler bile, bu temayı belgeci, realist bir tarzda ele alanların böyle bir çerçeve içine sokulmaları mümkün görülmeyebilir. Boğaziçi resimleri yapan sanatçılar, Boppe'un da ima ettiği gibi tümüyle ayrı bir grup oluşturmaktadırlar. Bu grup içinde sanatçıların herbiri hem kişisel üslup özelliklerine sahiptirler, hem de yaşadıkları dönemlere göre, 18. ya da 19. yüzyıl Avrupasının ortak bakış açılarını yansıtan bir ruh birliğini de temsil ederler.

Boğaziçi resimlerinin kompozisyon açısından ele alınış yöntemleri, bakış açılarının geniş ufkî bir panaromik çerçeve düzeninden, Boğaz derinliğinin kuşbakışı algılandığı diğer perspektiflere ve gittikçe daralan açılarla belirli kıyı yöresi seçimlerini kapsayan detaycı ilgilere değin ulaşır. Bir iskele, bir kaç yalı, balıkçı kayıklarıyla küçük bir koy görüntüsü böyledir. Bazen ağaçlıklar arasından küçük bir deniz parçası olarak görünen Boğaz, bazen de iki vadi arasından yapılmış bir bakış açısının seçimiyle bir göl izlenimi uyandırır. Boğaziçi'nin Göksu deresi gibi derinlemesine pitoresk açılımları da, aynı kıyı atmosferinin bir parçası olarak resimlerdeki yerlerini almıştır. Göksu (ya da Küçüksu) mesiresi olarak bilinen ve geçmişin Boğaziçi yaşantısına özgü ayrıntıları içeren kesimler ve benzerlerinde, özgün ışığı ve renkleriyle aşina bir ortamın soluğu hissedilir ve bu ortam Boğaziçi'nin bir parçası olarak resimlere yansır.

Günümüz yaşantısında iskeleler ve vapurlardan çok kara taşıt araçlarının izlediği kıyı şeritleriyle ulaşım koşulları hayli değişmiş olan Boğaziçi, yeni kentsel yabancılaşmaların yaşandığı dramatik bir ortam kimliğine bürünmüştür. Büyük rant hevesleriyle koru yeşilliklerinin bile yer yer tehdit edildiği, denizi gören her boşluk üzerinde spekülatif rant hesaplarının yapıldığı bir ortam, artık geçmişin rahat soluğuna hasret kalınmış birtakım toplumsal marazları da içeriyor demektir. Gazinolar, kahveler ve lokantalarla Boğaziçi kıyılarında kurulmaya çalışılan eğlence ortamlarına özgü seçilmiş yöreler de sanatçıların ilgi hedefi olagelmekte fakat genelde resim sanatçıları eski dingin pitoresk geleneğini yaşatmaya çalışmaktadırlar. Eğlence ortamının izdihamı yüzünden, deniz duygusunun geri planda kaldığı ressamca yaklaşımları da, günümüz gençlerinin Boğaziçi yaşantısı adına çok rağbet ettikleri Ortaköy iskele meydanı gibi kesimlerden ender olarak esinlenen şenlikli renk kompozisyonlarında görüyoruz.

Malik Aksel'in, "Ressamlar Şehri Üsküdar" adlı makalesinde isimlerini saydığı Hoca Ali Rıza, Halil Paşa, Hüseyin Zekai Paşa, Üsküdarlı Cevat, Üsküdarlı Osman, Seyid Bey, Ahmet Ali Paşa ve gene Üsküdarlı olduğu bilinen ve menâzır (perspektif) üzerine çalışmalarıyla tanınmış olan ressam Ahmet Ziya Akbulut gibi son Osmanlı döneminin resim sanatçılarına daha sonraki dönemlerden eklenmesi gerekenler, sözü edilen Üsküdar ekolünün peyzajist geleneklerini, sorunlara izlenimci katkılarla yanıt arayarak sürdüren İbrahim Çallı, Namık İsmail, özellikle Nazmi Ziya, Hikmet Onat, Vecih Bereketoğlu ve diğerlerini, Cumhuriyet'in erken dönemlerinden bu yana izleyen yeniler arasında Hamit Görele, Şefik Bursalı, Zeki Kocamemi, Mahmut Cuda, Ali Çelebi, İlhami Demirci, Refik Epikman, Bedri Rahmi Eyüboğlu gibi peyzaj alanında da ustalıklarını kanıtlamış ressamların izlediği görülüyor. Bu isimlerle birlikte Boğaziçi resimleri yapan sanatçılar arasında Naci Kalmıkoğlu, İbrahim Safi, Ercüment Kalmık, Nuri İyem, Cihat Burak, Avni Arbaş gibi isimlerin de önemli bir yer aldığına tanık olunuyor. 1950'li yıllardan bu yana Türk resim sanatındaki gelişmeleri temsil eden sanatçılar arasında Boğaziçi'ne modern bir üslup çabasının yorum gücüyle yaklaşan çok sayıda ressamla karşılaşmıyoruz. Bu yönde dikkat çekici bir sanatçıyı, özgün üslup yorumlarında çarpıcı yalı görünümleri oluşturan ve bu yorumları Boğaz'dan geçen tanker kompozisyonlarıyla yüksek bir ifadeci düzeye taşımayı başaran Ömer Uluç'un kişiliğinde görüyoruz. Resimde soyutlayıcı eğilimlerin ağır bastığı yaklaşımlarıyla, günümüzde yapılan Boğaziçi resimlerinin küçümsendiği ortamlarda faaliyet gösteren sanatçılara, en iyi ve doğru yanıtın gene Uluç'tan geldiğini belirtmek de böylece mümkün olabiliyor.

Son dönemlerde Boğaziçi piteroskine eklenen önemli unsurlar iki yakayı birleştiren köprülerdir ve bu unsurlar günümüzde Boğaziçi görünümlerini ele alanlara bir tür çıkış noktası bile oluşturmaktadırlar. Boğaziçi köprülerinin söz konusu atmosfere çağdaş bir boyut eklediği söylense bile, Boğaziçi'nin kıyılardan görünen ve görünmeyen yörelerindeki iskan patlamasının trajik nedenleri arasında köprü unsurlarının başta geldiği de bir hakikattir. Köprülere yer verdikleri resimleriyle Boğaziçi'ne değişik yorum katkılarıyla yaklaşmayı deneyen, bazıları egzotik eğilimlere sahip yabancılar, söz konusu pitoreskin yorumuna yeni boyutlar eklemiş, onların yanısıra Boğaziçi'nin geleneksel mitolojik söylemlerinden hareket eden diğer bazı sanatçılar da, bu yorum fantezilerini daha da genişletmiş sayılabilir.

Ressam Gül Derman, özgün baskı tekniğinde Boğaziçi görünümlerini geleneksel mitolojik söylemleriyle bir albüm içinde değerlendirmişti. Bir dizi görüntü ve metinden oluşan bu albümden bir örnek şöyledir:

Sarayburnu'nda üçyüzaltmış sütun üzerinde üçyüzaltmış derya mahlukâtının resmi bulunuyormuş. Bunlardan biri de hamsin balığı (hamsi) imiş. Hamsin ayı geldiği zaman, hamsin balığının resmi

bir çığlık koparır koparmaz, Karadeniz'in bütün hamsinleri Boğaz'dan akın halinde gelerek karaya vurur, böylece İstanbul halkı da Hamsin'e doyarmış.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden.

Boğaziçi resimleri hakkında hangi düzeyde bir arşiv birikiminin sağlandığını anlamak için, 1959 İstanbul resimleri sergisinin, küçük ama ayrıntılı bir resmî belge oluşturan kataloğunun yanısıra, İstanbul ve Ankara'daki Devlet Resim ve Heykel Müzelerinin ve Ankara'da bulunan Milli Kütüphane'nin resim koleksiyonları ile çeşitli özel koleksiyonlar ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi resim koleksiyonunun göz önünde bulundurulması gereklidir. Bizim bu kısa çalışma süresi içinde gözden geçirdiğimiz yüze yakın müzayede kataloğunda saptadığımız Boğaziçi resimleri, bu türün sanat pazarında büyük bir ilgi odağı olduğunu ortaya koymaktadır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi resim koleksiyonunun kataloğu gözden geçirildiği zaman da, başta Abdülmecid Efendi'nin ünlü "Sis" tablosu olmak üzere, azınlık sanatçıları arasında müstesna bir yeri bulunan Civanyan ve diğerlerinin, İstanbul ve Boğaziçi yorumlarında çarpıcı bir renk ve kompozisyon düzeyi tutturmuş oldukları görülmektedir. Bu arada İstanbul ve Boğaziçi peyzajına yaklaşımın ilgi çekici bir kategorisi de, daha çok azınlık sanatçılarının rağbet ettiğine tanık olunan gece ve yangın resimleridir.

1959 sergisi kataloğunda yer verilen önemli unsurlardan biri, Ankara'daki Milli Kütüphane tarafından satın alınmış olan Üsküdarlı Miralay Hoca Ali Rıza'ya ait resimlerden belli başlılarının bir listesidir. 150'ye yakın resmin sıralandığı bu listede desenler ve suluboyaların yanısıra Hoca Ali Rıza'nın yağlı boya tuval ve portre çalışmaları da yer almaktadır.

Hoca Ali Rıza, Halil Paşa, Nazmi Ziya gibi ışık ve renk kaynaşımlarını ustaca değerlendirmiş olan sanatçılar ile, nitelikli üsluplarıyla çağdaş Türk resminin gelişiminde söz sahibi olan tüm diğerleri, Marmara kıyıları, Adalar, Haliç, çevrelerdeki diğer kırsal yöreler ve kentin belirli kesimlerinden esinlenerek oluşturdukları kompozisyonlarında, İstanbul'un özgün ışık atmosferini, tıpkı yerel bir musikiye aşina olunur gibi yabancı sanatçılardan farklı bir düzeyde algılamışlardır. Halil Paşa'nın, izlenimciliğin bir öncüsü olarak Boğaziçi ressamlığının atmosfer yorumuna yaptığı katkılar, özellikle turuncu ve eflatun gibi renklerin ustaca kullanımına bağlanmıştır. Rengin yoğun ışık izlenimleri içinde eridiği bir başka atmosfer duyarlılığı ise, özellikle Nazmi Ziya'nın İstanbul yorumları için karakteristik sayılabilir.

Boğaziçi ressamlığı sorunu, batılı sanatçılar, azınlık mensupları ve Müslüman Türk sanatçılardan oluşan üçlü bir yaklaşım süreci yönünde ele alınmak ve Türkiye'de resim sanatının gelişim serüveni içinde çok kez "Batılılaşma" olarak belirlenen bir dönem çerçevesi içinde irdelenmek gerekir. Bu dönemde mahalli insan tipi doğayla daha çok haşır neşir olmaya başlamış ve eski soyutlanmış, şematik nakış duyarlılığının yerini doğal oluşumları daha çok gözeten natüralist stilize bir bezeme zevki almıştır.

Özellikle mimari mekânların duvarlarında süsleyici birer dekor elemanı olarak kullanılan manzara resimleri, hayalî olanların yanısıra belirli kırsal yöreler ve kent görünümlerine de yönelmiştir. Anadolu'nun eşraf konaklarında örneklerine rastlanan İstanbul ve Boğaziçi manzaraları ise, naif üslupta ve halk resmi çerçevesi içinde ela alınması gereken şematik kompozisyonlar oluşturur. Bunların en tanınmış olanları Birgi'deki Çakır Ağa Konağı'nın kışlık odasındaki duvar bezemeleri arasında yer almaktadır. Datça'da Mehmet Ali Ağa Konağında bulunan şematik bir İstanbul manzarası da, gene Haliç ve Boğaz girişini tasvir eden görünümüyle eski krokileri hatırlatır. Bursa Yenişehir'deki Şemaki evinin başoda duvarında bulunan İstanbul limanı ve Boğaz girişi görüntüsü ise daha çok yabancı ressamların bakış açılarını çağrıştırıyor.

Saray ve konak duvarlarını süsleyen İstanbul ve Boğaziçi manzaralarına, Yıldız fabrikasının imalatı porselen tabaklar üzerindekilerle işlemeli örtüler ve çekmeceler gibi diğer kullanım eşyası üzerinde yer alanları da katmak gerekir. Çok geniş kapsamlı bir düzenleme olan 1959 sergisinde bu örneklere de yer verildiği anlaşılıyor. Mıgırdıç Melkon adındaki sanatçıya ait olduğu bilinen çekmece üstü manzara resimlerinin, gene aynı sanatçıya ait kabartma tekniğinde İstanbul Boğazı görünümleriyle birlikte artizanal bir hüner düzeyinde ele alındığı da gözden kaçmıyor.

Gemi ve donanma tasvirlerinin de içinde yer aldığı Boğaziçi ve İstanbul limanı görüntülerinin, aynı tema içinde özel bir tür oluşturduğunu ve bu tür resimlerin savaş ve ticaret gemilerinin dizaynı açısından ortaya ilginç belgeler koyduğunu da ayrıca vurgulamak gerekir. Eski ve yeni donanma tasvirlerinin, Boğaziçi'nin sözgelimi Beykoz koyu gibi uzak kesimleri ile Boğaz'ın giriş kesimini oluşturan liman çevrelerinde ela alındığı çarpıcı örnekler, temaya yönelen pitoresk duyarlığın ötesinde Boğaziçi sorununun stratejik sorunlarla iç içe bulunan diğer bazı gerçeklerini de ima ederler. Gravür sanatçısı Mehmet Hulusi'nin Çanakkale Boğazı'nı gemiler ve tüm kaleleriyle birlikte tasvir eden taş baskısı bir kompozisyonu, Boğaz ya da daha doğru bir deyimle Boğazlar temasının uluslararasında büyük bir önem taşıyan stratejik konumunu tüm açıklığıyla gözler önüne serer.[10] Bu bağlamda hemen vurgulanması gereken sorun, tarihsel bir yaklaşım çerçevesi içinde yerli ve özellikle yabancı tüm resimsel bakış açılarının, Boğaziçi'nin askeri stratejik sorunlarını ima etmekten hiç bir zaman geri kalmayışıdır. Bu tür tasvirlere, gene özellikle Beykoz koyunda yer aldığı bilinen balıkçı dalyanlarının tasvirleri katıldığı zaman, bu pitoresk atmosferin aynı zamanda popüler yönden ekonomik ağırlık taşıyan bir cephesi de gündeme getirilmiş olabilir. Ancak şüphesiz püpüler bir nitelik taşıyan bu ekonomik ağırlık, Boğaziçi'nin uzak denizleri, dolayısıyla kıt'aları birbirine bağlayan siyasî ağırlığı ile mukayese edilemez. Gene de güncel çevre sorunları yönünden ele alındığında Boğaziçi'nin eski potansiyelinden çok şey yitirdiği, önemli bir kirlenmenin hedefi olduğu ve dolayısıyla saf pitoreskine de ağır bir gölgenin düştüğü itiraf edilmelidir.

Notlar:

1. Sedad Hakkı Eldem, *Boğaziçi Anıları*, İstanbul 1979.
2. İtalya'nın Venedik kenti görünümlerini ele alan peyzaj resimleri Veduta adı verilen bir tür oluşturur.
3. Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, c 17, Ankara 1977, s.39. Res. 6, s.64, Renkli I.
4. A. Boppe, *Les Peintres du Bosphore au dix-huitieme Siecle*, Paris 1911.
5. İzlenimci akım sonrasının resim faaliyetleri, günümüzde Ayhan Türker ve Erol Deran gibi, Boğaziçi görünümleriyle isimlerini duyuran ressamlar tarafından temsil olunmaktadır. Boğaziçi görünümlerine ilgi duyan gezginci ressamlar geleneğinin günümüzdeki bir temsilcisi ise, Amerikalı W. Joe Innis'tir.
6. Topkapı Sarayı Müzesi yayınları (No.9) arasında yer alan sergi kataloğunun, pek çok ayrıntıyı kapsamakla birlikte, belirgin bir sistematikten yoksun olduğu görülen metni, müzenin o tarihteki müdürü Haluk Y. Şehsüvaroğlu tarafından kaleme alınmıştır.
7. 1959'daki İstanbul Manzaraları Sergisi'nde yer verilen eserler arasında, Boğaziçi temasını ele alan belli başlı örnekler, kentin diğer yörelerinden görünümlerle birlikte sergi kataloğunda sıralanmıştır. Sergideki Boğaziçi resimlerinin özellikle Haliç, Marmara ve Adalar görünümlerinin ağır bastığı örnekler haricinde bir listesi, belli başlılarının sıra numaralarına göre şöyledir:

   1. Sir Brock, Beykoz önüne demir atmış Osmanlı donanması, Tuval üzerine yağlı boya.
   5. Mıgırdıç Melkon, Beşiktaş ve Çırağan sahili, Aplike ve kabartma yağlı boya.
   9. Maximilian Schmidt, Max Schmidt imzalı, 1849 tarihli, Küçüksu Çeşmesi ve Kır gezintisi.
   13. Fausto Zonaro, Salacak Sahili ve Kızkulesi, TÜYB
   22. J. Schranz, Üsküdar'dan Sarayburnu, 19. yüzyıl, gravür
   26. Jena le Blond, Topkapı Sarayı ve Üsküdar Sarayı ve Boğaz, 17. yüzyıl.
   28. Richard Dalton, Galata'dan Üsküdar, 18. yüzyıl, gravür.
   34. Antoine Ignace Melling, Selimiye Kıyıları, 18. yüzyıl sonu. Gravür
   38. Gaspard Fossati, Ayasofya'dan Topkapı Sarayı ve Boğaz Derinliği. 19. yüzyıl. Gravür.
   41-44. D. Cizagy, Th. Weber ve bilinmeyen bir ressama ait Anadolu ve Rumeli Hisarı görünümleri. Weber'in resmi TÜYB, diğerleri suluboya 18. ve 19. yüzyıl.
   45-46-47. İzlenimci ressam Feyhaman Duran'a ait üç yağlı boya tablo.
   57. Hoca Ali Rıza, Boğaziçi, 1918 tarihli, suluboya.
   58. Hikmet Onat, Bebek Sırtlarından Boğaz, TÜYB.
   61. Sami Yetik, Bebek Koyu, TÜYB.
   63. Ruhi Bey (Arel), Liman ve Kayıklar, TÜYB.
   67. Halil Paşa, Ağaçlık Sahilin Suya Aksi, Ördekler ve Kayıklar (Göksu deresi ?), TÜYB, 1902 tarihli.
   76. Charles Alexandre Malfray, Şemsipaşa'dan Karşı Sahil, TÜYB.
   79. Ressamı bilinmiyor, Türk Filosu ve Boğaz, 1887 tarihli suluboya.
   80. Ressamı bilinmiyor, Çırağan Sarayı ve Gemiler, TÜYB.
   81. Ivan Constantinovitsch Aivezowski, Boğazda Osmanlı Donanması, TÜYB. 19. yüzyıl.
   84. J. Schranz, Yuşa Tepesinden Kandilli'ye Kadar Boğaz Panoraması, suluboya, 19. yüzyıl.

   88. Preziosi, Dolmabahçe Sarayı önünde donanma ve saltanat kayığı, 1857 tarihli suluboya.

   Katalog listesinde ayrıca Matrakçı Nasuh'un *Der Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*'deki İstanbul resmi ile Nakkaş Osman'ın *Hünernâme* yazmasındaki İstanbul krokisine de yer verilmekte, bunların yanısıra U. Neagn imzalı, Emirgan sahilini ele alan, yalılı, iskeleli, vapurlu bir resim, porselen tabak üzerine işlenmiş bir örnek olarak katalogda yer almaktadır.
8. 19. yüzyılın batılı Boğaziçi ressamları arasında önemli bir yeri bulunan Malta Şövalyesi Antoine de Favray (1706-1792)'ın, çarpıcı bir İstanbul belgesi niteliği taşıyan büyük boyutlu bir çalışması ayrıntılı olduğu kadar görkemlidir. Favray, Boğaziçi'nden bir çok görünümler resmetmiştir. 19. yüzyılda Boğaziçi temasına yönelen diğer ressamların gravür çalışmaları seyahatnamelerdeki yerlerini almışlardır. Bu seyahatnameler arasında 18. yüzyılda Ortadoğu ve İslam dünyasının geniş bir ilgi hedefi olduğu oranda, bazıları ressam da olan seyahatları ile elçi misyonuna sahip kişiler, beraberlerindeki ressamlara yaptırdıkları resimleri, gravürler halinde bazı yayınlara ve koleksiyonlara maletmişlerdir. Bu dönem ressamlarının adları, genelde elçi adları ile birlikte anılmakta ve 16. yüzyılda Avusturya devletinin Osmanlı elçisi Busbecq'e refakat eden ressam Melchior Lorichs'le birlikte böyle bir gelenek güç kazanmış olmaktadır. Daha sonraki dönemlerde, önemli elçilerin isimlerine paralel ressam isimleri arasında Comte de Virmond'un ressamları Joseph-Ernest Schmidt ile Johann Semler, kendisi de bir ressam olan Belgrad Barış Antlaşmasının delegesi Baron de Gudenus, elçi Comte de Choiseul Gouffier'nin misyonunda görev almış olan ressamlar, önce J.B. Hilaire ve daha sonraları L.F. Cassas ve Fauvel, İngiliz elçisi Sir Robert Ainslie'nin ressamı Luigi Mayer, Rus elçisi Koutousow'un refakatinde bulunan ressam Serguief, İngiliz elçisi Sir Robert Liston ile birlikte gelen Gaetani Mercati, İstanbul'daki Napoli elçiliği tercümanı Carbognano bu sanatçılar arasında sayılabilir. Elçilerle birlikte ele alınan ressamlar dışında aynı zamanda birer seyahatname yazarı olarak faaliyet gösteren gravür ve suluboya resamları arasına Camille Le Brun (*Voyage au Levant et L'Asie Mineure* yazarı ve ressamı) ilk sırada yer alır. "Türk ressamı" adıyla ün kazanmış olan Jean-Etienne Liotard'dan da bu alanda söz edilmeden geçilmemelidir. Çeşitli vesilelerle İstanbul'a gelerek Boğaziçi görünümleri geleneğine katkıda bulunmuş olan diğer ressamlar arasında isimleri vurgulanması gerekenler aynı zamanda bir mimar olan Michel François Preaulx (yaptığı desenler, general Andreossy'nin yazdığı ve 1828'de Paris'te yayınlanan *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les annees 1812, 1813, 1814 et Pendant l'annee 1826* adlı bir kitapta yer almaktadır. Anton Ignace Melling (1763-1831), Jean Baptist Leprince (1734-1781), Henry Aston Baker (1774-1856), Franz Hegi (1774-1850), Armand Theophile Cassagne (1823-1907), Ivan Constantinovitsch Aivazowski (1817-1900), Felix Ziem (1821-1911), Charles Alexander Malfray (1887-1940) v.d. gibi isimlerdir. Bu liste şüphesiz çok daha geniş ayrıntılara da kavuşturulabilir ve siyasî misyonlara katılan resim sanatçılarının, aynı zamanda topografya alanında uzman olmaları ile bazı farklı amaçlara sahip bulundukları da söylenebilir. Öte yandan Aivazowski gibi saraya hizmet eden ressamlar arasında Fanoto Zonaro (1854-1929)'nun yeri özellikle vurgulanmalı, Ayasofya Camii'nde onarım faaliyetlerini gerçekleştiren Gaspard Fossati'nin (1809-1883) bir gravür ustası olduğuna değinilerek, Pietzo-Bello (1830-1909), John Frederick Lewis (1805-1876) gibi diğer bazı ressamların İstanbul'da gerçekleştirdikleri çalışmaların da önemi belirtilmelidir.
9. Malik Aksel, Ressamlar Şehri Üsküdar, *Sanat ve Folklor*, İstanbul 1971, s. 273-279.
10. Rüçhan Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, İş Bankası Yayınları No: 168, Ankara 1976, s.100.

ÇOCUKLUĞUMUN VE GENÇLİĞİMİN ÜSKÜDAR'I (1935-1955)

Prof. Dr. Ahmed Yüksel ÖZEMRE

Üsküdar'ın göbeğine dört küçük vâdi açılır. Bunlar, 1) Sultantepesi-İcâdiye ekseni ile Toygar-Selâmsız ekseni arasındaki Bülbülderesi vâdisi, 2) Toptaşı-Murat Reis ekseni ile Toygar-Selâmsız ekseni arasındaki Çavuşderesi vâdisi, 3) Doğancılar-İnâdiye ekseni ile Toptaşı-Murat Reis ekseni arasında kalan Ahmediye vâdisi, ve 4) Toygar tepesi ile Açık Türbe arasında kalan Hâkimiyet-i Milliye Caddesi'nin bulunduğu vâdidir. Üsküdar'a kuşbakışı, en geniş görüş açısına sâhip tarassut mevkii ise Açık Türbe tepesinin vâdiye bakan yamacındaki Hüdâî Dergâhı minâresinin şerefesidir.

Çocukluğumda bu dergâhın uhrevî sükûneti üzerimde derin izler bırakmıştı. Babamla ister niyâz etmek için, ister namaz kılmak için olsun, bu külliyeyi her ziyâretimizde hep Azîz Mahmûd Hüdâî Türbesi'nin Hamzavî-Melâmî meşrebli, nûr yüzlü, vakur türbedârı Eşref Efendi'yle karşılaşmayı ümid ederdim. Eşref Amca beni sever; babamla sohbet ederken de muhabbet dolu nâfiz nazarlarını sık sık bana tevcih ederdi. Her Kadir Gecesi terâvih namazını bu dergâhta kılmak ise ailemizde bir an'aneydi. Namaz sonunda içiçe 40 bohçadan Tekbîrlerle çıkarılan Sakal-ı Şerif dolayısıyla o gece câmide büyük bir izdiham yaşanırdı.

Gençliğimde ise, sokağa her çıkışımda, Hazret-i Hüdâî'nin türbesinin hâcet penceresi önünde huzur veren bir niyâzın hazzını bir kere daha tatmak için ya da Eşref Amca'nın halefi türbedâr Mustafa Ağabey'e* ricâ edip de niyâzımı türbenin içinde yapabilmek ümidiyle ayaklarım beni hep buraya döndürürdü.

(*) Mustafa Düzgünman (1921-1991); son devrin en büyük ebrû üstâdı.

Hüdâî Dergâhı'na ya Fatih devrinden kalma Eski Mahkeme'nin yanındaki yokuştan, ya o zamanlarda Cuma Pazarı'nın kurulduğu Tepsi Fırını Sokağı'nın yokuşundan tırmanarak; ya Doğancılar Caddesi'nde, dedem Enderunlu Ahmed Refik beyin de fî târihinde müdürlüğünü yapmış olduğu Üsküdar Tebhirhânesi'nin karşısındaki Azîz Mahmud Hüdâî Sokağı'ndan ya da Üsküdar Mevlevîhânesi'nin karşı köşesinde bulunan Çamlıbel Eczâhânesi'nin yanındaki Açık Türbe Sokağı'ndan dolanarak vâsıl olurdum.

Çocukluğumda söz konusu şerefeden Üsküdar'ı iki defa seyretmek nasîb olduydu. Ne güzel ve şimdilerde ne kadar çok hasreti çekilen bir manzaraydı o! Bir yandan Dolmabahçe'den Kandilli'ye kadar Boğaz, öte yandan da Sultantepesi'nden Fethipaşa Korusu'nun çamlarına ve Büyük Çamlıca Tepesi'nden Karacaahmet Mezarlığı'nın servilerine kadar vâsî ve yüksek bir ufka nâzır bir yerdi bu şerefe. Üsküdar'ın beş selâtin câmiinden Gülnûş Vâlide Sultan Câmii (Yeni Câmi), Mihrimâh Sultan Câmii (İskele Câmii) ve Çinili Câmi yanında Gülfem Hâtun Câmii, Selmânağa Câmii, Şeyh Câmii, Davutpaşa Câmii, Ahmediye Câmii, Kaptanpaşa Câmii, Açık Türbe Câmii (Ahmet Çelebi) Câmii, Doğancılar Câmii, Mehmet Nasûhî Câmii gibi daha bir sürü küçük câmi ile harâbe hâlindeki Mimar Sinan Hamamı ve gene harap durumdaki Halil Paşa Türbesi de görüş alanınız içinde olurdu. Her taraf, ağaçlar arasında kaybolan ahşap evler ve konaklarla doluydu. Çocukluğumun Üsküdar'ında hatırladığım tek betonarme bina, Şemsipaşa (Kuşkonmaz) Câmii) yanındaki "Reji" binâsı denilen, İnhisarlar İdâresi'nin (Tekel'in) tütün işleme binâsı ve deposu idi; kesin bilemiyorum ama, belki Ömer Kenan Eczâhânesi de betonarmeydi.

Üsküdar'ın diğer iki selâtin câmii, yâni Beylerbeyi iskelesi yanındaki I. Abdülhamid Câmii (ki bütün İstanbul'da kubbesi ahşap olan tek selâtin câmi idi ve el'ân da öyledir) ve Selimiye Kışlası yanındaki Selimiye Câmii Üsküdar'ın içinde değil de varoşlarında addedilirdi.

Çocukluk hâtıralarımda Kaptanpaşa Câmii de büyük bir yer işgal eder. Ramazanlarda bu câmide ikindi namazından sonra güzel sesli hâfızlar mukabele okurlardı. Rahmetli babaannem Hâlide hanımla ben bu hâfızların sâdık dinleyicileriydik. Eve dönünce ben de bir minderin üzerine otururak büyük bir ciddiyetle hâfızları taklîd ederdim. Bu hâlim annemle babaannemin pek hoşuna gider, hakkımda: "İnşâallah babası gibi hâfız da olacak" diye özlemlerini dile getirirlerdi. Gülnûş Vâlide Sultan Câmii'nin ise vâizleri ve yeni hâfızlara icâzetlerinin verildiği hâfız meclisleri meşhurdu. Bunları da hiç kaçırmazdık.

Bülbülderesi ve Çavuşderesi vâdîlerindeki büyük bostanların yeşilliği göz alabildiğine uzanır giderdi. Bu bostanların bilhassa mârulları, kıvırcık salataları, lâhanaları, pırasaları ve ıspanakları pek lezzetliydi. Bu vâdîlere isimlerini vermiş olan dereler herhâlde en az bir ya da iki asır önce kurumuş gitmişler, fakat isimleri yâdigâr kalmıştı. Çocukluğumda Çavuşderesi vâdisinde üstü açık bir lâğım akmaktaydı. Benden on yaş büyük olan ağabeyim Mazhar bey ise, çocukluğumda, milletin sabah namazlarından sonra Bülbülderesi vâdisinde Selânik Mezarlığı'nın alt taraflarına bülbül dinlemeğe gittiklerini hatırlamaktadır. Bugün Hüdâî Dergâhı'nın minâresine çıksam, söz konusu üç selâtin câmi hâricinde diğerlerinin bir kısmını herhâlde artık göremem. Çoğu, muhakkak, beton yığınlarının ardında gizli kalmıştır. Üsküdar'da yeşilliklerin ve bostanların ise artık nâm-ü nişânı kalmadı.

Üsküdar'ı besleyen bostanlar bundan ibâret değildi. Şimdiki katlı otoparkın arkası da bostandı. Şemsipaşa bostanı da bizim konaktan pek uzak değildi. Ayazma'da da iki küçük bostan vardı. Bunların birisinde bulunan bostan korkuluğu biz çocukların çok ilgisini çekerdi. Salacak bostanını ise hayâl meyâl hatırlıyorum. Nuh Kuyusu'nda da bostanların bulunduğunu söylerlerdi ama bunları hiç görmedim.

Ayrıca Çengelköy ve Kuzguncuk'da da büyük bostanlar vardı. Çengelköy'ün sırık domatesinin ve "Çengelköy bâdemi" diye şöhret yapmış olan hıyarının râyihâsını hâlâ ararım. Rahmetli annem konağımızın mutfağında akşam yemeğinin salatasını hazırlarken hıyarın ve domatesin kokusunu üç kat yukarıdan duyardım. Çengelköy hıyarı az kavisli, nisbeten ufak ve beyaza çalan tirşe kabuklu olurdu. Sonradan "verimi fazla" diye İsrail'den ithâl edilen hıyar tohumu bugünün tatsız-tuzsuz, kokusuz, koyu neftî, kabuğu pütürlü hıyar azmanlarını; İtalya'dan ithâl edilen domates tohumları da çiğ ciğer gibi lezzetsiz, şekilsiz domateslerini evlerimize soktu.

Ben babaannemin babası Münip Paşa'nın konağında doğmuşum. Bu konak üç katlı, haremi, selâmlığı, tahtaboşu, ahırı, arabalığı, müstakil mutfağı, sarnıcı, dört kuyusu ve iki de bahçesi olan, Boğaz'a nâzır 15 odalı ahşap bir konaktı. Doğancılar Caddesi'nin başında Balaban ile Eskihamam semtlerinin arasındaydı. Caddenin bu bölümündeki evlerin çoğu bahçe içindeydi. Bu bahçelerde dut, incir, erik, ayva ve kiraz ağaçları ile asmalar çoğunlukta olurdu.

Sabah ezânında civârımızdaki câmilerin müezzinleri Sâadettin Kaynak'a taş çıkartan bir mûsikî kültürüyle Sabâ makamından ezâna başladılar mıydı hepimiz yataklarımızdan doğrulur ve huşû içinde bu ezânları dinlerdik. Bir taraftan hoparlörlerin olmayışı, diğer taraftan hepsi de mûsikîye âşinâ olan müezzinlerin biribirlerinin seslerini kesmeden sırayla ezânları terennüm etmelerindeki yüksek âhenk hepimizi mest ederdi. Ezân sesleri kesilir kesilmez, bu sefer de, her bir evin bahçesindeki kümeslerin Denizlili efendileri bir başka âhenk içinde ötüşmeğe başlarlardı. Sanki ezânlardan mest olup da başı tekrar yastığa düşenlerin namaz vaktini kaçırmamaları için son bir ihtardı bu. Yazları ise bahçelerimizde yurt edinmiş olan bülbüllerin terennümü sabah namazını edâ etmiş olanların mükâfatı olur, millet gün doğmadan yastığa başını koymazdı. Aslında o devirde sabah namazından sonra Cenâb-ı Hakk'a niyâz etmek ve Kur'ân okumak varken yatmak zül sayılırdı. Her-

kes erken kalkmanın insanın betini bereketini arttırdığı inancıyla, ibâdetini bitirir bitirmez işine koyulurdu. Namazdan sonra tekrar uyuyanlar ise, çoğunlukla, bizim gibi çocuklar ve hâlsiz hastalar olurdu.

* * *

Rahmetli babam Şirket-i Hayriye'nin 8.15 vapuruna yetişmek için sabahları çarşıya saat 7.00'de çıkardı. Babamın arkasına takılmayı pek severdim. Dükkânlar o saatte açılmış olurlardı (bugünkü Üsküdar esnâfı ise saat 10.00'dan önce pek kepenk kaldırmıyor). Biz, doğruca çarşıda Atlas Sokağı 57 numaradaki manav Hasan Akcanbaş'a giderdik. Hasan Efendi amca ortaya yakın kısa boyluydu. Kalçasından bir sıkıntısı vardı ki, ayağının biri biraz aksardı. Beyefendi müeddeb, zarif ve çelebî bir zâttı. Bizi: "Ooo mâşâllah, Nûrullah Beyciğim; sabah-ı şerîfiniz hayırlı olsun! Afiyettesinizdir ya İnşâllah. Bugün küçük mahdum size refakat ediyor, demek. Şöyle buyurunuz Efendiciğim. Refîkanız hanımefendi hemşirem, vâlideniz hanımefendi, büyük mahdûm bey de âfiyettelerdir İnşâallah" diye temennâlar ve temennîlerle karşılar, arkalıksız iki iskemleye bizi oturtur; babama bir Bafra sigarası ikrâm ettikten sonra kahveci Mehmet Efendi'ye seslenerek: "Hâfız Bey'e orta şekerli bir sabah kahvesi; kallâvî olsun! Oğluma da sıcak bir ıhlamur!" diye sipârişini verir ve babamın sipârişlerini alarak hemen sebzeleri, meyvaları tartmağa başlardı. Tabiî babam da bilmukaabele onun ailesini aynı teşrîfat kaidelerine, yâni Üsküdar âdab ve üslûbuna uygun olarak sorardı. Manav Hasan Efendi'nin biri deniz subayı çıkacak olan levent gibi, çok iyi yetişmiş, müeddeb iki oğlu vardı. Onlarla iftihâr eder ve lûtfundan ötürü de Cenâb-ı Hakka hamd-ü senâsını dilinden eksik etmezdi.

Hayrettir! O devirde Üsküdar esnâfının terâziyi hiç dengelememek gibi tuhaf bir âdeti vardı. Manav Hasan Efendi amca da ne tartarsa tartsın, tartılan tarafın kefesi daima ağır basardı. Tartılan ister patlıcan, ister domates, ister pırasa, isterse kereviz olsun, terâzi tam dengelenmiş iken tartılan tarafa bunlardan bir adet daha atılırdı. Bu kasaplarda da böyleydi, attârlarda da. Hele metâları gram cinsinden satılan attâr dükkânlarında ambalajın muhakkak darası alınır ve tartılan tarafın gene ağır basmasına özen gösterilirdi. Hele o devrin kasapları asla bugün yarım kilo koymayı 50 gramlık mukavva ile birlikte tartan ve mukavvanın kilosunu müşteriye yarım milyon liradan gagalamağa kalkanlar gibi değillerdi. Çıplak et, tartıldıktan sonra ambalajlanırdı. Esnâf haramdan korkar, bunun için de "Betim, bereketimdir" diyerek müşteriye daima bir nebze fazla mal tartardı. Kumaş, kurdelâ ya da don lâstiğini ölçerken tuhâfiyeciler de daima beş-on santim fazla keserlerdi.

O devirde portakal, mandalina, kavun, karpuz ve balkabağı kiloyla değil aded hesabıyla satılırdı. Portakal ya da mandalina söz konusu olduğunda Hasan Efendi kesekâğıdına mutlaka bir aded fazla koyar; bana bakarak: "Bu da cabası, Yüksel bey!" derdi.

İttika sâhibi Üsküdar esnâfının bir bölümünün bundan rücu' etmeleri II. Cihan Harbi'nin ihdâs ettiği zarûretler dolayısıyladır. Un, ekmek, şeker, zeytinyağı, patiska, kok kömürü ve benzeri bazı maddeler bulunmaz, hattâ karneyle verilir olmuştu. Esnâf da bizzarûre ölçüyü ikrâmsız tutmağa zorlanıyordu.

II. Cihan Harbi sırasında Alptekin Pastahânesi'nde bile pastalar sapsarı mısır unuyla yapılır olmuştu. Su muhallebisi için de, masanın üstünde, artık istediğiniz kadar dökebileceğiniz pudra şekeri kâsesi yoktu. Muhallebi önünüze, üzerine varla yok arası bir nebzecik pudra şekeri dökülmüş olarak geliyordu. Kahveler ve çaylar, kahvehânelerde, tabaklarına konulan birkaç kuru üzüm tanesiyle kırtlama usûlüyle içiliyordu. Nikâh merâsimlerinde bile, tebrikât faslından sonra dâvetliler nikâh şekeri yerine birer kuru incirle savuşturuluyordu. Aynı durum mevlîdler için de geçerliydi. Mevlîd şekeri külâhları da harbin patlamasıyla sırra kadem basmıştı. Annelerimizin pirinç unu, süt ve şekerle yaptıkları muhallebilerin yerini nişasta, su ve sütle yapılan pelteler almıştı. Bunlar, üzerine pekmez dökülerek yeniyordu.

Babamın manavdaki işi bitince sebze ve meyvalar tanıdık bir küfecinin sırtına yükletilir; yakındaki bakkaldan da gerekli ikmâl yapıldıktan sonra doğruca Rum kasap Yani Efendi'nin dükkânının yolu tutulurdu. Kasap Yani de müeddeb ve dürüst bir esnâftı. Orada da, teşrîfat açısından, manavdakine benzer bir seremoni geçerliydi. Kasap Yani, yükü zâten ağır olan küfeciyle daha fazla dolaşmamamız için çırağını ekmeğimizi almak üzere karşısındaki Moskof Fırını'na gönderirken bir taraftan da: "Her zamanki gibi bir but ve bir kol-kürek değil mi, Hâfız Beyciğim?" diye sorardı.

Ramazanlarda, eğer o akşam konakta büyük bir iftar verilecekse, babam kasap Yani'den sonra komşusu Tatlıcı Niyâzi'ye uğrar ve akşam için bir ya da iki tepsi revâni sipârişi verirdi. İftardan yarım saat önce fırında sıraya girip pide almak da ağabeyimle benim görevimdi. Harp dönemi hâriç, bâzen de fırına yumurta götürerek yumurtalı pide sipârişi verirdik.

Babamın sabah alış-verişi saat sekize çeyrek kala bitmiş olur; hemen eve avdet edilir; babam küfenin muhtevâsını ve beni anneme teslim ettikten sonra vapur iskelesinin yolunu tutardı.

Yazın içme suları sürâhiler içinde kovalarla kuyulara sarkıtılarak soğutulurdu. Kavun ve karpuzlar için de aynı usûl tâkip edilirdi. Bâzen de annem ağabeyimle beni Gülnûş Vâlide Sultan Camii'nin Boğaz'a paralel duvarının ilerisindeki Üsküdar Arastası'nın çarşı ucuna yakın, kasap Yani'nin dükkânının biraz ilerisindeki buzcuya gönderirdi. Buzcu, talaş arasından çıkardığı buz kütüğünden testereyle kestiği parçayı tarttığında bunun, nasıl olup da tam istediğimiz kadar çektiğini o zamanlar bir türlü anlayamazdım.

Gençlik yıllarımda yıktırılmış olan Üsküdar Arastası aslında aydınlık yoksunu bir çeşit kapalı çarşı idi. Bu vasfıyla da ismine hiç uymazdı. Keresteciler Sokağı'na

bakan kapısının solunda, sonradan ilâve edilmiş olan ve tahta bir merdivenle tırmanılan ahşap bir sünnetçi kabinesi bulunduğunu hatırlıyorum. Gerek Arasta'daki, gerekse civârındaki derme çatma ufak barakalarda ya da açık sergilerde kullanılmış envâi çeşit eşyâ satan esnâfa Bitpazarı Esnâfı denirdi. Arasta'da, ayrıca, koltuk-kanape takımlarını tâmir edenler de bulunurdu. Arasta'nın içi keskin bir rutûbet ve is kokusuyla mülevvesti. Oradan her geçişimde, esnâfın gün boyu bu kokuya nasıl tahammül ettiğine hayret ederdim. Esnâfı dürüst ve güvenilir esnâftı ama çocuklar da, hanımlar da bu loş dehlizi bir ucundan diğer ucuna kadar refâkatsiz katetmeyi nedense pek istemezlerdi.

Halk arasında "Şekerci Güzeli" diye anılan Hasan (Alptekin) Efendi, kendi imâlâtı envâi çeşit akîde şekeri ve lâti lokumlarıyla haklı bir ün kazanmıştı. Ayrıca hindistancevizi şekeri ile armut biçiminde ve konusundaki şekeri de pek meşhurdu. Rahmetli babaannem şekerci Hasan Efendi'nin hindistancevizi şekerini ya da bergamotlu akîde şekerini başucundan hiç eksik etmezdi. Hâkimiyet-i Milliye Caddesi üzerinde Atlas Sokağı'nın köşesinde bulunan bu şekerci dükkânının arkasındaki imâlâthânenin Atlas Sokağı'na açılan kapısından beyaz mermer tezgâh üzerinde akîde şekerleri hamurunun nasıl küçük küçük kesildiğini ve lokumların nasıl yapıldığını, "çifte kavrulmuş"a özel kazanında nasıl tav verildiğini merakla seyreder; oradan ayrılmak istemezdim. Şekerci Hasan Efendi'nin milletlerarası sergilerde kazanmış olduğu ve dükkânının duvarlarını süsleyen diploma ve madalyaları da ilgimi çok çekerdi.

Şekerci Hasan Efendi'nin Doğancılar semtinde, İtfaiye'nin yanında üç katlı zarif bir konağı ve vâsî bir gül bahçesi vardı. Bugün artık ne Alptekin Şekercisi, ne Alptekin Pastahânesi kaldı. Şekerci Hasan Efendi'nin o nâdîde güllerinin yerinde ise zevksiz beton kutular bitmiş durumda!

* * *

Çocukluğumda Üsküdar hiç de aydınlık bir belde değildi. Sokakların tenvîrâtı elektrik lâmbalarından çok havagazıyla olurdu. Ben her akşam bizim sokaktaki havagazı lâmbalarını yakacak olan görevlinin sokağa girişini, konağımızın cumbasında merakla beklerdim. Görevli omuzuna vurduğu, ucundaki yağlı bez parçası is çıkara çıkara yanan uzun bir sopayı büyük bir mahâretle kullanarak havagazı lâmbalarının cam kapılarını ve sonra da bunların içindeki havagazı ocağının musluğunu açar ve ocağı tutuşturduktan sonra kapıyı kapatıp gene o sopayla mandalını indirirdi.

Bu temâşâya II. Cihan Harbi sırasında uzun seneler ara verildiydi. Çünkü harp tehlikesinden ötürü her gece karartma uygulanmaktaydı. Güneş battıktan sonra evlerin pencerelerinden dışarıya zayıf dahi olsa bir ışığın sızmasına müsaade edilmez; aksi vâkî olduğunda da müsebbibi pek ağır bir şekilde cezâlandırılırdı. 1940-1944 arasında geceleri çalınan siren seslerinin de, İstanbul'un her iki yakasının sırtlarına yerleştirilmiş olan askerî ışıldakların göğü tarayarak muhtemel düşman uçaklarını tarassut etmelerinin de kendine göre bir zevki ve heyecânı vardı. Bu takdirde bütün mahalle halkı odalarındaki zayıf ışıklarını söndürerek pencerelere üşüşürdü.

Her akşam hâne halkının en mühim meselesi oturulan odanın perdelerini çekmek, bunların üzerine ışığı geçirmeyecek ikinci ve kalın bir örtü örtmekti. Kullanılan elektrik lâmbaları ise yalnızca dibinde ufak bir delikten ışığını salan, diğer her tarafı siyaha boyanmış 5 ilâ 15 mumluk ampullerdi. Bizim konağın hemen her yerine kolayca ulaşılabilecek biçimde mumlar ve kibrit kutuları serpiştirilmişti. Ayrıca cam fânuslu gaz lâmbaları ve pilli küçük elfenerleri de vardı. İhtiyâten de, o sıralarda pek revaçta olan, gazyağı yakan gemici fenerleri bulunurdu. Bunlar, bütün konağı teftiş etmek gerektiğinde, mumlardan çok daha pratikti. Camları alevlerini koruduğundan, hareket hâlindeki bir kimse koşsa bile bunların alevi sönmezdi. Bu şartlarda geceleyin çalışmak, gazete ve kitap okumak mümkün değildi. Sâdece biz değil, herkes sıkıntıdan patlıyordu.

Harp bizi Ramazanların zevkinden de mahrum bırakmıştı. Artık ne biz çocukları, kurulurken birkaç saat oyalayan mahyalar vardı, ne de tantanalı iftar yemekleri. Terâvih namazına gitmek dahi büyük bir külfet olmuştu. Yaşlılar karanlıkta arnavut kaldırımlarının sakladığı tuzaklardan çekindikleri için namazlarını evlerinde kılmayı tercih eder olmuşlardı. Zâten câmiler de bu zoraki karanlık dolayısıyla Roma katakomblarını andırıyordu. Karanlıktan biraz korkan birinin câmiye gidip gelmesi, câmide 33 rekât namaz kılması başlıbaşına bir mâcera idi. Neyse ki Üsküdar'da öylesine mübârek imâmlar vardı ki insan bunların ardında: "Ah, şu terâvih hiç bitmese!" diye namaz kılardı. Bunlardan biri hezârfen Necmettin Molla (Necmettin Okyay)* ve diğeri de attâr Sâim Efendi amca idi. Üsküdarlıların şîvesi attâr demeğe müsait olmadığından bu kelime "aktar" diye telâffuz edilirdi.

O sıralarda radyo sâhibi olmak büyük bir lükstü. İyi bir radyonun bedeli hemen hemen bir doçent maaşı kadardı. Ayrıca uzunca bir yataş anten çekmek, antene yıldırım isâbet ettiğinde bunun radyoyu ve evi yakmaması için bir çeşit paratoner teşkilâtı yerleştirmek gibi de bir sürü tantanası vardı.

1941'de babam artık daha fazla dayanamadı. 138 lira gibi fâhiş bir fiyata "Aga Baltic" marka 6 lâmbalı bir İsveç cihazı satın aldı. Antenin çekilmesi ve yıldırımın bu anten dolayısıyla kendi evlerine de isâbet edebileceği korkusu bâzı şüpheci komşularımızın evhâmını gıdıkladı, münâsebetlerimize hafifçe gölge düşürdü. Radyo, karartmanın zındana çevirdiği evimize canlılık getirdi. Üzerinde konuşulacak pek çok da mevzu ihdas etti.

(**) Necmettin Okyay (1883-1976): son devrin en büyük tâlik yazı, ebrû ve cild üstâdlarından; Gülnûş Vâlide Sultan Camii başimâmı.

Artık akşam yemeğinden sonra babam kahvesini içip sigarasını tüttürürken büyük bir zevkle akşam haberlerini, akabinde de Nurettin Artam'ın "Radyo Gazetesi" programında günlük siyâsî yorumunu dinliyordu. Sonra sırasıyla Alman ve İngiliz radyo istasyonlarının Türkçe yorumları dinlenirdi. Eğer parazitler müsaade ederse, Lübnan radyosundan Ümmü Gülsüm ya da Mısır radyosundan Abdülvehhâb'ın terennümü büyük bir huşû içinde tâkib edilirdi. Eğer istasyonu arayan ağabeyim ise ve tesâdüfen batı müziği çalan bir istasyona rastlanmışsa annem de, babam da: "Aman Mazhar, kapat şu 'dandun'u!" diyerek ortak tepkilerini dile getirirlerdi.

Bütün aile "radyofonik skeç"lerle mest oluyorduk. Bunlar hepimizin hayâlini çalıştırıyor, bizi meşgûl ediyor ve eğlendiriyordu. Skeç bittikten sonra da aile fertlerinin hep birlikte müzâkere edebileceği ortak konular ortaya çıkıyordu. Annem ile babam Üsküdar'da radyosu olan eşe-dosta sordukları zaman bunların da radyoya karşı davranışlarının ve zevklerinin bizlerden farklı olmadığı ortaya çıkmıştı. Hemen hemen herkes aynı programları tâkib ediyor ve aynı mûsikî ve kültür zevkinde birleşiyordu.

* * *

Kırklı yıllarda Üsküdar'ın nüfusu 50.900 civârındaydı. Pek çok Üsküdarlı, ismini bilmese bile, birbirini tanır ve muhakkak selâmlaşırdı. Dostluk, komşuluk münâsebetleri kuvvetliydi. Millet, akşam yemeğinden sonra eşini dostunu ziyârete giderdi. Ben de bize akşam yemeğinden sonra birileri gelse diye dua ederdim. Çünkü babamın dostları o kadar ilgi çekici menkabe ve hikâyeler anlatırlardı ki, bunları büyük bir zevk ve merakla dinlerdim. Hele attâr Sâim Efendi amca ailesiyle gelirse dünyâlar benim olurdu. Söz döner dolaşır mutlaka Hazret-i Peygamber'in ve Ashâb-ı Kirâm'ın ya da Evliyâullah hazerâtının menkabelerine gelir ve ben bütün anlatılanları adeta bizzat yaşamış gibi olurdum.

Annemin de epeyi ahbabı, geleni-gideni vardı. Bunların bir kısmının haftalık, diğerlerinin onbeş günlük ya da aylık "gün"leri vardı. Mesela salı günleri İhsâniye'de oturan akrabâmızdan merhum Hulûsî beyin haremi Ayşe hanımın ve aynı gün Hâkimiyet-i Milliye Caddesi No. 81'de tuhafiyecilik yapan Şerâfettin beyin haremi Saadet hanımın kabûl günüydü. Bir hafta Ayşe hanıma gidersek diğer hafta da Fıstıkağacı'na Saadet hanıma giderdik. Ayşe hanımların Çiftekayalar'a kuşbakışı bakan bir evleri vardı. Bütün Marmara, İstanbul limanı ve Kızkulesi tabak gibi ayaklarının altındaydı. Bu muhteşem manzaraya her zaman meftûn olmuşumdur. Ayşe hanım teyze misâfirlerine kendi imâlâtı olan "lôhuk" ikrâm ederdi. Konuşacak mevzu kalmayınca da eğlenmek için tombala oynanır, hanımlar tombalayı da bana çektirirlerdi.

Saadet hanım teyzeye gitmek için ise ya bir gün önceden arabacı Yusuf Efendi peylenir, ya da Selmanağa Camii'nin önünden Üsküdar-Çamlıca tramvayına binilirdi. Bu tramvayın birinci mevkii 3 kuruştu. Çocuklar bedâva seyâhat ederlerdi.

Yusuf Efendi'nin arabasıyla gidilecekse araba bizi kapımızdan, yazları saat 13.30'da alır; Fıstıkağacı'ndan da saat 17.00'de hareket edilirdi. Araba bizi kapıda beklerdi. Bunun ücreti ise 10 kuruştu.

Hemen hemen her pazar günü gene Yusuf Efendi'nin arabasıyla babamın büyük amcası eski Ayân âzâsı Enderunlu Nâil Bey'in Kadıköy'de Kuşdili Çayırı'na nâzır köşküne Büyük Yenge'yi ziyârete giderdik. Büyük amcam Hâlid bey de Lâleli'den kalkar gelirdi. Nihâlnâz yenge pek halâvetli, sarayda yetişmiş, sarayın terbiye ve vekarını mükemmel ve tabiî bir şekilde izhar etmesini bilen büyük bir hanımefendiydi. Allah hepsine ganî ganî rahmet eylesin!

Aslında Büyük Yenge'nin Nâil Bey ile evlendirilişinin hikâyesi fevkalâde mûtad dışı ve ilgi çekicidir ama bu hikâye bu yazının sınırlarını aşacağından İnşâallah onu başka bir yerde takdîm etmek isterim.

Eş-dost ziyâretlerinden başka Üsküdar'ın o zamanlarda temin ettiği eğlence ve temâşâ imkânları mahduttu. Bir tek sinema vardı. Hâle Sineması'nda her gün ve her gece iki film oynatılır ve program haftada bir değişirdi. Bu sinema gerçekten de sinema ve tiyatro niyetine inşâ edilmiş iki katlı güzel bir mekândı. Daha sonra tek tuğla bir hangar "Bizim Sinema" adıyla Üsküdar'ın ikinci sineması olarak hizmete girdi. Tek katlı olan bu sinemanın yağmurda her tarafı akardı. Üsküdar halkı bu sinemaya da rağbet etmekle birlikte mekânın konforsuzluğu karşısındaki tepkisini buna "Ahır Sineması" diye bir lâkap takarak göstermişti. Halk Caddesi'nden Doğancılar Parkı'na doğru çıkarken sol kolda inşa edilen ve galiba 1947'de açılan Sunar Sineması ise geniş mekânları, düğün salonu ve oynattığı filmlerin kalitesi bakımından Üsküdarlıların kalbine taht kurduydu.

Bir de Salacak Plâj ve Gazinosu vardı. Gazino kısmı denize kuşbakışı bir mevkideydi; hârikulâde bir manzarası vardı. Kızkulesi'nin tam karşısına tesâdüf etmekteydi. Güzel havalarda sabahları hanımlar buraya çay içmek, çene çalmak için gelirlerdi. Yazın akşamları ise gazinoda mutlaka bir program olurdu. İki de beton dans pisti vardı. Buranın salınesinden zamanın bütün meşhur hânende ve sâzendeleri geçmiştir.

Yazları Hâle Sineması ile Salacak Gazinosu arasında ortaya kıyasıya bir rekabet çıkardı. Hâle Sineması, o güzel salınesinde, daha çok Dümbüllü İsmail Efendi ve Şürekâsı'nı misâfir ederdi. O akşamki programı tanıtmak için de münâdîler Üsküdar'ın bütün semtlerini dolaşıp bağıra çağıra programı ilân eder ve sarı ya da tirşe kâğıda bastırılmış o el ilanlarını kapı kapı dağıtırlardı. Arada bir, bu iki rakip işletmenin münâdîlerinin aynı sokakta karşılaşmaları sonucu ufak tefek arbedeler de çıkardı ama bu olay esnâf ve ahâlinin: "Ayıp, ayıp! Kocaman çocuklarsınız, kavga size hiç yakışmıyor. Hadi bakalım, terbiyenizi takının, yoksa biz sizi terbiye etmesini biliriz!" ihtarlarıyla çabucak söndürülürdü.

Harbin akabinde yazlık "açık hava sineması" modası yaygınlaştığında, Salacak Gazinosu'nun programları tavsadı. Sonunda o da bir açık hava sinemasına dönüştü. Üsküdar'ın diğer iki meşhur açık hava sinemasının biri Bizim Sinema'nın hemen arkasındaydı. Diğeri ise Doğancılar semtindeki "Aypark Sineması" idi. Bir müddet sonra Tunusbağı'nda, Bağlarbaşı'nda ve Kısıklı'da da açık hava sinemaları açılmıştı.

Üsküdar'ın ahâlisi Bağlarbaşı'nda, Büyük ve Küçük Çamlıca tepelerinin yamaçlarında ya da şimdi yeşili tamâmen unutmuş olan Fıstıkağacı, İnâdiye ve İcâdiye semtlerindeki kırlarda, "kır sefâsına" (pikniğe) çıkmayı severdi. Ayrıca Kısıklı'daki iki gazino da pek revaçtaydı. Selâmî Ali Efendi'nin kabri ziyâret edilip dualar okunduktan sonra bu gazinolarda dinlenilirdi. Ailece ya da eş-dostla saatlerce oturulur, sohbet edilir; Büyük Çamlıca suyuyla demlenmiş tavşan kanı gibi çaylar birbiri ardına yudumlanırken gelip giden tramvaylar seyredilir; eve dönerken de hemen oracıktaki Büyük Çamlıca suyu çeşmesinden bir şişe de su doldurulurdu. Doğancılar semtindeki Doğancılar Parkı ile Altunizade'den Kısıklı'ya çıkarken Kısıklı Caddesi üzerindeki Millet Bahçesi de Üsküdarlıların soluk aldıkları ağaçlık yerlerdi. Bu iki park da bilhassa bizim gibi çocukların gözdesiydi; en câzib tarafları da havuzlarındaki renkli balıklardı.

Üsküdar ve civârı aslında bir su beldesiydi. Büyük ve Küçük Çamlıca suları ile Tomruk suyu pek sevilirdi. Az akan, lezzetli ve hafîf bir su olan Tomruk suyu bu yüzden pahalı satılırdı. Şaraplarıyla meşhur Fransa'da nasıl şarap "konesörleri" varsa Üsküdar'da da bir yudum suyu tadar tatmaz bu suyun Üsküdar'da hangi çeşmeden alınmış olduğunu bir lâhzada söyleyebilen su konesörleri vardı. Gençliğimde, Üsküdar nüfusunun artması sonucu Belediyenin bu çeşmeleri kendi kaynaklarından başka kaynaklarla takviye etmesiyle suların tadı kaçtı; teşhis edilebilme özellikleri ortadan kalktı. "Su konesörlüğü" de böylece tarihe karıştı.

Üsküdar'ın hâli vakti yerinde sâkinlerinin mahdut bir bölümü, yazları sayfiyeye taşınırlardı. O zamanlar gözde sayfiyeler Paşabahçe, Altûnîzâde ve Çamlıca idi. Bir kısmı Erenköy, Suadiye ve Bostancı'ya gider, birkaç aile de Boğaziçi kıyılarını ve Adalar'ı tercih ederdi. 1938'de babam da, doktorların annem için tavsiye ettikleri hava değişikliği için Şirket-i Harbiye vapurlarının içinde ve iskelelerinde büfecilik yapan Mazlum Ağa'nın Altûnîzâde'deki köşkünün giriş katını 3 aylığına tutmak istemiş ama talep edilen 30 lira babamın bütçesini aştığından bu teşebbüs akim kalmıştı. Bir de Paşalimanı'ndaki bir yalıya bakılmış; ama rutûbeti ve aylık 11 lirayı bulan kirâsının fâhiş(!) oluşu sebebiyle bu yalı da uygun bulunmamıştı.

* * *

Üsküdar, evliyâsı bol bir beldedir. O devirlerde, halkın ziyâretgâhı hâline gelmiş yerlerin başında Hazret-i Azîz Mahmud Hüdâî'nin türbesi gelirdi. Hüdâî Küllliyesi'nin alt kapısından çıkan ziyâretçi, hemen karşısındaki Cennet Efendi hazîresi

önünde de durur; bir Fâtiha da bu hazrete ve civârında yatanlara ithaf ederdi. Pek çoğu da buradan çarşıya Tepsi Fırını Sokağı'ndan inecek yerde, harap vaziyetteki Halilpaşa Türbesi'ne kadar yolu uzatır; önünden geçerken bir Fâtiha da ona gönderir ve hemen sola dönüp Üsküdar Postahanesi'ne doğru inerken bu binânın hemen arkasındaki Gizlice Evliyâ Hazîresi önünde mutlaka durur ve niyâz ederdi. Ben de niyâzlarımda bu yolu izlerdim ama kışın Postahane'ye geldiğimde hemen sağa döner, hemen hemen yüz senedir Halk Caddesi'nin başlangıcındaki köşeyi işgal eden Ahmediye'nin meşhur bozacısı Mishab'ın ekşimtrak bozasından iki bardak içmeden edemezdim.

Halkın rağbet ettiği bir başka ziyâretgâh da Hazret-i Hüdâî gibi bir Celvetî şeyhi olan Selâmî Ali Efendi'nin Kısıklı mezarlığındaki kabriydi. Ahmediye'den Karacaahmet Türbesi'ne çıkan Gündoğumu Caddesi'nin (eski Menzilhâne Yokuşu'nun) Türbeye yakın düzlük yerine gelindiğinde küçük bir meydanlığın solunda minik bir mezarda Üsküdarlıların pek sevdikleri (Bektâşî meşrebli bir Celvetî şeyhi olan) Seyyid Hâşim Baba'nın kabri bulunur. Buraya niyâza gelenler yolun bitimindeki Karacaahmet Sultân'a da muhakkak niyâza giderlerdi. Halkın rağbet ettiği uzakça bir ziyâretgâh da Beykoz'daki Yûşâ Peygamber'in makamı idi. Ancak harpden itibâren burası askerî bölgenin içinde kalmış olduğundan ziyâreti uzun yıllar boyunca özel izne tâbî olmuştu.

Bunların hâricinde Üsküdar'ın mezarlıklarında ve mahalle aralarında halkın şu ya da bu sebebden ötürü ziyâretgâh kabûl ettiği yüzlerce kabir bulunur. Tekkeleri kapatıldığı ve hattâ câmilerin dahî bir kısmının depo olarak kullanıldığı bir dönemde halk buraları alenen ziyâret edip niyâz etmekten hiç çekinmezdi.

Üsküdar'ın kültür hayâtına yön vermiş tekkelerinden biri de Sultantepesi'ndeki Nakşî Özbekler Tekkesi'dir. Bir bölümünün ikametgâh oluşunun paravanası ardında bu tekke Cumhuriyet döneminde bile hâl ve tasavvuf ehlinin zaman zaman toplandığı müstesnâ bir mevki ve tarîkat neş'esinin de idâmesine hizmet etmiş bir akademi olmuştur. Bu tekkedeki toplantılar yemekli olurdu. Tekkenin son şeyhi Necmeddin Efendi'nin bizzat pişirdiği Özbek Pilâvı'nın lezzeti ise bunu tatmak bahtiyârlığına ermiş olan Üsküdarlıların nezdinde efsânevî bir üne sâhipti.

Üsküdar halkının bir bölümünün inançları dolayısıyla, diğer bir bölümünün de merak sâikasıyla ziyâret ettikleri bir başka mekân da Karacaahmet Mezarlığı'nın en hücra ucunda kalan Seyyid Ahmet Deresi mevkiindeki Şii Câmii idi. 10 Muharrem'de halk buraya Şiilerin Kerbelâ günü dolayısıyla duydukları derin üzüntünün tezâhürlerini seyretmeğe giderdi.

* * *

Üsküdar'daki bütün dükkânlar arasında Hâkimiyet-i Milliye Caddesi'nde 104 numaradaki attâr dükkânı kadar her şeyine meftûn olduğum bir başka dükkân yoktu. Dükkânın sâhipleri Sâim ve Bekir Düzgünman kardeşler babamın yakın

dostları ve büyük ittika sâhibi zâtlardı. Üsküdar halkı onları "Aktar Hocalar" diye bilirdi. Saim Efendi amca Üsküdar'ın pek çok câmiinde ve bu arada Hüdâî Dergâhı'nda da imâmlık yapmıştı. Bekir Efendi amca da Gülfem Hâtun Câmii'nin her eksiğine koşardı. Ehl-i hizmet, adâletli ve muhsin kimselerdi. Çocukları da öyleydi.

Aktar Hocalar'ın dükkânı zamanın bazı meşhur sanatkârlarının, âriflerinin, sırlı sûfîlerinin ve meşâyihinin sohbet ve muhabbet etmek üzere sürekli uğradıkları bir yerdi. Adetâ akademi gibi bir şeydi.

Özellikle cumartesi günleri öğleden sonra bu daracık dükkânda 7 ya da 8 kişinin toplanıp sohbet ettiği olurdu. Bu muhterem zevât arasında Rufaî şeyhi Sarı Hüsnü Efendi'yi, bir Rufaî tekkesi olan Sandıkçı Dergâhı'nın son şeyhi Haydar Efendi'yi, Rufaî şeyhi Hayrullah Tâcüddin Efendi'yi, Celvetî-Bektâşî şeyhi Yusuf Fâhir Baba'yı, Hazret-i Hüdâî'nin Hamzavî-Melâmî meşrebli türbedârı Eşref Efendi'yi (Eşref Ede'yi), Özbekler Tekkesi'nin son şeyhi Necmeddin Efendi'yi, Nasûhî Dergâhı'nın son şeyhi Kerâmeddin Efendi'ye bağlı olan Üsküdar İskele Câmii baş imâmı Nâfiz Hoca'yı (Nâfiz Uncu), Gülnûş Vâlide Sultan Câmii baş imâmı Hezârfen Necmeddin Okyay ile eski üslûp cildde ve ebrûda kendisi gibi güzel eserler vermiş olan oğlu Sâcid Okyay'ı, son Pâdişâh'ın Muzıka-i Humâyûn müezzinbaşısı ve Dümbüllü İsmail Efendi'nin amcası Muhiddin Efendi'yi, *Öz Söz* başlıklı ârifâne bir risâlenin müellifi Fehim Tandaç'ı ve Muhammed Nûru'l-Arabî'ye mensup kaymakam emeklisi Melâmî Abdullah bey'i zikretmek gerekir. Allah hepsine ganî ganî rahmet etsin, makamları Cennet olsun. Bütün bu muhterem zevâtı yakından tanıdım, sohbetlerinde bulundum. Ressam Üsküdarlı merhûm Ali Rıza Hoca'nın da "Aktar Hocalar"ın müdâvimlerinden olduğu söylenirse de, ne yazık ki, ben bu zâta yetişemedim.

Daha sonraları ise neyzen Niyazi Sayın ilk mûsiki meşkini gene bu dükkânda Sâim Efendi Amca'nın küçük oğlu Mustafa Ağabey'den almış; ebrûculuğa da gene Mustafa Ağabey'in teşviki ve eğitimiyle başlamıştır. Niyazi Sayın neydeki perdeleri fevkalâde titizlikle kullanmak, nefesine kudretle hâkim olmak ve kendine has eşsiz bir legato stiline sâhip olmak sûretiyle tecellî eden ustalığını ise, kendisini sabırla ve kanaviçe işler gibi geliştirmiş olan hocası ressam ve neyzen merhûm Halil Dikmen'e borçludur.

Bu arada, bu Attâr Dükkânı'nın müdâvimleri arasında, Halvetiyye'nin Sinânîyye kolundan Üveysî-meşrep bir zât olan bankacı merhûm Turgut Çulpan'ı, Fâtih Türbedârı Ahmed Amış Efendi'nin halîfesi Ahmed Tâhir Efendi'nin müridlerinden ve Ayaşlı Arabacı İsmâil Ağa diye bilinen tasarruf ehli ârif bir zâtın oğlu olan Vehbi Güloğlu'yu ve kezâ Abdülbâkî Gölpınarlı ile Hâfız Amâ Tevfik'i de unutmamak gerekir. Âmâ Tevfik iri yapılı, gür ve pürüzsüz sesli, mûsikîye âşinâ, hadîs bilen bir zât idi. Yeni Câmi'in minâresinden sabah ezânını sabâ makamından okuduğu zaman Üsküdar ayağa kalkar; bu gür sesi huşû içinde dinlerdi.

Daha yakın zamanlarda da, Necmeddin Hoca'nın son ve kıymetli iki tilmîzi

Prof. Dr. Ali Alpaslan ile Uğur Derman da (Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'ndeki isim benzeri, merhûm tabib Prof. Dr. Uğur Derman değil!), Prof. Dr. Güngör Şatıroğlu da, (Cenâb-ı Hak gayretini tezyîd ve sa'yini meşkûr etsin) gazeteci-yazar-mûsikîşinas Nezih Uzel de bu dükkânın gönül ehli müdâvimlerinden olmuşlardır.

Bu dükkânın en sürekli müdâvimleri, sanırım, en azından 54 yıllık (belki de daha fazla) bir sadâkatle rahmetli babam ile 53 yıllık bir sadâkat ile de bendeniz olmuşuzdur. Şu ya da bu şekilde doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, yalnızca Üsküdar'ın değil ama bütün Türkiye'nin kültür hayatında kendi çapında müessir olmuş olan 75 yıllık bir irfân yuvası, bir feyiz kaynağı olan bu Attâr Dükkânı, zamanın şartlarına dayanamayarak 1991 yılında kapanmıştır.

Üsküdar'daki bu Attâr Dükkânı nice sohbetlerin, nice dostlukların, nice himmetlerin, nice hayırların, nice tefekküre şâyân ibretlerin, nice füyûzatın, nice mânevî tohumların ve nice irşadların sebebi ve mihveri olmuştu. Neyzen Niyazi Sayın bir gün bana, bu dükkânın rahmânî füyûzâtının sebep olduğu maddî ve mânevî müktesebâtını hamd-ü şükrânla ve cezbeyle, âdetâ gönlümü okuyarak yâd ederken: "Yükselciğim; biz bu dükkândan geçmemiş olsaydık şimdi yedi dükkân süprüntüsünden beter olurduk" demiştir ki, elhak doğrudur!

* * *

Attârlık, yalnızca satmak değildir. Attârlık, aynı zamanda şifâ veren bitkiler aracılığıyla insanların rahatsızlıklarını gidermeyi hedef alan bir nevi pratik hekimliktir de. Kuru öksürükten, kabızlıktan, idrar tutukluğundan, hâlsizlikten, çıbanlardan, nefes darlığından, mide gazından, iştahsızlıktan, dolamadan, kapanmayan yaradan, adale ağrılarından ve daha pek çok illetten muzdarib olanlar çâreyi Attâr Dükkânı'nda ararlardı. Bunlar arasında doktora ve ilâca verecek parası olmayan fakirlerin, o zamanlarda Sâim Efendi Amca'nın Attâr Dükkânı'ndan başka başvuracak yerleri yoktu. Filvâki 1943 yılından itibâren Kazan Türkleri'nden Dr. Sıbgatullah Devletgeldi, Uncular Caddesi'nin girişinde sağdaki ikinci binânın üst katında salı günleri sabah 8.00'den akşam 20.00'ye kadar fîsebîlillâh (ücretsiz) hasta bakmaya başlamıştı ama millet ufak tefek rahatsızlıkları için gene de Aktar Hocalar'a koşardı.

Sâim Efendi amca, her birine, derdine derman olması umulan çârenin terkîbine giren ot ve bahâratı verirken bunların nasıl hazırlanacağını, ne mikdarda, hangi zamanlarda ve ne kadar bir süre kullanılması gerektiğini de ayrı ayrı anlatır ve hattâ hâfızası zayıf olanlar için inci gibi rık'a yazısıyla da, târifini kâğıda dökerdi. Bu reçetelerden şifâ bulup da dükkâna kadar gelerek "Allah senden râzî olsun, Sâim Hoca!" diyen nice insana şâhit olmuşumdur.

Kol ve bacak kırıkları için de yağ mumu, havacıva ve muşamba satılırdı. Bu yağ mumu 30 cm kadar uzunlukta, bir ucu dört parmak kadar kırmızı boyalı, gerisi koyu portakal renginde vıcık vıcık görünümlü bir mum şeklindeydi. Bunları da-

ha çok kırık-çıkıkcılar ya da onlara gidecek olanlar alırdı. Muşambayla birlikte bunlar, usûlüne göre hazırlanıp da kırığın etrafına sarıldı mıydı, bu tedbirin kolun ya da bacağın alçıya konmasına eşdeğer bir tedâvi değeri olurdu.

Dr. Sıbgatullah Bey'den önce aile doktorumuz, 1942'deki vefâtına kadar Yahudi Amon Efendi idi. Her iki doktorun da vizitası muâyenehânelerinde 50, eve gelirlerse 100 kuruştu. Dr. Amon Efendi de, Dr. Sıbgatullah Bey de hastanın teşhisini koyup reçetesini yazdılar mıydı, hastalık geçinceye kadar sabah akşam hastaya uğrar, derecesini alır, göğsünü dinler, gerekirse yeni ilâçlar yazarlardı. Bu mesaileri için fazladan bir ücret almazlardı. Hepsi ilk vizitada aldıkları 100 kuruşun içinde olurdu. Eğer hasta fakir ise her iki doktorun da asla ücret almadığı ve bir de yazdıkları reçetenin bedeli olabilecek bir meblâğı çaktırmadan hastanın yastığının altına bıraktıkları herkes tarafından bilinirdi.

Gençliğimde Üsküdar'ın pek sevgili ve genç bir çocuk doktoru vardı. Murat Sıtkı Özferendeci yalnızca hâzık bir doktor değil, fakat aynı zamanda Dr. Amon ile Dr. Sıbgatullah'ın tabiblik zihniyetinin aynısına sâhip hamiyyetli bir zâttı da. Çantasında daima tavuk taşıdığı ve fakir hasta çocuklara reçete bedelinden başka bir de tavuk bıraktığı için Tavuklu Doktor diye anılırdı.

Bu doktorlar geceleyin çağırıldıkları zaman, saat kaç olursa olsun, hastaya mutlaka giderlerdi. Hâli vakti yerinde olan Dr. Sıbgatullah Bey'in özel arabacısı ve at arabası ise, bu gibi durumlarda derhâl hizmet verebilmek üzere Sultantepesi'ndeki köşkünün müştemilâtında geceleri emre alesta beklerdi.

* * *

Çocukluğumda ilim irfân sâhibi kimselerin uğrak yeri ve Sâim Efendi amcanın attâr dükkânındakine benzer sohbetlerin yapıldığı bir başka yer de Hacı Selimağa Kütüphânesi idi. Kütüphânenin müdürü, bizim konaktan 500 metre kadar ileride bulunan, Üsküdar Mevlevîhânesi'nin son şeyhi Ahmet Remzi (Akyürek) Dede idi. Feyzine mazhar olmak için Ahmet Remzi Dede'yi, daha onun Üsküdar Mevlevîhânesi şeyhliğinden beri yâni 1919'dan itibâren ziyâret edenlerin sayısı çokmuş. Pek çok da yabancı şarkiyâtçı gelirmiş. Bir kısmı da bu mübârek zâttan intişâr eden feyz ve nûrâniyetin cezbesiyle müslüman olur gidermiş. Bunların en meşhurlarından biri de Hallâc-ı Mansûr hakkındaki tetkikleriyle mâruf, müdekkik Fransız papazı Louis Massignon'dur. İslâm'a hayran ve Remzi Dede'nin de irfânına âşık olan Massignon, Dede'ye müslüman olmak istediğini ifâde ettiğinde Dede'nin: "Bâtınen sen zâten Müslümansın. Zâhiren, bu papaz cübbesini taşırsan İslâm'a daha da çok hizmet edersin" demiş olduğu rivâyet edilirdi. Ahmet Remzi Dede'nin Müslüman ettiklerinin en meşhurlarından biri de İstanbul Rumlarından avukat Yorgo Diyamandi'dir. Müslüman olduktan sonra Mevlevî dedeliğine kadar yükselmiş olan bu hârikulâde zâtın yeni ismi Yaman Dede idi. Ben 1961-1962 arasında Notre Dame

de Sion Fransız Kız Mektebi'nde Matematik hocası iken Yaman Dede de aynı mektebin edebiyat hocası idi. Türkçe, Arapça ve Farsça'ya vâkıf, mesnevîhân, fevkalâdeden bir Rahmânî cezbenin tesiri altında olan bir zâttı. Allah ganî ganî rahmet eylesin, kendisinin vefâtına kadar dostluk ve muhabbetimiz devâm ettiydi.

Üsküdar'ın itinin, kopuğunun, serserisinin, meczûbunun dahi bu beldeye mahsus bir edebi ve nezâketi vardı. Önemli bölümü esrarkeş olan balıkçıların ve boş gezenin boş kalfası tâbir edilen kimselerin yurdu, Balaban semtiydi. Doğancılar Caddesi'nin bitiminde, Üsküdar İskelesi'ne dönüldüğünde, Balaban Baba hazîresinin de bulunduğu ufak meydanlıkdan genç ya da yaşlı bir hanımefendi geçecek olsa bütün bu bitirim takımı, bu hanımı, mevcûdiyetleri dolayısıyla dahi rahatsız etmemek için ya yan sokaklara çekilir ya da sigaralarını söndürerek veyahut da hiç değilse arkalarına saklayarak edeben sokağa yan dönerlerdi. Hey gidi günler hey! Üsküdar'da herkes kendine küfüv olanla ülfet eder, diğerlerine karşı ise pür-edeb olurdu.

Üsküdar balıkçıları her gün Reji binâlarının yanındaki arsaya çekmiş oldukları altı-çifteli balıkçı kayıklarını denize indirir ve Kuşkonmaz Câmii'nin önünde voli çevirirlerdi. Voli çevirmek, büyük balık ağını olabildiğince geniş bir daire hâsıl edecek şekilde denize yaymak ve bunun iki ucunun karaya ulaştırılmasından sonra da her bir ucun bir balıkçı takımı tarafından çekilip ağın "cep" tâbir edilen kısmında toplanmış olan balıkların karaya alınması demekti. Bunun seyrinin meraklıları çoktu. Bizim konağın üst katından balıkçıların voliye çıktıklarını görür görmez, ağabeyim beni kolumdan tuttuğu gibi soluğu Kuşkonmaz Câmii rıhtımında alırdık. Boğaz'dan geçen balıkların bolluğuna bağlı olarak, bâzen sabahları iki ve ikindi vakitleri de gene iki voli çevrildiği olurdu.

Balıklar Kuşkonmaz Câmii'nin rıhtımına çıkarılınca, balıkçılar önce aralarında bir ağırlık tahmini yaparlardı. Bir volide bir ve hatta birbuçuk ton balık çekildiği vâki idi. Mevsimine göre her türlü balık çıkardı. Nâdirattan olmak üzere dil balığı, vatos, yengeç, iskorpit, trakunya, ahtapot, mürekkep balığı, köpekbalığı yavruları ve keler dahi çıkardı. Karaya çıkarılan vatoslar çok çırpınırlardı. Bunların ince uzun kuyruklarının darbeleri fevkalâde kuvvetli ve tehlikeli olurdu. Böyle bir darbe yemekten balıkçılar bile korkardı. Balıkçılar dükkânlar ve lokantalar için ayırdıkları balıkları çeşitli "çevalye"lere yerleştirdikten sonra geri kalanlarını hâzırûndan isteyene ucuz bir fiyatla satarlardı.

Çocukluğumda Kuşkonmaz Câmii'nin rıhtımının altında, denizin içinde kalan bir kovuğa sığınan sempatik bir ayı balığı ailesi vardı. Bir müddet sonra, herhâlde tedirgin oldular ki, ortadan kayboldulardı.

Mimar Sinan'ın eseri olan bu câminin üzerine ben, ömrüm boyunca, yalnızca üç kere kuş konduğunu gördüm desem inanır mısınız? Câminin rıhtımı sâir zamanlarda da amatör balıkçıların mekânı olurdu. Kuzeye bakan bu rıhtım, püfür püfür

esen poyraz rüzgârına mâruz olması ve ayrıca câminin gölgesinin de rıhtıma düşmesi hasebiyle yazın o çok sıcak günlerinde Üsküdar'ın en serinletici mekânını teşkil ederdi.

Bu câmiden Kızkulesi istikametine doğru sâhili tâkib eden bir kimse Şemsipaşa Meydanı'nı ve onun öteki ucundaki Anadoluspor Klübü'nün binâsını (şimdiki Hava Kuvvetlerimize ait lokali) arkasında bırakır bırakmaz ikiyüz metre kadar ilerisinde sâhile çakılmış sopalar üzerine gerdikleri iplerde rengârenk yemenileri kurutan "yemenici"leri görürdü. Yemeniler boyadan çıktıktan sonra üzerlerindeki boyanın sâbitleştirilmesi için uzun süre tuzlu su içinde kalmaları gerektiğinden Şemsipaşa'da ve bir de Paşalimanı'nda bu kabil yemenicileri görmek mümkündü. Ben yetişemedim ama ağabeyim hatırlıyor; eskiden yemenicilerin bulunduğu sâhilin hemen önünde, kadınlar için etrafı kapalı bir de Deniz Hamamı varmış.

Bizler denize Salacak Plajı'ndan girerdik. Bu plajın kumu taşınma kumdu. Denizi taşlı idi. Ama akıntı üstünde olduğu için suyu temizdi. Plaj Kızkulesi'ne 180 metre uzaklıkta idi. Plajdan kuleye gidip geleni vasat; kulenin önünde akıntıyı tersine yüzebileni iyi; Salacak Plajı'ndan Kızkulesi'ne, oradan kulenin güneyinde 300 metre açığındaki kayalığa ve oradan da Salacak İskelesi önünden plaja kadar yüzeni de çok iyi yüzücü olarak bilirdik.

Çocukluğumda bir de Salacak'taki Çürüksulu Yalısı'nın hizasından 300 metre kadar ileride Çiftekayalar mevkiinde atlama kuleli açık bir plaj vardı; fakat kuleden atlayan birisi denizin dibine saplanıp ölünce burasını kapatıp kuleyi de yıktılardı.

Salacak'dan Çiftekayalar'a ve oradan da Harem'e kadar uzanan sâhilin sol tarafı dik ve çamlık bir yamaç hâlindeydi (el'ân da öyledir). Bu yamacın üstü İhsâniye semtidir. İhsâniye eskiden vüzerâ (vezirler), kütebâ (yüksek bürokratlar), üdebâ' (edibler) ve şuarâ' (şâirler) mekânıydı. Asûde, insana huzur veren manzaraya sâhip bir semtti. Bugün o devirden kalan ve ne yazıktır, üfleseniz yıkılacak kadar harap ama bu hâliyle dahi eski güzelliğini izhardan geri kalmayan pek çok konak, boynu bükük bir şekilde restore edilmeyi beklemektedir. Çocukluğumdan hatırladığım pek çok konak ise, maalesef, müteahhitlerin vandalizmine kurban edilip gitmiştir. Şimdi yerlerini zerâfet ve güzellik yoksunu betonarme kutular işgal etmektedir. Bir kısmı ise eski özelliklerini tamâmen kaybetmiştir. Meselâ meşhur "Köprülü Konak", restorasyondan sonra, nedense köprüsüz konak oluvermiştir.

Dedemin dedesi, Sultan Abdülmecid'in Çuhâdarbaşısı Enderunlu Emin Ağa'nın olup da, babamın çocukluğunda, 100 altın liraya satılmak zorunda kalınan o dört katlı muhteşem köşk de yıktırılmıştır. Bu köşkün İhsâniye'de Kasap Veli Sokağı'nda 10 numaradaki arâzisi, şimdi Dışişleri Bakanlığı'nın mensuplarının bir vakfına ya da bir derneğine ait gözükmektedir. Üzerinde ise tek katlı, şekilsiz bir baraka bulunmaktadır.

* * *

Üsküdar'ın iskeleleri de meşhurdur. Bugünkü Şehir Hatları'na ait vapur iskelesi ilk defa 19. asrın ortalarında Şirket-i Hayriye tarafından Öküz Limanı bir mikdar doldurulmak sûretiyle yaptırılmış, bir kaç kere de genişletilerek baştan aşağıya yeniden inşa edilmiştir. Çocukluğumdaki hâliyle bu iskele yolcu çıkışı, I. ve II. sınıf yolcu salonları, bilet gişeleri ve memur odalarıyla Boğaziçi'nin en büyük iskelelerinden birisiydi. Yolcu salonlarını ayıran paravanın ortasında her iki salona da hizmet veren bir büfesi vardı. Annemle Köprü'ye (yani Boğaz vapurlarının yanaştıkları Galata Köprüsü'ne) geçerken bu büfeden bana birkaç adet sarı altın lira şeklinde çukulata ile bir küçük torba da nane şekeri alınırdı. İskele kışın büyük bir sobayla ısıtılırdı.

İskelenin dışında ve karşısındaki dükkânlar pastahanesi, terzisi, ayakkabı boyacısı, börekçisi, tatlıcısı, gazetecisi ve benzerleriyle minik fakat şirin bir çarşı oluşturmaktaydı. Bu vasıflarıyla Beşiktaş Vapur İskelesi'ne benzerdi.

Bu iskeleden Marmara Denizi istikametinde 200-300 metre kadar ileride ise Araba Vapuru İskelesi vardı. Üsküdar-Kabataş arasında sefer yapan yandan çarklı iki vapur vardı: 267 numaralı Suhulet ve 27 numaralı Sahilbent. Zamanla karşıdan karşıya geçen araba ve otomobil sayısı artınca, bu iskele de, Üsküdar Meydanı da buna paralel olarak sürekli tâdil edildi durdu.

Araba Vapuru İskelesi'nden sonra gene bir 200 metre kadar ileride Çöp İskelesi bulunurdu. Üsküdar'ın katır ya da at koşulu tahta arabalarla toplanan çöpleri buradan mavnalara yüklenir ve bir çatananın çektiği mavnalar kervanı bu çöpleri Ahırkapı açıklarında Marmara'ya dökerek çöp sorununu hallederdi!

Çöp İskelesi'nden sonra Balaban'daki Öküz İskelesi gelirdi. Bu iskele Anadolu'dan gelip de Haliç'deki Sütlüce Mezbahası'na sevkedilecek olan koyun, keçi, dana, öküz ve mandalar içindi. Bunlar da mavnalarla taşınırdı.

Balaban'ın ikinci iskelesi Kavak ya da Balaban İskelesi diye tanınan ve Üsküdar'a deniz yoluyla gelen yüklerin boşaltıldığı iskele idi. Önünde kum mavnaları sıra beklerdi. Bizim konağın karşı sırasındaki Taşçı Turan (Kavrem) Bey'in Marmara Adası'ndaki ocaklarından gelen mermer blokları da buradan karaya indirilirdi. Üsküdar esnâfının Eminönü'den "pazar kayıkları"yla gelen malları da buraya boşaltılırdı. Kavak, Osmanlıca'da gümrük demektir. Eskiden burada gümrük iskelesi varmış ve gümrük âmiri demek olan Kavak Ağası de burada gümrüğe nezâret edermiş. Çocukluğumda Kavak Ağası'nın son binâsı kirli sarı renkte, mâil-i inhidâm bir binâydı. İçinde Balaban'ın yersiz yurtsuzları mesken tutardı.

Anadoluspor Kulübü'nün önünde de denize doğru uzanan bir iskele kalıntısı bulunduğunu hatırlıyorum. Ama herhalde bu, esas fonksiyonunu kaybetmişti.

Daha ileride Salacak'ta ve bir de Harem'de iki vapur iskelesi vardı. Buraya

Köprü'den Şirket-i Hayriye'nin 1905 İngiliz yapımı 55 numaralı Bebek ve 56 numaralı Göksu gibi en küçük vapurları yanaşırdı. Daha sonraları, 1958'de batmadan önce daha büyük bir kapasitesi olan 72 numaralı Üsküdar vapuru da izdiham saatlerinde yolcu taşır olmuştu. Yazın İstanbul'dan akşam saat 7'de hareket eden vapuru Salacak İskelesi'nde bekleyen çok olurdu. Semt sâkinlerinin ve bilhassa gençlerinin her biri için vapurdan çıkanları istikbâl etmenin ayrı bir sâiki vardı.

Üsküdar'ın zikredilmesi gerekli son iskelesi de Paşalimanı'ndaki Su İskelesi'dir. Buradan tanker vazifesi yapan ufak gemilere Elmalı Bendi'nin suyu basılarak Adalar'ın içme suyu ihtiyacı karşılanırdı.

Vapur yolcularının ilgisini en çok çeken şey ise yunus balıklarının vapurlarla yarışıydı. Bunlar genellikle sürü hâlinde ve senenin belirli zamanlarında, Kızkulesi açıklarından İstanbul limanının girişine kadar hemen hemen her vapura zıplıya zıplıya refâkat ederlerdi.

Çocukluk ve gençlik dönemlerimin Üsküdar'ına ait o kadar çok hâtıram var ki, bunların hepsini bu yazının kapsamı içinde takdîm etmem imkânsız! Gençliğimi hatırlamak için Üsküdar'ı her dolaşmağa çıkışımda bunlar mâzînin derinliklerinden şuuruma öylesine hücum ederler ki, mâzînin tahassürü bile âdeta bir ızdırâba inkılâb eder.

Kendilerinden feyz almış olduğum o mübârek insanlar; insanın îmânını, ahlakını tahkim eden, gönlüne huzur veren o âdil ve muhsîn mürşidler; zerâfetleriyle, kibar tavırlarıyla, o güzelim Üsküdar lehçeleriyle, şîveleriyle şahsiyetimi kalıba sokmuş olan o ince düşünceli dostlar, ahbablar; insana ait olduğu târihinin asâletini ve medeniyetin güzelliğini idrâk ettiren o müstesnâ mekânlar; insanı alesine, komşularına ve milletine muhabbetle rabteden o güzelim örf ve âdetler, muâmeleler, an'aneler! Nerelerdesiniz? Nerelerdesiniz?

Heyhât! Hepsi de mâzîde, hepsi de gönüllerin hücrâ köşelerinde kalmış! Bir de bakıyorsunuz ki, Üsküdar'ın âgûşunda inkişâf etmiş altmış küsûr sene de tıpkı bir gölge gibi, tıpkı bir meltem gibi geçip gitmiş bile! Bâkî kalan ise zaman zaman tahassürle, zaman zaman da kederle yankılanan ama her seferinde zayıflayarak sönmekte olan ve sâdece ama sâdece idrâk ve temyiz ehline hitâb eden bir "hoş sadâ"!

BOĞAZİÇİ'NE KÜSÜLEN DEVİR!

Mustafa ARMAĞAN

Okuyanlar bilir, Yahya Kemal'in "Sayfiyede Payitaht" başlıklı bir yazısı vardır *Aziz İstanbul*'da. Yabancı seyyahların anlatmakla bitiremedikleri İstanbul'un sakinlerinin Sultan I. Mahmud devrinden itibaren şehirden soğuduklarından ve başta Boğaz olmak üzere yazlıklara taşındıklarından ve bunun sosyal bir alışkanlık halini aldığından şikayet eder: "O İstanbul ki içinde doğan, yaşayan İstanbullular bile tamamiyle ihata edemezler; büyüklüğüne şaşarlar, hakkında hurafeler naklederlerdi. O İstanbul Sultan Mahmud'un şehri terkedip Boğaziçi'ne yerleşmeye gittiği güne kadar böyleydi. Ondan sonra, suyu sızmış bir kâsedeki gül gibi yavaş yavaş soldu. Yaprakları döküldü, bitti." Bütün bir payitaht sekenesinin nasıl olup da Osmanlıların keşfettikleri ve zenginleştirdikleri bu güzelliklerin farkına varamadıklarına akıl erdiremediğini belirterek yazısını şöyle bitirir Yahya Kemal: "İstanbul'un başına çöken bu şeameti acaba kim defedecek? Kim kalkıp da bu halkı civardan cedlerimizin külleriyle yoğrulmuş bu şehre tekrar getirecek."

Doğrusu, Yahya Kemal'in bu sözleri sanki Boğaz'ın ağzına kadar insanla dolduğunu, iğne atsan yere düşmeyecek kadar yoğun bir yerleşime sahne olduğunu ve şehrin boşaldığını anlatıyor gibidir. Bu ayrıcalıklı şehrin ahalisi, nasıl olur da ondan çok sevdiği oyuncağından bir süre sonra usanan çocuklar gibi uzaklaşmaya can atardı? Eskiden yalnız eğlenmeye gidilen sayfiye nasıl asıl şehrin yerine mukim olmuştu?

Daha da garibi, inanılması güç gelecek ama güzelim Boğaziçi'nden bile kaçacak hale gelir İstanbullu. Kadıköy'den Bostancı'ya kadar uzanan şeritte 'acaip bir şekilde' dağılır şehir. Marmara kıyılarına, dağlara, bağlara uzatır kollarını.

Fakat daha Daha Fatih Sultan Mehmed devrinde tarihçi Tursun Beg'in (*Târîh-i Ebu'l-Feth* adlı devri için son derece önemli bir tarihin yazarı ve ilk İstanbul 'tarihçisi olarak hatırlıyoruz onu) Boğaziçi'ni Karadeniz ile Marmara Denizi arasında-

ki bir geçit değil, tam tersine Karadeniz, Ege Denizi ve Akdeniz'in Boğaz'ın kolları ve açılımları olduğu yolundaki bakış letafetine erişmiş bulunan Osmanlı kültürü nasıl olup da yine onun tabiriyle bu 'Nehr-i Azîz'i terkedebilmişti? Zevk düzeyindeki bu çarpıcı gerileme insana pek anlaşılır gelmiyor doğrusu.

Bu muammanın sırrına, Edebiyat Fakültesi'nden sınıf arkadaşım olan sahaf Nedret İşli'nin incelemem için lutfettiği 1936-1938 tarihleri arasında Şirket-i Hayriye tarafından yayınlanmış *Boğaziçi* dergisini tarayana kadar (toplam 18 sayı yayınlanmış olup sahibi Asaf Akant, yazı işleri müdürü de Yusuf Mardin olarak gözükür) âgâh olamamıştım. Dergide gözüme çarpan bazı ilanlar ve her biri bugün klasikler arasına girmiş yazarların ısrarla Boğaz'ın güzelliklerinden, tarihinden ve benzersizliğinden dem vurmaları, Cemal Nadir'in derginin her sayısında çizdiği karikatürlerde Boğaz'ın şiirini vurgulaması, Boğaz'a dair şiirlerin neşri, hatta Boğaz hatlarında canlı konser verilen vapur seferlerinin konulması gibi teşvikler, gerçekte Yahya Kemal'in şikayetini mucib olan sözlerinin arka planını belgeler nitelikteydi.

Derginin İlk Teşrin 1936 tarihli 2. sayısında Hüseyin Cahit Yalçın, "Boğaziçi" başlıklı yazısında Boğaziçi'nin türlü güzelliklerini anlattıktan sonra şöyle yakınır: "İşte böyle dünyada bir eşi bulunmayan bir hazinenin yanıbaşında, içinde yaşıyoruz. Yaşıyoruz, yani böyle zannolunuyor. Fakat Boğazın ruha bedîî ra'şeler veren bu yüksek varlığını bütün lâyık olduğu hürmet, itina ve ibadet ile acaba benimsemiş bulunuyor muyuz? Bugün, büyük bir garabet yapmış olmadan iddia edebiliriz ki İstanbullular içinde Boğazı bilmiyenler koca bir ekseriyet teşkil eder!"

Sözlerine Boğaz'ın tabiatının 'insan eli, zekâsı ve hüneri ile' süslenmesi gereğinden bahsederek devam eden H. Cahit, gözünün önüne insanlarla dolu cıvıl cıvıl bir Boğaz tablosu getirmek için epeyce zorlanır: "Bugün bir harabe hüzniyle ağlayan köşelere umran, hayat ve hararet serpiniz. Her tarafta halk ile dolan ve boşalan kahveler, gazinolar, ve bilhassa neş'eli ve kahkahalı insanlar... Bunları bir kıyıdan öbür kıyıya daimî surette taşımakta acele eden küçük vapurlar... Ve bilhassa mavi dalgacıkların üzerinde bir nur hafifliği ile akıp giden kayıklar..." O eski Gök-su deresindeki sandal sefalarından, yaşmağının altından bakan nazarlardan bugün eser kalmadığından yakınan Yalçın, "Gidiniz, bugün Boğazı dolaşınız" der. "Hiç bir şey yok; hiç bir şey yok imiş. Yalnız kalpte hüzünlü bir hatıra, acı bir iç çekme. Hep gidenler gibi bu hatıralar da yavaş yavaş sönecek ve artık mâziden hiç bir şey kalmayacak. Hayır kalacak: Parça parça yırtılarak ayaklar altına atılmış kıymettar bir san'at eseri gibi öksüz bir Boğaziçi... *Kurtarınız Boğaziçi'ni!..*"

Hüseyin Cahit'in yazısında 'kurtarılması'ndan bahsedilen Boğaziçi, gariptir, insan eliyle doldurulmasından bahsedilen tenha Boğaziçi'dir. Günümüzle ne büyük bir tezad!

Boğaziçi dergisinin İlk Kânun 1936'da yayınlanan 3. sayısında yine Hüseyin Cahit Yalçın'ın "Boğaziçi Hayatı" başlıklı yazısında, "Boğaz bugün eski imtiyazını kaybetmiş, biraz ihmale uğramış bir sevgili halindedir" denilerek yazarın gençliğindeki Boğaz'ın şetareti bertafsil anlatılır.

Aynı sayıda Peyami Safa da Boğaz'ın ihmali ve ondan kaçış meselesi üzerinde duran bir yazı yazar. Yazının başlığı "Boğazların ve Boğaziçinin Müdafaası"dır. Boğaz'ın bütün dünyanın iştahını kabartan 'beynelmilel bir kıymet' olduğundan söz eden Safa, "Boğaziçini benimsediğimiz nisbette yabancı iştahlara karşı koyabileceğimizi anlamalıyız. Boğaziçini benimsememek, Boğaziçini sevmemek onun muhteşem tabiatı içinde yaşamaya lâyık olmadığımız fikrini verir ve yabancı ihtirasları büyük bir ümitle şişirir" demektedir.

"Boğazların müdafaası tahkimatla, harble, silahla kabildir; Boğaziçinin müdafaası (ise) onu sevmekle, benimsemekle, içinde yaşamakla ve yerleşmekle kabil" diyen Peyami Safa, "Yıllar var ki biz hiç bir istila karşısında kalmış olmaksızın Boğaziçini tahliyeye başladık. Dünyanın en güzel parçasından kaçıyoruz" der ve bunun sebebini sorar. "Sebep zevksizliğimiz değildir. Göze görünmeyen bir istiladan kaçıyoruz. Nedir bu istila? Bu, ihmalin, bakımsızlığın, vasıtasızlığın, pahalılığın, haraplığın, yıkıklığın, çöküklüğün istilâsıdır." Yazısını, buna karşı bir millî müdafaa cephesi açılması gerektiği düşüncesiyle noktalayan Peyami Safa da Boğaziçi'nin yeniden meskûn bir mahal haline getirilmesi için çaba gösterenlerin arasına katılır.

Derginin Nisan 1937'de yayınlanan 7. sayısında Dr. Galip Ataç'ın Tarabya'yı anlattığı yazısında da Boğaz'ın 'şimal rüzgârları'nın öneminden bahsedilmekte ve "Serin şimal rüzgârlarına açık memleketlerde insanların ömrü daha uzun olur" denilmektedir. İstanbulluların Boğaziçi'nde oturmak adetini gevşetmelerinden dolayı bu sağlığa son derece faydalı rüzgârlara tahammül edemeyecek duruma geldiklerini söyleyen Dr. Galip Ataç, "Şimdi Adaların yahut Erenköyünün ılık ve gevşek havasından çıkarak birdenbire Kireçburnu'nun temiz fakat sert bir rüzgârına dayanacak babayiğitlerin İstanbul'da bulunduğunu sanmıyorum" diyerek yazısını noktalar.

Aynı sayıda 41 yıllık Şirket-i Hayriye kaptanlığından emekli olan Sezai Kaptan'la yapılan görüşmede kaptan, "Hey gidi günler hey!... Acaba Boğaziçi yanında Ada'nın, Bostancı'nın, Pendik'in esamisi mi okunurdu? Amma, ben eminim: Onda, bu güzellik varken, eski şenliğini nasıl olsa bulacaktır" diyerek aynı tahassüsle o günlerin hâlî Boğaziçi kıyılarına hayıflanır.

Haziran 1937 tarihli 9. sayıda Faruk Nafiz Çamlıbel'in "Boğaziçi Edebiyatı" başlıklı yazısında da bu yakınma devam etmektedir. Çamlıbel şöyle diyor: "Boğaziçinin küçük kardeşi Haliç, kıymet tanımaz ellerde, bugünkü sefil hale düştükten sonra, o, tek başına kaldı. Ona da bakan yok, bakmak şöyle dursun, her gün biraz daha gözden düşmek için, ne yapmak lâzımsa esirgenmiyor. Şirket vapurları, gezinti postalarından başka, bütün seferlerinde boş iskeleleri birbirine bağlayan öksüz birer nakil vasıtasıdır..." Çamlıbel, yazısını Boğaziçi'ni sevmek ve saymanın büyük vazifelerimizin başında geldiğini söyler.

Bu konu, anlaşılan derginin çıkarılma sebebini oluşturmaktadır. Nitekim Eylül 1937 tarihli sayıdaki bir röportajın başında, "Boğaziçi'nin ihya ve imarı için başlayan geniş ve hummalı faaliyet arasında naçiz uhdesine, mesleği dahilinde vazifeler almış olan mecmuamız..." denilerek bu durum açıkça ifade de edilmiştir. Sözkonusu röportaj, tarihçi M. Turhan Tan ile yapılmıştır. İhsan Arif'in, Boğaziçi'nin 'harika derecesinde güzel; fakat bahtsız' olduğundan bahisle "Onu mes'ut etmek, ona layık olduğu yeri ve ehemmiyeti vermek, yahut iktisadî bir tabirle orayı herkesin rağbet edeceği turistik bir yer yapmak için neler lâzımdır sizce?" sorusuna Tan şöyle cevap verir: "Boğaziçini fertler değil, cemiyetler ihya edebilir. Bu sebeple güzelliği sever, güzelliğe saygı gösterir ve bu sevgi ile saygıyı altın kaynağı haline koymayı da bilir bir cemiyetin lûtfedip Boğaziçi ile alâkalanmasını beklemek zarureti vardır." İhsan Arif'in, "Üstadım, böyle hayırkâr bir şirket meydana çıkıncaya kadar zavallı Boğaziçi harap olup gitmez mi?" sorusuna biraz kaderci bir cevap vermekle yetinir: "Doğru amma, bahta inanmaktan ve her felakete karşı yaptığımız gibi bu acı durum önünde de "baht işi" demekten başka elimizden ne gelir ki?"

Derginin İlk Kânun 1937 tarihli nüshasında Burhan Cahit Morkaya, bu defa Henri Prost'un hazırladığı İstanbul imar planında Boğazı tekrar canlandıracak esaslara medyûn-ı şükran bir üslupla eğiliyor. Morkaya'ya göre "Prost Boğaziçi'nin imdadına tam zamanında yetişmiştir. Çünkü esasen Boğaza doğru halkın temayülü artmıştır. Her yıl yeni köşkler yapılıyor... Boğaziçi çok bekledi, çok çile çekti, fakat nihayet erbabının çizdiği plânla ve Belediyesinin ihtisasa kıymet veren kararlariyle lâyık olduğu itinayı buluyor."

Nihayet *Boğaziçi* dergisinin son sayısı olan 18 numaralı Mart 1938 tarihli nüshada yine Hüseyin Cahit Yalçın'ın bir yazısıyla karşılaşıyoruz: "Boğaziçi'nin İmar ve Tezyini Etrafında Fikirler". Yalnız bu yazının garip bir tarafı hemen dikkat çeker. Yılların görmüş geçirmiş edibinin, İstanbul'u imar ederken berbat etmekten korktuğunu söyleyerek derginin diğer yazılarındaki 'modern' havadan uzakta durmaya gayret sarfetmesi ilginçtir. Boğaziçi'nde yapılması düşünülen Asmaköprü'nün İstanbul'a küfretmek anlamına geleceğini söyleyen Yalçın, bunları söyleyenlerin denizin altından 'pırıl pırıl çiniler içinde tertemiz bir tünel açmayı' neden düşünmediklerini sorar. Devrindeki yaygın temayüle bir tepki olarak çıkan bu sözleri söyleyen kişinin 1936'da Boğaziçi'nin iskân edilerek kurtarılmasını tavsiye eden kişi olması gariptir: "Aman, Boğaziçi'ne dokunmayalım. Boğaziçi kendiliğinden o kadar güzel, o kadar ahenkli ve cazibelidir ki bütün güzelliğiyle gözün önünde canlanması için pek az bir himmete ihtiyacı vardır. O kadar az (himmete ihtiyacı vardır) ki ortadaki muazzam inşaat hülyaları arasında biz bunu hiç dokunmamak sözü ile ifadede bir beis tasavvur etmeyiz. Boğaziçi'ni çirkinleştirmek için sarfedilmiş gayretlerin izlerini ortadan kaldıralım ve ufak tefek bazı şeyler yapalım bu el verir."

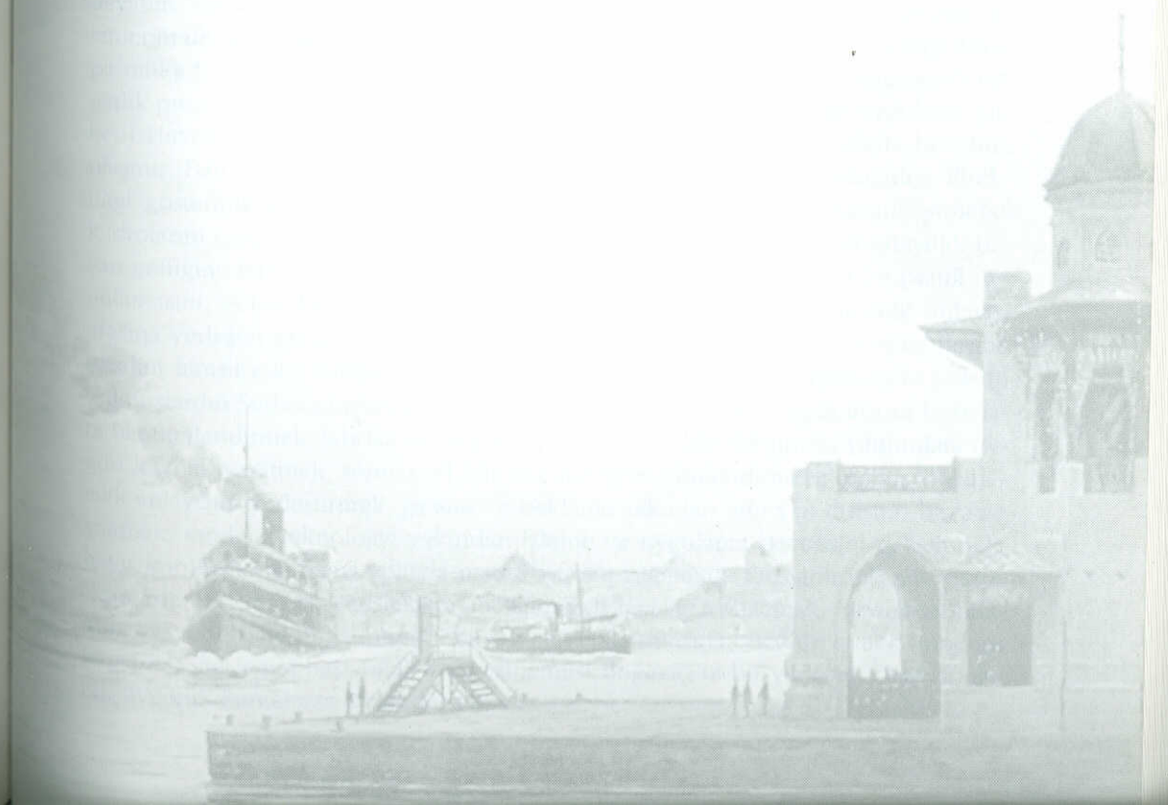
Hüseyin Cahit, müstakbel tehlikeyi sezmiş gibidir. Yazısını şu cümleyle noktalar: "Burası barbar bir modernliğin pürüzsüz soğuk bulvarlarından uzak, kendi mazisinin, hayatının dekorları ve an'aneleri içinde bir şiir ve hayal ülkesi olarak yaşamalı."

Görüldüğü gibi *Boğaziçi* dergisi, artık işlevini tamamlamış, Boğaz'ın imar planlarına alınmasını sağlamış ve inşaat yapacak olanlara kolaylık getirilerek Boğaziçi'nin şenlendirilmesi faaliyeti kısmen gayesine ulaşmıştır. Fakat bundan sonra Boğaziçi'nin korunması meselesi gündeme gelecek ve bu, günümüze kadar İstanbul'un en önemli meselelerinden birisi olacaktır.

Ne var ki, Şirket-i Hayriye ve *Boğaziçi* dergisinin Boğaz ile ilgili faaliyetleri bunlarla sınırlı kalmayacak ve vapur tarifelerinde büyük indirimler yapılması, Boğaz'da ev sahibi olanlara üç yılı bedava olmak üzere pasolar dağıtılması, inşaat malzemeleri ve kömürlerin şirketçe bedava taşınması, buna ilaveten merkezî hükümetin Boğaz'da ev yaptıracak olanlara getirdiği 3 yıl vergiden muafiyet gibi tedbirlere kadar uzanacaktı. Bu arada "Diş Tabibi Bürhan Cem" gibileri de dergiye verdikleri ilanlarla "Her gün 9'dan 20'ye kadar Şirket-i Hayriye mensuplarına ve muhterem Boğaziçi halkına ilk muâyene ve istişare meccanen" diyerek Boğaziçi ahalisine özel uygulamalar yapmaktadırlar. Dahası, yine şirketçe verilen bir ilanda şöyle denilmektedir:

"Dikkat! Boğaziçinin her iki sahilinde kiraya verilecek veya satılacak bina ve arsalara ait ilanları *Boğaziçi* mecmuası bir senede birbiri arkasına üç defadan fazla olmamak üzere meccanen basacaktır. Bir an evvel Galatada Fermenecilerde Şirket-i Hayriyenin Neşriyat Bürosuna müracaat ediniz!

Bir Boğaziçi Tanzimatçısı: Şirket-i Hayriye

BİR BOĞAZİÇİ TANZİMATÇISI: ŞİRKET-İ HAYRİYE

Ekrem IŞIN

1-Hayırlı Bir Yüzyıl

Osmanlı reformcularının 19. yüzyılda inandıkları uygarlık dini şu *manevi teslis'* e dayanır: *Vak'a-i Hayriyye, Tanzimat-ı Hayriyye ve Şirket-i Hayriyye*. Bu kutsal üçlemenin ilk basamağında yeniçerileri ortadan kaldıran devlet terörü, modern Avrupa miti adına yasallaşır; ikincisinde ise yasallık kazanan idari despotizm kendi uygarlık programını çizer ve son aşamada bu program gündelik pratiğe uygulanır. Şirket-i Hayriyye bu açıdan bir başlangıç değil, bir sonuçtur. Kısa vadede hedefine ulaşmış, Batı örneğine göre temelleri atılan hiçbir kuruluşun sağlayamadığı sürekliliği göstermiş ve modern dünyanın çalışma düzeni hakkında Osmanlı yönetici kadrolarını eğitmiştir. Gerek kuruluşundaki temel amaca, gerekse bir yüzyıllık başarı grafiğine baktığımızda, Tanzimat reformlarının kâğıtta kalmayan bu pratik uygulamasını, geleneksel dünyanın yaratıcı ruhuyla günümüz işletmecilik anlayışı arasına yerleşen sağlam bir uygarlık halkası sayabiliriz. 19. yüzyılın modernleşme idealini temsil eden bütün somut hedefler, şirketin tarihinde gerçekleşme şansını bulmuşlardır: Serbet girişimciliği desteklemek, hisse senedi satışıyla ticaret borsasını hareketlendirmek, fabrika ve iskele yapımını öncelikle ele almak, yatırımlara uygun kaynak yaratmak, sermayeyi kâr ilkesine göre yönlendirmek, çağdaş işletmecilik anlayışını yerleştirmek, gazino ve bekleme salonları gibi yan tesisleri hizmete sokmak, modern teknolojiyi yakından izleme ve uygulama becerisini geliştirmek, hayır kuruluşlarına bağış yoluyla maddi yardım sağlamak, Osmanlı insanını deniz ticaretine özendirmek, mesleki yayıncılığın gelişmesine yol açmak, memur istihdamına rasyonel çözüm getirmek, işçilerin sendikalaşmasına öncülük etmek, modern kaptanlık mesleğini başlatmak ve en önemlisi Boğaziçi'ni bir yerleşim bölgesi olarak uygarlık haritamıza kazandırmak vb.

Şirket-i Hayriyye'nin kuruluşu için ilk adım, Fuad ve Cevdet Paşa'lar tarafından 1851 (H. 1267)'de Bursa kaplıcalarında atılmıştır. İstanbul'un vüzera konaklarında bir hayli dedikoduya yol açan bu kaplıca macerası, iki kafadar Tanzimat efendisinin (o zaman henüz paşalığa terfi etmemişlerdi) işgüzarlığı sayılmış, şirketin kuruluşuna ilişkin kaleme aldıkları layiha, dönemin adeta bir geleneği sayılan *Devlet-i Osmaniyye'nin Islahı* hakkında rapor yazarak bürokraside yükselme kurnazlığı olarak değerlendirilmişti. Tanzimat bürokrasisi 19. yüzyılın ilk yarısında tam anlamıyla bir arı kovanına benzer. Makam hırsı, reformların bayraktarlığını kendi kişiliğinde sembolleştirme arzusu ve en önemlisi gelenekçilik ile modernleşme arasındaki hassas zihniyet dengesi, pek çok Tanzimat paşasını *habbeyi kubbe yapmak* yanılgısına düşürmüştür. Nitekim Reşid Paşa'nın yakın desteği olmasaydı, en azından şirket projesinin gerçekleşmesi bütünüyle ortadan kalkmasa bile, uzunca bir süre Babıali'nin evrak deposunda gün ışığına çıkacağı zamanı beklerdi. Vakanüvis Lütfi Efendi, Reşid Paşa'nın Fuad ve Cevdet Efendi'lere verdiği yakın desteği: *"her sınıf mu'teberânını teşvikât ve tergibât-ı lâzime ile hisseler almağa sevk eylemiş idi"* şeklinde kaydeder.

Reşid Paşa'nın ileri görüşlülüğü kuşkusuz Şirket-i Hayriyye'nin *kuvveden fiile* çıkmasında başlıca etkendi; fakat Babıali ricali arasındaki Bursa kaplıcalarına ilişkin dedikoduyu önleyemedi. Devletin kaderini *Sadaret* makamında belirleyen Reşid Paşa'nın muhalifleri, hamam sefasından doğmuş bir anonim şirket düşüncesini, Tanzimat'ın getirdiği bir ciddiyetsizlik örneği saydılar ve sırası geldikçe dillerine dolamaktan çekinmediler. Olayın bürokratik mizaha dökülmesinde başlıca neden, dönemin kulaktan kulağa dolaşarak abartılan rivayetleri ve Cevdet Paşa'nın çok sonra yazdığı *Tezâkir'* inde konuya ilişkin samimi anlatımdır. Paşa, kaplıcaya gidişlerini şöyle dile getirir: *"Fuad Efendi Rusya diyârında veca'-ı mefâsile mübtelâ olup Dersaâdet'e avdetinden beri müdâvât ile meşgul olduysa da bür-i tâm hâsıl edemedi. Be heme hal kaplıcalara girmesine etibbâ tarafından lüzum gösterildi. Binâenaleyh güz mevsimine müsâdif olan işbu altmış altı (H. 1266) senesi Zilka'desinde Bursa'ya gidip fakiri dahi beraber götürdü."* Tedavi amacıyla gittikleri Bursa'da, Gümüşsuyu ve Pınarbaşı mesirelerinin doğa güzellikleri Ulu Cami'nin manevi atmosferiyle birleşince Fuad Efendi, *"tabi'at-ı şi'riyyelerimize zûr edip de burada tabi'ate karşı bi'l-iştirâk bir gazel söyleyelim"* teklifini yapar. Cevdet Paşa bunu kaydettikten sonra Şirket-i Hayriyye konusundaki sınırlı bilgiyi de, o sıralar üzerinde çalıştığı *Kavâ'id-i Osmâniyye'* den uzun uzadıya söz ederken araya sokuşturuverir: *"Avrupa'ca büyük servet ve ma'muriyyeti mucib olan ve anonim denilen şirket-i i'tibâriyyelere bizim diyârımızda henüz heves ü rağbet olunmadığına mebni halka bir de nümune gösterilmek ve Boğaziçi ahâlisinin âmed ü şüdlerine sühulet verilmek üzere bir vapur şirket te'sis olunmak hususuna Bursa'da iken Fuad Efendi ile birlikde haylice sarf-ı efkâr eyledik (...) Bursa'dan avdetimizde şirket-i mezkure için İstanbul'da bir komisyon akd olundu ve bi'l -müzâkere verilen karâr üzere Boğaziçi'nde işlemek üzere Şirket-i Hayriyye nâmıyla bir vapur kumpanyası yapıldı ki hâlâ bâkidir."* Efendilerin İstanbul'a dönüşlerinde getirdikleri hediyeler arasında Bursa kumaşlarıyla *Kavâ'id-Osmâniyye* ve Şirket-i Hayriyye projesi de vardır. *Kavâ'id-i Osmaniyye* Cevdet Paşa tarafından *Encümen-i Dâniş'* e, Şirket-i Hayriyye layihası da Babıali'de kurulan komisyona sunulur; ipekli kumaşların kime armağan edildiğini ise ne yazık ki tarih kaydetmiyor.

İlk Türk anonim ortaklığı olma özelliğini taşıyan Şirket-i Hayriyye'nin vakanüvis kaleminden çıkma hikâyesi, dönemin modernleşme çabaları göz önüne getirilmeden irdelenirse, ortaya *tarihimizde garip vakalar* türünden rastlantıya ve tuluata açık bir senaryo çıkar. Oysa ne rastlantının, ne de Babıali heccâvlığının bu senaryoda rolleri yoktur. Başrolü oynama hakkı, Avrupa dünyasındaki gelişmeleri izleyen reformcu Tanzimat bürokratına ve onun ileriyi görebilen çağdaş bilincine aittir.

İngiliz gezgin Alexander Wiliam Kinglake, 1834'de Doğu'ya yaptığı yolculuğu *Eothen* başlıklı kitabında *sarcastic* bir üslupla anlatırken, bir Osmanlı paşasının Batı teknolojisi hakındaki düşünceleri de bu üslubun alaycı karakterinden payını almıştır: *"İngiliz orduları kaynayan kazanların buharları üstünde giderlermiş; atları da alev alev yanan kömürdenmiş! Gırr, gırr! Her şey tekerlek üstünde! Vız, vız! Her şey buharlı!"* Paşa'nın mizah yeteneği bir yana, yaptığı gözlem doğrudur. Nitekim Robert Fulton'un 1807'de 150 mili 32 saatte alan buharlı *Klermon* teknesi o dönemde modern uygarlığın bütün dikkatleri üzerine çeken en çarpıcı simgesidir. Yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan Osmanlı *sefaretnameleri* bu simgenin yaydığı ışıkla aydınlanır. Teknoloji devriminin bu açık uyarısı, II. Mahmud'un reform çabalarında karşılığını bulur ve ilk buharlı gemi 1827'de İstanbul sularında görülür. II. Mahmud, hiç değilse bir 19. yüzyıl despotundan beklenebilecek kararlı tutumu göstermiş ve *Lale Devri'* nin Müteferrika matbaası konusundaki çaresizliğini tekrarlamamıştır. İngiltere'den satın alınan ilk buharlı vapura *Sür'at* adı verilmiş, fakat halk arasında daha çok *Buğu Gemisi* olarak tanınmıştır. Her iki adlandırma da anlamlıdır; devlet adamı çağın gelişme hızını bu teknolojik aracın hareket yeteneğiyle özdeşleştirmiş, halk ise adale gücünün makine karşısındaki yetersizliğini sağduyusuna yenilmeden kabul etmiştir. 1829'da kaptan Mr. Kelly yönetimindeki vapur, II. Mahmud'u Tekirdağ'a kadar götürmüş ve Padişah'ın takdirini kazanmıştı. 1830'da ise İngilizlerin yerine Amerikalılar devreye girerler ve *Türk-Amerikan Dostluk, Ticaret ve Seyr-i Sefâin Muâhedesi* çerçevesinde gemi yapımı için Babıali ile ilişki kurarlar. Tasarının Amerikan senatosu tarafından reddi, İngilizlerin Ortadoğu pazarındaki nüfuzlarını kırıp şimşekleri üzerine çekmek istemeyen Yeni Dünya diplomasisinin politik bir jesti olarak kabul edilse de Amerikalı mühendisler Osmanlı tezgâhlarında çoktan çalışmaya başlamışlardır. Mühendis Henry Eckford ve ardından Forster Rhodes, buharlı gemilerin inşasını üzerlerine alırlar. Çok geçmeden ilk buharlı gemi *Eser-i Hayr* adıyla Rhodes tarafından Tersane-i Âmire'nin Aynalıkavak tezgâhında inşa edilir. *Eser-i Hayr'* ı diğer vapurlar izler ve 10 yıl içinde

İstanbul limanının çehresi değişir. Bu vapurlar yolcu taşımacılığı için yapılırlamamıştı. Genellikle Osmanlı bahriyesini güçlendirmek için askeri amaca uygun gemiler tezgâha konulmuşsa da bunlardan posta ve ticari taşımacılık alanlarında yararlanmak yoluna gidilmiştir. İsimleri, görevlerini açıklayacak niteliktedir: *Hümâviş-i ticâret, Vasıta-i ticâret, Peyk-i ticâret, Medâr-ı ticâret, Eser-i ticâret.*

Buharlı gemilerin 19. yüzyıl modernleşmesine iki yönlü katkıları olmuştur. Öncelikle İstanbul, İzmir, Selanik ve Trabzon gibi liman şehirlerine ticaret hayatının canlılığını getirmişler ve ardından bu canlılığı hizmet sektörüne kaydırma düşüncesini de doğurmuşlardır. Şirket-i Hayriyye'nin kuruluş gerekçesinde bu son nokta bütün açıklığıyla görülür.

İstanbul, 19. yüzyılın ilk yarısında İmparatorluğun önemli bir ticaret limanı olma önemini korumakla beraber, tarihsel künyesine bir memur şehri olma özelliğini de kazanmaya başlamıştır. Tanzimat reformları, yeni toplumsal kurumların temellerini attıkça, maaşlı memur kadroları da ihtiyaca paralel olarak genişler. Şehrin esnaf-yeniçeri karışımı klasik yaşam üslubuna, artık Babıâli efendisinin alafranga Enderun kültürü de sızmakta ve birbirinden farklı üsluplar, İstanbul haritası üzerinde yer değiştirerek kendi coğrafi mekânlarını aramaktadırlar. Kırım Savaşı'ndan sonra Boğaziçi, Tanzimat bürokratlarının sürekli yerleşim bölgesi durumuna gelmiştir. *Paşa Daireleri*'nde himaye edilen genç yönetici adayları, Babıali kalemlerinde hızla yükselmenin yollarını kısa sürede bulurlar. Oyunu kurallarına göre oynayanlar zenginleşirler ve Boğaziçi'nin paşa yazlıkları etrafında genç kalem efendilerinin malikâneleri yükselmeye başlar. Kırım Savaşı'nın getirdiği toplumsal hareketlilik iktisadi gücü Galata'ya, siyasi gücü ise Boğaziçi'ne kaydırmıştır. İstanbul'un bu dönemde bozulan geleneksel toplum dengesini Cevdet Paşa'nın kaleminden izleyelim: *"İstanbul içinde ahz ü itâ çoğaldı. Esnaf güruhu zengin oldu. Bir aralık Mehmed Ali Paşa hanedanından pek çok paşalar ve beyler ve hanımlar Mısır'dan savuşup İstanbul'a döküldüler ve külliyetli akçeler getirip bol bol harc ederek İstanbul süfehasına sû-i emsâl gösterdiler. Sefahat vadisinde yeni çığırlar açtılar. (..) Ale'l-husus eyyam-ı sayfde Boğaziçi ve sâir seyr ü temaşa mahalleri eshab-ı safa ile leba-leb olarak hatıra keder ve zihne küduret getirecek mütalaalardan herkes ictinab ederdi."* Boğaziçi'ni canlandıran bu yeni gelişmelerin henüz başlamadığı dönemde, bölgenin görüntüsünü vakanüvis Lütfi Efendi şöyle çiziyor: *"Eski'den Boğaziçi'nde Rumeli cihetinden Yeniköy ile Anadolu tarafından Kanlıca'nın üst tarafları ahali-yi İstanbulca bilâd-ı mechule gibi idi. Hususiyle Kavakları yalnız kulaktan biliyorlar idi. Hatta bilâd-ı ba'ide gibi Beykoz ve Kadıköy'ünde menfiyen ikamet edenler bulunur idi."* Her iki tanığın gözlemleri karşılaştırılırsa, Tanzimat'tan sonra İstanbul'un mekânsal büyümesiyle birlikte gündeme ulaşım sorununun da girdiği açık bir şekilde anlaşılır.

Abdülmecid dönemine kadar Boğaziçi'nde ikâmet eden vükelâ zümresinin kullandığı ulaşım araçları, kayıklardı. Bu kayıklar için uygulanan *resm-i teşrifât* ise oldukça katıydı. Başta vükelâ olmak üzere, Eflak ve Boğdan Beyliği ile Ermeni-Rum Patriklik makamlarının kullandıkları kayıkların gerek şekilleri, gerekse kürek sayıları, söz konusu *resm-i teşrifât* uyarınca belirlenmişti. Bu sınırlandırmanın yanında, Boğaziçi'ne gidiş-gelişlerde mevsimlik çıkartılan *irade-i seniyye*'ye uymak da zorunluydu. Boğaziçi yazlıklarına göç, Padişah izniyle olur ve mevsim bitimine kadar dönüş izninin çıkması beklenirdi. Kuşkusuz bu uygulama, henüz Boğaziçi nüfusunun pek fazla artmadığı ve bürokratik mekanizmanın yoğun iş kapasitesiyle çalışmadığı Tanzimat öncesinde önemli aksaklıklara yol açmamıştır; fakat her iki olgunun toplumsal yaşamı etkilemeye başladığı bir dönemde, İstanbul-Boğaziçi ulaşımının mevsimlik özelliği, yerini gündelik ihtiyaca cevap verebilecek çözümlere bırakmıştır. Düşünülen ilk çözüm, yabancı şirketlerin Boğaz'da vapur işletmelerine izin vermektir. Ancak Müslüman halkı, kâfirlerin insafına terk etmek, ulema arasında çeşitli dedikodulara yol açmakta gecikmedi. Bunun üzerine *Tersane-i Âmire*'den bir vapur, yolcu taşımak amacıyla 1850'de hizmete sokuldu. Vapur, günde bir sefer yapmak üzere Köprü'den hareket ederek, yolcularını Boğaz'ın her iki sahiline bıraktıktan sonra geceyi İstinye'de geçirip, ertesi sabah aynı yolu izleyerek Köprü'ye dönecektir. Bu uygulama bir süre devam etmiş, fakat yetersizliği çok çabuk anlaşılmıştır.

Fuad ve Cevdet Paşalara Bursa kaplıcalarında Şirket-i Hayriyye layihasını kaleme aldıran gelişmeler iki aşamada özetlenebilir. Birinci aşama, Batı teknolojisini ülkeye getirme ilkesi etrafında şekillenmiş ve Osmanlı bahriyesinde kullanılan ilk buharlı gemilerin askeri ve ticari yönden sağladıkları avantajlar, teknolojik modernleşmenin aynı zamanda kârlı bir yatırım alanı olduğu düşüncesini doğurarak, şirket projesini mali yönden cazip kılmıştır. İkinci aşama ise Boğaziçi'nin demografik verileri doğrultusunda ortaya çıkmış ve bölgenin bürokrat sakinleri Babıali'ye baskı yaparak, artan nüfusun ulaşım sorununa kesin bir çözüm getirilmesini istemişlerdir. Sonuçta Şirket-i Hayriyye'nin temelleri, Fuad ve Cevdet Paşalar tarafından bu somut gerçeklerin kesiştiği noktada, gündelik hayatın arz-talep dengesi göz önüne alınarak atılmıştır.

2- Ve Pervaneler Dönüyor

Şirket-i Hayriyye'nin kuruluşuna ilişkin mazbata suretinde, öncelikle ele alınması istenen konu, vapur sayısının artırılmasıdır: *"Boğaziçi'ne gelip gidenlere medâr-ı suhulet ve emniyet olmak için Tersâne-i Âmire'den vapurlar tahsisiyle Boğaziçi'ne ve Adalar'a işlettirilmekte ise de mevsim-i sayfde mahâll-i mezkurede bulunan ve kış mevsimlerinde Boğaziçi'nde kalan halkın kesretine nazaran işlemekte olan vapurların adedi kâfi olmadığından ve bu cihetle sabah ve akşam yalnız bir vakitde vapur bulunabilip bu vakitde ise herkes işini uyduramayacağı ve hususen*

memuriyette bulunan zevâta mesela saat dokuzda İstanbul'dan hareket eden vapurun hiç faâidesi olamayacağı cihetle pek çok kimse dahi zaruri yine kayıklarla gidip gelmeye mecbur olarak ve eğer herkes bundan daha ziyâde kolaylık ve işine yararlık bulsa vapur müşterisi birkaç kat daha tezayüd edeceğinden asıl Boğaziçi'nin aded-i nüfusiyyesine nazaran daha pek çok vapura ihtiyâç olduğu derkârdır." İleri sürülen bu kuruluş gerekçesinden anlaşılacağı üzere Şirket-i Hayriyye vapurları başlangıçta, Babıali'nin personel servis aracı olarak düşünülmüş ve halkın talebi de bu düşünceye ortak edilmiştir. Sultan Abdülmecid 1851'de Mustafa Reşid Paşa'ya hitaben gönderdiği fermanda şirketin kuruluş iznini verir. Satışa çıkartılan üç bin kuruşluk şirket hisselerinden Abdülmecid yüz adet, Valide Sultan elli adet ve Reşid Paşa da yirmi adet satın alarak projeyi desteklerler. Toplam iki bin hissenin satışı kısa bir sürede gerçekleşir ve Mösyö Manolaki aracılığıyla İngiltere'ye sekiz adet vapur siparişi verilir. Ancak Şirket-i Hayriyye'nin kendi hesabına yaptırdığı 188 tonilatoluk *Rumeli, Tarabya, Göksu* vapurları ile 198 tonilatoluk *Beylerbeyi, Tophane* ve *Beşiktaş* vapurları 1854'te sefere başlayabilmişlerdir. Bu ilk vapurların tekneleri ahşap olup, makineleri altmış beygir gücündedir.

Vapurların işletilmesi ve şirket yönetimi başlangıçta çeşitli sorunlar doğurmuştur. Bu sorunları çözmek amacıyla otuz kadar hissedar Ticaret Nezâreti'nde toplanıp şirketi *iltizâm'* a vermeyi kararlaştırırlar. Şirket-i Hayriyye bu karar doğrultusunda iki bin yüz kese bedel karşılığı altı yıllık bir süre için Hoca Mıgırdıç Bilezikciyan'ın garantörlüğü ile Andon Kalcıyan ve Agop Bilezikciyan'a ihale edilir. Bilezikciyanlar'ın Galata'daki ticarethaneleri, aynı zamanda Şirket-i Hayriyye'nin de ilk yönetim bürosu olmuştur. Ne var ki şirketin giderleri, elde edilen kârı dengelemez ve mültezim Bilezikciyan iltizâm hakkını Resimci Mıgırdıç'a devreder. Dönem, ticaretle uğraşanlar için büyük risklerle doludur. Kırım Savaşı, devlete dış borç kapısını açmış ve para piyasası Galata bankerlerinin eline geçmiştir. Mıgırdıç Efendi de bu olumsuz koşullardan etkilenmiş olacak ki *"Aman ben batıyorum, şirketi elimden alın!"* feryadıyla hissedarlar kuruluna başvurur. Bunun üzerine kurul, kendi üyeleri arasından Ali Hilmi Efendi'ye *Hayriye Tüccarı* olması nedeniyle müdürlük görevini 1854'te verir.

Ali Hilmi Efendi, Şirket-i Hayriyye tarihinde *mültezimler* dönemini kapatan ilk yöneticidir. Hilmi Efendi'nin getirdiği en önemli yenilik, bir yönetim kurulu oluşturmasıdır. Dört kişilik bu yönetici kadro, Galata tüccarlarından Paul Ananyan, sarraf Gigorik, Avrupa ile ilişkileri sağlayan Yagob Yagobyan ve Kamil Paşa'nın kethüdalarından Hüseyin Hâki Efendi'dir. Bu kadro yaklaşık on yıl başarılı bir hizmet dönemi geçirir. Nitekim daha sonra Şirket-i Hayriyye'nin en başarılı yöneticisi kabul edilen Hüseyin Hâki Efendi, mesleki bilgisini bu dönemde kazanmıştır. Şirketin elinde bulunan 16 vapur, 1854-1864 yılları arasında Boğaziçi'ne sefer yaparlar. Bunların arasında şirketin 1851'de İngiliz John Robert Wait tezgâhına inşa ettirdiği ilk 6 vapurun yanı sıra gene yabancı fabrikalara sipariş verdiği *İstinye, Mirgûn, Sarıyer, Anadolu, Kandilli, Beykoz, Bebek, Kabataş, Galata, Büyükdere* ve *Bayezid* vapurları da İstanbul halkını taşımışlardır. 1863'de *Sarıyer'* in yerine *Büyükada* vapuru sefere konur. Ali Hilmi Efendi ise 1864 yılında, Karadeniz'e vapur işletileceği ve kendisinin bu konuda tecrübesiz olduğu bahanesiyle müdürlük görevinden uzaklaştırılır.

İlk on yıllık başarılı dönemden sonra şirketin yönetimine Râşid Efendi getirilir. Maliye Nazırı Nâfiz Paşa'nın kethüdası olan Râşid Efendi önce şirketin muhasebe işlerine bakan Tekfur Ağa'ya izin vermek suretiyle işten uzaklaştırmış ve yerine daha güvenilir birini atamıştır. Ne var ki iskele biletçilerinin yolsuzluk yaptıkları iddiası bu defa Ticâret Nezâreti'nin 4 Haziran 1866 tarihli emriyle kurulan bir komisyon tarafından incelenmiştir. Komisyon başkanı Hüseyin Hâki Efendi'dir. Komisyonun verdiği raporda: *"Muâmelât-ı şirketin rü'yet ve tahkikâtına mübâşeret olunduğu sırada sandık defterine dahi müracaat olunarak 81 ve 82 defterleri yekûnsuz bulunduğu cihetle (...) Râşid Efendi Hazretleri'nin 82 senesi ilk beş aylık müddetinde komisyonuna mahsuben deste deste sandıktan almış olduğu 46.000 şu kadar guruşun açıkta kalıp sandık defterinde kayd olunmamış olduğundan..."* şeklinde saptanan yolsuzluk iddiaları, Râşid Efendi'nin işten el çektirilmesine yol açar. Râşid Efendi'nin kısa yöneticilik döneminde 17 ve 18 baca numaralı *Bahariye* ile *Âsâyiş* vapurları hizmete girmişlerdir. Birbirinin benzeri olan bu iki vapur ahşap gövdeli ve yandan çarklıdır. *Bahariye*, 1865'te bağlı bulunduğu Yenimahalle iskelesinde yanmış, tamir ettirilmişse de uzun süre kullanılamamıştır. Ayrıca bu dönemde şirket, olanaklar çerçevesinde adalara da yolcu taşımıştır.

Şirket-i Hayriyye'nin tam anlamıyla modern bir işletme görünümünü aldığı dönem, Hüseyin Hâki Efendi'nin yönetime geçtiği 1866'dan sonra başlar. Râşid Efendi'nin Şirket-i Hayriyye müdürlüğünden uzaklaştırılması üzerine 1866'nın Ağustos ayında Kamil Paşa'nın nüfuzuyla şirket yönetimine getirilmiştir. Bu görevin yabancısı değildir; daha önce şirket yönetim kurulu üyeliği ve komisyon başkanlığı yaptığını biliyoruz. Şirketin geçmişindeki yolsuzluk söylentilerine bir daha yol açmamak için önce yönetim kademesinde yeni düzenlemelere gitmiş ve Beyrut-Şam bölgesi âşâr mültezimi Mısırlı Andon Bey'i organizasyon işiyle görevlendirmiştir. Bu reform girişiminin sonucunda şirket, 19. yüzyıl Osmanlı *kumpanya idaresi* anlayışına modern muhasebecilik yöntemlerini kazandırmıştır. Ayrıca Hâki Efendi'nin çabasıyla ortaya çıkan 1875 ve 1890 tarihli iki şirket yönetmeliği ile kaptanların mesleki hak ve güvencelerini belirleyen bir talimatname, personel sorununa verilen önemin açık kanıtlarıdır.

Hüseyin Hâki Efendi dönemi, Şirket-i Hayriyye'ye araba vapurlarının altın çağını yaşatmıştır. Boğaziçi'nde 1870-1872'de hizmete giren ilk araba vapurları 26 numaralı *Suhûlet* ve 27 numaralı *Sahilbend'* dir. Şirket salnamesine göre: *"O zamanlar Londra'da bile araba vapuru nev'inden olan vesâ'it-i nakliyye iki zincir ara-*

sından bir kıyıdan diğer kıyıya gider ve açık denizde seyr ü sefer icrâ edemez iken Hüseyin Hâki Efendi müfettiş-i umumilikte bulunmuş olan İskender Efendi ile tersane ustalarından olup şirket tamirat memurluğunda bulunan Mehmed Ustayı bi'l-izâm maksadını İngiliz şirket-i inşa'iyyesine tefhim edebilmiş ve o zaman 26 numaralı ve tek silindirli araba vapurunu sekiz bin İngiliz lirasına sipariş ettirmiştir. Bunun eşi olan 27 numara, çift silindirli olup oniki bin İngiliz lirasına satın alınmıştır." İlk seferini Kabataş-Üsküdar arasında, devlet ricâlinin de hazır bulunduğu bir törenle yapan *Suhûlet*, top arabaları taşımış ve bu başarısından dolayı Hâki Efendi'ye üçüncü dereceden Mecidiye nişanı takılmıştır. Ne var ki bu ilk sefer, Üsküdar iskelesinde mavnacıların tepkisine neden olmuş, o güne kadar yük taşıma tekelini ellerinde bulunduran mavnacılar *Suhûlet'* i iskeleye yanaştırmamışlardır. Bu olay, Tanzimat reformlarının geleneksel toplum hayatında doğurduğu ve mesleki lonca sisteminin ticari kazanç kaygısıyla yeni düzenlemelere karşı gösterdiği somut tepkinin tipik örneğidir. Bu türden olayların esnaf zümresi içinde yol açabileceği huzursuzluğa daha önce Şirket-i Hayriyye'nin kuruluş mazbatasında da değinildiğini görüyoruz. 1850'lerde İstanbul'un ticari hayatını yönlendiren esnaf tabakayı ürkütmemek, teknolojik modernleşmenin en azından bu zümreyi tehdit eden bir olgu olmadığını kanıtlamak amacıyla oldukça karmaşık düşünceler ortaya atılmıştır. Örneğin bunlardan birisi, Şirket-i Hayriyye'nin Boğaziçi kayıkçılarının ekmeğine engel olmak yerine, Anadolu'dan İstanbul'a kayıkçılık yapmak için gelen acemileri önleyeceği şeklinde idi. Böylece hem gedik defterine kayıtlı mavnacı ve kayıkçı esnafını memnun etmek hem de şirket projesinin güçlü bir engelle karşılaşmasını önlemek amacı hedef seçilmişti. 1870'te ortaya çıkan mavnacıların direnişi, verilen bir *fetva-yı şerif* ile kırılınca, Şeyhülislamlık makamı da, Tanzimat modernleşmesinin teknolojik yeniliklerine açık tutumunu destekleyici bir konuma yerleşmiştir.

Dünyadaki ilk modern araba vapuru olma özelliğini taşıyan *Suhûlet*, saatte 8 mil hız yapabilen, yandan çarklı bir Tanzimat buluşudur. Projesi Hüseyin Hâki Efendi'nin kafasında doğmuş ve İngiliz tezgâhlarında gerçekleştirilmiştir. Arabaların gireceği bölme, çift silindirli *Sahilbend'*e oranla biraz daha yüksek yaptırılmış ve böylece eşya taşımacılığına elverişli bir alan elde edilmiştir. Her iki vapurun taşıma kapasitesi, 1000 yolcu, 130 adet büyükbaş hayvan ve 16 yük arabasıdır. Şirket-i Hayriyye'nin 1870'te hizmete soktuğu diğer yolcu vapurları *Gayret, Rahat, Selâmet* ve *Azimet'* tir. 1871-1872'de ise *Meymenet* adlı araba vapuru ile *Nüzhet, Refi, Âmed, Meserret, Nusret* ve *Gayret* yolcu vapurları da Boğaz sularında işlemeye başlarlar.

Daha önce Râşid Efendi zamanında başlatılan ada seferleri, bu dönemde bir süre daha devam etmişse de tersane yetkililerinin itirazı üzerine kaldırılmıştır. Bu karar halkın tepkisiyle karşılaşınca tersane yönetimi Şirket-i Hayriyye'den üç vapur ve kaptan alarak yolcu taşımacılığı yapabilmiştir. Şirket-i Hayriyye'den tersaneye

geçen ilk kaptan Nikolaki Efendi'dir. Öte yandan kaptanlık mesleğinin Hâki, Efendi döneminde oldukça rağbet gördüğü, Karadenizli Laz kaptanların şirkete başvurmalarından anlaşılmaktadır. Karadenizlilerin psikolojisini iyi bilen Hüseyin Hâki önceleri *"Ben bu vapurlarda can taşıyorum, olmaz!"* demişse de sonradan yapılan bir sınavla şirkete Laz kaptanlar alınmıştır. Şirket-i Hayriyye'de görev yapan ilk Karadenizli, Ömer Kaptan'dır.

1875'te kişisel bir sorun, Hüseyin Hâki'nin yönetimi bırakmasına neden olur. Fuad Paşa'nın oğlu Rauf Bey, Hâki Efendi'yi istifaya zorlar ve yönetim kurulu görevini kendisi üstlenerek müdüriyete, şirketin ilk yöneticisi olan Ali Hilmi Efendi'yi ikinci defa getirir. Ancak bu ekip yönetiminde başarılı olamaz ve şirketin hisse senetleri değer kaybeder. Yusuf Kâmil Paşa'nın araya girmesiyle Hüseyin Hâki Efendi istifasından 11 ay sonra yeniden şirketin başına gelir. Ne var ki Osmanlı Devleti artık savaşın eşiğindedir. Uluslararası diplomasi, çok geçmeden 1877'de Osmanlı ordularını, Ruslar'la sıcak savaşın eşiğine iter. Tarihimizde *93 Harbi* olarak bilinen ve devlet hazinesini tamtakır bırakan bu savaşın etkileri, Şirket-i Hayriyye'nin senelik bilançolarına da yansımış ve ilk defa şirket 1877'de bütçe açığı vermiştir.

Vapur işletmeciliğine bağlı olarak iskele yapımı da Hâki Efendi'nin programında yer almaktadır. Şirketin ilk vapurları Boğaziçi'nde yolcu taşımaya başladıklarında, yanaşacakları elverişli iskelelerin sayısı bir hayli azdı. Çoğunlukla açıkta demir atılır ve yolcular sandallarla vapura taşınırdı. Hem zaman kaybına, hem de rüzgârlı havalarda sandalların devrilme tehlikesine neden olan bu uygulama kısa sürede terk edilerek iskele yapımına öncelik tanındı. Yapılan ilk iskeleler basit bir rıhtım özelliği taşımakta ve yolcuları kötü hava koşullarından koruma açısından yetersiz kalmaktaydı. Vapur bekleyenler, daha çok iskele civarındaki kahvehanelerde zaman öldürürlerdi. Bu yetersiz hatta sakıncalı uygulamayı dikkate alan Hüseyin Hâki yönetimi, modern bekleme salonları ve bilet gişelerinin yapımına ağırlık vermiştir. Kabataş ve Üsküdar araba vapuru iskeleleri bu yönetimin çabasıyla açılmış; ayrıca Harem iskelesi de hizmete sokulmuştur. İskele konusunda olduğu gibi bilet satışında da yeni uygulamalar göze çarpmaktadır. Önce modern gişe sistemi getirilir ve biletler *Şimendifer İdaresi* örnek alınarak kartona günlük olarak basılır. Günlük bilet ihtiyacını karşılamak için biletçi kadrosu genişletilmiş ve Avrupa'dan matbaa makineleri getirtilmiştir. Şirketin iş hacmi ve personel sayısı arttıkça Bahçekapı'daki Nafi'a Hanı, yönetim merkezinin ihtiyacına cevap veremez duruma gelmiş; bunun üzerine Galata'da Mehmed Ali Paşa Hanı'nda üç oda daha kiralanmıştır.

Taşınan yıllık yolcu sayısında 1880'lerden sonra hızlı bir tırmanış görülmektedir. Şirketin her yıl yayımladığı *Muvazene-i umumiyye cedvelleri'* nde bu artış açıkça izlenebilir. Örneğin 1887'de yapılan 41.719 seferde toplam 8.804.672 yolcu taşınmıştır. Vapur sayısının yolcu talebini karşılayamaması, Hüseyin Hâki'nin son yöneticilik yıllarında yeni vapurların alınmasıyla bir ölçüde giderilmeye çalışılmıştır.

1890'da *İhsân, Şükrân, Neveser, Rehber;* 1892'de *Metânet, Resânet* ve *Eser-i Merhâmet;* 1894'te ise *İkdam* ve *İntizam* vapurları hizmete sokulmuştur. Aynı yıl Hüseyin Hâki Efendi hastalanmış ve 1895'teki ölümünden sonra bir süre şirket, yönetim kurulunun idaresi altında kalmıştır.

Hüseyin Hâki Efendi'nin yerine Yusuf Kâmil Paşa'nın yetiştirmesi Hafız Vehbi Efendi 22 Mayıs 1896 tarihinde müdür tayin edilmiştir. Vehbi Efendi de Hâki Efendi gibi müdürlük görevini üstlenmeden önce yönetim kurulu başkanlığı yapmıştır. 1866 yılındaki Hâki Efendi yönetiminde, bu görevde bulunuyordu. Hafız Vehbi dönemi, Şirket-i Hayriyye tarihinde iki büyük yeniliği gerçekleştirir. Bunlardan ilki 1902'de pervaneli vapurların dönemine son veren başlıca neden, Boğaziçi'nde artan nüfusa paralel olarak kurulan iskelelerin birbirlerine giderek yaklaşması ve bu kısa mesafelerde eski tip vapurların manevra yetenekleri açısından yanaşma ve kalkışlarda zorluk çekmeleriydi. Pervaneli vapurlar bu zorluğu ortadan kaldırdılar. 47 numaralı *Tarz-ı nevin* ve 48 numaralı *Dil-nisin,* Şirket-i Hayriyye'nin tek pervaneli ilk vapurlarıdır. 1905'te yaptırılan *Süreyyâ* ve *Şehâb'* ın küçük olmaları nedeniyle Armstrong fabrikasına daha büyük çapta *İnşirâh* vapuru yaptırılır. Bu son vapurların görüntüsü eskilere oranla biraz farklıdır; nedenini şirket salnamesinden okuyalım: *"Bu vapurlara uskur şaftının hareketinden dolayı yolcuların rahatsız olacağı mülâhazasıyla alt kamara konulamamış olduğundan şeklen duba üzerine oturtulmuş köşklere benziyorlardı."* Tek pervanelileri, 1907'de yaptırılan *Kamer* ve *Rağbet* adlı çift pervaneli vapurlar izler. 59 numaralı *Kamer'* de birinci mevki üç, ikinci mevki iki salonludur. Ayrıca tekne içindeki oturma yerleri de bir hayli değişikliğe uğramıştır: *"Birinci mevki, biri alt kamara, diğeri güverte salonu ve üçüncüsü güverte üstündeki salondan ibaret olmak üzere üç kat mevkiyi hâvidir. (...) 59 ve 60'ın kış taraflarıyla heyet-i mecmu'ası küçük mikyasda bir kruvazörü andırır."* Çift pervaneli vapurların liman giriş çıkışlarında ve iskeleye yanaşmada gösterdikleri manevra yeteneği göz önüne alınarak önce Fransızlara *Sultaniye, Hünkâr İskelesi, Sütlüce, Küçüksu* vapurları sipariş edilmiş, daha sonra bunlardan daha az kömür yakan 69 numaralı *Hüseyin Hâki* ve 70 numaralı *Ziyâ* vapurları Boğaziçi'nde işletilmiştir. Fransız yapımı bu vapurların yanında İngiliz yapımı olan *Sarayburnu, Boğaziçi, Kalender* ve *Güzelhisar* çift pervaneli vapurları da aynı dönemde hizmet vermişlerdir.

Hafız Vehbi Efendi'nin Şirket-i Hayriyye işletmesine getirdiği ikinci önemli yenilik, kuşkusuz *Seyr ü Sefer Kalemi'* ni kurdurmasıdır. Darülfünun geometri hocalarından İzzet Bey'in başkanlığında çalışmaya başlayan bu büro, ilk defa olarak o güne kadar gerçekleştirilemeyen, vapurların hareket programını hazırlar. Önce Boğaz'da yapılan ana hat ve karşılıklı seferler belirlenir. İskeleler arası uzaklıklar dikkate alınarak günlük kalkış ve varış saatleri her hat için ayrı ayrı saptanır. Bunun yanı sıra iskelelerin yolcu kapasitesine göre büyük ya da küçük vapurların hangi hat üzerinde, hangi saatler arasında işleyeceği de belirlenir. Kuşkusuz bu yenilik,

gündelik hayatın modern zaman kavramıyla yakından ilgilidir ve zamanı programlayarak yaşamaya başlayan Osmanlı insanı için başlıbaşına bir kolaylıktır.

Şirket-i Hayriyye'nin 1881'de açılan ilk gişeleri ve bilet satış yöntemi kısa sürede yetersiz kalmıştır. Şirket salnamesinin verdiği bilgiye göre eskiden, *"İlk biletlerde bir marka meselesi vardı. İskeleden gidenler bir marka alıp vapura binerlerdi. O zamanlar böyle gişe usulü olmadığından biletler vapurlarda satılırdı. Biletçi müşteriden markayı alır ve ona göre teneke kutularda deste deste duran biletlerden verirdi ve verdiği biletlerde iskele nâmı gâyr-i mevcûd idi."* Eski biletlerin taşbaskısı ve tarihsiz oluşları kolay taklit edilerek sahte basıma yol açmıştır. Sahte bilet kalpazanlığını önlemek amacıyla ithal karton kâğıda, tarihli olmak üzere Galata'da Manukyan matbaasında bastırılan yeni biletler, Hafız Vehbi Efendi döneminde yaygın biçimde kullanılmışlardır.

31 Mart 1909'da ölen Hafız Vehbi Efendi'nin yerine müdürlük görevini Keçecizade Hikmet Bey vekâleten yürütmüşse de Haziran ayında toplanan hissedarlar kurulu bu makama eski maliye nazırı Ziya Paşa'yı tayin etmişler ve yardımcılığına da Hüseyin Hâki Bey'in oğlu Ali Bey'i getirmişlerdir. Ali Bey'in müdür olarak atanma tarihi 1 Şubat 1910'dur. Önce eski vapurların tamiri işini ele almış, ardından da şirketin emektar Hasköy Fabrikası'nı yenilemek için girişimlerde bulunmuştur. Elektrikli kızaklar 1910'dan sonra şirket vapurlarının tamirinde kullanılmış, Hasköy Fabrikası'nda da bu teknoloji uygulanmıştır. 1912'de ise elektrik, artık Şirket-i Hayriye'nin yolcu bekleme salonlarını aydınlatmaktadır. Şirket kurucularının anısına üç Tanzimatçının adı verilen 71 numaralı *Cevdet Paşa,* 72 numaralı *Fuad Paşa* ve 73 numaralı *Reşid Paşa* vapurlarını yaptırma kararı da bu dönemde alınır.

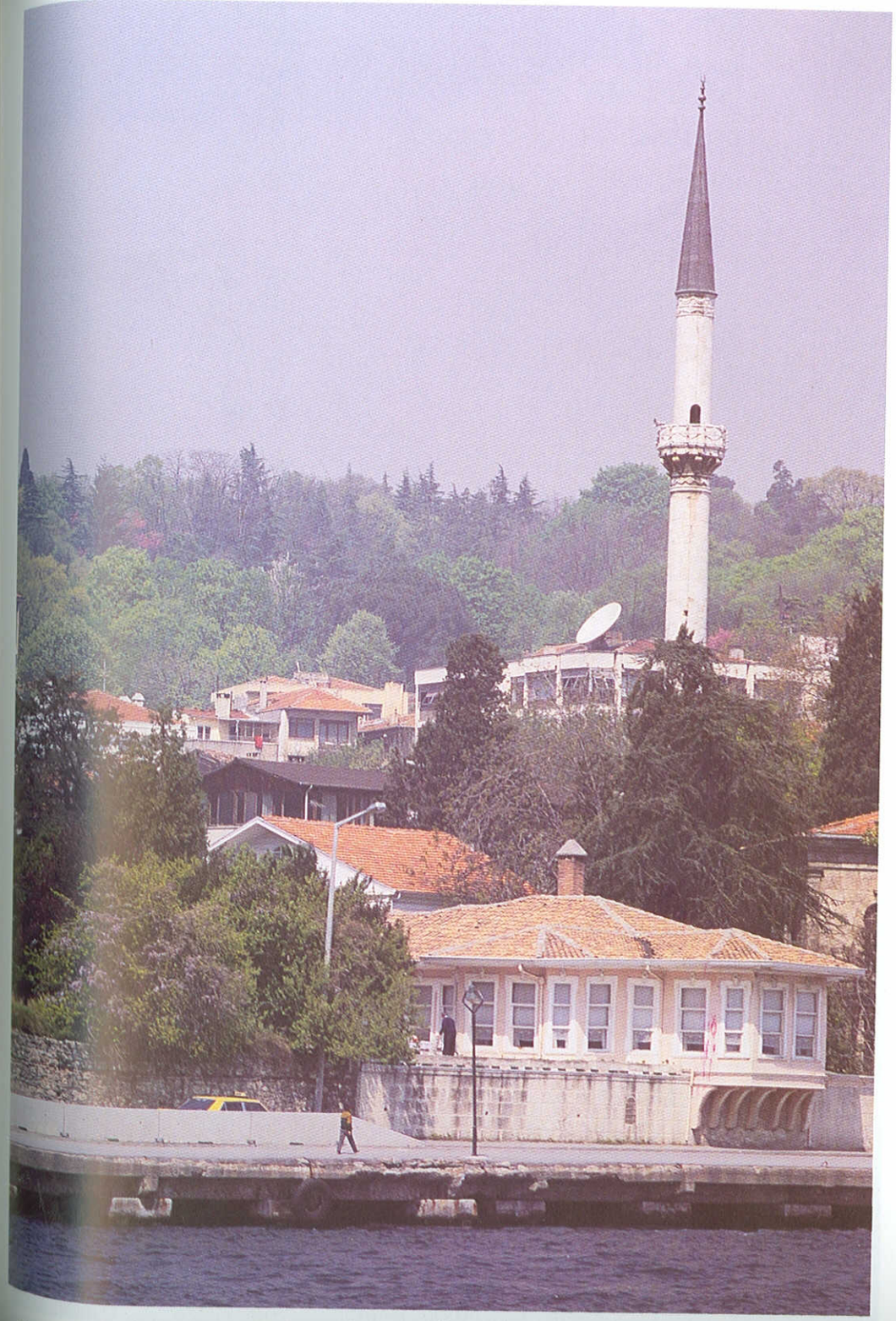
Trablusgarb ve Balkan savaşlarında şirket vapurlarının büyük bir kısmı asker ve cephane nakliyatında kullanılmıştır. 26 numaralı emektar *Suhûlet* araba vapuru Trablusgarb savaşında süvari ve topçu kıtalarını taşımış, Balkan Savaşı'nda da aynı görevi yeniden üstlenmişti. Ayrıca bu son savaşta gerek İzmit, Şarköy, Ayastefanos, Tekfurdağı, Kal'a-i Sultâniyye, Gelibolu, Karamürsel arasında askeri nakliyatta, gerekse, *"Şarköy'e asker ihracı esnasında Bulgar şarapnelleri altında cansiperâne çalışılmıştır."* Balkan Savaşı'nda görev alan Şirket-i Hayriyye vapurları ise şunlardır: *Suhûlet, Güzelhisar, Hünkâr İskelesi, Sultaniye, Şükrân, Rağbet, Eser-i Merhamet, Nusret, Metânet, Boğaziçi, Küçüksu, Ziyâ, İhsân, Hüseyin Hâki, Kalender, Rüçhân, Rehber.*

I. Dünya Savaşı sonrasında mütareke İstanbul'u demek, biraz da Şirket-i Hayriyye vapurlarında yabancı askerlerin milli gururu zedeleyici davranışlarına tanık olmak demektir. Şirket yönetimi artık bütünüyle işgal kuvvetlerinin kontrolü altındadır. İlk kurucu Cevdet Paşa'nın adı verilen 71 numaralı vapur, işgalcilerin hizmetine girer. Çok değil, daha birkaç yıl önce cepheye silah ve asker taşıyan Şirket-i Hayriyye, aynı kararlı desteği Anadolu'daki direnişe sağlayamamıştır. Damat Ferid Paşa politikası, bir bakıma şirketin geleceğini son Osmanlı yönetiminin kaderiyle

özdeşleştirmiştir. Şirket, 1944 yılında çıkartılan bir kanunla vapurlarını Denizyolları'na devreder ve bu yaşlı Tanzimat projesinden Şehir Hatları İşletmesi doğar.

3- Kıssadan Hisse

Şirket-i Hayriyye bir Boğaziçi Tanzimatçısıydı. 19. yüzyıl İstanbul'unu bir reformcu gibi hissetti ve kesin çözüme, deneyimli bir kadroyla ulaşabileceğine inandı. Şirket yönetiminin sürekli olarak birkaç ailenin tekelinde kalması bu inancı doğrular. Aynı zamanda bir okuldu da; öğrencilerini özenle yetiştirerek, teknolojik modernleşmenin en dikkatli izleyicileri yaptı. Bu özelliğiyle Babıali/Hariciye Kalemine benzer; Batı'daki gemi tezgâhlarında meydana gelen her yeni kıpırdanış, bu küçük kalemin ruhunda derin izler bırakmıştır. Reformcuydu, ama dönemin ahlak anlayışına da saygıda kusur etmedi; harem-selamlık kameraları arasındaki perdeyi birden değil, yavaş yavaş kaldırdı. Osmanlı dünyasının gündelik hayatına girmesini bildi ve kişiliğini, biraz da gerçek ile efsane karışımı bu garip Doğu ikliminde buldu. Kalabalık bir müşteri topluluğundan çok, halden anlayan bir cemaat yarattı; ardında bıraktığı hatırat külliyatı bu kadirşinas insanların eseridir.

Rumelihisarı'nda I. Mahmud zamanında yenilenen Kemalettin Ağa Camii ve erguvanlar

Kaplıca'da, mor salkım altına saklanmış müteyazi yalı

Fer'iye Sarayı (Galatasaray Üniversitesi) üzerinden Yahya Efendi Dergâhı (Ortaköy).

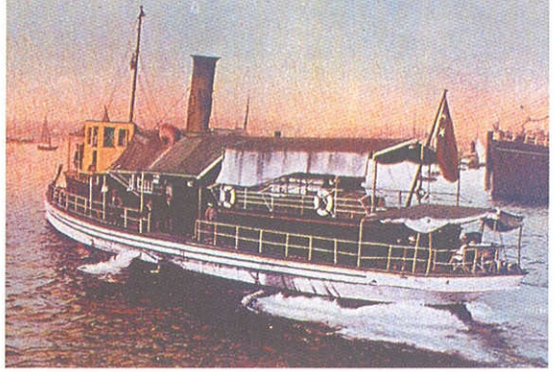

Beylerbeyi'nde kendini nasılsa koruyabilmiş eski bir sokak ve karşı duvar üstünde tebessüm eden "mahmuz çiçeği".

Yeniköy Papaz korusunun 1996 ilkbaharında bir görünüşü.

1970'lerde Rumelihisarı sırtlarından Anadoluhisarı ve çevresinin henüz bozulmamış dokusu.

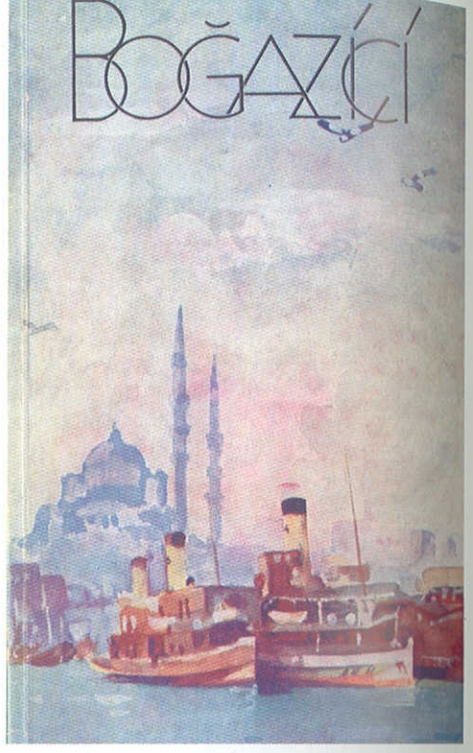
Beşiktaş Sarayı'ndaki Çinili Köşk'ün deniz cephesi restitüsyonu

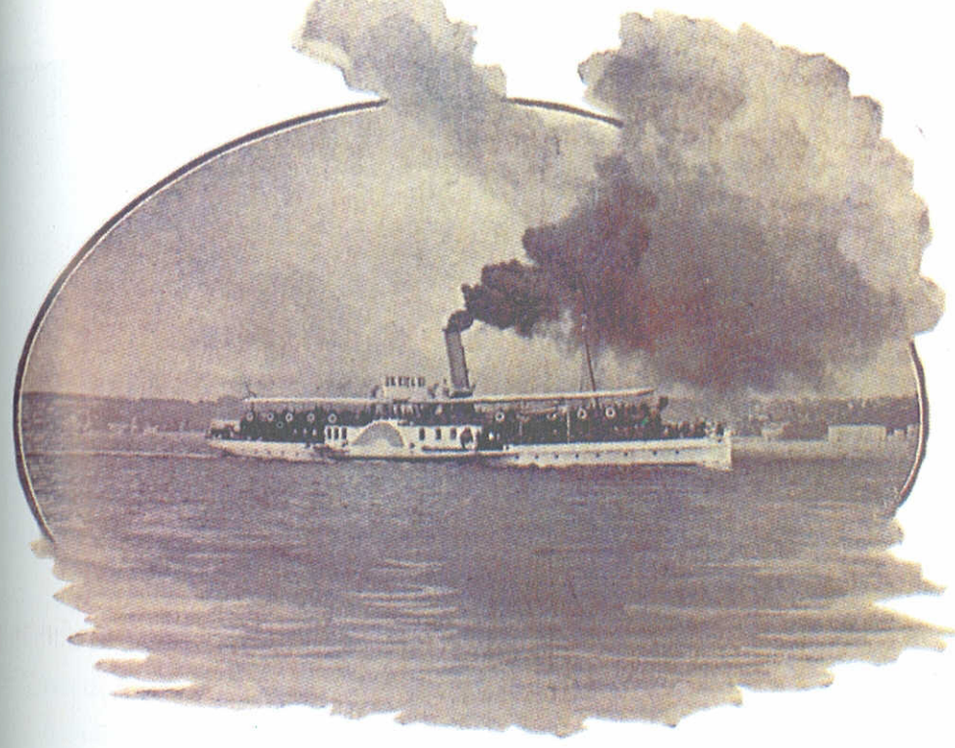

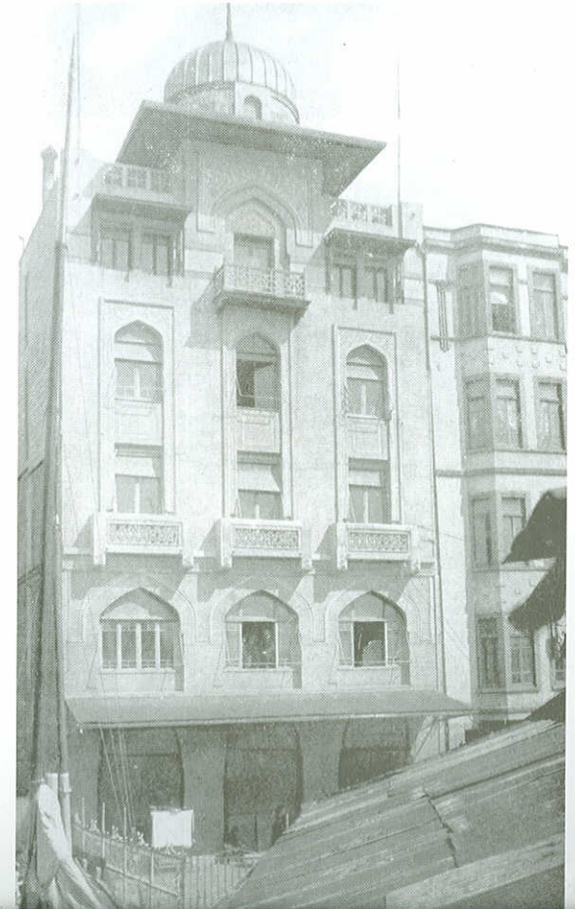
Şirket-i Hayriye vapurlarından birisi. (üstte)

Şirket-i Hayriye'nin Boğaziçi'ni tanıtan bir broşürü. (sağda)

Şirket-i Hayriye'nin Karaköy'deki, şimdi yıkılmış olan idarehane binası. (altta)

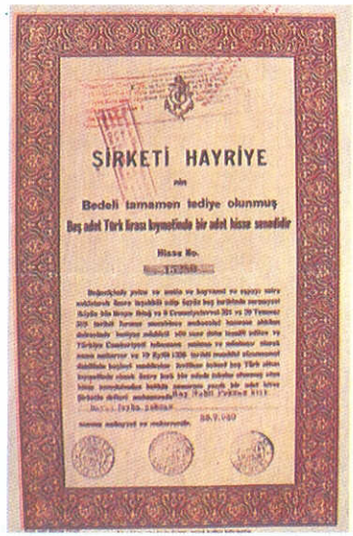

Şirket-i Hayriye'nin 1928 yılına ait

Şirket-i Hayriye'nin Cumhuriyet döneminde basılan hisse senetlerinden bir örnek.(üstte)
Şirket-i Hayriye tarafından 1936-1938 yılları arasında yayınlanan *Boğaziçi* dergisinden bir teşvik ilanı örneği.(solda)

Dikkat!

BOĞAZİÇİNİN HER İKİ SAHİLİNDE KİRAYA VERİLECEK VEYA SATILACAK BİNA VE ARSALARA AİT

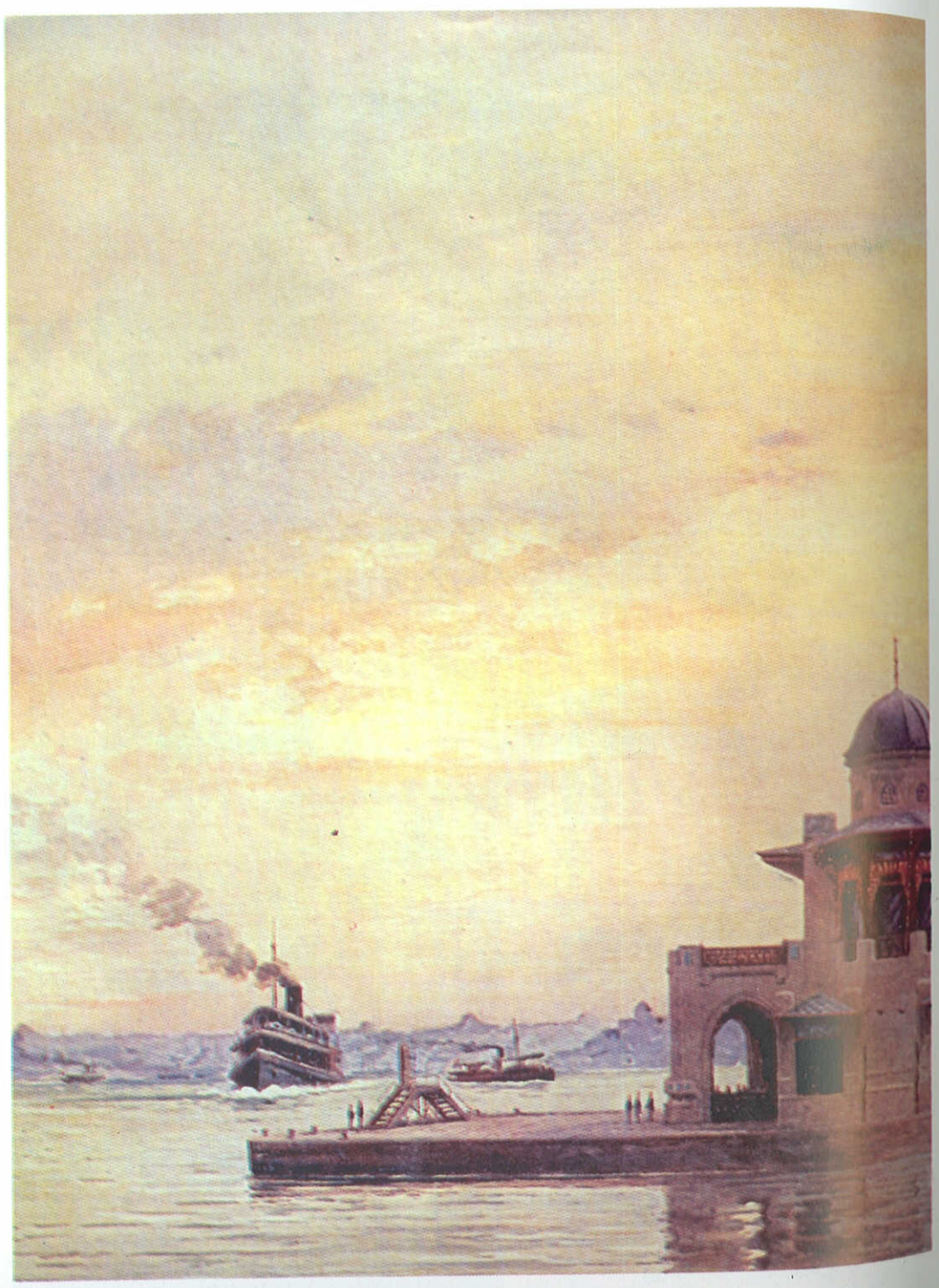
İLÂNLARI

BOĞAZİÇİ MECMUASI

Bir Senede birbiri arkasına üç defadan fazla olmamak üzere

MECCANEN BASACAKTIR

Bir an evvel Galatada Fermenecilerde Şirketihayriyenin Neşriyat Bürosuna müracaat ediniz!

Şirket-i Hayriye Salnamesi'nden Beşiktaş iskelesi tablosu.

ŞİRKET-İ HAYRİYE'NİN KURUCU VE İLK HİSSEDARLARI

Murat KORALTÜRK

Giriş

İstanbul coğrafî konumu ve özellikleri nedeniyle tarih boyunca yerleşim cazibesine sahip olmuştur. Bu özelliklerin başında İstanbul'un bir kıyı kenti olması gelir. Konumundan ve özelliklerinden dolayı tarihî Doğu-Batı ticaret yolu üzerinde önemli bir geçit olan İstanbul'da, yerleşimin ilk izlerinin görüldüğü devirlerden başlayarak, 19. yüzyılın ortalarına kadar kent içinde ulaşım da deniz yolundan gerçekleştirilmiştir.[1] Kayıkçılık egemenliğini, 19. yüzyılın ortalarında yeni ulaştırma araç ve biçimlerinin Batıda kullanılmaya başlanmasından kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nde de uygulanması ile yitirir. Osmanlı Devleti'nde buharlı gemiler önce Bahriyye'de, sonra uzun mesafe ulaşımında ve ardından kentiçi ulaşımında kullanılmaya başlanır.

İstanbul ile Boğaziçi arasında gidiş geliş talebinin artışı ve buna kayıkların gerek taşıma kapasitesi, gerek seyrüsefer güvenliği ve rahatlık açısından yanıt verememesi karşısında, önce yabancılar Boğaziçi'nde buharlı vapur işletme girişiminde bulunurlar. Kısa bir süre sonra ise devlet bu girişimi yasaklar ve Tersâne-i Âmire Boğaziçi'ne vapur işletmeye başlar. Ancak yolcu sayısındaki artışa bağlı olarak Tersâne-i Âmire vapurlarının sayıca ve sefer düzeni itibariyle gereksinimi karşılayamaması İstanbul ile Boğaziçi arasında buharlı vapur ile yolcu taşımacılığı yapacak bir işletmenin kurulması düşüncesini gündeme getirir. Bu bağlamda 1851 yılında kurulan Şirket-i Hayriye, 1945 yılında Hükümetçe satın alınıncaya kadar İstanbul ile Boğaziçi arasında yolcu taşımacılığında bulunmuştur. Şirket-i Hayriye, Osmanlı Devleti'nde faaliyete geçen ilk kentiçi toplu taşıma işletmesi ve kurulan ilk anonim şirkettir. Bu araştırmada Şirket-i Hayriye'nin genel tarihi değil,[2] geniş anlamda Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda iktisadî zihniyeti, dar anlamda şirketleşme yaklaşı-

mını yansıtması açısından, kurucu ve ilk hissedarlarının kimlikleri, dolayısıyla Şirket-i Hayriye'nin sermayesinin hissedarların meslekleri, etnik kökenleri, cinsiyetleri ve satın aldıkları hisse adetleri gibi çeşitli açılardan bileşimi ele alınmakta ve ortaya konmaktadır.

1. Şirket-i Hayriye'nin Kuruluşu

Şirket-i Hayriye'nin kuruluşu yönünde ilk girişimde bulunanlar Maârif Meclisi A'zâsı Cevdet Efendi (sonra Ahmed Cevdet Paşa) ve Sadâret Müsteşârı Fuâd Efendi'dir (sonra Keçecizâde Fuâd Paşa). Tanzimat döneminin tanınmış bu iki siması memuriyetlerinin ilk yıllarında 1850'de birlikte Bursa kaplıcalarındaki tatilleri sırasında Boğaziçi'nde artan ulaşım talebine bağlı olarak kurulacak bir vapur işletmesinin önemini ve bu işletmeye duyulan gereksinimi dile getiren bir layiha kaleme alırlar. Bu layihayı Sadârete sunarak Şirket-i Hayriye'nin kuruluşu yönünde ilk adımı atarlar.[3]

Cevdet ve Fuâd Efendilerin önerisi Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da görüşülür.[4] Meclisin konuya ilişkin düşüncelerini yansıtan mazbatada İstanbul, Adalar ve Boğaziçi arasındaki ulaşım için Tersâne-i Amire tarafından işletilen vapurların sayıca ve hareket saatleri açısından gereksinimi gidermekten uzak olduğu belirtilir. Bu nedenle halkın güvenlikten uzak ve rahat olmayan kayıklarla yolculuk etmek zorunda kaldıkları, Boğaziçi'nde artan rağbet ve nüfusa göre daha çok sayıda vapura gereksinim bulunduğu belirtilir. Ulaşımın kolaylaşması ile Boğaziçi'nin daha çok rağbet göreceği hatta yalnızca sayfiye amaçlı değil kışın da ulaşım olanaklarının gelişmesine bağlı sürekli yerleşimin yaygınlaşacağı ifade edilir. Böylece kışı İstanbul'da geçirme zorunluluğundan kurtulan yani kışlık ev kiralamak veya edinmek zorunluluğu bulunmayan kişilerin, kiraya verecekleri paraları daha yararlı işlerde kullanabilecekleri, bu paralarla ülke ekonomisinde yaşamsal öneme sahip olacağı düşünülen şirketlerin kurulabileceği, bu bağlamda İstanbul ile Boğaziçi arasında yolcu taşımacılığı yapacak bir vapur işletmesinin kurulması gereği belirtilir. Bu işletmenin kurulması ile Boğaziçi'ndeki kayıkçıların olumsuz etkilenmeyecekleri, hatta Boğaziçi'nde nüfusun artışı ile Boğaziçi iskeleleri arasında artan ulaşım talebine bağlı olarak, bu kayıklara ve kayıkçılara daha çok ihtiyaç duyulacağı, kayıkçıların daha çok iş yapma olanağı bulacakları vurgulanır. Ancak bundan sonra kayıkçılıkla uğraşmak amacıyla taşradan gelecek kişilerin ise eskiden olduğu gibi iş bulamayacakları, bunların asıl uğraşıları olan tarım alanında etkinlik göstermelerinin sağlanması ifade edilir. Kurulması düşünülen şirket ile yolcu taşımacılığı yanında Boğaziçi'nde, Karadeniz'den Marmara Denizi yönüne olan akıntı ve kuzey rüzgarları nedeniyle seyri güçleşen gemilere yedekci hizmeti de vermek amaçlanır. Şirketin bütün bu etkinlikleri için 5 adet yolcu, 2 adet yedekci gemisine ihtiyaç duyulduğu, gemiler ve iskelelerin inşaası için 4,5 milyon kuruş sermayeye ihtiyaç bulunduğu, herbiri 3.000 kuruşdan 2.000 adet hisse senedinin satılması ile toplam 6 milyon kuruş sermaye elde edilebileceği, böylece fazladan bir vapurun da satın alınabileceği hesaplanır. Boğaziçi'nde, kurulacak şirket ile Tersane-i Amire'nin birlikte vapur işletmesinin güçlük ve karışıklık yaratabileceği, bu nedenle Tersane-i Amire'nin Akdeniz ve Karadeniz'de çok gereksinim duyulan limanlara gemi işletmesi, Boğaziçi'nde ise başlangıçta yirmibeş yıl süreyle yolcu taşıma ayrıcalığı tanınarak kurulacak şirketin etkinlik göstermesi önerilir. Mazbatanın ardından dönemin padişahı Sultan Abdülmecid'in Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya hitaben yazdığı irade ile Şirket-i Hayriye resmen kurulur.[5]

2. Kuruluş Amaçları

2.1. Tüketim Alışkanlıklarında Değişim ve Ulaşım Talebinde Artış

Şirket-i Hayriye'nin kuruluşunda 19. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul ile Boğaziçi arasındaki ulaşım talebinin artışı, buna bağlı olarak kayıkların gerek güvenlik ve rahatlık gerekse taşıma kapasitesi açısından ihtiyacı gidermekten uzak olması, bunun için bir vapur işletmesinin kurulması amacı güdülür. İstanbul ile Boğaziçi arasındaki gidiş gelişlerin sıklaşması yani Boğaziçi'nde ulaşım talebinin artışı, 19. yüzyıldan önceye göre çok daha belirgin olarak ortaya çıkan, Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısındaki değişimin bir yansımasıdır. Bu dönemde Osmanlı toplumunda özellikle siyasal ve ekonomik gücü elinde bulunduran sınıfların gündelik yaşamlarında, tüketim alışkanlıkları ve kalıplarında değişim ortaya çıkar.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde toplumsal ve ekonomik yapıdaki değişim, Osmanlı ekonomisinde serbest dış ticaret rejiminin 1838'den itibaren uygulamaya başlanmasıyla yakından ilgilidir. Osmanlı ekonomisinde bu değişim, 19. yüzyılda Dünya ekonomisinde gelişen uluslararası işbölümü ve bu süreçte merkezde yer alan kapitalist Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti'nde buldukları yatırım, işletmecilik olanakları ve dış borç mekanizmalarıyla egemenliğini ve yayılımını pekiştirirken Osmanlı ekonomisinin yarı sömürgeleşmesi gerçekleşir.[6]

Gümrük gelirlerindeki artış, devletten maaş alan kitlelerin alım güçlerinde yani tüketim olanaklarında genişlemeye yol açar. Osmanlı ekonomisinde yabancı sermaye bağımlılığının gelişmesi sürecinde, yabancı sermayeye ve iş çevrelerine girişimleri için uygun koşullar ve olanaklar sağlayan başta devlet ileri gelenleri olmak üzere, yabancı sermayeye aracılık ve temsilcilik gibi hizmetler veren gayri müslim tüccar, banker ve sarraflar da bu yoldan edindikleri rantları ve servetlerini gündelik yaşamlarında Batı benzeri bir yaşam biçimini ve alışkanlıklarını geliştirmek ve sürdürmek amacı yönünde cömertce harcarlar.[7]

İstanbul'da tüketim alışkanlıklarında değişimin ortaya çıkmasında Kavalalı Mehmed Ali Paşa idaresindeki ve özellikle pamuk geliri ile zenginleşen Mısırlı asil-

zâdeler büyük rol oynar.[8] Bu süreçte sayfiye alışkanlığı yaygınlık kazanır. Adalar ve Boğaziçi, İstanbul'un sayfiyeleri olarak gelişir. Hanedan üyeleri, devlet ileri gelenleri ve varlıklı kişilerin, yaz aylarını Boğaziçi'nde geçirmek üzere inşaa ettirdikleri yalılar ve sahil-saraylar yanı sıra özellikle Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gelen İngiliz ve Fransız askerlerinin harcamaları ile kısa bir zaman içinde gelirlerinde önemli artışlar kaydeden esnaf ve tüccar da tüketim olanaklarındaki artışa paralel olarak, yaz mevsimlerini Boğaziçi'nde geçirmek üzere yalılar kiralar. Bu gelişme aynı dönemde Boğaziçi'nde kiralık konut sıkıntısı çekilmesine de yol açar.[9]

Tüketim alışkanlıklarındaki değişime bağlı Boğaziçi'nin sayfiye yerleşmesi olarak rağbet görmesi ulaşım olanaklarının da artırılması zorunluluğunu doğurur. Kayıkların yanında daha güvenli, rahat ve hızlı ulaşım aracı olan buharlı gemi işletmeciliği gündeme gelir. Dolayısıyla Şirket-i Hayriye, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile başlayan reform girişimleri sürecinde tüketimin düzenlenmesi ve rasyonelleştirilmesi, bunun yanında üretimi rasyonel kılmanın gereği, üst gelir gruplarının değişen tüketim alışkanlıklarına paralel olarak, bu kitlenin gereksinimlerini gidermek amacıyla kurulur.[10]

2.2. Osmanlı Ekonomisinde Şirketleşme ve Şirket-i Hayriye

Klasik dönemde Osmanlı ekonomisinde, anonim şirketleri andırmakla birlikte emek-sermaye ortaklığından ibaret bir tür iş ortaklığı olan mudâraba usûlü yaygındır. 19. yüzyılda yaşanan Batılılaşma sürecinin ekonomik boyutunda başarılı olmamış bir şirketleşme girişimine tanık olunur. Şirketleşmenin ülke ekonomisinin içinde bulunduğu zor durumdan kurtulması açısından önemli olduğuna ilişkin düşünce Osmanlı devlet adamları arasında yaygındır.[11] Osmanlı ekonomisinde şirketleşme özellikle Tanzimat döneminde girişilen hukuksal düzenlemeler çerçevesinde ortaya çıkar.[12]

Sermayenin gerek II. Abdülhamid dönemindeki sınırlamalardan gerek 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanını izleyen günlerde yaşanan grevler ve işçi eylemlerinden dolayı ürkmesi; bürokrasinin ağırlığı ve yasal düzenlemelerin yetersizliği; Osmanlı hukukunda tüzel kişilik kavramının gelişmemiş olması; ticaret eğitiminin yetersizliği; bu öznel ve nesnel koşulların Osmanlı tolumsal yapısında Müslüman girişimci bir sınıfın gelişmesini, dolayısıyla Osmanlı ekonomisinde şirketleşmenin başarıyla sonuçlanmasını engeller.[13] Yasal düzenlemelerin yetersizliğinden, uygulanan iktisat politikalarının isabetsizliği ve bunların hepsinden önemlisi, Osmanlı ekonomisinde şirketleşme sürecinin başarıya ulaşabilmesi için gerekli olan bilgi ve sermaye birikimi gibi maddesel ve kapitalist gelişmeyi olanaklı kılan diğer etken olan düşünsel altyapının oluşmaması Osmanlı ekonomisinde şirketleşme hareketinin başarıya ulaşmasını engellemiştir.

Osmanlı Devleti'nde şirketleşme yönünde atılan ilk somut adım Şirket-i Hayriye'nin kuruluşudur. Türkiye'de kurulan ilk anonim şirket olan Şirket-i Hayriye'nin kuruluşu ile İstanbul ve Boğaziçi arasında artan gidiş geliş talebini karşılayacak bir kentiçi ulaştırma işletmesi kurma yanı sıra, Osmanlı ekonomisinde kapitalist anlamda anonim şirketlerin kurulması için bir örnek işletme oluşturmak amacı da güdülür.[14]

3. Kuruluş Sermayesinin Oluşumu

3.1. Sermaye Tutarının Belirlenmesi

Şirket-i Hayriye'nin kuruluşunun ardından, faaliyete geçebilmesi için gerekli olan 5'i yolcu, 2'si yedekçi toplam 7 adet vapur ile iskelelerin ve bekleme yerlerinin inşaası için 8.000 kise yani 4 milyon kuruş tutarında nakit sermayeye gereksinim duyulduğu, herbiri 3.000 kuruşdan 1.500 adet hisse senedinin bedeli olarak 4,5 milyon kuruş tutarında bir sermaye elde edileceği ve bu para ile alınacak vapurlara bir yolcu vapurunun da ilave edilebileceği hesaplanır.[15]

Bir süre sonra yapılan hesaba göre ise Şirketin faaliyete geçebilmesi için 6 milyon kuruş nakit sermayeye gereksinim bulunduğu ve ilk hesaba göre ortaya çıkan 1,5 milyon kuruş açığın 1.500 hisseye 500 yeni hissenin de eklenmesi ile kapatılacağı ortaya çıkar.[16] Böylece Şirket-i Hayriye'nin sermayesi 3.000 kuruştan 2.000 eşit aksiyona bölünen toplam 6 milyon kuruş olarak saptanır.

3.2. Hisselerin Dağılımı

Şirket-i Hayriye'ye ait hisse senetleri hemen alıcı bulmaz. Hisselerin satışında dönemin Sadrazamı Mustafa Reşid Paşa'nın alıcılar üzerindeki kişisel nüfuzu etkili olur.[17] Şirket-i Hayriye'ye ait hisselerin hemen alıcı bulmaması, ancak Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın nüfuzu ile devlet ileri gelenleri, banker, sarraf ve tüccarlara satılabilmesi Osmanlı ekonomisinde şirketleşme sürecinin başlangıcında duyulan kuşku ve kararsızlığın çok belirgin bir göstergesidir.

Şirket-i Hayriye'nin satışa sunulan 2.000 hisse senedinden ilk aşamada satılan 1554'ünü satın alanların isim ve mesleklerini, satın aldıkları hisse miktarı ile birlikte gösteren listeler *Takvîm-i Vakâyi*'nin 7 Kasım 1850, 29 Ocak, 10 ve 26 Şubat 1851 tarihli 436, 441, 442 ve 443. sayılarında yayınlanmıştır.[18] Bu listelerden 1.554 hissenin 417 kişi arasında pay edildiği, 417 kişiden 1.554 hisse içinde 1.109 hisseye sahip olan 300 kişiyi Padişah, Valide Sultan, Sadrazam gibi üst düzey yöneticilerdenkapu kethüdaları ve hademeler gibi hizmetlilere kadar devlet yapısı içinde yer alan sivil ve askerlerin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Geriye kalan 445 hisse ise sivil olarak ifade edilebilen 117 kişi arasında pay edilmiştir. Bu 117 kişinin 79'u diğer hissedarların eş, oğul, kız çocuk ve damat gibi yakınlarıdır. 417 hissedar için-

de listelerde tüccar, esnaf veya sarraf olarak anılan kişi sayısı azdır. Buna karşın 417 kişinin 36'sı gayrı müslimdir. Bunların toplam satın aldıkları hisse miktarı 276'dır. Bu 36 kişi içinde 3 hisse alan Berlin Sefiri Karacabey-zâde Kostaki Bey, 5 hisse alan Paris sefiri Kallimaki Bey, 3 hisse alan Edirne Metropolidi Berasmiyos ve 5 hisse alan Londra Şehbenderi Mösyö Zohrab dışındakilerin 10'ar, 20'şer hisse satın alan banker ve sarraflar olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar içinde Kamondo, Karabet Bey, Hoca Mihran, Hoca Mıgırdıç, Hoca Misak, Mısır Sarrâfı Hoca Keğork, Misiyani, Tıngır-oğlu Hoca Ohannes, Mısırlı-oğlu Hoca Bedros'un adları anılabilir.[19] Hissedarlar içinde tüccar veya esnaf olduğu vurgulanan Müslüman alıcı sayısı 3'dür ve bunların satın aldıkları toplam hisse miktarı ise 5'dir. 417 hissedarın 18'i kadındır. Satın aldıkları hisse miktarı ise 86'dır. Kaçar hisse satın alındığını da bu listelerden saptamak mümkündür. Buna göre birer kişi 50 ve 100 hisse satın almıştır. 10 kişi 20'şer, 4 kişi 15'er, 25 kişi 10'ar, 3 kişi 8'er, 2 kişi 7'şer, 3 kişi 6'şar, 55 kişi 5'er, 14 kişi 4'er, 42 kişi 3'er 125 kişi 2'şer ve 131 kişi 1'er hisse satın almıştır.[20]

Şirket-i Hayriye'nin sermayesinin oluşumunda sivil ve askeri erkanın gayri müslim tüccar ve sarraflarla birlikte hareket etmesi, her iki kesimin Osmanlı Devleti'nde kapitalist gelişimi sağlamak için şirketleşme sürecine hız vermek yönünde görüş birliğinde olduklarını gösterir.[21] Kuruluşunda ve sermayesinin oluşumunda devlet ileri gelenlerinin, yakınları ve mahiyetlerindekilerle, banker ve sarrafların birlikte hareket ettikleri Şirket-i Hayriye, Cumhuriyet döneminde kurulan başta T.C. İş Bankası gibi kamu iktisadi girişimlerine sermayesinin oluşum biçimi açısından örnek oluşturur.[22]

Osmanlı Devleti'nde bir iç borçlanma aracı olan banker ve sarraflar, devlete ve kişilere verdikleri borçların geri alımının zorlaşması, bu nedenle bir çoğunun iflas etmesi karşısında anonim şirketlerin ve bir borsanın kurulması ile kambiyo işlemleri, hisse senedi ve tahvilat işlemlerinin başlayacağını, böylece şahıs isim ve sermayelerini büyük risk altına girmekten kurtaracaklarını düşünürler. Şirket-i Hayriye'nin sermayesinin oluşumunda banker ve sarrafların katkısı yalnızca kendi hesaplarına hisse alma biçiminde olmamıştır. Şirket-i Hayriye'nin hissedarlar listesine göre hisselerin önemli bir bölümünü devlet ileri gelenleri tarafından alınmıştır. Ancak bu kişiler şirket hisselerini sararf ve bankerlere borçlanarak satın alabilmişlerdir. Bu nedenle Şirket-i Hayriye'yi banker ve sarrafların kurduğu da ileri sürülür.[23]

BELGELER

BELGE I

Mustazill sâye-i refet-vâye-i hazret-i şehinşâhi olan İstanbul ahâlisinin husûl-i hüsn-i râhat ve ârâmiş-i bâlleri içün masrûf buyurulan bunca himem-i celîle-i cenâb-ı cihân-bâniye ilâveten Boğaziçi'ne gelip gidenlere medâr-ı sühûlet ve emniyet olmak için Tersâne-i Âmire'den vapurlar tahsîsiyle Boğaziçi'ne ve Adalara işletdirilmekde ise de mevsim-i sayfa mahâll-i mezkûrede bulunan ve kış mevsimlerinde Boğaziçi'nde kalan halkın kesretine nazaran işlemekte olan vapurların adedi kâfi olmadığından ve bu cihetle sabâh ve akşam yalnız bir vakitde vapur bulunabilip bu vakte ise herkes işini uyduramayacağı ve husûsen me'mûriyetde bulunan zevâta meselâ sâât dokuzda İstanbul'dan hareket eden vapurun hiçbir fâ'idesi olamıyacağı cihetle pek çok kimse dahî zarûri yine kayıklarla gidüb gelmeğe mecbûr olarak ve eğer herkes bunda daha ziyâde kolaylık ve işine yararlık bulsa vapur müşterisi birkaç kat daha tezâyüd edeceğinden asl Boğaziçi'nin aded-i nüfûsiyesine nazaran daha pek çok vapura ihtiyâc olduğu der-kârdır. Boğaziçi'ne işleyen vuparların adedi teksîr eylese hâsıl olacak sühûlet cihetiyle mevsim-i sayfada Boğaziçi'ne olan rağbetin tezâyüd edeceği ve şimdi gidilemediği cihetle hâlî kalan yerlerin dahî ma'mûr olacağı bedihî olduğundan başka Boğaziçi her cihetle İstanbul'un içine merci olduğundan kışın dahi gelüb gitmekde sühûlet olsa pek çok kimse eyyâm-ı şitâyı Boğaziçi'nde çıkarıb altı ayda bir kerre nakl etmek gâ'ilesinden ve yalnız yalısı olduğu halde ya İstanbul'da kışın kirâ köşelerinde sürünmek veyâhûd bir çok akçalar sarf eyleyerek bir de konak tedârik etmek mecbûriyetinden kurtulacağından işbu vapurların teksîri cihetiyle halkın şimdi sarf etmeğe mecbûr olduğu birçok akça yanlarına kalıb bunu tevsi'-i dâire-i intiâş edecek bir başka şeye sarf eyleyebileceği cihetle herkesce dahi fâ'ide-i külliye hâsıl olacağına ve böyle bir menfaat-i umûmiyyeyi müstelzim olacak bir madde is eyine halk için kârlı bir irâd bulunmasıyla beraber vücude getirilebilib sâye-i muvaffakiyyet-vâye-i hazret-i şâhanede husûl-i ma'mûriyyet ve servet-i mülk ve teb'a için her nevi şeyde teb'a-i devlet-i aliyye taraflarından kumpanyalar yapılıb ve bunların her gûnâ müsâ'adât ve emniyete mazhariyyetleri mûrad-ı hayriyyet-i i'tiyâd cenâb-ı mülûkâneye tevâfuk edeceği bedihiyyâtdan olmağla Boğaziçi'ne vapur işletmek için dahî bir kumpanya yapılsa halkça pek ziyâde menfaât ve sühûleti mucib olacağından başka pek kârlı bir irâd dahi açılabileceğine ve ayrıca bu kaziyye bâdî-i nazarda kayıkçı esnâfının kârına kesâd verir gibi görünür ise de onların dahi yine Boğaziçi'nin kâffe-i iskelelerinde yekdiğerine müşteri taşımaktan bit-tab' hâlî olmayacakları ve Boğaziçi'nin cem'iyyetleri arttıkça onlardan dahi ziyâde müşteri bulacakları ve bil-farz bu esnâfdan bazıları evvelki kadar iş bulamayacak olduğu takdîrde anlardan dahi başka kâra sülûk ettirilerek açıkda kalmayacakları şübheden âzâde bulunduğuna ve asıl Boğaziçi'nde yerli kayıkçılar nasıl olsa iş bulub farazâ şimdiki gibi kayıkçı kesretine hâcet kalmayacak olsa kayıkçılık için fakat taşradan gelecek adamlar iş bulamayacaklarından onların gelmemeleri lâzım gelib bunun ise erbâb-ı zirâ'atden olmalarıyla kendilerine ve memlekete kârlı olan san'at-ı asliyyeler ile meşgûl olarak yine geçinecekleri misullu buraya gelib kayıkçılık öğreninceye kadar sebeb oldukları tehlikelerden ve belki kazâlardan halkın kurtulacağı der-kâr olduğuna binâen Boğaziçi'ne müşteri taşımak ve bir de İstanbul Halici Akdeniz ve Karadeniz arasında bir büyük ma'ber olarak beher sene ne kadar gemi gelib geçmekde olduğu cümlenin ma'lûmu olub Boğaziçi'nde ise bayağı dâ'imi gibi poyraz

rüzgarı esmekde ve akıntı dahi Bahr-i Sefid'e cereyân etmekde olmasıyla Karadeniz'e gidecek gemiler hezâr-tekellüfle yedek çekerek yukarı gitmeğe ve bazân sular pek bozuk olur ise bir yerde yatıb kalmağa mecbûr olduklarından bunları dahi Boğaz'a taşıyacak bir kaç vapur olsa bu dahi başkaca menfa'atli ve kârlı bir şey olacağından İstanbul limanında bulunan gemileri Karadeniz Boğazı ağzına kadar çekmek için vapur işletmek üzere Şirket-i Hayriyye veyâhûd tensîb ü irâde buyrulacak diğer nâm ile bir kumpanya teşkîli makrûn-i müsâade-i ihsân-âde-i hazret-i şehinşâhî buyrulur ise biri Üsküdar ile İstanbul arasında diğeri İstanbul'dan Beykoz'a kadar münâsib yerlere uğramak üzere ikisi Anadolu tarafına ve İstanbul'dan Sarıyer'e kadar dahi kezâlik münâsib iskelelere uğramak üzere üçü dahi Rumeli cânibine mahsûs olmak üzere beşi müşteri taşımak ve ikisi gemi çekmek için yedi kıt'a vapur sefinesi tedârik ve iştirâ olunması ve bir de Boğaziçi'ne işleyen vapurlar iskelelere yanaşamayıb açıkda durarak müşteriler küçük sandal ve kayıklar ile girib çıkmada olduklarından ve bunda pek çok müşkülât ve tehlike olduğuna ve vapurların hareketinden evvel iskelelere gelen kimseler eğer vapurun ilk kalkdığı yer ise içine girib durabilirler ise de sâ'ir uğradığı mahâllerde vapur gelinceye kadar açıkda beklemeğe mecbûr olub bunun için pek çok kimse kayığı tercih eylediklerine mebnî Rumeli ve Anadolu sâhillerinde vapurların uğrayacağı mahâllere karın karına yanaşacak muntazam iskeleler ve yanlarına üstü örtülü mahfûz mevkifler yapılması lâzım gelib müşteri taşıyacak beş kıt'a vuparların beheri altmışar bargir kuvvetinde olub tekneleri tekellüfli ve ba'zı mertebe zinetlice olmak ve gemi çekecek iki kıt'a vapurun her biri yüz, yâhûd yüz yirmişer bargir kuvvetinde olub fakat tekneleri sâde ve gâyet kuvvetli yapılmak üzere bunların biri biri üzerine bahâları biner kiseden yedibin kise ve iskele ve mevkiflerin binâsı için dahi ale't-tahmin bin kise lâzım olub bu cihetle şirket-i mezkûre bu vapurların iştirâsı ve yapılacak binâlar için sekizbin kise sermâyeye muhtâc olarak beheri üçer bin guruş olmak üzere binbeşyüz sehm itibâr olunarak ale'l-umûm her sınıf teb'a-i devlet-i âliyyenin hisse almalarına müsâ'ade-i seniyye-erzân buyurulur ise bu hisseler kolaylıkla satılarak dokuzbin kise hâsıl olub bu halde bin kise fazla sermâye kalacağından andan dahi icâbına göre daha bir vapur iştirâ ve zamm olunmak üzere mevkûfen durmasın ve işbu şirketin hisselerin revâcına sebeb olacak şey menfa'at ve temettu hakkında verilecek emniyet ile hâsıl olacağından ve bu emniyet dahi zikr olunan şirketin halka verebileceği sühûlet ve emniyetden zuhûra gelebileceğine binâen bu bâbda her gûnâ vesâ'ilin ittihâzı lâzım olub işbu şirket vapurlarıyla berâber Tersâne-i Âmire dahi başkaca vapur işletdiği halde iki takım vapurların ta'yîn-i haraketleri emrinde güçlük ve karışıklık olacağından ve belki rekâbet dahi hâsıl olarak yekdiğerine dahi mazarrat verebilecğinden Akdeniz'de İzmit ve Gemlik ve Tekfurdağı ve Gelibolu ve Karadeniz'de dahi Ahyolu ve Musuru ve Varna gibi mahâller için vapur işletmeğe pek ihtiyaç olduğuna ve bu yerlerin ahâlisi tarafından bu bâbda istidâlar vukû' zikr olunan vapurların dâ'ima müşteri ve yük bulacaklarına delîl bulunduğuna binâ'en Tersâne-i Âmire vapurları mahâll-i mezkûreye tahsîs olunarak Boğaziçi'ne vapur işledilmek münhasıran işbu şirkete mahsûs olsa hem Tersâne-i Âmire Hazinesi mütemetti ve hem de mahâll-i merkûme ahâlisi müntefi' olacağı misullu işbu kumpanya dahi kârca ve hidmetce emniyet bahş olacağından yirmibeş sene müddetle Boğaziçi'ne vapur işletmek inhisârının şirket-i mezkûreye ihsân ve bunun menfa'atı görüldüğü ve a'zâ-yı şirketin isti'dâsı vukû' bulduğu halde müddet-i mezkûrenin temdîd müsâadesinin dahi te'mîn buyurulması ve bunların esâs mâdde hakkında bazı mütâlaât-ı umûmiyye olarak nezd-i âlîde rehîn-i tahsîn buyrulduğu halde gerek işbu kumpanyanın idâre-i dâhiliye-i mahsûsâsı ve gerek işleyecek vapurların sûret-i hareketleri hakkında lâzım gelen nizâmnâmenin dahi mahsûsen kaleme alınmasına müsâra'ât olunacağı.

B.O.A. İrâde-i Dâhiliye, nr. 13077 lef. 1. *Takvim-i Vakâyi'*, 2 Muharrem 1267, def'a 436.

BELGE II

Bi'l-fi'il Sadr-ı a'zam-ı sütûde-şim ve vekil-i mutlak kaviyü'l-himem Mustafa Reşit Paşa edame-Allah-ı teâlâ iclâlehu ve daif-i bi't-te'yid iktidârehu ve ikbâlehuya hüküm mustazill-i sâye-i refet-vâye-i tâc-dârânem olan dâru's-saltanat-ı seniyyem ahâlisinin her cihetle hüsn ü rahat ve ârâmiş-i balleri istihsâl ve istikmâl olunmakda olduğu misillu Boğaziçi'ne gidib gelenlere dahi medâr-ı sühûlet ve emniyet olmak üzere yirmi beş sene müddet-i imtiyaz ile ve Şirket-i Hayriyye nâmiyle bir vapur kumpanyası tertîb ve teşkîl olunması ve bunun menfa'ati görüldüğü ve a'zâ-yı şirketin istid'ası vukû' bulduğu halde müddet-i mezkûrenin temdîd kılınması husûsuna ve müsteferrîat-ı sâ'iresine dâir kaleme alub huzûr-ı ma'delet-nüşûr-ı şehriyârâneme arz ve takdîm eylediğin lâyiha me'âli malûm-u merâhim-i melzûm-i pâdişâhânem olub beyânla müstağnî olduğu üzere dâ'ima efkâr-ı mâdelet-disar-ı mülûkânem kâffe-i sünûf-ı teb'a vezîr-i destânın her halde huzûr-ı istirâhat ve emniyetleri kaziyyesine ma'tûf ve masrûf olduğundan ve Şirket-i mezkûrenin ol sûrette tertîb ve teşkîli menâfi'-i hâliyya ve istikbâliyye ve istirâhât-ı umûmiyyeye müstelzim iydüğünden ol-vechile icrâsı nezd-i ma'delet-vefd-i şehriyârânemle dahi rehîn-i tahsîn ve tasvîb olarak o-bâbda müte'allik ve şeref-sudûr olan emr ü irâde-i seniyye-i mülûkânem mucibince ruhsatı hâvi bâlâsı hatt-ı hümâyûn-ı şâhânemle muvaşşah işbu emr-i celilü'l-kadrim isdâr ve i'tâ olundu. Sen ki vezir-i me'âl-i semir-i müşârün-ileyhâsın zikr olunan Şirket-i Hayriyye'nin ol-vechile tertîb ve teşkîliyle her iktizâ eden vapurların celb ve tedârik ettirilmesi ve yapılacak iskele ve mevkiflerin dahi hüsn-i sûretle binâ' ve inşâ'sı ve Boğaziçi'ne vapur işledilmek husûsunun ber-vech-i muharrer münhasıran şirket-i mezkûreye mahsûs olmak ve ileride a'zâ-yı şirket taraflarında istid'a vukû' bulduğu halde temdîd kılınmak üzere yirmibeş sene müddet-i imtiyâz tahsîs kılınması irâde-i seniyye-i mülûkânem muktezâsından idi ki malûm-ı me'âli melzûmun oldukda ber-minvâl-i muharrer icrâ-yı iktizâsına bezl-i cell-i himmet eyleyesin şöyle bilesin alâmet-i şerîfeme i'timâd kılasın.

B.O.A. İrâde-Dâhiliye, nr. 13579 lef 1. *Takvîm-i Vakâyi'*, 29 Rebiülevvel 1267, def'a 441.

BELGE III

Şirket-i Hayriye'nin İlk Hissedarları ve Satın Aldıkları Hisse Miktarları*

* *Takvim-i Vakayi*, 2 Muharrem 1267 (7 Kasım 1850), def'a 436; 26 Rebiülevvel 1267 (29 Ocak 1851), def'a 441; 8 Rebiülahir 1267 (10 Şubat 1851), def'a 442; 24 Rebiülahir 1267 (26 Şubat 1851), def'a 443.

Taraf-ı Eşref-i Hazret-i Şehinşâhîden İştirâsına Rağbet Buyurulan Hisse 100
Taraf-ı Âlî-i Mehd-i Ulyâ-ı Saltanat-ı Seniyyeden İştirâ Buyurulan Hisse 50
Zât-ı Âlî-i Hazret-i Sadâret-penâhî 20
Cenâb-ı Sâmi-yab-ı Şeyhü'l-islamî 10
Meclis-i Âlîyye'ye Me'mûr Rauf Paşa Hazretleri 5
Serasker Paşa Hazretleri 20
Tophâne-i Âmire Müşîrî Fethi Paşa Hazretleri 20
Kapudân Paşa Hazretleri 10
Meclis-i Vâlâ Re'isi Rif'at Paşa Hazretleri 10
Hâriciyye Nâzırı Âlî Paşa Hazretleri 7
Meclis-i Âlîyye'ye Me'mûr Mustafâ Nuri Paşa Hazretleri 2
Hassa Müşîrî Mahmûd Paşa Hazretleri 4
Rızâ Paşa Hazretleri 10
Meclis-i Vâlâ Re'isi Sâbık Arif Paşa Hazretleri 5
Zabtiyye Müşîrî Mehmed Paşa Hazretleri 5
Meclis-i Vâlâ A'zâsından İzzet Paşa Hazretleri 4
Yine A'zâdan Şerif Paşa Hazretleri 10
Kastamonu Vâlisi Safvetî Paşa Hazretleri 10
Girid Vâlisi Mustafa Paşa Hazretleri 20
Selanik Vâlisi Yakub Paşa Hazretleri 10
Anadolu Müfettişi İsmet Paşa Hazretleri 5
Rumeli Müfettişi Sami Paşa Hazretleri ve mahdûmu Suphi Bey 10
Haleb Vâlisi Mehmed Paşa Hazretleri 5
Silistre Vâlisi Saîd Paşa Hazretleri 10
Hakkâri Vâlisi Mehmed Paşa Hazretleri 3
Haleb Vâlisi Sâbık Zarif Paşa Hazretleri 10
Sudûr-ı İzâmdan Meclis-i Maârif Re'isi Abdülhak Efendi Hazretleri 2
Sudûr-ı İzâmdan ve Meclis-i Maârif A'zâsından Halim Molla Efendi Hazretleri 2
Sudûr-ı İzâmdan ve Meclis-i Vâlâ A'zâsından Arif Efendi Hazretleri 2
Sûdûr-ı İzâmdan ve yine A'zâdan Tahsin Beyefendi Hazretleri 10
Sudûr-ı İzâmdan İmâm-ı Evvel-i Hazret-i Padişahî Mustafa İzzet Efendi 10
Sudûr-ı İzâmdan İsmet Efendi Hazretleri 1
Sudûr-ı İzâmdan Atâ Beyefendi Hazretleri 2
Sadâret-i Uzmâ Müsteşârı Fuâd Efendi Hazretleri 10

Maliyye Nâzırı Halid Efendi Hazretleri 8
Hazine-i Hassa-i Şâhâne Nâzırı Şefik Beyefendi Hazretleri 3
İhtisâb Nâzırı Hüseyin Beyefendi Hazretleri 15
Deâvî Nâzırı Mazlûm Beyefendi Hazretleri 3
Masârifât Nâzırı Tevfîk Beyefendi Hazretleri 2
Tersâne-i Âmire Nâzırı Zühdü Beyefendi Hazretleri 2
Mekteb-i Tıbbiyye Nâzırı Ziver Efendi Hazretleri 2
Müsteşâr-ı Ser-askerî Nâfî Efendi Hazretleri 5
Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Ali Rızâ Efendi Hazretleri 2
Tophâne-i Âmire Nâzırı Muhtâr Beyefendi Hazretleri 2
Beylikçi-i Dîvân-ı Hümâyûn Şevket Beyefendi Hazretleri 6
Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn Mahmûd Beyefendi Hazretleri 4
Viyana Sefîri Arif Efendi Hazretleri 3
Meclis-i Vâlâ A'zâsından Muhtâr Beyefendi Hazretleri 10
Meclis-i Maârif A'zâsından Hayrullah Efendi Hazretleri 1
Mîr-i Mîrân-ı Kirâmdan Kâmil Paşa 20
Van Kaymakamı Kâmil Paşa 2
İzmir Gümrükçüsü Abdülkâdir Paşa 15
Sofya Kaymakamı Zeynel Paşa 2
Mektûbî-i Hazret-i Sadr-ı Âlî Tevfik Beyefendi 2
Beylik Kesedârı Afif Beyefendi 2
Tahrirât-ı Hâriciyye Müdürü Saîd Beyefendi 3
Meclis-i Vâlâ Evrâk Müdürü Şefik Beyefendi 2
Ebniye-i Mîriyye Müdürü Hüsam Efendi 5
Ticâret Muâvini Salih Efendi 2
Tercemân vekili Nureddin Bey 2
Hâriciyye Teşrifâtçısı Kâmil Bey 3
Tahrirât-ı Hâriciyye Müdürü Muâvini Sâib Bey 1
Mahdûm-ı Hazret-i Sadâret-penâhî Ahmed Beyefendi 5
ve Ali Galib Efendi 5
ve Mazhar Beyefendi 3
ve Sâlih Beyefendi 5
Âmedî Hulefâsından Atâ Bey 2
Hulefâdan Süreyya Bey 2
Hulefâdan Tâhir Bey 1
Hulefâdan Besim Bey 5
Hulefâdan Râuf Bey 5
Hulefâdan Azmî Bey 2
Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası Hulefâsından İhsân Bey 2
Terceme Odası Hulefâsından Behzât Efendi 10
Haremeyn Tercemânı Refik Efendi 3

Kapı Kethüdâlarından Şevket Bey 2
Kapı Kethüdâlarından Hamdî Bey 5
Kapı Kethüdâlarından Nebîl Bey 2
Kapı Kethüdâlarından Hafız Ömer Efendi 2
Zabtiyye Muhâsebecisi Mehmed Bey 1
Ticâret Muhâsebecisi Nâsır Efendi 1
Ticâret Mektûbcusu Saîd Bey
Meclis-i Ticâret'de Şer'iyye Mümeyyizi Habîb Efendi 5
Meclis-i Maârif A'zâsından Ahmed Cevdet Efendi 1
Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti Muâvini Vehbi Efendi 2
Mekteb-i Maârif Hocalarından Bekir Efendi 2
Ayranoz Kaymakamı Şakir Bey 5
Trabzon Meclis-i Re'isi Edhem Bey 2
Kethüdâ-yı Hazret-i Sadâret-penâhî Râif Efendi 5
Kethüdâ-yı Seraskerî Refik Beyefendi 3
Viyana Sefâreti Baş-Kâtibi Server Efendi 2
Hulefâ-yı Mektûb-i Hazret-i Sadâretpenâhîden Neş'et Efendi 3
Trabzon Defterdârı Sâbık Râşid Efendi 2
Meyve-i Huşk Gümrükçüsü Ahmed Efendi 3
Şehbender Hacı Bekir Ağa 1
Proje Müdürü Sâbık Kapucubaşı Râgıb Efendi 2
Kapudân Paşa Hazretlerinin Mahdûmları Fuâd Bey 2
Zabtiyye Müşîri Hazretlerinin Dâmâdı Hasan Bey 5
Müşîr-i Müşârünileyh Hazretlerinin Mahdûmları Saîd Bey 2
ve Muhtâr Bey 2
İsmet Paşa Hazretlerinin Mahdûmları Rızâ Bey 2
ve Necib Bey 2
ve Re'fet Bey 2
Harem-i Hazret-i Sadâret-penâhî 5
Halîl Hamîd Paşa Hafîdesi Hanımefendi 2
Harem-i Müsteşâr-ı Hazret-i Sadâretpenâhî 2
Bosna Vâlisi Esbâk Merhûm Tâhir Paşa-zâde Âsım Bey 5
ve Muhsin Bey 3
Mazlûm Beyefendi Hazretlerinin Mahdûmu Tevfîk Bey 1
Zabtiyye Muhâsebecisinin Mahdûmu Ahmed Bey 3
Cebel-i Aktâr-zâde İbrâhim Bey 2
Âkil Bey 2
Mir-i Mûmâileyhin Mahdûmu Dâniş Bey 2
Haftânî-yi Hazret-i Sadâret-penâhî Hûrşid Ağa 4
Karakulak raşid Ağa 8
Zabtiyye Müşîri Hazretlerinin Mühürdârı Hasan Efendi 1

Hademeden Hacı Hüseyin Ağa
Hademeden Yaver Ağa 1
İstefanaki Bey 5
Logofet Bey 10
Trabzonî Kârûn-oğlu 5
Berlin Sefiri Karacabey-zâde Kostaki Bey 3
Karabet Bey ve Hoca Boğos ve Hoca Mihran 12
Hoca Mıgırdıç 20
Hoca Misak 20
Barutçu-başı Hoca Boğos 10
Mısır Sarrâfı Hoca Keğork 20
Hoca Abraham 20
Hoca Maksûd 10
Misiyani 20
Yusuf Haccar 1
Hoca Canik 10
Tıngır-oğlu Hoca Ohannes 10
Kılıççıoğlu Hoca Viçan 5
Hoca Oğviçan
Hoca Nigohos 3
Eşnan-oğlu Hoca Boğos 5
Mısırlı-oğlu Hoca Bedros 10
Besmi-oğlu Hoca Nişan 10
Mösyö Gaspar 2
Feshâne Sarrâfı Hoca Ohannes 5
Avrupa Tüccârından Çorbacı 4
Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Re'isi Mehmed Paşa Hazretleri 5
Rumeli Ordu-yı Askerî Re'isi Mehmed Paşa Hazretleri 5
Rumeli Ordu-yi Hümâyûnu Müşîrî Ömer Paşa Hazretleri 5
Anadolu Ordu-yi Hümâyûnu Müşîrî Reşid Paşa Hazretleri 5
Arabistan Ordu-yi Hümâyûnu Müşîrî Emin Paşa Hazretleri 5
Edirne Vâlisi Hafiz Paşa Hazretleri 5
Trablusgarb Vâlisi İzzet Paşa Hazretleri 5
Cidde Vâlisi Agâh Paşa Hazretleri 5
Bağdad Vâlisi Vecihhi Paşa Hazretleri 10
Sayda Vâlisi Vâmık Paşa Hazretleri 5
Bağdad Vâlisi Sâbık Abdi Paşa Hazretleri 5
Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Râgıb Paşa Hazretleri 5
Sudûr-ı İzâmdan ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî A'zâsından Rüşdî Molla Efendi Hazretleri 1
Yine Sûdur-ı İzâmdan ve Meclis-i Muhâsebe-i Mâlîyye A'zâsından Nâfi Molla Efendi Hazretleri 3

Amedî-i Divân-ı Hümâyûn Mahmûd Beyefendi Hazretlerinin Evvelki Hisselerine İlâve 2
Teşrifâtî-i Divân-ı Hümâyûn Nâfîz Beyefendi Hazretleri 5
Hassa Ordu-yi Hümâyûnu Re'is-i Erkânı Ferîk Rıza Paşa Hazretleri 2
Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî A'zâsından Ferîk Mustafa Paşa Hazretleri 1
Yine Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî A'zâsından Ferîk Muammer Paşa Hazretleri 2
Mekâtib-i Askerîyye Nâzırı Ferîk Ahmed Paşa Hazretleri 2
İ'mâlât Meclisi Re'isi Ferîk Râşid Paşa Hazretleri 1
Dersa'âdet Ordu-yi Hümâyûnu Re'is-i Erkânı Ferîk Eyyûb Paşa Hazretleri 2
Rumeli Ordu-yi Hümâyûnu Re'is-i Erkânı Ferîk İsmail Paşa Hazretleri 3
Arabistan Ordu-yi Hümâyûnu Re'is-i Erkânı Ferîk Dâvud Paşa Hazretleri 3
Bahriyye Meclisi Re'isi Râgıb Paşa Hazretleri 2
Asâkir-i Bahriyye Ferîki Ahmed Paşa Hazretleri 2
Bahriyye Meclisi A'zâsından Ferîk Cemâleddin Paşa Hazretleri 2
Hassa Ordu-yi Hümâyûnu Erkânından Ferîk Osman Paşa Hazretleri 2
Ordu-yi Hümâyûn Mezkûr Erkânından Ferîk Halîm Paşa Hazretleri 4
Dersa'âdet Ordu-yi Hümâyûnu erkânından Ferîk Ârif Paşa Hazretleri 2
Ordu-yi Hümâyûn Mezkûr Erkânından Ferîk Sâlim Paşa Hazretleri 2
Rumeli Ordu-yi Hümâyûnu Erkânından Ferîk Avnî Paşa Hazretleri 5
Tırhala Mutasarrıfı Cemâl Paşa 3
Beyoğlu Zabtiyye Me'mûru Salih Paşa 3
Niş Mutasarrıfı Hûrşîd Paşa 3
Amasya Mutasarrıfı Ömer Fâiz Paşa 2
Rumeli Mutasarrıfı Besim Paşa 2
Dâhiliyye Kâtibi Abdürrezzâk Bâhir Efendi 1
Hâriciyye Kâtibi Tevfîk Efendi 4
Meclis-i Vâlâ Re'isi Sâbık Ârif Paşa Hazretlerinin Mahdûmu Âtıf Beyefendi 5
Meclis-i Vâlâ Evrâk Müdürü İbrâhim Efendi 2
Edirne Meclis-i Kebîri Re'isi Cemil Beyefendi 6
Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî A'zâsından Selâmî Efendi 1
Dâr-ı Şûrâ-yı Mezkûr A'zâsından Mecid Efendi 1
Dâr-ı Şûrâ-yı Mezkûr A'zâsından Râsih Efendi 1
Yine Dâr-ı Şûrâ-yı Mezkûr A'zâsından Şefik Beyefendi 2
Meclis-i Muhâsebe-i Mâlîyye A'zâsından Hacı İbrâhim Efendi 2
Mektûbî-i Ser-askerî Habâb Efendi 2
Sayda Defterdârı Sâbık Hacı Vahâb Efendi 3
Dersa'âdet Ordu-yi Hümâyûnu Müfettişi ve Ders Vekili Mihrî Hafız Efendi 1
Hassa Ordu-yi Hümâyûnu Erkânından Mîrlîvâ Süleyman Paşa 1
Ordu-yi Hümâyûn Mezkûr Erkânından Mîrlîvâ Sâlih Paşa 1
Dersa'âdet Ordu-yi Hümâyûnu Meclisi A'zâsından Mîrlîvâ Mehmed Remzî Paşa 1
Piyade Mîrlîvâsı Ahmed Paşa 1

Topcu Mîrlîvâsı İsmail Paşa 1
Açıklar Me'mûru Veysî Paşa 2
Rumeli Ordu-yi Hümâyûnu Erkânından Mîrlîvâ Sadık Paşa 3
Arabistan Ordu-yi Hümâyûnu Meclisi A'zâsından Mîrlîvâ Hacı Salim Paşa 2
Ordu-yi Hümâyûn Mezkûr Süvari Mîrlîvâlarından Mehmed Paşa 2
Kapudâne-i Hümâyûn Mustafa Paşa 1
Batrûne-i Hümâyûn Osman Paşa 1
Vapurlar Müdürü Sâlih Paşa 1
Liman re'isi Mahmûd Paşa 1
Amedî Hulefâsından Rif'at Neyyir Bey 2
Bahriyye Muhâsebecisi İsmail Efendi 1
Bahriyye Mektûbcusu Emin Efendi 1
Hassa Ordu-yi Hümâyûnu Muhâsebecisi Şevket Efendi
Dersa'âdet Ordu-yi Hümâyûnu Muhâsebecisi Ahmed Bey 2
Dâr-ı Şurâ-yı Askerî Kâtibi Ahmed Bey 1
Nizâmiyye Muhâsebecisi Emin Efendi 1
Meclis-i Vâlâ Tahrirât Odası Ser-halifesi Şahâb Bey 2
Sayda Defterdârı Şakir Efendi 3
Hüseyin Paşa Merhûmun Mahdûmu Ali Şevket Bey 15
Tahrirât-ı Hâriciyye Hulefâsından Ramiz Bey 4
Kapı Kethüdâlarından Yusuf Cemil Efendi 2
Mektûbî-i Ser-askerî Muâvini Ziver Efendi 1
Taravî Kaymakamı Galib Paşa 2
Kereste Gümrükçüsü Kerim Bey 3
Yanya Zirâat Müdürü Ahmed Bey 3
İstabl-ı Âmire Müdürü Payelilerinden İsmail Bey 2
Kassam-i Askeri Sadık Efendi 1
Halebü'ş-şehbâ Kadısı Şakir Efendi 2
Hassa Ordu-yi Hümâyûnu Meclisi A'zâsından Mîrlîvâ Süleyman Bey 1
Meclis-i Mezkûr A'zâsından Mîrlîvâ İsmet Bey 1
A'zâ-yı Mûmâ-ileyhümden Mîrlîvâ Süleyman Bey 1
A'zâ-yı Mûmâ-ileyhümden Kaymakam Edhem Bey 1
Riyâle-i Hümâyûn Hüseyin Bey 1
Gümrük Sandık Emini Aziz Efendi 5
Ohri Kaymakamı Şakir Bey 2
Hassa Ordu-yi Hümâyûnu Kâtibi Veysî Bey 2
Dersa'âdet Ordu-yi Hümâyûnu Tahrirât Kâtibi Sâbit Efendi 1
Ordu-yi Hümayûn Mezkûr Meclisi Başkâtibi Halisî Efendi 1
Sayda Tahrirât Başkâtibi Sâlim Bey 1
Sayda Emvâl Kâtibi Edhem Bey 2
Re'is Paşa Hazretlerinin Hemşireleri Hadice Hanımefendi 3
Hâriciyye Teşrifâtçısı Kâmil Bey'in Haremi Hanım 2

Mir-i Mûmâileyhün Hemşiresi Hanım 1
Muntazar Kadın 1
Müşârünileyh Re'is Paşa Hazretlerinin Dâmâdı Osman Bey 2
Müşârünileyh Hazretlerinin Hemşire-zâdeleri Emin Bey 3
Dâr-ı Şurâ-yı Askerî Re'isi Müşârünileyha Mehmed Paşa Hazretlerinin Mahdûmu Süleyman Reşâd Bey 2
Hassa Müşîrî Hazretlerinin Mahdûmu Mustafa Bey 1
ve Mehmed Raib Bey 1
Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Müşârünileyh Râgıb Paşa Hazretlerinin Mahdûmu Galib Bey 2
Mahdûm-ı Müsteşâr-ı Hazret-i Sadâret-penâhî Nâzım Bey 1
ve Kâzım Bey
Mâliyye Nâzırı Halid Efendi Hazretlerinin Mahdûmu Neş'et Bey 2
ve İbrâhim Hâlet Bey 2
Tahrirât-ı Hâriciyye Hulefâsından Ahmed İzzeddin Bey 2
ve Birâderi Mustafa Sadeddin Bey 1
Vassâf Efendi Merhûmun Mahdûmu Mahmûd Bey 2
Tahrirât-ı Hâriciyye Hulefâsından Şakir Bey 2
Müşârünileyh Ferîk Eyyûb Paşa Hazretlerinin Mahdûmu Celâleddin Bey 1
Müşârünileyh Ferîk Arif Paşa Hazretlerinin Mahdûmu Mehmed Ali Bey 1
Müşârünileyh Ferîk Dâvud Paşa Hazretlerinin Mahdûmu Ali Rızâ Bey 1
ve Halil Bey 1
Hâriciyye Kâtibi Mûmâ-ileyh Tevfîk Efendi'nin Mahdûmu Mazhar Bey 2
Mûmâileyh Mîr-lîvâ Hacı Selim Paşa'nın Mahdûmu Mehmed Nureddin Bey 1
Arabistan Ordu-yi Hümâyûn Mîrlîvâlarından Mûmâileyh Mehmed Paşa'nın Mahdûmu Tevfîk Bey 1
Tahrirât-i Hâriciyye Müdürü Muâvini Saib Bey'in Mahdûmu İsmail ve Râif Beyler 2
Müşârünileyh Re'is Paşa Hazretlerinin Müteallikatından Mehmed Efendi 2
Tahrirât-i Hâriciyye Hulefâsından Fahreddin Bey 1
Meclis-i Vâlâ Tahrirât Odası Hulefâsından Kudret Bey 2
Hulefâ-yı Vâlâ Mazbata Odası Hulefâsından Salahaddin Bey 1
Golos ve Havâlisi Derbendi Muhâfazasına Me'mûr Şahin Bey 1
Rikâb-ı Hümâyûn-ı Şâhâne Kapucubaşılarından Nureddin Ağa 2
Dersa'âdet Ordu-yi Hümâyûn Piyâde Dördüncü Alayının Alay emini Adil Efendi 2
Ordu-yi Hümâyûn Mezkûr Piyâde Üçüncü Alayının Alay Emini Ömer Efendi 1
Efendi-i Mûmâileyhin Haremi 1
Ekmekçi-başı Mustafa Bey 10
Dersa'âdet Ordu-yi Hümâyûn Muhâsebecisi Mûmâileyh Ahmed Bey'in Mahdûmu Mehmed Nezih Bey 1
Ordu-yi Hümâyûn Mezkûr Piyâde İkinci Alayın Üçüncü Taburu Kol Ağası Ali Ağa 2

Nizâmiyye Mümeyyizi Eyyûb Efendi'nin Mahdûmu Masârifât Muhâsebesi Ketebesinden Agâh Efendi 1
Hazinedâr-ı Ser-askerî Hûrşîd Efendi 2
Müşârünileyh Re'is Paşa Hazretlerinin Kethüdâları Tahir Efendi 1
Kethüdâ-yı Müsteşâr-ı Hazret-i Sadâretpenâhi Mehmed Efendi 2
Selanik Vâlisi Yakub Paşa Hazretlerinin Hazinedârları Ali Bey 3
Sergi Muhâsebesi Me'mûrlarından Halil Bey 2
Hayriyye Tüccârından Hacı Sadullah Efendi 2
Cevâhir Ali Efendi-zâde Hacı Süleyman Efendi 2
Mûmâileyh Yusuf Cemil Efendi'nin Mahdûmu Mehmed Ali Bey 1
Hademeden Kadri Ağa 2
Lüleci Esnâfından Haci Hurşîd Ağa 2
Paris Sefiri Kallimaki Bey 5
Istognaki Bey'in Oğlu Nikolaki Bey 5
Edirne Metropolidi Berasmiyos 3
Londra Şehbenderi Mösyö Zohrab 5
Mu'teberân Tüccârdan Boğos Anyatin 5
Yine Mu'teberân Tüccârdan Kirkor Eremyan 2
Horsancı-oğlu Hoca Bedros 5
Yenişehir Fener'de Bulunan Asâkir-i Şâhâne Ekmekçi-başısı Banoli 1
Kürkçühanlı-oğlu Hoca Agob 5
Hüdavendigâr Vâlisi Sârım Paşa Hazretleri 10
Aydın Vâlisi Halil Paşa Hazretleri 10
Ticâret Nâzırı İsmail Paşa Hazretleri 5
Cidde Vâlisi Sâbık Hasib Paşa Hazretleri 5
Abdüllhak Efendi Hazretlerinin Evvelki Hisselerine İlâve 3
Meclis-i Vâlâ A'zâsından Şekib Efendi Hazretleri 2
Mühendishâne-i Âmire Ferîki Bekir Paşa Hazretleri 1
Zabtiyye Müfettişi Mehmed Celâleddin Efendi Hazretleri 1
İzvornik Kaymakamı Mîr-i Mîrândan Fehim Paşa 2
Rumeli Defterdârı Hüseyin Hüsnü Paşa 1
Mâliyye Kâtibi Nazif Bey 1
Sabıkân Mekke-i Mükerreme Kâdısı İmamüddin Efendi 1
Mahdûm-ı Hazret-i Sipeh-sâlârî Mîrlîvâ Edhem Paşa 5
Hassa Ordu-yi Hümayûnu Erkânından İbrahim Paşa 4
Rumeli Ordu-yi Hümâyûnu Meclisi A'zâsından Mîrlîvâsı Şükrü Paşa 2
Evâmir-i Mâliyye Müdürü Seyyid Mustafa Râşid Bey 1
Cerîde Muhâsebecisi Halid Efendi 1
Rumeli Ordu-yi Hümâyûnu Muhâsebecisi Hayri Efendi 1
Vüzerâ-yi İzâm Kapu Kethüdalarından Eşref Bey 1
Nâfia Meclisi A'zâsından İsmail Efendi 2

Yenişehir Vücûhundan Mirü'l-ümerâ Hacı Hüseyin Paşa 3
Mecâlis-i Âlîyye'ye Me'mûr Mustafa Nuri Paşa Hazretlerinin Mahdûmu ve Kerimeleri 7
Ticâret Nâzırı Müşârünileyh Hazretlerinin Haremleri Hanımefendi 2
Müşârünileyh Hazretlerinin Mahdûmu ve Kerimeleri 3
Müşârünileyh Hasib Paşa Hazretlerinin Mahdûmu Hakkı Bey 1
ve Raûf Bey 1
Divân-ı Hümâyûn Kalemi Mühimme Mümeyyizi Mehmed Şeyda Bey 2
Teşrifât-ı Hümâyûn Kesedârı Yamağı Siret Efendi 1
Istabl-ı Âmire Müdürü Payelilerinden ve Lofça Hanedânından İbrahim Ağa 1
Istabl-ı Âmire Müdürü Payelilerinden Yaracı Kazâsı Müdürü Ali Bey 1
Istabl-ı Âmire Müdürü Payelilerinden ve Lofça Hanedânından İbrahim Ağa 1
Berat Kaymakamı Hüseyin Paşa'nın Birâderi Istabl-ı Âmire Müdürü Payelilerinden Kalıraman Bey 3
Tiran Kazâsı Müdürü Istabl-ı Âmire Müdürü Payelilerinden Süleyman Bey 8
Mûmâileyhin Birâderi Dergâh-ı Âlî Kapucubaşlarından Hacı Mahmûd Bey 7
Mûmâileyhin Birâder-zâdesi Dergâh-ı Âlî Kapucubaşlarından Ahmed Behcet Bey 4
Yine Mûmâileyhin Birâder-zâdesi Yusuf Bey 5
Yine Mûmâileyhin Birâder-zâdesi Divân-ı Hümâyûn Kalemi Ketebesinden Saîd Sermedî Bey 3
Yine Mûmâileyhin Birâder-zâdesi Mekteb-i İdâdiyye-i Şâhâne Şâkirdânından Hüseyin Hüsnü Bey 3
Dergâh-ı Âlî Kapucubaşlarından Lofça Kazâsı Müdürü Mesrûr Bey 1
Lofça Kazâsı Hanedânından ve Dergâh-ı Âlî Kapucubaşlarından Hacı Mehmed Ağa 1
Evâmir-i Mâliyye Odası Mukayyidi Mehmed Sâlih Efendi 1
Bosna Yenipazarı Mütessellimi Yusuf Bey 2
Meclis-i Nâfıa A'zâsından Tâhir Efendi 2
Golos Hanedanından Kapucubaşı Boğos Ağa 2
Mûmâileyh Eşref Bey'in Mahdûmu Nesib Bey 1
ve Hasib Bey 1
Mektûbî-i Sadr-ı Âlî Hulefâsından Ramiz Bey 1
Hulefâdan Ali Bey 1
Arabistan Ordu-yi Hümâyûnu Müşîrî Emin Paşa Hazretlerinin Kethüdâsı Mehmed Efendi 5
Rumeli Vâridât Muhâsebesi Mümeyyiz-i Evveli Ahmed Efendi 2
Muhâsebe-i Mezkûre Mümeyyiz-i Sânîsi Osman Efendi 1
Meclis-i Tahaffuz Baş-kâtibi Ahmed İzzet Bey 1
Meclis-i Tahaffuz Mukayyidi Hayri Efendi 1
Tırnova Mal Baş-kâtibi Nüzhet Efendi 1

Teşrifât Odası Hulefâsından Ferruh Efendi Mahdûmu Mehmed Şefik Efendi 1
Hademeden Yâver Ağa 1
Galata'da Kurşunlu Han'da Mukîm Tüccârdan Hüseyin Efendi 1
Mösyö Kamando 15
Sarraf Hoca Misak'ın Büyük Oğlu Hoca Vartinis 3
Diğer Oğlu Hoca Bedros 3
Şam-ı Şerif Vâlisi İzzet Paşa Hazretleri 5
Meclis-i Vâlâ A'zâsından Mümtâz Efendi Hazretleri 2
Rumeli Ordu-yi Hümâyûn Erkânından Ferîk Abdi Paşa Hazretleri 1
İstanbul Kâdısı Ali Râif Efendi Hazretleri 2
Meclis-i Vâlâ A'zâsından Muhsin Efendi 1
Tercemân-ı Divân-ı Hümâyûn Emin Efendi 1
Meclis-i Vâlâ Kâtib-i Sânîsi Osman Beyefendi 3
Ebniye-i Hassa Muâvini Halim Efendi 1
Zabtiyye Muâvini Tevfîk Efendi 1
Hassa Ordu-yi Hümâyûnu Erkânından Mîrlîvâ Ahmed Paşa'nın Mukaddemki Hissesine İlâve 2
Dersa'âdet Ordu-yi Hümâyûnu Meclisi A'zâsından Mîrlîvâ Mehmed Remzi Paşa'nın Mukaddemki Hissesine İlâve 1
Ordu-yi Hümâyûn Mezkûr Erkânından Mîrlîvâ Mehmed Paşa 1
Yanya Meclis-i Kebiri Re'si Râif Efendi 2
Su Nâzırı Tevfîk Bey 2
Midilli Kaymakamı Mirü'l-ümerâ İsmail Paşa 2
Şam-i şerif Vâlisi İzzet Paşa Hazretlerinin Mahdûmu Mirü'l-ümerâ Hürrem Paşa 2
Istabl-ı Âmire Müdürlüğü Payelilerinden ve Zabtiyye Meclisi A'zâsından Mevrekob'lu Mehmed Bey 4
Istabl-ı Âmire Müdürlüğü Payelilerinden Tâhir Paşa Merhûmun Kethüdâsı Mustafa Ağa 2
Dersa'âdet Ordu-yi Hümâyûnu Piyâde Birinci Alayının Miralayı Mustafa Bey 1
Ordu-yi Hümâyun-ı Mezkûr Piyâde İkinci Alayı Miralayı Edhem Bey 1
Ordu-yi Hümâyun-ı Mezkûr Tobcu Redif Miralayı Mustafa Bey 1
Ordu-yi Hümâyun-ı Mezkûr Piyâde Dördüncü Redif Miralayı Selim Bey 1
Tâhir Paşa Merhûmun Hazinedârı Ali Bey 2
Midilli Kaymakamı Mûmâileyh İsmail Paşa'nın Mahdûmu Rütbe-i Sâlîse Ashâbından Hâlil Râzî Bey 1
Anadolu Vâridât Muhâsebesi Mümeyyiz-i Evveli Ahmed Muhtâr Efendi 1
Muhâsebe-i Mezkûre Mümeyyiz-i Sânîsi Mehmed Refik Efendi 1
Rumeli Vâridât Muhâsebesi Mümeyyiz-i Sânîsi Osman Efendi'nin Evvelki Hissesine İlâve 1
Muhâsebe-i Mezkûre Mümeyyiz-i Sâîsi İzzet Bey 2

Divân-ı Hümâyûn Kalem-i Mühimme Odasından Berât Mümeyyizi Vâmık Efendi 1
Sudûr-ı İzâmdan Merhûm İsmet Beyefendi Kerimesi Şerife Esma Hanımefendi 2
Müteallikât-ı Dâire-i Cenâb-ı fetvâ-penâhiden Fatma Şems Cihân Hanımefendi 2
Sudûr-ı İzâmdan Halim Molla Efendi Hazretlerinin Halîfeleri Hanım-efendi 2
Mûmâileyh Mehmed Remzi Paşa'nın haremi Hanım 1
Nâfia Meclisi A'zâsından Mehmed Efendi'nin Haremi Nevres Hanım 3
Mûmâileyh Vâmık Efendi'nin Mahdûmu Mühimme Nüvisânından Seyyid Efendi Halîfesi Fatmatü'z-Zehra Hanım 2
Dersa'âdet Ordu-yi Hümâyûnu Cerîde Odası Baş-kâtibi Bedreddin Bey 1
Oda-i Mezkûr Ketebesinden İbrahim Bey 1
Ordu-yi Hümâyûn-ı Mezkûr Tahrirât Başkâtibi Sabit Efendi Müteallikatlarından ve Fındıklı Sâkinlerinden Ahmed Nâşid Efendi 1
Mektûbî-i Hazret-i Sadr-ı Âlî Hulefâsından Ahmed Fevzi Paşa-zâde Ahmed Galib Bey 1
Hulefâdan Ruşen Efendi-zâde Emin Efendi 1
Hulefâdan Ali Rızâ Efendi 1
Hulefâdan ve Hâcegândan Hüsrev Efendizâde Salim Efendi 2
Dergâh-ı Âlî Kapucubaşlarından Sofya Kaymakamı Esbâk Mehmed Murâd Bey 2
Müşârünileyh Ferîk Abdi Paşa'nın Mahdûmu ve Yâver-i Harbî Mülâzım Râuf Bey 1
Meclis-i Vâlâ Kâtib-i Evveli Tal'at Efendi'nin Mahdûmu Mahmûd Bey 1
Zirâat Meclis-i A'zâsından Şihâb Efendi'nin Mahdûmu Mehmed Mahsûn Bey 1
Rumeli Vâridât Muhâsebesinde Vidin Eyâleti Mukayyidi İsmail Asım Efendi 2
Anadolu Vâridât Muhâsebesi Ketebesinden Esseyyid Mehmed Tevfîk Efendi 3
Ketebe-i Mûmâileyhimden Mehmed Şâkir Efendi 1
Mûmâileyh Ahmed Muhtâr Efendi'nin Mahdûmu Mehmed Hâlid Bey 1
Rumeli Vâridât Muhâsebesi Ketebesinden Hâlil Efendi 2
Dârü'l-Maârif Şâkirdânından Hüsrev Efendizâde Kâmil Efendi 1
Vüzerâ-yı İzâm Kapu-çukadarlarından Hacı Mehmed Ağa 2
Hasib Paşa Hazretlerinin Kapu-çukadarı Osman Safder Efendi 1
Nişântaşı Esnâfı Kethüdâsı Esseyyid İbrahim Edhem Efendi 5
Hademeden Ali Ağa 1
İshâk Paşa Mahallesinde Sâkin Tebaadan Yusuf Ağa 1

NOTLAR

1. İstanbul'da ulaşımın tarihsel gelişimi için bkz. Murat Koraltürk, "Kentleşme, Kentiçi Ulaşım, İstanbul ve Şirket-i Hayriye'nin Kuruluşu", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt X, Sayı 1-2, (İstanbul 1995), s. 82-89.
2. Şirket-i Hayriye'nin tarihi için bkz. M. Orhan Kızıldemir, Şirket-i Hayriye İdaresi, T.D.S. yay., Eğitim Dizisi, Nr. 18. İstanbul (t.y.). Eser Tutel, *Şirket-i Hayriye*, İletişim yay., İstanbul Dizisi, nr. 19, İstanbul 1994. Murat Koraltürk, İstanbul'da Şehiriçi Ulaşımında Şirket-i Hayriye (1850-1945), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul 1992. Anılan teze dayalı kitap Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı tarafından yayınlanacaktır.
3. Cevdet Paşa, *Tezâkir, Tetimme 1-12*, Yayınlayan: Cavid Baysun, 2. bs., T.T.K. yay., II. Dizi-Sa.17, Ankara 1986, s. 12-13.
4. B.O.A. İrâde-Dâhiliye, Nr. 13077 lef 1. Mazbatanın sureti için bkz. *Takvîm-i Vakayi*, 2 Muharrem 1267, def'a 436. Belge I.
5. B.O.A. İrâde-Dâhiliye, nr. 13579 lef 1. Belge II. Fermanın sureti için bkz. *Takvîm-i Vakayi*, 29 Rebiülevvel 1267, def'a 441.
6. Osmanlı ekonomisinde 19. yüzyıldaki gelişmeler için bkz. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago 1980. Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge yay., nr. 14, İstanbul 1993. Çağlar Keyder, "Kolonyal Olmayan Periferileşmeye İki Örnek", *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Kitabevi yay., nr. 13, Ankara 1983, s. 153-170. Şevket Pamuk, "150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması", *Tarih ve Toplum*, Cilt X, Sayı 60, (İstanbul 1988), s. 38-41. Aynı yazar, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi* (1820-1913), Yurt yay., nr. 9, Ankara 1984. İmmanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research", *Review*, Vol. II, No. 3, (1979), s. 389-398.
7. Cevdet Paşa bu gelişmeyi şöyle anlatır: "...öteden berü Devlet-i aliyye irâdına göre masraf ederdi. Me'mûrîn dahi vaktiyle ma'aşlarını alup idârelerini ana uydururlardı. O zaman alafıranga hâne ve sâhillhâne tecemmülâtı yok idi... tecemmülât-ı sâire bulunmak lâzıme-i hâlden göründü... Bu misillü inkilâbât hep ilcâât-ı zamâniyyenin getürdüğü ahvâl-i tabî'iyyeden idi. Lâkin sonraları, iş, hâli-i tabî'sinden çıkup israf u sefâhat pek ifrat derecesine varmış ve mesârif-i harbiyye için bir kerre istikrâz olduğu gibi, istikrâza alışılarak andan sonra mesârif-i rûz-merre için dahi istikrâz edilir olmuşdur.", Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı yay., nr. 19, İstanbul 1980, s. 6-7. Ayrıca bkz. Haydar Kazgan, "Osmanlı Modeli Tüketim İçin Borçlanma", *İ.Ü., İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XXXV. Sayı 1-4, (İstanbul 1976), s. 69-82. İstanbul'da gündelik yaşamdaki Batılılaşma için bkz. Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat*, İletişim yay., nr. 261, İstanbul 1995.
8. Cevdet Paşa bunu şöyle ifade eder: "...Mısır'dan Dersaâdet'e pek çok paşalar ve beyler ve hanımlar Nicret eylediler. Galî bahâlar ile konaklar ve yalılar aldılar. Alafıranga tecemmülât ile tefrîş ü tezyîn etdiler. Bol bol paralar sarf u israf eylediler. Ebvâb-ı sefâhatı açdılar. Vükelâ ve kibâr-ı İstanbul, bu Mısır dökültüleriyle aşık atmağa ve vükelâ haremleri de Mehmed Ali Paşa kerîmesi Zeyneb Hanım'a taklîd ve israf u sefâhata kalkışdılar...", Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 7.
9. Cevdet Paşa, Kırım Savaşı'nın Osmanlı toplumunun tüketim alışkanlıklarının değişimine yansımasını şöyle anlatır: "...Kırım muhârebesinde Fransız ve İngiliz asâkiri İstanbul'a vürûdlarında altınları su gibi akıtdılar. İstanbul esnâfı bu yüzden azîm temettü' etdiler. Ol esnâda vuku' bulan sûr-i hümâyûnlarda ise çarşu esnâfı, ale'l-husûs kuyumcular, fevka'l-'âde istifâde ederek anlar da kibârâne yaşamağa alıştılar ve Boğaziçi'nde yalılar tutmağa kalkıştılar. O zaman Kadıköyü ve adalar henüz ma'mûr olmamış idi. Kızıl-toprağın adı yok idi. Şitâiyye İstanbul ile Beyoğlu'na ve sayfiye Boğaziçi'ne münhasır idi. Boğaziçi'nde istikrâ

oluncak köşe bucak kalmadı. Büyükdere'de dört odalı birkirâ evi bulmak büyük saâdete nâli olmak gibi bir muzafferiyet sayılıyor idi."- Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 8.

10. Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, 2. bs., T.E.b., yay., İstanbul 1991, s. 15-16.
11. Sultan Abdülmecid şirketleşmenin ülke ekonomisi için önemli olan rolünü şöyle dile getirir: "...istikrâz olunmamak içün çok çalışdım. Lâkin ahvâl bizi istikrâze mecbûr etdi. Bunun te'diyesi vâridâtın artmasıyle olur. Bu dahi i'mâr-ı mülk ile, ya'ni her devletde olduğu gibi kumpanyalar teşkil ederek demiryolları yapmakla olur. Artık kumpanyalara da muvâfakat eylemeliyiz...", Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 7.
12. Osmanlı Devleti'nde şirketleşmenin gelişimi için bkz. Haydar Kazgan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşundan Bu yana Türkiye'de Anonim ve Limited Şirketler", *Cumhuriyet'in 50 nci Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri*, A.Ü.S.B.F. yay., nr. 382, Ankara 1975, s. 399-462. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt yay., nr. 2, Ankara 1982, s. 35 v.d.
13. Haydar Kazgan, "Osmanlı ve Türk Ekonomsinde "Şirketleşme" Olayı", *Ekonomide Diyalog*, Sayı 1, (İstanbul 1983), s. 69-71. Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 40-42, 46-50.
14. Cevdet Paşa bu amacı "Avrupa'ca büyük servet ve ma'mûriyeti mûcib olan ve anonim denilen şirket-i i'tibâriyyelere bizim diyârımızda henüz heves ü rağbet olunmadığına mebnî halka bir de nümûne gösterilmek ve Boğaziçi ahâlîsinin âmed ü şüdlerine sühûlet verilmek üzere bir vapur şirketi te'sîs olunmak..." biçiminde ifade eder. Cevdet Paşa, *Tezâkir, Tetimme 40*, s. 44-45. Ayrıca bkz. Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Kanaat kitabhanesi, Dersaadet 1332, s. 57-58.
15. Bkz. Belge I.
16. Bu sermaye arttırımı ile ilgili olarak 9 Rebiülevvel 1267 (12 Ocak 1851) tarihli arz tezkiresinde şu ifade yer alır: "...kontrato olunmuş ve zikr olunan vapurların masrafıyla iskele ve mevkifler masârif-i mütehamminesi berâber olarak lâ-akalli onikibin kiseye ihtiyâc görünüb tertîb olunmuş olan binbeşyüz hisseden ise dokuzbin kise akça hâsıl olacağından üst tarafından hüsn-ı sûretle çaresi bulunması icâb-ı halde olub...mezkûr masârife karşılık olarak beşyüz hisse daha açılıb kâffesi ikibin hisseye iblağ olunduğu...", B.O.A. İrâde-Dâhiliyye, nr. 13679 lef 2.
17. Hisselerin satışında Mustafa Reşid Paşa'nın rolünü Ahmed Lütfi Efendi şöyle belirtir: "...Ol-vakit bu misillü menâfi' ve fevâid-i umûmiyye ve husûsiyyenin takdiri yolunda ma'lûmât ve tecarib mefkud olduğundan şirket-i mezkûrenin müessisi bulunan sadr-ı vakt Mustafa Reşid Paşa her sınıf mu'teberânı teşvikât ve tergibât-ı lâzıme ile hisseler almağa sevk eylemiş idi", *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Yaınlayan: M. Münir Aktepe, İ.Ü.E.F. yay., nr. 3130, İstanbul 1984, s. 40.
18. *Takvim-i Vekayi*, 2 Muharrem 1267 (7 Kasım 1850), def'a 436; 26 Rebiülevvel 1267 (29 Ocak 1851), def'a 441; 8 Rebiülahir 1267 (10 Şubat 1851), def'a 442; 24 Rebiülahir 1267 (26 Şubat 1851), def'a 443. bkz. Belge III. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde de hissedarları gösteren bir liste vardır. bkz. B.O.A. İrâde-Dâhiliye, nr. 13077 lef 2. Daha geniş olduğu için bu araştırmada *Takvim-i Vakâyi*'deki listeler dikkate alınmıştır.
19. Sarrafların Osmanlı ekonomisindeki etkinlikleri için bkz. Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri;* Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası. Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren yay., İstanbul 1996.
20. Listelerden satın alınan hisse miktarları hesaplanırken çok olmamakla birlikte iki veya daha fazla kişinin satın aldığı belirtilen hisse miktarları alıcı sayısına bölünerek dikkate alınmıştır.
21. Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, İmge yay, Ankara 1992, s. 39.
22. Tevfik Çavdar, "Kentiçi Ulaşımın Tarihsel Gelişim (Şirket-i Hayriye)", *O.D.T.Ü. Türkiye Birinci Şehircilik Kongresi, I. Kitap*, Ankara 1982, s. 178.
23. Haydar Kazgan, *a.g.e.*, s. 19.

NECİP FAZIL VE ŞİRKET-İ HAYRİYE

Türk fikir ve edebiyat hayatının en önemli simalarından biri de şüphesiz Necip Fazıl Kısakürek'tir. 1905 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Necip Fazıl, çocukluk dönemini Heybeliada Bahriye Mektebi'nde geçirir. Paris günlerinden sonra 1930'lu yıllarda Beylerbeyi'ne yerleşen Necip Fazıl, evlendiği yıl olan 1942'de Erenköy semtine taşınır.[1] Beylerbeyi'nde oturduğu yıllarda Boğaz'da işleyen, o devrin tek ulaşım aracı olan Şirket-i Hayriye vapurları ile işine gidip gelir ve bu seyahatler sırasında karşılaştığı olaylara kayıtsız kalmaz. Bu tesbitlerini keskin bir üslup içinde kendi ifadesiyle "hızlı, koyu ve toplayıcı çizgilere mahsus bir kemiyet ölçüsü" içinde gündelik gazetelere yazar ve bu yazılarını daha sonra Çerçeve *isimli bir kitapta toplar.[2] Yine kendi ifadesiyle "Aşınmış, pörsümüş, ucuz ve laübali bir kalıp olan gündelik fıkra tabutunda harcanıp gitme" kaygısını taşıyan Necip Fazıl'ın bu fıkralarında mistisizm ve milliyetçilik kendini hissettirmeğe başlamıştır.[3] Aşağıda Şirket-i Hayriye hakkında kronolojik olarak sunulan beş fıkra, Necip Fazıl'ın sadece İslamcı bir düşünür ve şair olmadığını, yaşadığı kent olan İstanbul için de önemli tesbitleri ve teşhislerinin bulunduğunu ve bunların araştırılması gerektiğini ortaya koymaktadır.*

Emin Nedret İŞLİ

1. Mehmed Rebii Hatemi Baraz, *Teşrifat meraklısı, Beyzade takımının oturduğu bir kibar semt Beylerbeyi*, İstanbul, 1994, s. 349-350.
2. Necip Fazıl Kısakürek, *Çerçeve-Günün Konuşmaları-*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1940, 240 s.
3. Necip Fazıl'ın hayatının dönüm noktalarından biri olan Esseyyid Abdülhakim Arvasi ile tanışmaları 1934 yılına rastlar. Bk. Muzaffer Doğan, "Necip Fazıl'ın hayatı: Bir asra yakın ömrün kronolojisi", 26 Mayıs 1904 – 25 Mayıs 1993, *Suffe Kültür, Sanat Yıllığı 1984*. s. 148.

Zurnalı Vapurlar

Korkuyorum. Çünkü kış bitmek üzere. Zurnalı vapurlar nerdeyse ortaya çıkacak.

Ben Boğaziçi'nde otururum ve o kıyıları çok severim. Zavallı Boğaziçi, kömür yığınlarının, tütün depolama fabrika ve gazhane müsveddelerinin birer maskara horoz edasiyle üstünde eşindiği canım toprak, bütün sırrını bir türbe kadar dilsiz ifadesinde taşıyordu. Bir kurtarıcı bekliyen Boğaz'ın karşısına, nihayet 'Şirket-i Hayriye öyle bir icat kahramanlığıyla çıktı ki, Boğaz'ın elde kalan son manasına da cenaze namazı kıldırdı. Boğaz'ı, lâternalı panayır meydanlarına çevirdi:

Şirket-i Hayriye'nin, vapurlardaki kaptan kulelerine, birer kübik zurna şeklinde oturttuğu hoparlörlü gramofonlar!..

Hiç unutmuyorum. Bir gece yorgun başımı, evimin biricik zenginliği, sessizlik kızağında kalafata çekmek için, geç vakit yatağa girmiştim. Daha uykumu avlıyamadan bir cehennem gümbürtüsiyle yerimden fırladım. Sesler gitgide yükseliyordu. Zira vapur, Çengelköyü'nden Beylerbeyi'ne doğru gittikçe yaklaşıyordu. Aman ne havalar! Gûya Türkçe bir tango, peşinden "Ben esmeri fındık ile beslerim", "Ave Maria" ve saire...

Sabahın bu ismetli saatinde ve pekmezle rakıyı birbirine katarcasına, bu iğrenç terkip karşısında az kalsın kusacaktım. Böylece muhallebici dükkânından belediye reisliğine ve Şirket-i Hayriye müdürlüğünden en yüksek idare makamına kadar, selim zevk denilen şeyin ne lâzım bir sermaye olduğunu bir kere daha anladım.

14 Şubat 1939

Suda Yüzen Lâterna

Vaktiyle "Zurnalı vapurlar" diye yazmıştım, şimdi de "Suda yüzen lâterna" diye çiziyorum.

Şu, Boğaziçi'nin meşhur Şirket-i Hayriye vapurlarındaki hoparlörlü gramofon zevksizliğinden illallah!

Boğaziçi gibi, en aziz misafiri uzlet, en güzel sesi şırıltı, en manalı rayihası yosun kokusu, en hususî çizgisi ahşap yalı endamından ibaret bir yerin estetiğine, hiç bu dev cüsseli kakafonya uyar mı? Bin hayat faciasına karşı, Boğaz'daki evinin huzur barikadı arkasında dinlenmeğe çalışan yorgun baş, kulağına gaz hunisiyle avaz avaz haykırıldığını duyuyor. Olur kabalık mı bu?

İnsan pencerelerden, kapılardan sızan bir piyano sesiyle, bir şarkı, bir radyo ahengiyle bazan mes'ud olur. Fakat Anadolu ve Rumeli kıyıları arasında, iki dağ duvarına sıkışmış yankı bombaları patlatan bu seyyar şamata da nedir?

Ayrıca, suda yüzen lâternaların nağme üstüvanesinden daha âdî bir ses programı hayal edebilene aşkolsun! Kuşdili mamulâtı Türkçe tangolar mı istersiniz: İngilizce, Fransızca, Almanca, Rumca sokak hıçkırıkları mı dilersiniz; kasaba havasını mı, Çardaş'ı mı, Mavi Tuna'yı mı, Karmenista'yı mı tercih edersiniz, ne isterseniz!

Sokaklara su yerine süprüntü sıkan müthiş bir arazöz marifetiyle Şirket-i Hayriye vapurlarının Kavaklar'dan Köprü başına kadar serdiği nadide halı işte bu!

Suda yüzen lâternalar!

Ya ses kutunuzun düğmesini çevirin, yahut evimizi barkımızı dağıtıp huzur muhaceretine çıkalım!

12 Haziran 1939

Grafik

1739'da Boğaziçi:

Beş çifte narin kayık
Türk üslûbu oymalı yalı
Bahçe ve koru
Saz ve gazel
Mahcub delikanlı ve feraceli kız
Örtünen ve gizlenen güzellik
Suda serv-i sîmin
Kayıkhanede dalgacıkların şarkısı
Yosun ve iyod rayihası
Kıvrım kıvrım esen rüzgâr

1939'da Boğaziçi:

Zurnalı Şirket-i Hayriye vapuru
Üç buçuk odalı kübik kümes
Yangın yeri ve çöplük
Kukaraça ve fokstrot
Başıboş genç adam ve sahibsiz sevgili
Soyunan ve açılan çirkinlik
Suda mazot lekeleri
Fabrika homurtusu
Tütün denklerinden koku
Buram buram yağan kömür tozu
Bayanlar, Baylar!
Hayata hâkim tek yasa, tekâmül kanunudur.

27 Haziran 1939

Boğaz'ın Pazarolası

Boğaz'da yeni bir Pazarola Hasan Bey türedi. Her gün gökyüzü ağarırken yola çıkıp geceyarısına kadar Vaniköy'le Köprü arasında mekik dokuyan yeni bir Pazarola Hasan Bey! Tıpkı Pazarola Hasan Bey'in meşhur koca kafasını sallayıp sağa sola "pazar ola!" diye iltifat savurması gibi Üsküdar'la Vaniköy arasında ve adım başında ayni manada bir ses çıkaran yeni bir Pazarola Hasan Bey!

Bu da kim, değil mi?

63 numaralı Şirket-i Hayriye vapurunun ihtiyar kaptanı.

Neden olmuş, nerede başlamış, nasıl bu hale gelmiş bilmem, fakat Boğaz'ın bütün çocukları bu kaptana âşık. 63 numarayı uzaktan görmüyorlar mı, hemen kıyılara koşuşuyorlar, koca bir küme kuruyorlar ve hep bir ağızdan bağırıyorlar:

Ya... ya... ya... şa... şa... şa!...

Tahsin kaptan bin yaşa!...

Kaptan, ancak krallara yapılacak bu merasimden sonra vapurun canavar düdüğünü çekiyor, çocukları müthiş sevindiren bir ses çıkarıyor. Eğer canavar düdüğü öttürülmezse çocuklar şöyle haykırıyor:

Ya... ya... ya... şa... şa... şa!...

Tahsin kaptan başaşa!...

Fakat ehl-i dil kaptan buna asla imkân bırakmıyor, her defa canavar düdüğünü öttürüyor ve bu hal adım başında Vaniköyü'ne kadar sürüyor.

Hani bir zamanlar İstanbul'da klârnetli macuncular dolaşırdı. 10 paralık macun alan çocuklara klârnetle bir hava çalarlardı. İşte bu ihtiyar kaptan baba da, kendisinden on paralık gurur macunu alan çocuğa vapurun canavar düdüğüyle bir hava çalıyor.

Her gün köyümden inerken ve köyüme giderken şahidi olduğum bu hâdise karşısında düşünüyorum ki, şimdilik bizim memlekette, Pazarola Hasan Bey tipine bürünmeden hakikî ve geniş şöhrete ermenin yolu yoktur.

21 Temmuz 1939

Kalem Kudreti

Dünkü yazım malûm. Boğaz'da canavar düdüğüyle çocuklara öpücük gönderen saffetli bir kaptan babanın, hiç de ayıp ve günah olmıyan hareketinden bahsettim. Tesadüf bu ya, gazetemin basılışından tam 2 saat sonra Üsküdar'dan vapura binmiyeyim mi? Çocuklar her günkünden daha şevkli, daha ateşli, daha ümidli, yaygaralarını basmaya başladı. Şa şa şa, bin yaşa vesaire... Fakat hayret! Kaptanda ne ses, ne seda! Yanımdaki arkadaşla beraber bu işe şaşa kaldık. Sahili dolduran küme küme çocuk, Çengelköyü'ne kadar, yırtınırcasına, tepinircesine, çatlarcasına haykırdı. Kaptanda ne ses, ne seda! Nihayet yanımdaki arkadaş dayanamadı, belli etmeksizin meseleyi biletçiden tahkike gitti ve şu cevabla döndü:

- Çok garip! Biletçi diyor ki muharrîrin biri gazetede bir şeyler yazmış; kaptan artık çocuklara cevap vermiyecek.

Bu küçücük hâdise, beni ta derinden müteessir etti. Sahilden "kuzum kaptan, canım kaptan, cicim kaptan, bir düdük öttür!" diye yalvaran çocukların öksüz haliyle safdil bir oyalanıştan başka hiçbir suçu olmıyan emektar kaptanın sükûtu, bana âdeta acıklı göründü. Müspet menfi hiçbir kıymet hükmü taşımamasına, eğlenceli bir tasvirden başka gaye gütmemesine dikkat ettiğim dünkü yazımın doğurduğu bu ânî yasak, kalem kudreti bakımından beni memnun edeceğine mahcub etti. Ben o yazıyı kaptan baba sussun diye değil, her günkü acı tenkidlerimize rağmen devam eden bir münasebetsizlik arasında inadına daha çok bağırsın diye yazmıştım.

Allah Allah! Kalem gibi, dağ delmeye, kanal açmaya, can kurtarmaya memur mukaddes âlet, memleketimizde ve ana mevzuları karşısında tam bir tesirsizlik duvarına çarpsın da, sonra böyle entipüften bir işte muvaffakıyet kaydetsin! Olmaz olsun böyle muvaffakıyet!

Ahlak suçu, idrak suçu, terbiye suçu, idare suçu gösteririz, dünyaya vız gelir; mana sahasında cinayet haberi, felâket haberi, habaset haberi, şeamet haberi veririz, tüy kıpırdamaz; minicik bir nükte yapalım deriz, lâfımız jandarma kasaturası gibi keskinleşir. Gel de iftihar et!

Bin bir rezalet yuvası işlerken, kuş yuvası bozar gibi ihtiyar bir kaptanla masum çocuklar arasındaki oyunu dağıtmış olmaktan kalem kudreti namına mahcup oldum. Devleri öldürmeğe memur 42'lik bir topla bir serçe yavrusuna kıymışım gibi geldi bana.

22 Temmuz 1939

Çerçeve – Günün Konuşmaları, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul 1940.

SEZAİ KAPTAN İLE BOĞAZİÇİ'NE DAİR KONUŞMA

Salâhattin GÜNGÖR

Şirket-i Hayriye'nin 41 senelik emektar kaptanı olan, bu emektarlığına ve yüksek ihtisasına binaen bugün Güverte Enspektörlüğü gibi Şirketin başlıca vazifesini gören Sezai ile karşı karşıyayız. Parlaklığını hiç kaybetmeyen derin bakışlı gözlerinin içi gülümseyerek:

— Bilmem ki, ne anlatayım, *diye söze başladı.*

— *Ne mi anlatacaksınız? dedim, 41 seneden beri Boğaziçi sularında dolaşıyorsunuz. Tatlı, acı, kimbilir ne hatıralarınız vardır!.. Ben onları sizden, sizin ağzınızdan dinlemeğe geldim...*

Sezai Günur kaptan, yavaş yavaş açıldı:

— Bilir misiniz, *dedi*, ben, kaptanlığı babamdan öğrendim. O zamanlar, henüz onüç yaşında bir çocuktum. Babam 34 numaranın kaptanıydı. Onun kaptan köprüsünde nasıl kumanda ettiğini göre göre, bu işe ben de özendim. Kumanda borusuna boyum yetişmediği için iskemleye çıkar, oradan makina dairesine:

— Stop...Tornistan!.. diye emirler verirdim.

O tarihlerde Şirket vapurları, pek iptidaî şeylerdi. Şimdiki gibi asrî tesisatlı vapurlarımız yoktu. Kıçta bulunan dümene, bir yanı kırmızı, bir yanı yeşil, öteki yanı beyaz camlı olan arkası kapalı fenerlerle işaret verirdik.

İlk kaptanlığa, 47 numaralı Tarz-ı Nevin vapurunda başladım. Tarabya'ya kadar sağlı sollu bütün iskelelere uğrayarak zikzak seferler yapardık. Akşamları da Kavağa, son postamız vardı. 47 numaralıdan sonra, yandan çarklı 19 numaraya geçtim. 19 numara ile bugünkü 72-73 numaralı vapurlar arasındaki farkı artık siz düşünün..

Büyükdere'ye ikibuçuk saatte zor varırdık. Amma doğrusu bu ağır yolculuğun da, o zaman hususî bir keyfi vardı.

Benim kaptanlığa başladığım devirde, Boğaziçi'nin en işlek yerleri Büyükdere ile Sarıyer idi. Yenimahalle taraflarının şereflenmesi, daha sonradır.

Eski Büyükdere iskeleleri, şimdi Boğaziçi lokanta ve gazinosunun bulunduğu yerdeydi. Burada, Cuma, Pazar günleri alaturka saz çalardı. Hele hatırlarım, bir kemanî Selânikli Ethem vardı. Öyle bir yay kullanırdı ki, bülbül dalına çıkmış, dem çekiyor sanırdınız. Udî Afet'in udu da pek hoşa giderdi. Kanunî Âma Ali'leri de unutmayın.

— *Eski Boğaziçi âlemlerinden biraz bahsetmez misiniz?..*

Sezai Kaptan, belli belirsiz içini çekti. Gençlik günlerini hatırlatan bu sualimle, onu hayal olmuş bir mâziye sürüklemiş olduğumu anlıyorum.

Başını sallayarak:

— Size ne söyleyim; sözüme nereden başlayayım bilmem ki.. dedi, Boğaziçi baştan başa bir efsane âlemi idi. İstanbul demek Boğaziçi demekti. Yaz geldi mi, bütün şehir, Boğaz sahillerine akın eder, yalılar, köşkler, baştan başa, cıvıl cıvıl insanla dolardı. Hele o mehtap eğlentileri neydi? Yeniköy'deki Sait Halim Paşa yalısını bilirsiniz değil mi?. Başlıca mehtap gezintilerinin kumanda mevkii bu yalı idi. Merhum Halim Paşa, daha sonraları oğlu Sait Paşa mehtapta sandal safasını çok severlerdi. Haftada bir iki gece, apansız, bir de bakardınız ki altı kürekli pazar kayıklarının etrafı yüzlerce sandalla çevrilmiş, hepsi de gelin gibi süslü... renk renk fenerler... Havayı, bir kamçı ucu gibi delip parça parça denize dökülen fişekler.. saz, söz, ahenk... hepsi tamamdı. Anadolu Hisarı, Kanlıca koylarının ağzı dili olsa da söylese... Göksu deresi, Emirgân, Yeniköy, Beykoz.. şarkı, gazel seslerinden inim inim inlerdi.

O tarihlerde, sesi pek rağbette olan bir Nedim Bey vardı. Gazele başladığı zaman bütün Boğaz halkı onu dinlemek için yalılarının pencerelerine koşarlardı... Nedim Bey, tabiatın bahşettiği bu nimetin çok geçmeden maddî mükâfatını da gördü. Zengin Mısır'lı bir prensesle evlendi.

Benim gençliğimde Boğaz'ın hareketli yerleri arasında Çubuklu'daki çayırla Paşabahçe'deki Sultaniye ve Beykoz'daki çayırlar başta gelirlerdi. Uzunçarşı esnafının en çok sevdiği yer Sultaniye çayırı idi. Buraya çadırlar kurup haftalarca kalır, geceli gündüzlü eğlenirlerdi.

Boğaz köylerinden yüzlerce, binlerce kişinin Yûşâ tepesine çıktıkları halâ gözümün önündedir. Sütlüce'de, bu yüzden Cuma ve Pazar günleri iğne atsan yere düşmezdi. Köy delikanlıları pazar kayıklarının baş taraflarına kurularak darbuka, zillimaşa, çağırtma çalar, ortalığı coştururlardı.

Kalender de kalabalık olurdu. Tarabya'da henüz Tokatlıyan, Sümer Palas otelleri yapılmamıştı. Tarabya'yı seven orta halli halkın toplantı yeri, Kalender'di. Pazar günleri, "alafranga" çalgı dinlemeğe hevesli olan gençler buraya düşerlerdi.

Sarıyer'in suları da, iyi suya meraklı olanları sînesine çekerdi. Kel Hasan'la Abdi, gündüzleri Sarıyer'in Fındık suyunda, akşamları, Yenimahalle'nin Pazarbaşındaki meşhur Hacı Misak'ın gazinosunda oyun verirlerdi. Hacı Misak, Boğaziçi'nin o devirdeki eğlence âlemlerine dadananların unutamayacağı sevimli bir şahsiyetti.

Büyükdere'deki Sultansuyu ile bentlerin ve kambur suyunun başı da çok eğlentili idi. Bir gün evvelinden yemekler hazırlanır, öküz arabalarıyla alacakaranlıkta yola çıkılırdı.

Karakulak suyu, Sultan Hamid'in şahsına mahsus olduğu için o taraflara pek kimseyi sokmazlardı. Fakat Akbaba, Dereseki köyleri, civarın eğlence yerleri arasında idi.

Boğaz'da lüfer mevsimi de çok zevkli geçerdi. Kayıkların içine yanmış mangallar konulur, denizden lüfer çıkar çıkmaz, ızgara üstünde pişirilip yenirdi. Bu arada mezgit, barbunya balıkları da tutulduğu olurdu. Uskumru balığı için kancabaş dediğimiz yedi çifte ırıp kayıkları vardı.

Hey gidi günler hey!.. Acaba Boğaziçi yanında Ada'nın, Bostancı'nın, Pendik'in esamisi mi okunurdu?

Amma, ben eminim: Onda bu güzellik varken, eski şenliğini nasıl olsa bulacaktır.

Boğaziçi, Sayı: VI, Mart 1937.

ŞİRKET-İ HAYRİYE İLE İLGİLİ GAZETE İLANLARI

Şirket-i Hayriye ile ilgili döneminin gazetelerinde çok sayıda haber ve ilan çıkmıştır. Bir kısmı halen güncelliğini ve ilginçliğini koruyan bu ilan ve haberlerden yaptığımız bir seçmeyi aşağıda sunuyoruz.

Emin Nedret İŞLİ

Şirket-i Hayriye tarafından İngiltere'ye sipariş olunan iki kıt'a vapur Dersaadet Limanı'na dühûl eylemişlerdir.

Terakki, No: 149, 19 Safer 1286.// 31 Mayıs 1869.

* * *

Şirket-i Hayriye idaresi bir müddetten beri Maltepe iskelesine vapur uğratmaktan feragat ve her ne kadar rica olunmuş ise de asga'ya (?) adem-i rağbetle sekene-i mahalleyi giriftar-ı tab û zahmet etmiş iken bu kerre Fevaid-i Osmaniye Kumpanyası tarafından iskele-i mezkura dahi vapur tahsis olunmasıyla ehâli nail-i men û mesar olarak arz-ı levazım-ı Muhammedet ve tekrar dua-yı füzûn-ı ömr ü şevket-i hazret-i padişah-ı iskender-i menkabet ile rikâb-ı mülûkaneye bir arzuhal-i umumi takdim eyledikleri işitilmiştir.

Kumpanya-i mezkurun bir vakittir ilerlemek yolunda görülmekte olan teşebbüsat-ı hasenesi şayan-ı şükrân ve Şirket idaresine ibraz etmekte olduğu rekâbet idare-i mezkûrece dahi mûcib-i teyid-i islahat olacağı asarı delâletiyle ümidbahş-ı terakki-cûyan olmağla bu mesleğinde devam ve ser-menzil-i kemale vusule ihtimam ile ecnebi vapur kumpanyalarına dahi rekabet-bahş olacak bir hale gelmesini bilhususü'l-bâl tevki'-i rişte-i hayırhahanedir.

Terakki, No : 171, Çarşamba 19 Rebiülevvel 1286 // 30 Haziran 1869.

Şirket-i Hayriye'den gelen i'lan

İşbu Haziranın yirmiyedinci cuma gününden itibaren her cuma günü yağmur yağmadığı halde Göksu'ya iki seyirci vapuru gidecektir. Birinci vapur saat üçbuçukda köprüden hareketle Kabataş, Üsküdar, Beşiktaş, Ortaköy, Beylerbeyi, Kuruçeşme ve Arnavutköy iskelelerine uğrayarak Kandilli'ye muvassalat ve andan doğru Köprü'ye avdet edeceği ikinci vapur saat beşbuçuk'da Köprü'den kalkıp yine mezkur iskelelere uğrayarak Kandilli'ye gidecektir.

Terakki, No:181, 5 Rebiülevvel 1286 // 15 Temmuz 1869

* * *

Şirket-i Hayriye

Bir müddetten beri muamelat-ı umumiyesinde esefengiz bir hal tenebzüb görülmekte olan Şirket-i Hayriye'nin islâhı esbabını tezkir etmek üzere bu kerre teşkil eden Meclis-i İdarenin yakınlarda bir kaç ictima'ı bilhassa bu işe hasr edeceğini karşı gazeteleri yazıyor. Şirket-i Hayriye evvelleri dest-i i'tisabda idi ses çıkarılmıyordu sonraları aydi-i acz ve ihmalle geçti. Şirket birincilerin keyfi muamelatından, ikincilerin zaaf ve tesyibinden zarar gördü. Bakalım bu üçüncüler ne yapacak ?

Tanin, 1. sene, No:41, 14 Şaban 1326 // 28 Ağustos 1324 [10 Eylül 1908]

* * *

ŞUUN

Şirket-i Hayriye

Zannediyoruz Şirketin direktörü, Meclis-i İdare azaları unvan-ı şirkete bakıp kendi idarelerinin Boğaziçi halkına bir hayırda bulunmak üzere teessüs etmiş bir şirket olduğuna kâil olmak istiyorlar ..... Eğer böyle düşünmemiş olsalardı. Hiç olmazsa saat onbirden sonra Köprü'den hareket eden vapurlara bir nazar-ı teftiş atf ederler. Bu vapurların intizamsızlığı görür. Bunların yüzünden her akşam binlerce halkın ref ettiği sada-yı teellüm ve şikayete karşı kayıtsız, hissiz kalmazlardı. Şirket yaşamak için halkı memnun etmelidir. Bu idare şimdiye kadar her tarafdan yükselüb gelen şikayetlere, feryadlara karşı lakayd kalabilmek için farz edelim ki kendinde bir kuvvet his ediyor. Herkes ne derse desin o yine bildiğinden şaşmıyordu. Fakat bu eski politikaya bugün devam edilemez. Bugün şikayetin, feryadın bir hududu, bir gayesi vardı. Biz işin o kadar ileri götürüldüğünü bittabi istemeyiz fakat bu hüsn-i zan ve intizar ilâ nihaye devam edemez. Şirket akşam postalarına en fena vapurlarını tahsis edecek, kadın erkek binlerce halkı üstüste doldurup herkesi muztarib ve bizar etmekte israr gösterecek olursa fakat şimdiye kadar yapılan tecrübeler kâfi değil mi ? Şu Boğaziçi halkının ihtiyacı hala anlaşılamadı mı ? Bugün memurların, yarın ehâlinin tevâli edüp duran şikâyetlerine bir nihayet vermek lüzum ve ehemmiyeti ne vakit takdir olunacak ? Halkın huzur ve rahatını temin edecek diye bağıra bağıra i'lan ettikleri ta'rifenin ta'yin ettiği saatlerde iskelelere varabilecek vapurları akşam postalarına ayırmak, sonra yolları az ve küçük olanları öğle seferlerinde kullanmak o kadar güç bir şey mi ? Saat altıda İstanbul'a giden bir ademin biraz daha geç vasıl olması onikide köprüden kalkacak bir vapura yetişmek mecburiyetinde kalan iş-güç sahiblerinin saatlerce vapurlarda pineklemeleriyle kabil-i kıyas mıdır? Biraz insaf ! Her gün ağızlar dolusu şikayetler işitmekten ise Hayrhahâne temenniler dinlemek bir şirket idaresine yakışacak surette halkın huzur ve rahatını te'min ile şükranlara, memnuniyetlere nâil olmak evlâ değil midir ? Şirket ancak o zaman bir "Şirket-i Hayriyye" olur. İyi vapurları şuraya buraya icar etmek mazereti her akşam sürü sürü halkın yorgun argın birçok insanların birçok müşterilerin yorgun, murdar vapurlarda eşya-yı hasise gibi itilip kakılıp gitmelerine kâil olmak için bir sebeb teşkil edemez.

Bu hayırhahâne bir ihtar, halisâne bir temenni. .....

Tanin, 1. sene, No: 50, 22 Şa'ban 1326 // 6 Eylül 1324 [19 Eylül 1908] Cumartesi.

* * *

Şirket-i Hayriye

Şirket-i Hayriye amelesi dün terk-i iştigal ederek Bab-ı âlî'ye gelmişlerdir. Yirmi gün evvel fabrikası amelesine nihayet bir hafta zarfında zam icra edileceği vaad olunduğu halde birşey yapılmadığından müdir ile müdir muavinin azli ve evvelce haksız olarak çıkarıldığını iddia ettikleri zatın riyasete getirilmesi için numayiş yapmışlardır. Bab-i âli'den ayrıldıktan sonra Sirkeci'de Şirket İdaresinin önüne toplanmışlarsa da Zabtiye Nezareti tarafından gönderilen polis ve asker vasıtasıyla dağıtılmışlardır.

Müstahdemin namına matbaamıza tevdi' edilen bir varakada nümayişciler dağıtılırken eser-i cebr ve şiddet gösterildiği makam-ı şikayette dermeyan edilir. Bu babda makam-ı aidince tahkikat icrasiyle hakikatin i'lanı münasib olur zannındayız. Şirket-i Hayriye'nin Ramazan-ı şerif münasebetiyle tanzim ettiği ta'rifenin hiç ihtiyaca muvafık olmadığı aldığımız varakalarda beyan ediliyor. Geçen sene karşıya geçmek için pasolar varken bu sene iki sahil arasındaki münasebet kat' olunmuştur. Bu cihetlerin nazar-ı dikkate alınması acaba lâzım gelmez mi ?

Tanin, 1. sene, No : 56, 29 Şaban 1326 // 12 Eylül 1324 [25 Eylül 1908].

Şirket-i Hayriye'den

Şirket-i Hayriye idaresinden icra ettiğimiz tahkikat neticesinde aldığımız mâlumat şudur : Şirket-i Hayriye-i Hamidiyye'nin Selanik ile İzmir arasında işleyen Kesendire vapuru İzmir limanı dahilinde işleyen Şirket-i Hamidiyye'nin İstanbul vapuruna çarparak bunu batırmıştır. Ma'rukının mikdarı yetmiş seksen kişiyi tecavüz etmiyor. Kazaya, batan vapurun kaptanı sebebiyet vermiş çünki kendisi kaptan yerinde bulunmuyormuş. Oraya taifeden birini çıkarmış imiş.

Tanin, 1. sene, No: 63, 6 Ramazan 1326 // 19 Eylül 1324 [2 Ekim 1908].

* * *

Şirket-i Hayriye vapurlarını daima muayene ve teftiş etmek üzere Bahriye Nezaret-i Celilesinden bir kaç zabit memur ta'yin buyrulmuş olmağla bunlar vapurların tekne ve makinelerine her gün muayene etmekte oldukları gibi arasıra bizzat vapurlara rakib olarak bunların esna-yı seyr ve hareketdeki ahvalini dahi müşahede ve teftiş etmekte bulundukları maalmemnuniye görülmektedir.

Sabah, No: 45, 17 Safer 1307 // 2 Teşrinevvel 1305. s. 1 [13 Ekim 1889].

* * *

Şirket-i Hayriye'nin ondört numerolu vapuru dünkü gün saat beş raddelerinde Üsküdar seferini icra eyler iken Kızkulesi açıklarında makinesi sükûtlanıp olduğu yerde kalmış ve muahheren Köprü'den hareket eden onbir numerolu vapur mezkur vapuru rabt edip Köprü'ye getirmiş ve bu sırada şayan-ı kayd ve tezkâr hiç bir şey zuhur etmemiştir.

Şirketin bir numerodan bed' ile ondört – onbeş numeroya kadar olan vapurları yirmi-yirmibeş seneden beri kullanılarak artık sefer-i deryaya devamdan izhâr-ı acz edecek dereceye vusûl bulmuşlarsa da Şirketin idaresi bunların istimalinde inad gösterdiği cihetle tamir ettirip yine kullanıyor. Muntazam kumpanyaların vapurları için bir miad-ı istimal mevcud olup miad-ı mezkûra vasıl olan vapurlar seyr û seferden men edilir. Şirket bir vapuru elli-altmış sene kullanmak fikrinde ise müşterileri daha pek çok zamana kadar böyle makine sükûtlukları sebebiyle deniz ortasında çalkalanmak mecburiyet-i elimesinde kalacaklardır.

Sabah, No : 42, 17 Safer 1307 // 2 Teşrinevvel 1305. s. 1 [13 Ekim 1889].

* * *

Şirket-i Hayriye tarafından neşr olunan tarife üzerine bilet memurları mecidiyeyi ondokuz guruşa almağa başlamağla şirket ile yolcular arasında epeyce ihtilaf zuhur etmiştir. Bebek'de sakin bulunan bazı İngiliz ticari şirketinin mecidiyeyi ondokuza kabul ettirmek üzere neşr eylediği karar-ı mustahkemaneyi kabul edemeyerek evvelki gün Bebek'den Köprü'ye biletsiz geldiklerinden ve dün akşam dahi yi-

ne bilet almayarak vapura girmeleri melhuz bulunduğundan Şirket-i Hayriye İdaresi bilet satılan mevkilerin önünde müteaddid memurlar bulundurmuş ve İngilizler gelip de vapura girmek istedikleri sırada memurlar kendilerini men etmiştir. Bunun üzerine iskele başında haylice gürültü olduğu mervidir. İngilizler şirketin mecidiyeyi ondokuz kuruşa alması hiç bir mukaveleye müstenid olmadığını dermeyan ile mecidiyeyi yirmi kuruştan bilet parası vermekte ısrar etmiş ve şirket memurları ise bunu kabul etmemiş olduğundan İngilizler nihayet dün akşam Bebek'e gidememişlerdir.

Sabah, No: 152, 8 Cemaziyelahir 1307 / 17 Kânunsani 1305 [30 Ocak 1890].

ŞİRKET-İ HAYRİYE BİBLİYOGRAFYASI

Emin Nedret İŞLİ

AKANT, ASAF, 75 Numara Denize İndirilirken. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 11, Ağustos 1937. s. 8 – 9.

AKTEN, NECMETTİN, *İstanbul Ulaşımında Denizden Yararlanma*. İstanbul, 1994. 131 s. Resimli. İstanbul Ticaret Odası Yayın No : 1994 -29.

ALUS, SERMET MUHTAR, Şirketi Hayriye. *Tarih Hazinesi*. No: 7, İstanbul. s. 358 – 359.

ALUS, SERMET MUHTAR, Şirket-i Hayriye, Tarihçesi, Vapurları. *İstanbul Yazıları*. Haz. Erol Şadi Erdinç / Faruk Ilıkan. İstanbul, 1994. s. 227 – 230.

BATUR, ENİS, Hüseyin Hâki Efendi için Mahur Portre. *Çağdaş Şehir Dergisi*, Sayı : 10. Aralık 1987. s. 79. (Resimli)

BİLİM, CAHİT, Şirket-i Hayriye, *Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt I Sayı: 1 (1988) s. 103 -121.

BİNGÖL, HALİL, Şirket-i Hayriye ve Boğaziçi Halkı. *Son Havadis* Gazetesi, 5 Nisan 1988. İstanbul. s. 7

BOĞAZİÇİ MECMUASI, Boğaziçinde Bayındırlık Haraketi. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 3. İlk Kânun 1937. s. 4 – 6.

BOĞAZİÇİ MECMUASI, Kuruluşun Tarihçesi. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 1, İlk Teşrin 1937. s. 2 – 4.

BOĞAZİÇİ MECMUASI, Şirketihayriye. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 1, ilk Teşrin 1937. s. 1.

CAMCI, BAYRAM – CEZMİ ZAFER – ŞÜKRÜ YAMAN, *Türk Deniz Ticareti ve Türkiye Denizcilik İşletmeleri Tarihçesi* I., İstanbul, 1994. [22]+285+[11] s. Resimli. (Eserin 160 – 207 arasında Şirket-i Hayriye İdaresi'nin tarihçesi vardır.)

ÇAVDAR, TEVFİK, Kentiçi Ulaşımın Tarihsel Gelişimi [Şirket-i Hayriye), *Türkiye Birinci Şehircilik Kongresi*, Ankara, 1982. s. 169 – 181.

ÇELEBİ, BÜNYAMİN, İstanbul'un simgesi olan kömürlü vapurlar birer birer satılıyor. 22 Haziran 1988. *Sabah Gazetesi*.

ÇİÇEKLİ, ATANUR, Yandan Çarklı bir hikâye ! *İnci* [*Tercüman* Gazetesi İlavesi.] No: 180. 4 Mart 1984.

DAVER, ABİDİN, Benim Sevgili 44'üm. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 5, Şubat 1937. s. 12 – 18.

DAVER, ABİDİN, Boğaz Tenezzühleri. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 12, Eylül 1937. s. 6 – 9.

DAVER, ABİDİN, Modern Çalışma. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 15. İlk Kânun 1937. s. 5 – 8.
DAVER, ABİDİN, Şirketihayriye, Türk Denizciliğinde teceddüt ve terakkinin timsalidir. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 14, Son Teşrin 1937. s. 6 – 8.
DAVER, ABİDİN, Türkiyede yapılan ilk yolcu Vapurları. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 3. İlk Kânun 1937. s. 26 – 27.
DÜLGER, DOGAN H. , Şirket-i Hayriye'den İstanbul Şehir Hatları İşletmesine. *Denizin Sesi*. Yıl : 2 Sayı : 13. İstanbul, 1976. s. 14 – 15.
ERMAN, AZMİ NİHAT, Boğaziçi'nin Usta Kaptanları. *Yıllarboyu Tarih Mecmuası*. No: 2, İstanbul, 1981. s. 68 – 71.
ES, HİKMET FERİDUN, Şirketi hayriye tarihe karışırken Hayri Kaptan. *Yedigün Mecmuası*, No: 611. 19 İkinciteşrin 1944. s. 14 – 15
EVİN, İFFET, Şirket-i Hayriye. (*Yaşadığım Boğaziçi* isimli eserin 10'uncu bölümü.) İstanbul, 1987. s. 89-91.
GÖREN, MACİT, Türklerin ve Şirketihayriyenin Boğaziçine Hizmeti. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı:17. Şubat 1938. s. 10 – 11.
GÜNGÖR, SELAHATTİN, Altınkum. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 10, Temmuz 1937. s. 4 – 7
GÜNGÖR, SELAHATTİN, Canlı Balık Lokantası. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 11, Ağustos 1937. s. 12 – 13.
GÜNGÖR, SELAHATTİN, Sezai Kaptan. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 7, Nisan 1937. s. 18 – 22.
GÜNGÖR, SELAHATTİN, Tahsin Kaptan 1 no'lu halk dostu. [63 numaralı vapurun kaptanı hakkında.] *Yedigün Mecmuası*, Cilt : 5, No: 83. s. 10 – 12.
GÜNGÖRER, HALUK, Tanımadığımız Dostlar. *İşte Bâbıâli*, İstanbul, Şubat 1951. Sayı : 24 s. 16. (Şirket kaptanları hakkında röportaj. Erenköy Vapuru kaptanı Hakkı ile Sütlüce'nin kaptanı Ali'nin fotoğrafları vardır.)
HİÇYILMAZ, ERGUN, İstanbul'un Vapurları. *Star* [*Sabah* Gazetesi İlavesi]. Yıl : 1 sayı : 49. 20 Eylül 1992.
IŞIN, EKREM, Bir Boğaziçi Tanzimatçısı : Şirket-i Hayriye. *Çağdaş Şehir Dergisi*, Sayı : 10. Aralık 1987. s. 74 – 78. (Resimli)
İLERİ, SELİM, Elveda Güzelhisar. Affet bizi. *Hürriyet* Gazetesi Pazar ilavesi.1980. s. 10 – 12.
İSTANBUL ŞEHİR HATLARI DENİZCİLER SENDİKASI, *Şehir Hatları Tarihçesine Toplu Bakış*. İstanbul, 1979. 159, [21] s. Resimli.
KARİKATÜR MECMUASI, Şirketihayriyenin Gençleşmesi. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 1, İlk Teşrin 1937. s. 23.
KIRCA, RAHŞAN, İlk Vapurların Son Seferleri. *Cumhuriyet Dergi*. Sayı : 196. 10 Aralık 1989. s. 14 – 15.
KIZILDEMİR, M. ORHAN, *Şirket-i Hayriye İdaresi*. İstanbul, t. y. 480 s. Resimli.
KORALTÜRK, MURAT, İstanbul'da Şehiriçi Ulaşımında Şirket-i Hayriye (1850 – 1945). İstanbul, 1992. [12] + 68 s. XIV belge fotokopisi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.)
KORALTÜRK, MURAT, Kentleşme, Kentiçi Ulaşım, İstanbul ve Şirket-i Hayriye'nin kuruluşu. *Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. Cilt : X Sayı : 1 -2. İstanbul, 1995. s. 53 – 115.
KORALTÜRK, MURAT, Şirket-i Hayriye konulu iki kitap hakkında. *Tarih ve Toplum* Dergisi. XXIII/134. (Şubat 1995), s. 61 – 63.
MARDİN, YUSUF, *Kocataş Yalısı Anılarım*. İstanbul, 1988. viii+302+[16] s. (Eserin çeşitli bölümlerinde Şirket-i Hayriye ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.)
MEHMED İZZET, Boğaziçi ve Şirket-i Hayriye. *T. C. İstanbul Şehremaneti Mecmuası*. Temmuz 1926. Sayı : 23. s. 466 – 472.

NİGAR, [MEHMED] METİN, Bir Boğaziçi Vapurunda. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 2. İlk Teşrin 1937. s. 22 – 24.
ORTAYLI, İLBER, İstanbul'da Deniz Ulaşımı Nasıldı ? *Siyaset 85*, Sayı: 83 s. 13.
OSMAN NURİ, *Layiha. Şirket-i Hayriye hakkında*. [İstanbul], Tarih yok. 1 + 55 s. Özege 25098.
ÖĞÜLMÜŞ, ABDULLAH, Şehir hatları 51 gemi için emeklilik planı hazırladı. *Milliyet* Gazetesi. 1977.
PARVUS, İktisad ve Maliyat ; Maliye, sanayi'-i zıraat.; Şirket-i Hayriye. *İçtihad Mecmuası*. İstanbul, s. 1882 – 1883.
SILKIM, ŞEMSİ, 100 Yıllık Halâs Vapuru Romanya'ya kiralandı. *Tercüman* Gazetesi. Şubat 1979.
SÜLEYMANOĞLU, Y., *Şirket-i Hayriye Meselesine Realist Bir Bakış*. Tarih yok.
ŞEHSUVAROĞLU, HALUK, *Asırlar boyunca İstanbul*.[Şirket-i Hayriye bölümü.] İstanbul,. s.162 – 163.
ŞENER, NEDİM, Şirket-i Hayriye'den Günümüze. "Anılar da Özelleşir", *Milliyet* Gazetesi, 17 Temmuz 1995.
ŞİRKET-İ HAYRİYE, *Boğaziçi – Şirket-i Hayriye. Tarihçe, sâlname*. İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1330 / 1914. 9 + 232 + 28 (Fransızca) s. 68 levha. 1 Harita. Özege 2491.
ŞİRKET-İ HAYRİYE, *Boğaziçi*. İstanbul, Devlet Basımevi. Tarih yok. 16 s. 1 Renkli Harita. Resimli.
ŞİRKET-İ HAYRİYE, *Boğaziçinde 1936 senesi zarfında kiraya verilecek ev, yalı ve köşkler hakkında bazı malumatı havi risaledir*. İstanbul, Devlet Basımevi. 1936. 35 s.
ŞİRKET-İ HAYRİYE, *Fevkalâde İçtima'a dâir Meclis-i İdare Raporudur*. Tarih yok. Yayın yeri yok. 4 s. (Numarasız) Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.
ŞİRKET-İ HAYRİYE, *Harb-i Umumî ve Şirket-i Hayriye*. 1330 – 1334. Harb esnasında Şirket-i Hayriye'nin muamelat-ı umumiyesini ve ifâ eylediği hidemat-ı vatanperveraneyi musavver ve ba'zı mülahazat-ı iktisadiyeyi havidir. İstanbul, Bahriye Matbaası. 1337 / 1921. 103 + 1 s. 2 levha.
ŞİRKET-İ HAYRİYE, Köprü'de te'sis olunan Emanet Odasının Muamelatına müteallik talimatdır. İstanbul, Bahriye Matbaası, 1331 (1915). 10 s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.
ŞİRKET-İ HAYRİYE, Şirket-i Hayriye ile Bank-ı Osmanî beyninde teati olunan Mukavelename suretidir. Copie de la convention arretée entre La Banque I. Ott. et le Chirket-Hairié. [İstanbul], Matbaa-i Bahriye, 1920 / 1336. 10 s. (Fransızca ve Türkce paralel metin.) Özege 19002.
ŞİRKET-İ HAYRİYE, Şirketihayriye Hasköy Fabrikasının Tekâmülü. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 2 İlk Teşrin 1937. s. 17 – 19
ŞİRKET-İ HAYRİYE, Şirketihayriye ne kolaylıklar yaptı. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 10. Temmuz 1937. s.[27 – 28]
ŞİRKET-İ HAYRİYE, Şirketihayriye'nin İstanbul sayın halkına mühim ilânı. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 7. Nisan 1937. s. 26 – 27.
ŞİRKET-İ HAYRİYE, Şirketihayriyenin İşçilerine Karşı Gösterdiği Büyük Bağlılığın Canlı İfadesi. *Boğaziçi Mecmuası*, Sayı: 11, Ağustos 1937. s. 28.
ŞİRKET-İ HAYRİYE, Tribunal Arbitral Turco – Anglais. Mémoire présenté par la Chirket-Hairié contre la Maison Hawthorn, Leslie & C° Ltd. et contre le Lloyd's Bank. [İstanbul], Zellitch Frères. [1914]. 11 s.

TANSEL, BAHA TEVFİK, Şirketi Hayriye. *Yedigün Mecmuası,* No: 597, Temmuz 1944. İstanbul. s. 12 – 16.

TİCARET ve ZIRAAT NEZARETİ, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri.* İstanbul, 1334 /1918. (147 – 150 sayfalar arasında Şirket-i Hayriye ile ilgili bilgi vardır.)

TUNCAER, GÜZİN, Bir Şirket-i Hayriye vardı. *İnci* [*Tercüman* Gazetesi İlavesi.] No: 180. 4 Mart 1984.

TUTEL, ESER, Şirket-i Hayriye. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi.* Cilt 7 s. 181 – 184.

TUTEL, ESER, *Şirket-i Hayriye.* İstanbul, Kasım 1994. İletişim Yayınları İstanbul Dizisi 19. 211+12 s. Resimli.

TUTEL, ESER, Şirket-i Hayriye. *Tarih ve Toplum,* Sayı : 125. Mayıs 1994. s. 282 – 291. Resimli.

ÜNAL, ERTAN, Bir Şirket-i Hayriye vardı. *Hayat Tarih Mecmuası.* Yıl: 4, Sayı : 1. Şubat, 1968. İstanbul.

ÜNAL, ERTAN, Boğaziçi'nin gerçek mimarı : Şirketi Hayriye. 2. Savaş Yıllarının Gazi Vapurları. *Yıllarboyu Tarih Mecmuası.* No: 11. İstanbul, Kasım 1982. s. 57 – 66.

ÜNAL, ERTAN, Boğaziçi'nin gerçek mimarı : Şirketi Hayriye. *Yıllarboyu Tarih Mecmuası.* No: 10. İstanbul, Ekim 1982. s. 57 – 65.

ÜNAL, ERTAN, Boğaziçi'nin gerçek mimarı : Şirketi Hayriye.3. Öyküleriyle Yaşayan Boğaziçi Kaptanları. *Yıllarboyu Tarih Mecmuası.* No: 12. İstanbul, Aralık 1982. s. 57 – 66.

ÜNVER, SÜHEYL, Vükelâ vapurları. *Hayat Tarih Mecmuası.* Yıl : 1, Sayı: 9, Ekim 1965. İstanbul.

VARIŞ, TUNCA, Altmışaltı Yıl Önce... Şirket-i Hayriye Tarifesi. *Toplumsal Tarih,* No : 19, İstanbul, Temmuz 1995. 39 – 46 s.

TARİFELER

ŞİRKET-İ HAYRİYE İşbu üç yüz on dokuz senesi Mayısı'nın yirmi altıncı pazartesi gününden itibaren ilan-ı ahire kadar Şirket-i Hayriye vapurlarının vakt-i haraketlerini mübeyyin cetveldir. İstanbul, Matbaa-i A. Soma. [1319/1903] 8 s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE 1322 senesi şehr-i Mart'ın on üçüncü pazartesi gününden itibaren ilan-ı ahire değin Şirket-i Hayriye vapurlarının vakt-i haraketlerini mübeyyin cetveldir. İstanbul, Beyoğlu'nda Levant Herald Matbaası. [1322 / 1906]. 8 s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE İdare-i Şirket-i Hayriye 1329 senesi şehr-i Haziranının beşinci çarşamba günü sabahından itibaren ilan-ı ahire değin Şirket-i Hayriye vapurlarının vakt-i haraketlerini mübeyyin ta'rifedir. İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası. [1329 / 1913]. 48 s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye 1338 senesi kış saatinin tatbiki günü sabahından muteber seyr ü sefer ta'rifesidir. İstanbul, Zelliç Biraderler Matbaası, 1338 / 1922. 54 + 42 s. (Dış kapak Şirket-i Hayriye 1338 ve 1339 seneleri kış mevsimine mahsus seyr ü sefer ta'rifesidir.) Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye 1338 senesi Haziranının birinci perşenbe günü sabahından muteber seyr ü sefer tarifesidir. İstanbul, Zelliç Biraderler Matbaası. 1338 / 1922. 80 s. Resimli. Özege 18997.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye 1339 senesi İlkbahar mevsimine mahsus seyr ü sefer tarifesidir. İstanbul, Zelliç biraderler Matbaası. 1339 / 1923. 62 + 26 s. Özege 18998.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye 1339 senesi Haziranının 12 inci salı günü sabahından mu'teber seyr ü sefer ta'rifesidir. İstanbul, Zelliç Biraderler Matbaası. 1339 / 1923. 68 + 30 s. (Son otuz sayfa "1339 senesi Haziran – Eylül aylarına mahsus muhtıra" defteridir.) Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye 1340 senesi sonbahar mevsimine mahsus seyr ü sefer ta'rifesidir. İstanbul, Zelliç Biraderler Matbaası. 1340 / 1924. 36 s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye 1341 senesi Yaz mevsimine mahsus seyr ü sefer tarifesidir. İstanbul, Zelliç Biraderler Matbaası. 1341 / 1925. Özege 19000.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye vapurlarının 1926 senesi yaz mevsimine mahsus seyr ü sefer tarifesi. İstanbul, Zelliç Biraderler Matbaası. [1926]. 71 s. Özege 19003.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye Boğaziçi vapurlarının 1927 senesi Yaz mevsimine mahsus seyr ü sefer ta'rifesidir. İstanbul, Ahmed İhsan Matbaası. 72 s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye Boğaziçi vapurlarının 1928 senesi sonbahar mevsimine mahsus seyr ü sefer ta'rifesidir. İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekası [Matbaası]. 68 s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketi Hayriye Boğaziçi vapurlarının 1928 senesi kış mevsimine mahsus seyr ü sefer tarifesidir. [İstanbul], Ahmet İhsan Matbaası. [72] s.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketi Hayriye Boğaziçi vapurlarının 1930 senesi İlkbahar mevsimine mahsus seyr ü sefer tarifesidir. [İstanbul], Ekspres Matbaası. [62] s.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketi Hayriye Boğaziçi vapurlarının 1930 senesi Sonbahar mevsimine mahsus seyr ü sefer tarifesidir. [İstanbul], Ekspres Matbaası. [64] s.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketi Hayriye 1939 yaz tarifesi. [İstanbul], Çituri Biraderler Basımevi. [88] s.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketi Hayriye 1940 yaz tarifesi. [İstanbul], Çituri Biraderler Basımevi. [88] s.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketi Hayriye 1941 yaz tarifesi. [İstanbul], Çituri Biraderler Basımevi. [88] s.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketihayriye. 1943 – 1944 yılı kış tarifesi. [İstanbul], Çituri Biraderler Basımevi. tarih yok. [46] s.

MUVAZENE CEDVELLERİ (BÜTÇELER)

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye vapurlarının yetmiş üç senesi martı ibtidasından şubatı gayesine değin bir sene-i kâmile zarfında vuku bulan varidat ve masarifatını mübeyyin komisyonu marifetiyle hulasa vechile tanzim olunan muhasebedir. İstanbul, [1274 / 1858].6 s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye'nin doksan dokuz senesi hasılat ve masarifat-ı vakıasıyla muvazene-i umumiye-i maliyesini mübeyyin hulasa defteridir. İstanbul, Tarih yok. [10] s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin üç yüz on senesi hasılat ve masarifat-ı vakıasıyla mu-

vazene-i umumiye-i maliyesini mübeyyin hulasa defteridir. Sene 1310. İstanbul, Tarih yok. [12] s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin üç yüz on yedi senesi varidat ve masarifat-ı vakıasıyla muvazene-i umumiyesini mübeyyin cedveldir. 1317. İstanbul, Hakkâk Serviçen taş ve hurufat matbaasında tab olunmuştur. Tarih yok. [14] s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin bin üç yüz ondokuz ve yirmi seneleri varidat ve masarifat-ı vakıasıyla muvazene-i umumiyesini mübeyyin cedveldir. 1319 ve 1320. İstanbul, Agop Mateosyan Matbaası. Tarih yok. [16] s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin 1322, 1323, 1324 seneleri varidat ve masarifat-ı vakıasıyla muvazene-i umumiyesini mübeyyin cedveldir. İstanbul, Agop Mateosyan Matbaası. Tarih yok. 11+15 s. Özege 19005.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin 1325 senesi varidat ve masarifat-ı vakıasıyla muvazene-i umumiyesini mübeyyin cedveldir. 1325. İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi. (1326 /1910). 25+7 s. Özege 19006.

CHIRKET-I- HAIRIÉ Bilan Général de l'Exercice 1327. (1911 – 1912). İstanbul, Imp. V. & H. Der-Nersessian. [1912]. 24 + 12 s. (Fransızca)

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin bin üç yüz otuz bir senesi varidat ve masarifat-ı vakıasıyla muvazene-i umumiyesini mübeyyin cedveldir. 1331. İstanbul, Matbaa-i Bahriye. (1332 / 1916). 24 s. Özege 19012.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin bin üç yüz otuz iki senesi varidat ve masarifat-ı vakıasıyla müvazene-i umumiyesini mübeyyin cedveldir. 1332. İstanbul, Matbaa-i Bahriye, (1333 / 1917). 10 s. Özege 19013.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin 1333 senesi Martından 1334 senesi şubatı gayesine kadar varidat ve masarifat-ı vakıasıyla müvazene-i umumiyesini mübeyyin cedveldir. 333 – 334. İstanbul, Matbaa-i Bahriye, (1334 / 1918). 11 s. Özege 19014.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin 1334 senesi Martından 1335 senesi Şubatı gayesine kadar varidat ve masarifat-ı vakıasıyla müvazene-i umumiyesini mübeyyin cedveldir. 334 – 335. İstanbul, Matbaa-i Bahriye, (1335 / 1919). 12 s. Özege 19015.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin 1335 senesi Martından 1336 senesi Şubatı gayesine kadar varidat ve masarifat-ı vakıasıyla müvazene-i umumiyesini mübeyyin cedveldir. 335 – 336. İstanbul, Matbaa-i Bahriye, (1336 / 1920). 12 s. Özege 19016.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin 336 senesi Martından 336 senesi Şubatı gayesine kadar varidat ve masarifat-ı vakıasıyla muvazene-i umumiyesini mübeyyin cedveldir. 336 – 337. İstanbul, Matbaa-i Bahriye. (1337 / 1921). 11+7 s. Özege 19017.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin 1337 senesi Martından 1338 senesi Şubatı gayesine kadar varidat ve masarifat-ı umumiyesini mübeyyin cedveldir. 1337 – 1338. İstanbul, Zelliç biraderler Matbaası. 1338 (1922). 11 s.+ 1 levha. Özege 19018.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin 1338 senesi Martından 1339 senesi Şubatı gayesine kadar varidat ve masarifat-ı umumiyesini mübeyyin cedveldir. 1338 – 1339. İstanbul, Matbaa-i Bahriye. 1339 (1923). 12 s.+ 1 levha. Özege 19019.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin 1339 senesi Martından 1340 senesi şubatı gayesine kadar varidat ve masarifat-ı vakıasıyla müvazene-i umumiyesini mübeyyin cedveldir. 1339 – 1340. İstanbul, Matbaa-i Bahriye, 1340 (1924). 14 s. + 1 cetvel. Özege 19020.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriyenin 1340 senesi Martından 1341 senesi Şubatı gayesine kadar varidat ve masarifat-ı umumiyesini mübeyyin cedveldir. 1340 – 1341. İstanbul,

Matbaa-i Bahriye. (1341 / 1925). 14 s. Özege 19021.

ŞİRKET-İ HAYRİYE 1927 senesi Kânunusanisi ibtidasından Kanunuevveli gayesine kadar cari muamelata müteallik Meclis-i İdare ve murakıblar raporu ile varidat ve masarifat, muvazene-i umumiye ve istatistik cetvellerini ve fevkalade içtimaa dair Meclis-i İdare raporunu havidir. 1927. İstanbul, Ahmed İhsan Matbaası. 8+[8]+1+ [4] s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketi Hayriye'nin 1930 senesi kânunusanisi iptidasından kânunueveli gayesine kadar cari muamelata mütealik Meclisi idare ve mürakipler raporu ile varidat ve masarifat, muvazenei umumiye ve istatistik cedvellerini havidir. 1930. İstanbul, Ekspres Matbaası, 1931. 7 +[1] + [8] s. ve 1 İstatistikî cetvel.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketi Hayriye'nin 1931 senesi kânunusanisi iptidasından kânunueveli gayesine kadar cari muamelata mütealik Meclisi idare ve mürakipler raporu ile varidat ve masarifat, muvazenei umumiye ve istatistik cedvellerini havidir. 1931. İstanbul, Ekspres Matbaası, 1932. 7 + [1] + [8] s. ve 1 İstatistikî cetvel.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketi Hayriye'nin 1932 senesi kânunusanisi iptidasından kânunueveli gayesine kadar cari muamelata mütealik Meclisi idare ve mürakipler raporu ile varidat ve masarifat, muvazenei umumiye ve istatistik cedvellerini havidir. 1932. İstanbul, Ekspres Matbaası, 1933. 6 + [10] s. ve 1 İstatistikî cetvel.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketi Hayriye'nin 1933 senesi kânunusanisi iptidasından kânunueveli gayesine kadar cari muamelata mütealik Meclisi idare ve mürakipler raporu ile varidat ve masarifat, muvazenei umumiye ve istatistik cedvellerini havidir. 1933. İstanbul, Ekspres Matbaası, 1934. 6 + [10] s. ve 1 İstatistikî cetvel.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketi Hayriye'nin 1934 senesi kânunusanisi iptidasından kânunueveli gayesine kadar cari muamelata mütealik Meclisi idare ve mürakipler raporu ile varidat ve masarifat, muvazenei umumiye ve istatistik cedvellerini havidir. 1934. İstanbul, Ekspres Matbaası, 1935. 6 + [10] s. ve 1 İstatistikî cetvel.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketihayriye'nin 1936 senesi kânunusanisi iptidasından kânunuevveli gayesine kadar cari muamelata mütealik Meclisi idare ve mürakipler raporu ile varidat ve masarifat, muvazenei umumiye ve istatistik cetvellerini havidir. 1936. İstanbul, Ekspres Matbaası, 1937 . 6 + [10] s. ve 1 İstatistikî cetvel.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirketihayriye'nin 1937 senesi kânunusanisi iptidasından kânunuevveli gayesine kadar cari muamelata mütealik Meclisi idare ve murakıplar raporu ile kâr ve zarar, bilanço ve istatistik cetvellerini havidir. 1937. İstanbul, Ekspres Matbaası, 1938. 8 + [8] s. ve 1 İstatistikî cetvel.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Memur ve müstahdemlerine mahsus yardım sandığı cemiyetinin 1938 yılına ait muamelâtı hakkında İdare Hey'eti ve mürakip raporları ve varidat ve masarifatı ile umumi muvazene cetvellerini havidir. İstanbul, Ekspres Matbaası. 1939. 15 s.

NİZAMNAME ve KARARNAMELER

ŞİRKET-İ HAYRİYE Hükümet-i seniye ile Şirket-i Hayriye beyninde akd ve teati olunan mukavelename ile şartname ve dahili nizamnamedir. İstanbul, Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası. 1306 / 1889. 36 s. Özege 8081.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye İdaresinde bulunan bilcümle memurin ve müstahdemi-

nin vezaifine dair kararnamedir. İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan. 1324 / 1908. 48 s. Özege 19001.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye'nin tadilen kaleme alınan Nizamname-i dahilisi ile esbab-ı mucibe layihası ve elyevm mer'i bulunan Nizamname-i dahilisi. İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325 (1909). 52 s. Özege 19022.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Hükümet-i seniye ile Şirket-i Hayriye beyninde akd ve teati olunan mukavelename ile şartname ve dahili nizamnamedir. İstanbul, Der Nersesyan Matbaası. 1326 / 1910. 32 s. Özege 8081.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Hükümet-i seniye ile Şirket-i Hayriye beyninde akd ve teati olunan mukavelename ile şartname ve dahili nizamnamedir. Convention cahier des charges. Status du Chirket Hairié. İstanbul, Matbaa-i Agop Matyosyan 1327 / 1911. 37+1+9 s. (Türkçe ve Fransızca) Özege 8081.

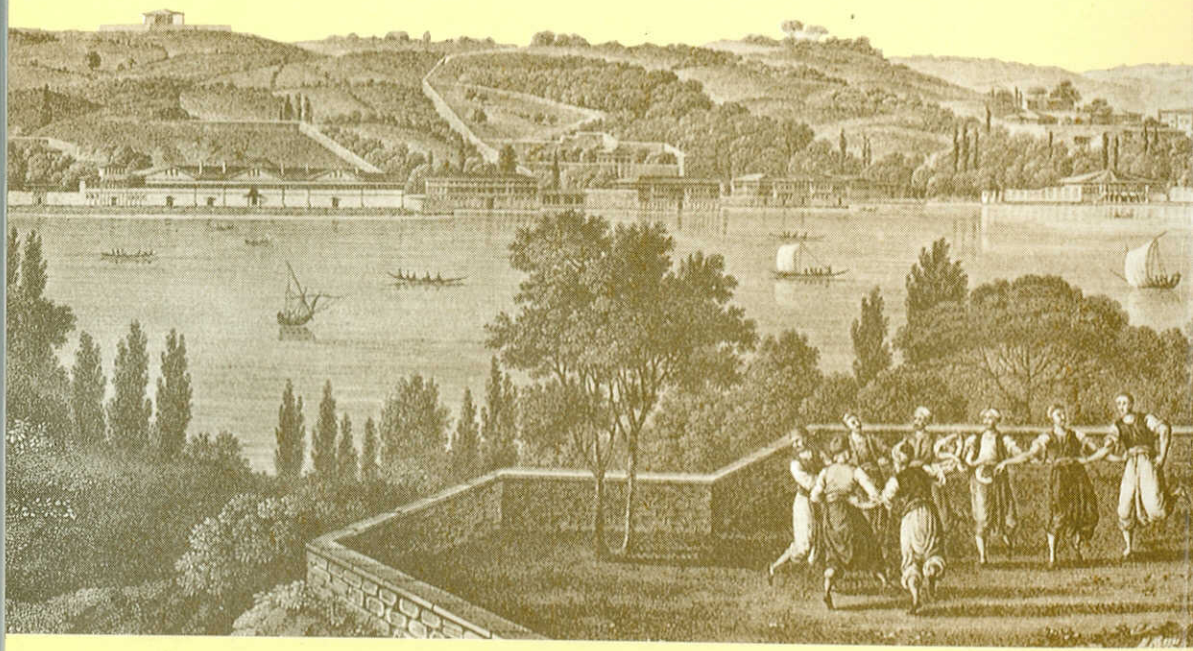
ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye Memurin ve Müstahdeminine Mahsus Tekaüd Sandığı Nizamnamesidir. İstanbul, Sabah Matbaası, 1330 (1914). 16 s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye Memurin ve Müstahdeminine Mahsus Tekaüd Sandığı Nizamnamesidir. İstanbul, Bahriye Matbaası, 1340 (1924). 17 s. Özege Kataloğu'nda kaydı yoktur.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Türkiye Hükümeti ile Şirket-i Hayriye beyninde akd ve teati olunan mukavelename ile şartname ve Dahili Nizamnamedir. İstanbul, Kağıdcılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi. 1927. 38 s. Özege 21805.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye Nizamnamesi. Şevval 1289 ve 19 Kanunevvel 1288 [31 Aralık 1872]. Düstûr (I. Tertip) Cilt 4 s. 470 – 479.

ŞİRKET-İ HAYRİYE Şirket-i Hayriye Nizamname-i Dahilisi. 17 Teşrinevvel 1306. [29 Ekim 1890]. Mecmua-i Mukavelât. Cilt 4 s. 652 – 667.

ISBN 975-7580-33-3 (Takım No.)
ISBN 975-7580-63-5 (2. Cilt)